REŞAT EKREM KOÇU

TÜRK GİYİM KUŞAM VE SÜSLENME SÖZLÜĞÜ

Sümerbank Kültür Yayınları 1969

SÜMERBANK KÜLTÜR YAYINLARI : 1

1. Basım : 6.000
BAŞNUR MATBAASI — ANKARA 1967

TÜRK
GİYİM, KUŞAM VE SÜSLENME
SÖZLÜĞÜ

REŞAD EKREM KOÇU

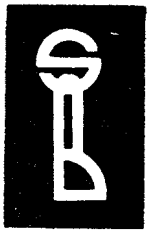

ÖN SÖZ

Bu sözlüğün kıymeti, bu konuda millî kütübhânemize konulan ilk eser oluşudur.

Giyim, kuşam ve süslenme ile ilgili Türk sanatları ve Türk kumaşları üzerine değerli eserler vardır. Fakat giyim, kuşam ve süslenme konusunda bir araştırma yapacak olanlar ancak Türkçe dil sözlüklerine ve ansiklopedilere müracaat durumundadırlar. İşte şu anda elinizde bulunan bu kitab, böyle bir durumda kalmış bir yazarın duyduğu ihtiyaç ile vücud bulmuştur.

İçlerinde çok muteber eserler de bulunan dil sözlüklerinde, ansiklopedilerde, ve tarih deyimleri ve terimleri üzerine yazılmış kitaplarda tezadlarla, hatâlarla, ve hattâ bâzen fâhiş hatâlarla karşılaşdım. Türk giyim, kuşamı ve süslenmesi üzerine tarih kaynaklarında ve edebî metinlerde rastladığım bâzı isimleri, tarifleri de o eserlerde hiç bulamadım.

Giyim, kuşam ve süslenme konusunda, araşdırmasını bilenler için tarih kaynaklarımız zengindir, bu kaynakların arasına divanları da koymak lâzımdır. Halk şiirleri; türküler, koşmalar, semâîler, destanlar ise bir hazine hâlindedir. Kalender meşreb şâirlerimiz, mahbub yahud mahbûbe, sevgililerini çeşidli manzûmelerle överlerken, onların güzelliklerini, giyim ve kuşam ve tuvaletlerini târif ederek anlatmışlardır. Bu tarifleri de hurda teferruâtı ile ve en doğru şekilde yapmışlardır.

Şu anda elinizdeki bu kitap, yıllar boyunca güç toplanmış notların alfabetik tasnifi ile vücud bulmuştur. Karşılaşdığımız hatâlı kayıdlar da maddelerinde bilhassa gösterilmiştir. Kemâli hicab ile arz ederim, kalemime güvenebilirsiniz.

Hiç şüphesiz ki bu sözlüğün de noksanları vardır. Bilhassa zamanımızın giyimi ve kuşamı ve süslenmesi üzerindeki isimlerin gereği gibi tesbiti, ve durmadan değişen modaları tâkib etmek beşerî gücümün üstünde kalmışdır.

Bu sözlüğü resimlendirirken, belki tenkid edilebilirim, el ile yapılmış şirin resimleri fotoğrafa tercih ettim. Resimlerin bir kısmı bu sözlük için sûreti mahsusada yapıldı, bir kısmını da kendi arşivimden aldım, ki onlar da nezâretim altında sûreti mahsusada yaptırılmış mülkiyetim altında resimlerdir. Fakat emek istismâr etmedim, onlardan, arşivimden sözlüğüme, akademik bir hediye olarak faydalandım. Bu hususu bilhassa kaydediyorum.

«Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü» nü millî kütübhânemize koyarken, bana bu imkânı bahşetmiş olan Sümerbank'a şükrânımı arz ederim.

REŞAD EKREM KOÇU

SUNUŞ

Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü'nü Türk Kültürünün hizmetine sunuyoruz.

Sümerbank'a bu hizmet fırsatını veren, Sözlüğü uzun ve titiz bir emekle meydana getirmiş değerli yazar, ünlü tarihçi Sayın Reşad Ekrem KOÇU'ya bu vesileyle teşekkür zevkli bir borcun da ötesindedir.

Kendi sahasında ilk sözlük olma özelliği ile umuyoruz ki bu eser, bu konuda belki bütün bir ihtiyacı değil, fakat büyük bir ihtiyacı herhalde karşılıyacak, ve şüphesiz, giyim-kuşam'ın temel malzemesini teminde büyük yeri ve gücü olan Sümerbank'ın yayın alanındaki bu konuyla ilgili boşlukları doldurma çabaları da devam edecektir.

Kısa zamanda çok daha iyi başka baskılarını da yapmak durumunda kalmaktan ayrıca haz duyacağımız, yeni yayın düzenimiz içinde Kültür Yayınlarımızın (1) numarasını verdiğimiz bu sözlüğün, diğer kültür yayınlarımıza çok değerli ve verimli bir öncü olacağına inancımız büyüktür.

Saygılarımızla sunarız.

SÜMERBANK

A

ABA, Kaba ve kalın bir yünlü kumaş, bu kumaşdan yapılan esvab; potur, hırka, cebken, bil hassa paltoya da aba denilir. Küçük esnaf ve ayaktakımı ile dervişler, hâli vakti yerinde olduğu halde yaradılışı dervişâne kimseler tarafından giyilirdi.

Onyedinci yüzyıl ortalarında yaşamış Abaza Mehmed Paşa zevkli, zarif giyim kuşamı ile İstanbulluları hayran bırakmıştı; tuvalete, süse düşkün bütün gençler kendisini taklid ederlerdi; ki bunların başında da devrin genç hükümdarı Dördüncü Sultan Murad bulunmuştur. Abaza Mehmed Paşanın abadan kesdirip giydiği ve padişah tarafından taklid edilen bir cebken, büyük şehirde derhal moda olmuş, «Abaza Kesimi Aba Cebkenler» bütün İstanbul gençlerinin sırtlarında görülmüştü.

Geçen yüzyıl başlarında Alemdar Mustafa Paşanın pek kısa sürmüş sadırâzamlığı devrinde Sekban adı ile yeni bir asker ocağı kurulduğunda neferlere abadan dizlik ve tozluk yaptırılmıştı.

Abadan şalvar, potur, cebken, salta, yelek, cübbe, yağmurluk, mest ve terlik yapılırdı. Sultan Abdülazizin bir çift aba terliği Topkapı Sarayı Müzesindedir.

Kalın kumaş olan abadan ne yapılır ise hepsi kışlık idi; ortalık soğumaya başlayınca : «Abaları sandıktan çıkarmalı!..» denilirdi. Abadan palto, kaput ise içine su geçirmediği için bilhassa yağmurlu havalarda giyilirdi, Enderunlu Fâzıl Bey :

Bilinir kadri aba mevsimi bâran olsun
(Abanın kıymeti yağmurlar başlayınca bilinir)

diyor.

Servet sâhibi kibar kimseler nazarında aba giymek, yoksulluk alâmeti sayılır idi. Sünbülzâde Vehbi «Lütfiye» isimli eserinde gençlere şöyle nasihat ediyor :

Mâli mevcûdu idüb mahvü hebâ
Yakışır mı giyesin sonra aba
(Elindeki malını israfla mahvederek
Sonra aba giymek yakışır mı)

Memleketimizin hemen her tarafında aba yapılmıştır. İstanbulun eski el tezgâhları arasında abacılık da hayli meşhurdu. Eski esnaf nizamnâmelerinde abacıların abanın sıkını ve iyisini işleyip satmağa mecbur oldukları yazılıdır.

Onyedinci yüzyılın büyük yazarı Evliyâ Çelebi seyahatnâmesinin İstanbuldan bahseden birinci cildinde abacıları Büyük Kapalı Çarşı esnafının en namlılarından ve Eski Bedestenin dış esnafından gösteriyor; yine onun kaydına göre onyedinci yüzyılın ortalarında İstanbul'da 300 dükkânda usta çırak 700 nefer abacı olduğu öğreniliyor. Ordu - Esnaf alaylarında da eski bedestenliler ile beraber geçerlermiş. Geçen yüzyıl sonlarına doğru abacılar İstanbulda Zındankapısı ile Odunkapısı arasında toplanmışlardı, ki şehir rehberi haritasında Zındankapısı Caddesi diye gösterilen yol son zamanlara kadar halk ağzında Abacılar Caddesi diye anılırdı.

Bu kumaş ve esvab adına bağlı halk deyimleri vardır, «Abayı yakmak..» tâbiri âşık olmak, bir güzeli sevmek anlamında hâlâ kullanılır; «Abası yanık» da âşık demekdir. En küçük bir ilgisi olmadığı halde herhangi bir işe, meseleye, söze karışanlara da: «Abacı, kebeci, sen neci!..» denilir. Rindâne, kalenderâne hayat için de : «Bir abam var satarım, nerde olsa yatarım..» sözü vardır.
Bektaşi ağzı bir nefes :

Canlarına hû merhabâ
Dergâhına geldim Baba
Hizmetinde köçek olam
Yalın ayak sırtda aba

Seher vakti bülbül olam
Sende gonca bir gül olam
Sende açam sende solam
Dergâhına geldim Baba

Aşk âteşi yakdı dili
Pervâneveş oldum deli
Pîrim Hacı Bektaş Veli
Yalın ayak sırtda aba

Yunsun beni can erenler
Gülşeninde gül derenler
Virmeyüb sır ser verenler
Dergâhına geldim Baba

Postu serem dergâhına
Himmetinle yüz arına
Köçek Ömer dirler bana
Yalın ayak sırtda aba

(Pervâneveş = Pervâne gibi)

ABAZA KESİMİ, ABAZA MODASI, Onyedinci yüzyıl ortalarında Dördüncü Sultan Murad zamanında Pâdışâhın gözdelerinden Abaza Mehmed Paşa, yüzünün pek alımlı güzelliğine ve atlet yapılı vücudunun çâlâk hareketlerine yaraşan kendine has giyim kuşamı ile ayrıca şöhret kazanmış, başta pâdişah gelmek üzere İstanbulun kibarları, bilhassa kibar ve zengin gençleri tarafından taklid edilmişti; bu modaya göre kavuklara «abazalı kavuk», cebken ve kaftanlara da «abaza kesimi cebken», «abaza kesimi kaftan» denilmişti; tarih kaynaklarımız bu kavuk şekli, ve cebken, kaftan kesimleri hakkında bilgi vermiyor.

ABDESTLİK, «Abdest alır iken giyilen kolları dirseğe kadar kısa bir cübbe» (Şemseddin Sami, Kaamûsu Türkî); «Zeybeklerin giydiği bir nevi uzun ve geniş cübbe» (H. Kâzım, Büyük Türk Lügatı); M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde yine cübbe diye târif ederek Aydın ve Bursa vilâyeti zeybekleri tarafından giyildiğini söylüyor. Zeybeklerin cübbe giymediklerine göre Abdestliğin, abdest alır iken kolların rahat sıvanmasını sağlayan kısa kollu bir cebkenin adı olması gerekir ki eski zeybek resimlerinde böyle kısa kollu cebkenler çok görülür (Bk.: Cübbe; Cebken; Câmedan); gömlek kollarının dirsekden bileğe kadar aşağı kısım abdestlik kolunun dışında kalır.

AÇIK SAÇIK GEZME YASAĞI, Türk müslüman kadınının örtü altında yaşadığı yüzyıllarda kadınların sokaklarda açık saçık denilebilecek şekilde aşırı süslü ve erkekleri tahrik edecek nümâyişli kılıkla dolaşmamaları hakkında bir yasak ilân etmek zarureti, ilk defa olarak onsekizinci yüzyıl ortalarına doğru Üçüncü Sultan Ahmed devrinde sadrıâzam Dâmad Nevşehirli İbrahim Paşa zamanında İstanbul kadınları için duyulmuştur.

Lâle Devrinin büyük veziri, zamanının lüks salgını yüzünden kendisi ile yârânının mutaassıb muhâlifleri tarafından dile düşürüldüğünü görmüş, çirkin dedikoduların önünü almak için İstanbul kadınlarının kılık ve kıyafetine bir düzen verilmesini istemiş ve bir ferman ilân ettirmişdi ki bugünkü dile çevrilmiş sureti şudur:

«İstanbul Kadısına (İstanbul Başyargıcı ve Yeniçeri Ağasına (İstanbul Emniyet Müdürü) ve Bostancıbaşı Ağa'ya (İstanbul Deniz Zâbıtası Âmiri);

«İstanbul memleketimizin yüzsuyu, ulemâ, sulahâ ve üdebâ beldesidir; halkının da günlük kılık kıyâfetinin şeriat emrine uygun olması devlet nâmusu gereğindendir. Fakat harbler yüzünden çok mühim işlerle uğraşılırken bu husus ihmal edilmiştir. Bâzı yaramaz kadınlar bunu fırsat bilip sokaklarda halkı başdan çıkarmak maksadı ile aşırı süslenmeye başlamışlardır. Yeni biçimlerde çeşidli esvablar yaptırdılar, hıristiyan kadınlarını taklit ederek başlarına acâib serpuşlar geçirdiler. Nice utanc verecek biçimler çıkarıp namus edebini tamamen ortadan kaldırdılar. Biribirinden görerek bu hal namuslu kadınlar arasında da yayıldı. Kadınlar bu yeni çıkma esvablardan yaptırmaları için kocalarını zorlamaya başladılar; zenginler bu yüzden fazla para harcayarak israf ile günahkâr oldular, kudreti olub da karılarının istediğini yerine getirmeyenlerin de evlerinde geçim tadı kalmadığı öğrenildi.

Bundan böyle kadınlar bir karışdan ziyâde büyük yakalı ferâce ve üç değirmiden fazla baş yemenisi ile sokağa çıkmayacaklardır. Ferâcelerde süs olarak bir parmakdan enli şerid kullanılmayacakdır. Bu yasakları dinlemeyecek olan kadınların sokakda yakalarının kesileceği ve esvablarının yırtılacağı ilân olunsun. Dinlememekde ısrar edenler yakalanıp başka şehirlere sürüleceklerdir. Bunu mahalle imamlarına kesin olarak bildiriniz. Bu yasakları dinlemeyen terziler ve şeritciler de ayrıca şiddetle cezalandırılacaktır. Yasakların tatbikinde ihmaliniz görülürse siz de şiddetle ceza göreceksiniz. Haziran 1725».

İstanbul kadınlarının uygunsuz takımı zabıtanın en küçük bir gevşekliğinden istifâde ederek, yukardaki fermanda kullanılan tâbir ile, halkı başdan çıkarmak maksadı ile açılıp saçılırlar, bilhassa yazın mesîrelere, muhakkak ki olgun bir zevkin eseri, pek şûhâne kılık kıyâfetlerle giderlerdi. Aşağıdaki satırlar da 1751 de Bostancıbaşı Ağaya hitâben yazılmış bir fermandır :

«Bahar mevsimi geldi, kadın tâifesinden bazılarının gezme bahânesi ile Üsküdardan Kısıklı, Bulgurlu, Çamlıca, Merdivenköy ve et rafına, bazılarının da Beykozdan Akbaba, Dereseki, Yuşâ denilen yerlere arabalarla gidip açık saçık dolaştıkları ve çeşitli rezâlet ve şenaatlere cesâret ettikleri sözlerine inanılır kimselerden haber alındı.Bundan böyle kadınların oralara arabalarla gitmeleri yasaktır. Giden kadınlar ve kadınları götüren arabacılar şiddetle cezalandırılacaklardır.»

Kadınlar hakkında açık saçık gezme yasaklarından biri de İkinci Sultan Abdülhamid devrinde 1889 eylülünde gazetelerle ilân edilmişdir; ilân sureti şudur :

«Resmî - Şimdiye kadar yapılan tenbihlere aykırı olarak bu aralık müslüman kadınlarından bazılarının islâm edeb ve namusuna aykırı açık saçık gezmekde oldukları görülmektedir. Bu hâlin önlenmesi için zâbıtaya şiddetli emirler verilmiştir».

Fakat devlet yasakları ile bu hallerin önüne geçilemedi. Kâğıthâne, Göksuda sandal, kayık sefaları, Büyük Kapalı Çarşıda, Direkler-arasında ramazan akşamları piyasaları, İstanbul hanımlarının şûhâne bir zerâfet içinde güzellikleri teşhir ettikleri yerler oldu.

Yasakların yanı sıra açık saçık hanımlar tehzil yollu şarkılar ile de dile düşmüşlerdir. aşağıdaki kıt'a 1915 - 1918 arasında çıkmış bir şarkıdandır :

Yandan yırtmaç çarşaflar
Görünüyor tombul bacaklar
Kapanın şeytan postallar
Bayılıyor sizi gören esnaflar...

Zamanımız için kadının açık saçıklığı diye bir mesele yoktur; ve kadınlarımız kızlarımız arasında sokaklarda mayo teşhir eden mankenler de henüz çıkmamıştır.

Elinde teber, kolunda keşkül ve başında Ahi Tâcı ile bektâşi

(R.E.K. Arşivi)

ADAMLIK, Orta tabakadan ve ayak takımından kimselerin, giye geldikleri elbise çeşidi ne olursa olsun her güne kullanmadıkları bir kat temiz ve yenice esvabları karşılığı bir deyimdir.

AĞABÂNİ, Bir çeşid beyaz bez olup üzerine safran sarısı ipek ile yapraklı dallar işlenmiştir. En güzelleri Bursada yapılmış, «Bursa ağabânisi» diye aranmıştır.

Ağabâniden sarık, yorgan yüzü, boğça, bebek kundağı yapılmıştır. Ağabânı sarık saranlar da esnaf tabakası, tüccar olmuşdur, ve onların günlük hayat içinde alâmeti fârikaları, sosyal sınıflarını bildiren nişanları olmuşdur.

AHİ TÂCI, «Kaadirî tarikatının Ahi koluna mensup şeyhlerin giydiği tâcın (serpuşun, kavuğun) adı. Beyaz çuhadan, içi pamuklu, sekiz dilimli idi. Üzerine yeşil sarık sarılırdı» (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri.)

Bu tâcı Bektâşiler de giyerdi.

AKARSU, «Altın ve plâtin üzerine yalnız bir sıra pırlanta ile yapılan modası geçmez bir nevî sâde gerdanlığın ismidir; 200 - 300 liradan başlayarak (pırlantalarının değerine göre) binlerce lira edenleri vardır». (Nureddin Rüştü Büngül, Eski Eserler Ansiklopedisi, 1939).

Tulumbacı ağzı bir ayaklı mâni :

Adam aman... akar su
Gelin kızlar gerdanına pek yaraşır akarsu
Deli gönül her güzele gürül gürül akar su

AKLIK, Bakınız : Düzgün

Akarsu

ALACA, Umumiyetle kırmızı zemin üzerine sarı çubuklu bir pamuklu kumaştır; ipeklisi de dokunmuştur, pamuklu alaca ve ipekli alaca diye ayrılırlar; Anadolunun hemen her tarafında el tezgâhlarında çok eski zamânlardan beri dokuna gelmiş, bu arada Tire ve Erzincan Alacası alacaların en iyisi olarak tanınmıştır. Çok dayanıklı bir kumaş olup pamuklu aiacalar Anadolu köylüsünün erkeklerine mintanlık, kadınlarına şalvarlık, entârilik olmuştur. Şehirlerde de halayık, hizmetkâr entâri ve şalvarları, uşak ve yanaşma mintanları alacadan kesilmiştir. İpekli alacalar ise bilhassa Şam'da dokunurdu ve Şam Alacası diye meşhurdu; pamuklu alaca giyenler, ipekli alacadan da bayramlık şalvar ve mintan giyerlerdi.

İstanbulda alacacılar Eski Bedesten esnafından idi; Evliyâ Çelebinin kaydına göre XVII. yüzyılda İstanbul'da alacacılar 70 dükkân, 100 nefer idi; Yenikapı - Aksaray - Fâtih hattı ile sınırlanabilecek orta halli halk mahallelerinde bir çok alaca tezgâhları vardı; Tire, Erzincan ve Şam alacalarının taklidleri dokunurdu.

Dedi ki alayım sana çamaşır
Alaca mintan hem don ile çakşır
Külâha oyalı çevre yaraşır
Yürü gel çarşıya yürü be şehbaz

(Galatalı Çorbacı, Serancam Destanı)

ALAY ELBİSESİ, İmparatorluk devrinde pâdişahların kılıç kuşanma alaylarında veya her hangi bir vesile ile yapılan kabul resimlerinde protokola dahil kimselerin ve askerin giydikleri yüksek üniformaları karşılığı kullanılmış bir deyimdir.

ALIN ÇATKISI, Tanzimattan önceki devirde kadınların baş tuvaletlerinde kullandıkları bir saç bağının adı; «Geysûbend» de denilir; iki parmak kadar kalınlıkda büründükden veya canfesden, yahut kadifeden bir kordelâ - şerid olub üzeri renkli ipekli veya sırma ile işlenir, süslenirdi; saç taranıp örüldükden sonra, örgüler salınır, alın üstüne taranıp dökülen kâküllerin perişan bir şekilde savrulmaması için üstünden, bu sırma, ipek işlemeli alın çatkısı altına alınırdı, ve çatkının iki ucu arkadan bağlanır, düğümü saç örgüleri altında kalır, görünmezdi. Alın çatkısının azıcık daha geniş

Alay Elbisesi ile Yeniçeri Ustası (Aşçısı) ve Karakollukcu Mutfak Neferi)
(R.E.K. Arşivi)

bir nev'ine de «Kaşbasdı» denilirdi, onlar da aynı kumaşlardan ve yine işlemeli, pek güzel şeyler olarak yapılırdı, fakat bir saç bağı olarak değil de, başı ağrıyan kadınlar tarafından alınlarını sıktırmak için kullanılırdı (Bk.: Kaşbasdı). Topkapı Sarayı Müzesinde hakikî sanat eseri pek nefis, pek kıymetli alın çatkıları ve kaşbastılar vardır.

Alınçatkısı bağlamış İzmirli kadın, 1880-1890
(Kıyâfeti Osmaniye Albümü)

ALLIK, Eskiden «Yüz Yazması», zamanımızda da «Makiyaj» denilen yüz boyamasında kullanılan kırmızı boyanın adı, ki zamanımızda ona da «Ruj» deniliyor.

Eski toplum hayatımızda allık yanak ve dudak üstünde yalnız kadınlar tarafından kullanılmıştır; bir de orta oyunlarında «Zenne» (Kız - Kadın) rollerine çıkan oyuncularla köçek oğlanlar yanak ve dudaklarına allık sürerlerdi ki hem zenneye çıkan oyunculara hem de köçek oğlanlara iffetini gidermiş erkek diye bakılırdı ve istisnâsız öyle idillr. Ancak Meşrutiyetden (1908) sonradır ki ve yalnız İstanbulda, İstanbulda da aşırı alafrangalık yolundaki âilelerin delikanlıları yanaklarına pudra ile beraber hafif bir penbelik vermişler, ve dudaklarını da yine hafifce boyamışlardır.

Kadın makiyajında allık olarak herhangi bir zararsız kırmızı boya kullanılmıştır, ve attarlar tarafından «Gaz Boyaması» adı ile satılmıştır. Gaz denilen incecik tülbendler kırmızı boyaya batırılır ve boya o tülbend üstünde toplanıp kurur idi. Boyanacak hanımlar yanaklarını gül suyu ile hafifce ıslatırlar ve sonra küçük bir parça Gaz Boyamasını cild üzerinde gezdirerek yüzün gereken yerlerini allandırırlardı. Dudak boyamak için de dudağı dil ile ıslatıp üstüne gaz boyamasını sürmek kâfi gelirdi. Hiç şüphesiz ki zerâfetle, letâfetle boyanmak el yatkınlığına dayanan bir hünerdi; eski makiyajda allık, yüzü beyazlandıran aklık (düzgün), kaşları boyayan rastık, kirpikleri boyayan sürme ile beraber bu işlerin mûtahassısı kadınlar, «Yüz Yazmacıları» vardı, aynı zamanda saç tanzim ederler, kâkül keserler, kadın berberliği yaparlardı, ve evleri zamanımızın güzellik salonları gibi süslü kadınların uğrağı idi; yüz yazmacılığı ile geçinirlerdi, kibar hanımefendiler tarafından ise konaklara dâvet edilirlerdi (Bakınız: Yüz Yazması; Düzgün; Rastık; Sürme; Ben)

Sokağa aşırı derecede allıklı çıkmak eski toplum hayatımızda hoş görülmemiştir; öyle kadınlar «Haspa» olarak damgalanmışlardır. Aşağıdaki manzûme geçen yüzyıl sonlarında yaşamış ünlü halk şâiri Üsküdarlı Âşık Râzi tarafından kendisine ayak takımından oynaş oğlan

arayan allıklı yaşlı ve zengin bir yosma için alay yollu yazılmışdır :

Şehbazımı görmüş allıklı hanım
Lâf atmış oğlana: «Ah benim canım
Kayıkçıgüzeli bıçkın levendim
Yandım ateşine kaynadı kanım..»
Şöyle bir şûhâne çakınca işmar
Peşine takılmış şah balabanım
Yosma nigâr aşmış çift otuzunu
Düşünür mü anı o daltabanım
Hele açılsın gör hanım kesesi
Fit olur oynaşa kopuk civanım

ALPAK, ALPAKA, Alpaka, Güney Amerikada develer âilesinden yünü çok güzel bir hayvanın adıdır; onun yününden ipek ve pamuk karıştırılarak dokunan gayet yumuşak, parlak bir kumaşa da alpaka denilmiştir. Bize önce Avrupadan gelen bu yünlü kumaşlar «Alpak» adı ile kibar tabaka hanımları için kışlık çarşaf ve beyler için de kostüm için pek makbul olmuştur. Türkiyede tekstil sanayii dünya ölçüsünde birinci kademeye yükseldikden sonra çok güzel alpakalar dokunmaya başlamıştır.

Aşağıdaki manzume Üsküdarlı Âşık Râzinin bir hicviyesidir :

Dulun kibarıdır çarşafı alpak
Para ayıb örter doğru söz elhak
Lebleri mercandan gözleri zümrüd
Olsa da geysûler bir samur kalpak
Kayıkçıdan oynaş olur mu ona
Pırpırı kıyâfet hem yalın ayak
Sevmişse oğlanı evlâd yerine
Hanımda alın ak etek pîrü pâk

(Geysû = Saç, kâkül)

ALTI KAVAL ÜSTÜ ŞEŞHÂNE, Giyim kuşam üzerine halk ağzı tekerleme bir deyim; «altı üstüne uymayan kılık kiyafet», «yoksulluğu sırıtan özenti süslenme» anlamındadır :

Başındaki keçe külâhı yağlı
Gel gör ki Kandilli Yazması bağlı
Tırabuzon bezi yırtık gömleği
Som sırma işleme çuha yeleği
Donca gezer yokdur ne çakşır şalvar
Velâkin belinde hindkârî şal var
Parmağında elmas yüzüklü kopuk
Yalın ayaklarla vuruyor topuk
Yörük ağzı ile gaayetle dilbaz
Altı kaval üstü şeşhâne şehbaz

ALTIN, ZİYNET ALTINI, Kadınlı erkekli Türk süslenmesinde, tuvaletinde bilezik, yüzük, küpe, iğne, gerdanlık, saat, saat kordonu, gömlek kol düğmesi, esvab düğmesi (kopçası), esvab işlemesi (sırma) olarak altının çok geniş bir yeri olmuştur; ve bu eşyanın içinde bilezikler, yüzükler, küpeler, iğneler, saatler, kol düğmeleri ayrıca çeşidli kıymetde elmaslar, ve zümrüd, yakut, fîrûze gibi sâir kıymetli taşlarla bezenmişlerdir (Bk. : Bilezik; Küpe; Yüzük; İğne; Broş; Saat; Kol Düğmesi; Gerdanlık). Fakat Türk kadın süslenmesinde, tuvaletinde ayrıca altın paralarımız da mühim yer almıştır. Baş ve göğüs ziyneti olarak devletin altın paralarından, kuyumcu eliyle birer küçük halka eklenerek, tepelikler, gerdanlıklar yapılmış, devlet parasının piyasadan bu suretle çekilmesini önlemek için yine devlet eliyle darbhânede para şeklinde ve tıpkı para gibi devrin padişahının turasını ve baskı tarihini taşıyan ziynet altınları basılmıştır. Bu ziynet altınları dizi dizi gerdanlık gibi takılmış, kadın hotozlarını, feslerini süslemiştir. (Bakınız : Tepelik).

Aşağıdaki kıt'a Enderunlu Vâsıf'ın bir mahalle karısı ağzından kızına nasihat yollu yazdığı meşhur manzumesinden alınmıştır :

Boyun altınını gerdanına tak dizim dizim
Zendostânı salın oğundur sızım sızım
Etme heves seviciliğe gel kadın kızım
Görüb bıçakla urur seni sonra baldızım
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol!

ALTIPARMAK, Alaca denilen kumaşın bir çeşidinin adı (Bakınız : Alaca) Asıl alaca umumiyetle kırmızı zemin üzerine sarı çubuklu olarak dokunur, «altıparmak» da çubuklar sarı, siyah, beyaz, mâvi, yeşil ve mor altı renk üzerinedir.

AMERİKAN, AMERİKAN BEZİ, (Bakınız : Bez)

AMMÂME, Başa giyilen her ne ise, külâh, kavuk veya fesin etrâfına sarılan ve renkleri beyaz, siyah yahut yeşil olan tülbend sarığın ulemâ ağzındaki adı (Bakınız : Sarık).

ARAKÇİN, Kenarlarının ve içinin ter ile yağlanıp kirlenmemesi için külâh veya kavuğun altına giyilen takkenin adı (arak arabca ter; çîn de farsca cîden = toplama kökünden toplayan anlamındadır; arakçin mürekkeb ismi ter toplayan mânâsındadır); halk ağzında «Terlik» denilir.

Her hangi bir bezden sâdeleri ve gayet ince pamukluları olmak üzere iki çeşit idi; sâde olsun pamuklu olsun arakçinlerin dikişine

de son derecede özenilirdi; M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» eserinde: «İstanbulda Büyük Kapalı Çarşının Duâ Meydanı denilen yerinde bazı ev kadınları sıçan dişi tâbir ettikleri göz görmeyecek ince dikişle dikdikleri arakçinleri 5 - 6 kuruşa satarlardı» diyor.

Şu zarif mısra XVIII. yüzyıl Şairlerinden Sâbit'indir:

Arakçinin alub âşık döküldü geysuvânı yâr
(Geysuvân = Saçlar, kâküller)

ARAKİYYE, Tiftikden yapılmış ince, hafif bir külâhın adıdır; ismi arabcada ter mânâsına arak'dan gelir, «ter emici, ter toplayıcı» anlamındadır, «arakçin» den farkı, sokağa çıkılır iken arakiyyenin üstüne ayrıca başka bir külâh veya kavuk giyilmemesidir (Bakınız: Arakçin) Arakiyyeyi bilhassa dervişler, dervişlerin fukarâsı, kalenderleri giyerlerdi.

ARI RESMİ NAKIŞLI AMELE KAZAKLARI, 1950 ile 1960 arasında İstanbulda türlü işlerde çalışan bekâr uşağı ameleler arasında bu kazakları giymek âdetâ bir amele modası olmuş ve İstanbuldan Anadoluya, küçük kasabalara, hattâ köylere kadar yayılmışdır.

Çoğunun arasına pamuk ipliği de katılmış kaba yünden makina örgüsü ve dâimâ göze çarpar renklerde bu kazaklar istisnâsız kolsuz olup göğüslerinde, ve göğsü hemen tamamen dolduran bir arı nakşı taşımakta idi.

Bu nakış, «Arı gibi çalışkan» sözünün amele hayatında bir sembolü bilinmiş, ayrıca, o diyar garibi bekâr uşakları tarafından İstanbulda kendilerini işsiz bırakmayacak bir tılsım gibi görülmüşdü. Mağazalardan ziyâde işportalarda satılmış, ve geniş ölçüde Anadolu pazarlarına sevkedilmiştir.

Bâzı trikotajcılar aynı cins kazaklara arı yerine kelebek resmi nakşettirmişler ise de kelebek, arının gördüğü rağbeti görmemiştir.

ARKALIK, Saka arkalığı ve hammal arkalığı olarak iki çeşiddir, birbirine benzemeyen iki ayrı şeydir.

Saka arkalığı, meşin kırbalarla su taşıyan eski sakaların, kırbayı çeşmeden doldurdukdan sonra arkalarına vurdukları zaman, esvab

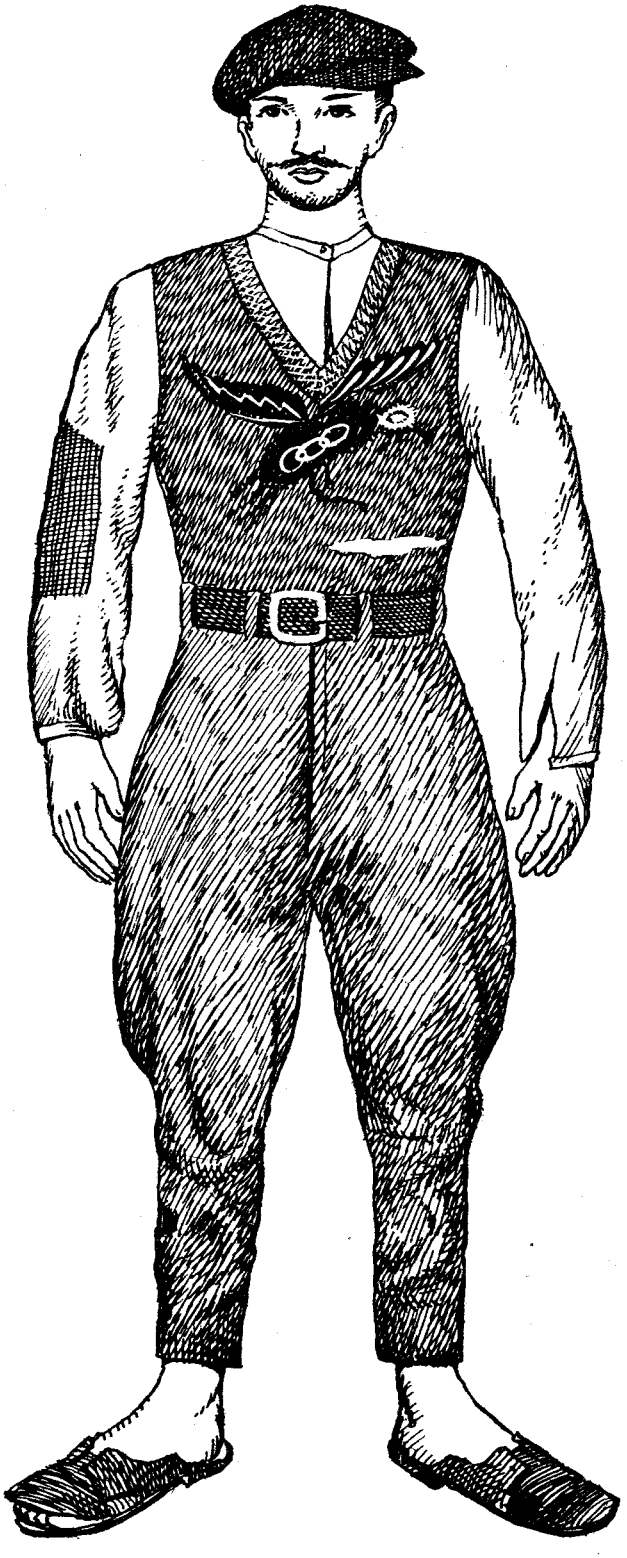

Bez kasketli, külot pantalonlu, yalın ayağı yarım pabuçlu ve Arı nakışlı kazak giymiş bekâr uşağı amele tipi, 1950-1960.

Çeşme başında arkalıklı ve kırbalı mahalle sakası ile kenarın gizli mahalle kızı (Preziosi'nin bir suluboya resminden az değiştirerek Sabiha Bozcalı eli ile, İstanbul Ansiklopedisi, (R.E.K. Arşivi)

ve çamaşırlarının, serpilecek veya sızacak su ile ıslanmaması için giydikleri meşin yeleğin adıdır. Kendine mahsus kesimi vardı : kolsuz, omuzları geniş, boyu da sırta giyilen cebken, câmedan, salta her ne ise onun boyundan uzun olurdu. Göğüs kısmı tamamen kavuşduğu halde iliği düğmesi yokdu. Kışın arka sakalarını soğukdan da muhâfaza ederdi.

Küfe dolusu ağır yük taşıyan eski seyyar manavlar da, yürürken küfenin sırta ızdırap vermemesi, esvabı yıpratmaması için saka arkalığın tam benzeri bir meşin yelek giyerlerdi; fakat her neden ise onlara manav arkalığı diye ayrıca isim verilmemiştir.

İstanbulda yangınlara karşı, Lâle Devrinde Yeniçeri Ocağına bağlı ilk Yangın Tulumbacıları Ocağı teşkilâtı kurulduğunda, yangın tulumbalarına çeşmelerden su taşımak için de mahalle sakalarından bir kısmı görevlendirilmiş idi, bu sakaların arkalıkları da mîrîden verilmişti; yangın sakalarının arkalıklarının sırt kısmının tam ortasına sonraları bir alâmeti fârika olarak Bayazıd Yangın Kulesinin bir resmi nakşedilir oldu.

Yangın Sakası arkalığı
(R.E.K. Arşivi)

Hammal arkalıklarının bu sözlükle ilgisi yokdur; fakat şunu da kaydedelim ki, arkalıklı sırt hamalları memleketimize gelen yabancı ressamlar için zengin konulardan biridir.

ASÂ, «Uzun el değneği, dayanacak uzun sopa; ekseriya başı topuzlu olur; altın ve gümüşle

Çavuşbaşı Ağa elinde asâ
(R.E.K. Arşivi)

müzeyyen olarak bâzı millet ve tâifelerde riyâseti cismâniye ve rûhaniye alâmeti ad olunur» (Şemseddin Sami, Kaamûsi Türkî).

Bizde bastondan önce yüz yıllar boyunca, hem bir dayanak, hem de mevkî, memûriyet alâmeti olarak protokol icâbı kullanılmıştır.

Yeniçeri Ocağında Çorbacı Ağadan itibâren büyük rütbeli zâbitler, Yeniçeri Ağası, Osmanlı Sarayının büyük rütbeli zâbitleri, Divânı Hümayun teşrifatında görevli büyük memurlar, Sadırâzam, Vezirler, Seyhülislâm, Kadıaskerler, ulemâ, tarikat şeyhleri mevkîlerinin alâmeti olarak asâ kullanmışlardır.

Sultan İbrahimin idâmı için saraya gidildiğinde, bu işi görmek istemeyen Cellâd Kara Ali kaçıp saklandığında, Sadırâzam ihtiyar Sofu Mehmed Paşa cellâdı saklandığı yerden elindeki asâ ile döve döve çıkarmışdı.

Abanozdan, gül ağacından, ayrıca tezyin edilmiş çok kıymetli asâlar yapılmıştır; asânın bastondan farkı, baş tarafının bir topuzla bitmiş olması ve uzun olmasıdır; uzunluğu kullananın omuz boyu hizâsında olup asâ topuzundan tutulduğunda el de o hizâda kalkmış olur, asâ ile yürünür iken asâ ekseriya baston gibi bitiminden değil, üst kısmında münâsib bir yerinden tutulur. Asâ üzerine şu zarif beyit Koca Râgıb Paşa'nındır :

Muharriki dil olur dilrübâya muhtâcız
Zamânı za'fı kuvâdır asâya muhtâcız

(Gönül oynatacak bir gönülçekiciye muhtâcız
Tüm kuvvetlerimizden düşkünlük zamânıdır, ona asâ gibi dayanmaya muhtâcız)

ATKI, BOYUN ATKISI, OMUZ ATKISI, Kışın soğukdan korunmak için boyun atkısını erkekler, omuz - sırt atkısını da kadınlar kullanır; kadınlar atkıyı yazın akşam veya gece serinliğinde de kullanırlar.

Atkıya boyun şalı, omuz - sırt şalı da denilir. (Bakınız : Şal).

Atkıya, fransızca karşılığı «Cache-col» kelimesi Türk ağzına göre azıcık değiştirilerek kaşkol - kaşkul da denilir.

Erkek atkıları kuşağın kısası şeklinde, kadın atkıları boğça gibi değirmi şekillidir. Erkek boyun atkıları pamuklu, yünlü, ipekli, her zevke göre renk renk, sâde veyâ türlü nakışlı, sûreti mahsusada atkı olarak örülürler, veya bu maksadla dokunmuş kumaşlardan olur, el örgüsü olanları, makina örgüsü olanları vardır.

Kadınlardan, kızlardan atkı kullananlar pek az kalmıştır. Halbuki eskiden, Türk kadınlarının örtü altında bulunduğu devirlerde kışın bir kadın bilhassa sokağa çıkarken atkısını da muhakkak alır, çarşaf pelerinin altında elinde taşır, icab ettiği zaman çarşaf pelerinin üstüne atarak sırtını ve omuzlarını sarar, soğuğa karşı korunur idi. Kadın atkılarının çevresi atkının ipliğinden püskül saçaklı, örgü dantelli, her halde süslü olurdu.

Erkek atkılarının iki ucuna da yine atkının ipliğinden veya kumaşından püsküller, saçaklar yapılır.

Zamanımızda dar gelirli ailelerde boyun atkısı erkeklerin önemli kış eşyasından sayılır. Kışın bir palto tedârik edemeyen erkek ve erkek çocuklar işlerine, okullarına giderken, sırtlarında bir ceket, boyunlarını ve göğüslerini atkıları ile korurlar. Bundan ötürüdür ki kış mevsimi ağzında büyük şehirlerde, bilhassa İstanbulda erkek boyun atkıları işporta mallarından olur, sokaklarda satılır.

Şık bir erkeğin boynundaki atkısı, kumaşının cinsi ile, örgüsünün nefâseti ile, nakşının güzelliği ve rengi ile ilk göze çarpan eşyâsındandır, sokakta palto altında esvabı görülmeden atkısı görülür. Tuvaletine düşkün olanlar bir boyun atkısı alırlarken hayli titizlik gösterirler; başkaları tarafından beğenildiği zaman da : «Londradan aldım..», «Parisden geldi..» diye övünenler çok görülür.

Zamanımızda erkek atkılarını veya benzerlerini kullanan sportmen kadınlar ve kızlar pek çokdur.

ATLAS, İpekden dokunmuş esvablık bir kumaş olup al, mavi, yeşil, sarı dâimâ düz renklidir, ve üzerinde hiç bir tezyinî motif bulunmaz; incesi ve kalını olur, fakat her iki çeşidi de sertcedir, el ile dokunulduğu zaman kendine has tatlı bir hışırtı çıkarır. İncelerinden orta halli âilelerde kızlar için gelinlik, oğlanlar için sünnetlik entâri kesilir, genç kadınlar ve delikanlılar için de entâri altına giyilen şalvar yapılırdı.

XVII. yüzyılın ilk yarısında Lâle Devrinin büyük şâiri Nedim, yeşil atlas şalvarlı bir güzeli bir gazelinde şöyle tasvir ediyor :

Unuttordu bana servi revânı dün gülistanda
Efendim bir uzun boylu yeşil atlaslı âfet var
Henüz on ikiden onüç gün eksik yaşı ammâ kim
Ayın ondördünü yâd ettirir bir mâh tal'at var

Şu kıt'a da söyleyeni meçhul bir destandandır :

Nâil olub dillerine
Ol güzelin yollarına
Kol dolayub bellerine
Atlasu dîbâ çekeriz

Aşağıdaki beyit de bahtdan şikâyet yollu söylenmiştir :

Kimi seyrâna çıkar atlasu dîbâ giyerek
Kimi mendil bulamaz dîdeden eşkin silecek

Rûhî'nin şu beyti de dervişâne söylenmişdir :

Sırtında görüb gayrilerin atlasu dîbâ
Gam çekme kim sırtımda benim köhne abâ var

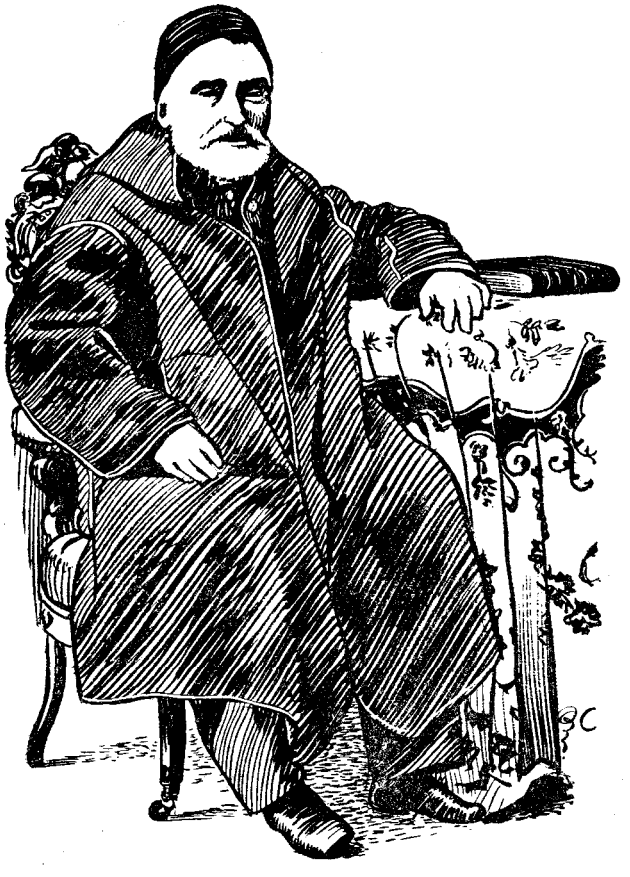

Avniyeli Efendi
(R.E.K. Arşivi)

XIX. yüzyılda Osmanlı sarayında atlas kışlık kumaş olarak kabul edilmişti. Hâfız İlyas Efendinin «Letâifi Enderûniye» isimli eserinde kaydettiğine göre enderunlular arasında kışa da «Atlas Mevsi» denilirmiş.

(Mâh tal'at = Ay yüzlü; Dîde = Göz; Eşk = Gözyaşı.)

AVNİYE, Bilhassa Abdülâziz zamanında (pâdişahlığı 1861 - 1876) çok yaygın olarak giyilmiş kukuletalı bir yağmurluk kaputun adı; bedeni bol, kolları bol, etekleri ayağın incik kemikleri hizâsına kadar inerdi, kadimden beri asker ocaklarında kullanılmış yine kukuletalı bir yağmurluk gocuğun tâdili ve kol ilâvesi ile yapılmıştı.

Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından ordu zâbitan ve erkânına kışlık sokak kisvesi olarak kabul edildiği için paşanın adına nisbetle «Avniye» denilmişti. Devetüyü ve siyah çuhadan yapılırdı; önünün hem düğme hemde ilik tarafları kenarı, kukuletanın etrâfı, omuz ve yan dikişleri ve kol dikişleri çuhanın renginde bir şeridle çevrilirdi.

Kışın sıcak tutar, yağmurlu havalarda şemsiye aratmaz, iyi bir çuhadan yapılanı eskimek bilmez, mütevâzı, babayânî bir kisve idi. Alafrangalığa düşkün olmayanlar tarafından elli yıl kadar seve seve giyilmiştir. Devrin pâdişahı Abdülâzizin de sırtında avniye ile çekilmiş bir fotoğrafı vardır.

AVRUPA, İkinci Sultan Mahmud devrinde Yeniçeri Ocağının kaldırıldığı 1826 dan sonra ve bilhassa Tanzimat Devri denilen Abdülmecid ve Abdülâziz zamanlarında Türklerin Avrupalı kılık ve kiyâfetine rağbet etmeye başladıkları sıra kadın ve erkek saç kesimi ve tuvaletinde de değişiklik oldu. Kadınlar alın boyunca iki kaşın üstüne top kâkül bıraktılar; delikanlılar ve büluğ çağındaki oğlanlar da saç uzattılar ve uzattıkları saçları Avrupalılar gibi yandan veya ortadan taradılar; kadınların top kâküllerine ve delikanlılarla mürâhik oğlanların taranmış uzun saçlarına «Avrupa» adı verildi. Bu yeni saç modası mutaassıblar tarafından hoş karşılanmadı. Devrin zihniyetini gösteren şirin bir fıkradır; şâir devlet adamı Ethem Pertev Paşa iki oğluna, yine o devirdeki kiyâfet inkilâbına uyarak setire pantalon giydirmiş (Bakınız : Se-

tire; Pantalon) ve pâdişaha götürmüştü; Sultan Mahmut çocukları okşayıp sevdikten sonra : «Başlarını tıraş ettirmişsiniz.. saçları da Avrupa olsun!..» demişti. Pertev Paşa mâzeret olarak nezle olduklarını söyleyince de : «Alışırlar, alışırlar.. saçları Avrupa olsun!..» diye emrinde ısrar etmişti.

Aşağıdaki manzûme, adını tesbit edemediğimiz muhafazakâr bir şâir tarafından setire pantalonlu ve saçı Avrupa bir genç paşazâdeyi alaya alma yollu yazılmıştır :

Pek yaraşmış ak pantalon mum gibi
Peşindeki âşıkları kum gibi
Güzel beyim civanların içinde
Tâze çıkmış sakızlı lokum gibi
Gönül çeker saç kesimi avrupa
Güzel beyim hem nazlıdır hem hoppa
Dâvet itsem aceb gülüm gelir mi
Hâne viran hem semtimiz pek sapa
Uşak olsam ben giydirsem ben soysam
Avrupayı hem tarasam hem koksam

AVRUPA, AYROPA, İkinci Sultan Mahmud devri sonları ile bilhassa Tanzimat devrinde Türklerin Avrupalı kılık kiyâfetine rağbet etmeğe başladıkları sırada, batıdan alınmış giyim kuşam eşyasına, «Avrupa yelek, avrupa entâri, avrupa yelpâze» gibi bir avrupa ismi eklenirdi; «kostüm, rob» gibi isimler sonra sonra kullanılmaya başladı.

Avrupa kelimesi de sarayda ve konaklardaki zencî veya habeşî halayıklar, çerkes cariyeler ile câriyelikden gelme hanımlar, ve onlardan alınarak halk ağzında «Ayropa» şeklini almıştı.

M. Z. Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde şunları yazıyor : «Ayropa hazinedar kalfaların giydikleri bir nevî elbisenin adı idi. Beden ve kollarına göre göğüsleri düzce inişle pek az açık, belden bir karış aşağı etekli, kenarları vaktin modasına göre müzeyyendi. Bu biçim Avrupadan geldiğinden galat olarak bu ismi almışdı». Pakalının târifinden bir elbise çizmek zordur; etek târifinden «bolero» demek istediği tahmin edilebilir (Bk : Bolero).

Başında dalfes, üstünde cebken, fermene, elifî şalvar, belinde kuşak, çıplak ayaklarında ökçeleri basık tulumbacı yemenisi (Kamerçin-şıp.tık) ile Avrupa kesimi top kâküllü İstanbul delikanlısı, 1885 — 1890.
(R.E.K. Arşivi)

AYAK, ÇIPLAK AYAK NİZÂMI VE ÇIPLAK AYAK MODASI, (Bakınız : Çıplak Ayak Nızâmı)

AYAKKABI, (Bakınız : Başmak, Bot, Cermuk, Çapula, Çizme, Çedik, Edik, Filar, Fotin, Galata Yemenisi, İskarpin, Kaloş, Kamerçin, Katır, Kundura, Mest, Mercan Terlik, Merkup, Mokasen, Mûze, Nalın, Pabuç, Pantufla, Patik, Postal, Sandal, Takunya, Terlik, Tomak, Yemeni).

Başında hotoz ile Avrupa modası bluz-etek giymiş İstanbul hanımı (Müsâhibzâde'den)

AZİZİYE KALIB FES Sultan Abdülâzizin (Padişahlığı 1861 - 1876) giydiği fesin kalıbında olan feslere verilmiş isimdir (Bakınız : Fes); devrin ricâlinden ayaktakımına varıncaya dek o devirde hemen herkes tarafından giyilmiştir, başlıca hususiyeti alt kısmının gayet geniş olup kulak hizâsına kadar inmesi, kenarı ile üst tablası arasının da kısa olmasıydı. Püskülü ilk burma püsküllerden, kalın, fakat Abdülmecid devri feslerinde olduğu gibi fesin kenarını aşmaz, kenar hizâsından kesilirdi (Bakınız : Püskül).

Sultan Azizin başında Aziziyekalıb fes (R.E.K. Arşivi)

Abdülâziz tahtdan indirildikden sonra aziziye kalıb fes giyenler hoş görülmeyeceğinden dolayı bu kalıb fes modası yerini «Hamidiye Kalıb feslere» terketti, ve fes kalıbcısı dükkânlarından aziziye kalıplar kaldırıldı.

B

BABAYÂNE KIYÂFET, Halk ağzında «babayâni» denilir; yaşlı, ihtiyar tarz ve hâlinde görünme, genç adamın yaşından beklenmeyen vekarlı hâlidir; yaşının hakkı olan tuvaleti, süsü yapmayan, şıklık kaygusu gütmeyerek giyinen erkekler hakkında kullanılır.

BAĞDAD GÜLÜ, Derviş tuvaleti deyimlerinden; «Kaadirî şeyhleri tarafından giyilen tâcın tepesine dikilen ufak kıt'ada dâirevî çuha parçasının adı; iç içe üç çuha parçası olub kenarları örülürdü, çuha (gül) yeşil, örgüsü de beyaz ibrişimle olurdu» (M. Z. Pakalın).

BAĞIR YELEĞİ, Eski devirlerde bir asker yeleğinin adı; köseleden yapılırdı; zırhın vücudu rahatsız etmemesi için zırh altına, zırh ile gömlek arasına giyilirdi.

BAHRİYELİ KIYAFETİ, BAHRİYE NEFERİ ÜNİFORMASI, Yazın beyaz ketenden ve kışın siyah şayakdan bahriye neferlerinin ve Bahriye Gedikli Okulu (Assubay Okulu) öğrencisinin üniforması askerî üniformaların içinde en güzelidir; Bilhassa ön kısmı göğüs ortasına kadar açık, dekolte, ve arka kısmı omuzlardan aşarak sırta dökülen, kenarları beyaz çubuklu mâvi yaka (palet), dalgaları köpüklü denizin çok ince zevk ile bulunmuş remzidir.

Palet, evvelâ İngiliz donanmasında 1805 den sonra kullanılmıştır. Denizi temsil eden mâvi zemin üstündeki üç beyaz çizgi Amiral Nelsonun (ölümü Trafalgar'da 1805) üç büyük deniz zaferine işarettir (Sen Vensan, Abukir, Trafalgar). Palet altındaki siyah kravat da onun ebedî mâtemidir. Bu büyük amiralin hâtırasından doğmuş güzel kıyâfet milliyet kaygusuna düşülmeden ufak farklarla beynelmilel olmuştur.

Türk donanmasında geleneksel Kalyoncu kıyafetinin terk edilerek bu bahriyeli üniformasının ne zaman kabul edildiğini kesin olarak tesbit edemedik; 1853 Kırım harbi içinde, veya bu tarihden az evvel olması gerekir. İngiliz donanmasındaki ilk şeklinde, bugün başdan geçirilerek giyilen bluzun yerinde, yine paletli ve bizim cebkenimize benzeyen kısa etekli, etek kenarı bel hizâsında bir ceket vardı, bu ceketin önü iki sıra düğmeli, fakat düğmeler iliklenmezdi, yâni ceketin iki yanı tamamen kavuşmaz, ancak yaka ucundan tutturularak ceket kapanmış olurdu, ceketin altında da bir yelek, bazan bir gemici fanilâsı bulunurdu. Bizdeki ilk bahriye neferinin üniforması da öyle idi, şu fark ile ki, başa kep yerine fes giyilmiş, bele de eski kalyoncu kiyafetinin hâtırası olarak kırmızı bir kuşak sarılmıştır; ku-

Bahriye Sibyan Bandosunda trampetci
(R.E.K. Arşivi)

şak üstüne de tokası tek çapalı bir palaska bağlanmıştır. Paletde de, mâvi zemin üzerine üç beyaz çizgi yerine yine mâvi zemin üzerinde iki kırmızı çizgi, şerid kabul edilmiştir. Türk bahriye neferinin bu üniforması 1908 meşrutiyetine kadar devam etmiştir. Meşrutiyetden sonradır ki, avrupa devletleri donanmalarındaki değişikliğe uyularak ceket yerine başdan geçme bluz giyilmiş, paletin iki kırmızı çizgisi de, çok daha güzel üç beyaz şeride tahvil edilmiştir. Yaka altına, fiyongası dört köşeli muska şeklinde ve sabit, arkada yaka altındaki kolanlarından bağlanıp takılır bir siyah kravat ilâve edilmişdir.

Birinci Cihan Savaşı içinde, Enver Paşa Türk kara ordusu askerine kendi adına nisbetle «Enverî» denilen bir serpuş giydirirken, Bahriye Nâzırı Cemal Paşa da deniz erleri için sünnet çocuklarının takkelerine benzeyen ve herhalde çok çirkin olan bir serpuş giydirmiştir, o

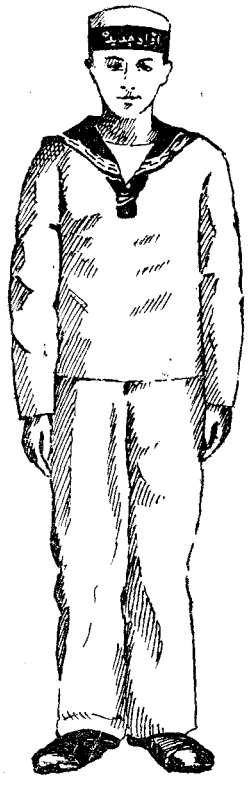

Cemâlî'li bahriye neferi, 1915 — 1923
(R.E.K. Arşivi)

Dalfesli, cebkenli, fistanlı ve bacakları tozluklu Bahriye Mektebi talebesi; 1862 — 1863.
(R.E.K. Arşivi)

zamanlar bahriyelilerin serpuşuna da «Cemâlî» diyenler olmuştur. Bu takke serpuşun alt kenarında fırdolayı bir siyah kordela dolaşmakda, kordelânın iki ucu da arkadan, bir karış kadar, sırt üstüne sarkmakda idi; serpuşun alın üstüne gelen ön kısmında da neferin hizmet gördüğü yer, yahut efrâdından bulunduğu harb gemisinin adı sarı ipekle işlenmiş olarak yazılırdı. Cumhuriyet devrinde şapka inkılâbından sonra bahriye neferleri için de bugün giyilen kep kabul edilmiştir, ve bahriyeli keplerinin de en güzel şeklidir.

Elimizde eski bahriyeli kıyafeti üzerine çok kıymetli iki garib fotoğraf vardır; bu resimler, Keçecizâde İzzet Fuad Paşa terekesinden bâzı evrak arasında elimize geçmiştir. Bu resimlerden birinin arkasında kurşun kalemi ile «Rifat Beyin bahriye talebelerinden» cümlesi yazılıdır; bahriye talebesi denilen gencin başında, püskülü fes kenarını üç parmak

Bahriye Neferi: 1925 — 1964
(R.E.K. Arşivi)

kadar aşmış fes, sırtında helâlî gömlek, onun üstünde ön kısmı tamamen işlemeli, kolları yalnız omuz başından rabtedilmiş olup iç dikişsiz, aşağıya birer kanad gibi sarkan bir cebken, ve belinde de bir kuşak vardır; pantalon yoktur, genç uzun paçalı ve beyaz bezden bir don giymiş olup onun üstünde de Yunanlı ev-zonlar gibi kırmalı bir eteklik bulunmaktadır; bacaklarına da ayak üstünü tamamen örten ve diz kapağına kadar çıkan bir tozluk geçirmiştir, öyle ki, donun etek altı ile tozluk üstünde, ve diz kapağı hizâsında küçük bir parçası görülmektedir. Talebe denilen bu gencin Heybeli Adadaki Bahriye Mektebi talebesi mi, yahut Tersânedeki çırak bölüklerinden birinin efrâdından mı tâyin edemedik. Aynı üniforma ile İzzet Fuad Paşanın da 2 - 3 yaşlarında görünen bir çocukluk resmi vardır, paşanın doğumu 1860 olduğuna göre resimlerin 1862 - 1863 arasında çekilmiş olması gerekir, Sultan Azizin ilk saltanat yıllarıdır. Osmanlı donanmasını Avrupanın sayılı deniz kuvvetlerinden biri hâline getirmiş olan bu pâdişâhın ilk saltanat yıllarında bahriyeli kiyafetini de değiştirmek istediği, fakat bulunan bu acâip efzon taklidi, yahut İskoç taklidi eteklikli neferlerin pek geniş bir ekseriyet, hattâ milletce beğenilmediği için pek tezine de kaldırıldığı söylenebilir.

(Bakınız: Kalyoncu; Çıplak).

BAHRİYELİ ÇOCUK ESVABI MODASI, Bahriyeli nefer üniforması o kadar güzeldir ki geçen yüzyıl sonları ile bu yüzyıl başında önce Avrupada, oradan gelerek bizde, bilhassa İstanbulda

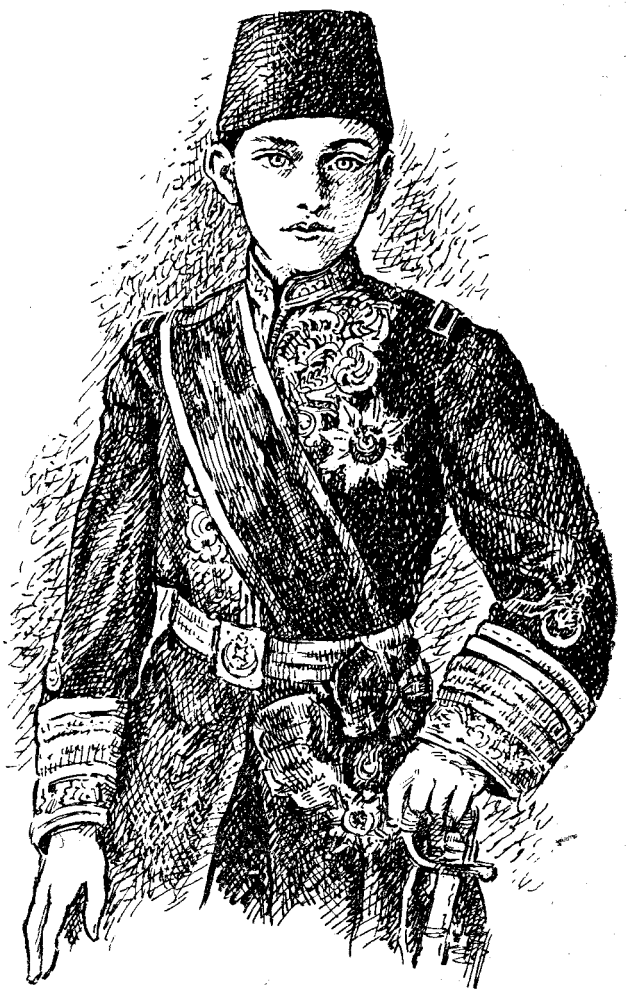

Sultan Abdülazizin oğlu çocuk prens Mahmud Celâleddin'in sırtında amiral üniforması
(R.E.K. Arşivi)

Bir bey oğlu çocuk sırtında Bahriye neferi esvabı
(R.E.K. Arşivi)

ve İstanbulun yüksek kibar muhitinde erkek çocukların giyiminde moda olmuştu. Avrupada hükümdar hânedanlarında (başta İngilterede Hanover - Vindsor, Almanyada Hohenzollern ve Rusyada Romanof hânedanları) 12 - 14 yaş arasındaki prenslere, pantalonu eteklikle değiştirerek küçük prenseslere, bizde de aynı yaşdaki paşazâdelere, beyzâdelere bahriye nefer esvabı giydirilmiştir. Osmanlı hânedânı bu modada Avrupadan ayrılarak o yaşlardaki şehzâdelere (Prenslere) civelek bahriye neferi kiyafeti yerine amiral üniformasını tercih etmişlerdir, Sultan Azizin çok dilber bir çocuk olan en sevgili oğlu Mahmud Celâleddin Efendinin amiral üniforması ile şirin bir bahriyeli fotoğrafı vardır.

Erkek çocuklara giydirilen bahriye neferi üniformasında aslına nisbetle küçük bir değişiklik yapılmış, neferlerde pantalon üstüne etekleri düz olarak dökülen bluz yerine, çocuklara, etekleri pantalon üstüne pot olarak dökülen bluz - ceket yapılmış olmasıdır, palet - yaka altından da geniş ipekli bir boyun bağı bağlanmıştır.

BARATA, Çuhadan yapılan, ucu kıvrık ve uzunca bir nevî külâhın adı; kelimenin aslı İtalyancadır, «barreta» dan bozmadır. 1826 da Yeniçerilerin kaldırılması ve o büyük vakayı tâkib eden inkılâblardan önce Bostancı Ocakları efrâdı ile Sarayı Hümâyunun diğer kaba dış hizmet ocakları efrâdının serpuşu idi; aralarında pek ehemmiyetsiz farklarla «Bostancı Baratası», «Haseki Baratası» gibi isimlerle çeşidleri vardı. Kırmızı, beyaz, devetüyü renklerinde olurdu.

Geçen yüzyılın rind ve külhânî şâirlerinden Enderunlu Fâzıl Bey başı baratalı güzel bir genci şu meşhur şarkısı ile tasvir etmişdir :

Ah ol pâkîze edâ âşıkı zârın cânı
İki renk ile esir itti dili nâlânı
Kâhice sarı kâh al giyer kaftânı
Biri safran sârısıdır biri tavşan kaanı

Al giyse açılır verdi ruhi nemnâki
Bütün al üstüne al ol vücûdi pâki
Bütün al üstüne al ol vücûdi pâki
Kan ider gamzeleri şîvesi hüsnü ânı

(Âh ağlayan âşıkın canı olan o saf kurumlu güzel
İki renk ile esir etti inleyen gönlü
Bâzan sarı bâzan al giyer kaftanı
Biri sarfan sarısı biri tavşan kanı

Al giyse nemli yanağının gülü açılır
O tertemiz vücudu bütün al üstüne al
Barata al, yüzü al, akıl kavuşdurmayı yağma ediyor
Süzgün gözü, nazı, güzelliği çekiciliği kan eder..)

Başı Baratalı Bostancı Neferi
(R.E.K. Arşivi)

BASMA, Kumaşlar yüzyıllar boyunca türlü renk ve desenlerle dokunurken süslene gelmişlerdi. Türk kumaşlarının geometrik veya üslublaştırılmış çiçeklerden mürekkeb süs motifleri gayetle zengindir. Renklerin âhengi, tatlılığı, hattâ bazan zıd renklerin çekiciliği ile eski kumaşlarımız bugün çok yüksek kıymetler taşımaktadırlar.

Aslı düz beyaz dokumanın çeşitli süsmotifleri basma sureti ile süslenmesi, Türk süslemeciliğinde «Yazmacılık» adını almışdır. Eski Türk yazmaları arasında şaheserlere rastlanır, en güzelleri de Rumelide, İstanbulda Kandilli'de, ve Bursada yapılmışlardır. (Bakınız: Yazma; Kandilli Yazması). Fakat bu yazmalar küçük ölçüde kumaşlar üzerine yapılmışlardır, Yorgan Yüzü, Boğça, Baş Yemenisi gibi.

Süs motifleri basma usulü ile yapılmış ve metreler boyunca ilk pamuklu ve keten ve ipekli kumaşlar memleketimize geçen yüzyılın ikinci yarısında Avrupa mâmulâtı olarak gelmiş ve «Basma» adı ile anılarak aşağı ve orta

Başında yemeni, çiçekli basma entârinin etekleri başka renkde, bilhassa kırmızılı basma şalvarının içinde lavanta çiçeği satan çingene kızı
(R.E.K. Arşivi)

Basma mintanlı, başında kumaş kasket, mintan üstünde yelek, kadife külot pantalonlu ve çıplak ayaklı sandalcı; 1950
(R.E.K. Arşivi)

tabaka halk arasında ve köylü arasında büyük ilgi görerek yayılmıştır. En makbulleri de süs motifinin çekiciliği yanında boyasının da has, solmaz olanları olmuştur.

Türkiyede «Basma» denilen kumaşın Fransızca karşılığı «Emprime» dir; yine Avrupadan ipekli basmalar da gelmeye başlamış, onlar da Türkiyede Fransızca adı ile «emprime» diye anılmış, orta ve yüksek tabaka arasında rağbet bulmuştur (Bakınız : Emprime)

İlk pamuklu basmalar arasında öylesine zengin ve güzel çiçek tezyinatlı olanları bulunmuşdur ki, bunlar, zengin tabakanın tâze kadın ve kızlarının da isteğini çekdiği halde, bir basma entâri kesdirip giymek imkânını bulamamışlar, basma giymek, muhitlerinde hoş görülmemiştir. Basmanın her tabaka halk arasında yayılması, hanımların sırtında da görülmesi Cumhuriyet devrinde başlamıştır.

Âdi basmanın içi ve yüzü perdahlıdır. İçi havlı (tüylüce) ve dışı perdahlı olanlar «Pâzen», içi perdahlı ve dışı havlı olanlar da «Divitin» adını taşır.

Basmadan erkeklere mintan, zıbın, gecelik hırkası, gecelik entârisi, pijama, kadınlara da dış donu (şalvar), mintan, entâri, hırka yapılır.

Türkiyede ilk basma fabrikası Cumhuriyet devrinde Sümerbank tarafından kurulmuştur.

BASTON, «Yürür iken dayanarak kuvvet almak için erkekler, nâdiren de kadınlar tarafından kullanılan alafranga zarif değnek» (Kaamûsi Türkî). Yere basan ucu daima ince olup yukarıya doğru kalınlaşır, el ile tutulan yeri, sapı, bazan üst ucunun kıvrılması ile vücuda gelir, bazan da altın, gümüş, fildişi, abanoz gibi şeylerden ayrıca yapılarak dümdüz değneğin üst başına geçirilir. Baston saplarının içinde kuyumcu yahut heykeltraş elinden çıkmış sanat kıymeti taşıyanları vardır; değnek kısmı da ağacının cinsine göre ayrıca kıymetlenir, gül ağacından, kirazdan, abanozdan, bambu - kamışdan bastonlar en makbulleridir.

Memleketimizde baston kullanma ondokuzuncu yüzyıl ortalarında başlamış ve yayılmıştır, ondan önce yüzyıllar boyunca «asâ» kullanılmıştır. (Bakınız : Asâ)

Türkiyede ilk defa baston kullananlardan adı bilinen zât garblılaşma yolunda ilk kiyafet inkılâbını yapan İkinci Sultan Mahmud'dur. Ulemâ sınıfından ilk baston kullanan da, yine o devrin aydın kafalı hocalarından olup 1849 da vefat eden Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendidir. Derin bilgisi ve hududsuz hürriyet aşkı ile ve ayrıca nüktedanlığı ve zerâfeti ile zamanının pek seçkin bir sîmâsı olan Mehmed Ârif Efendinin bastonu üzerine çok şirin bir fıkra nakledilir; birgün Beşiktaş Mevlevîhânesinde bir yobaz Efendinin bastonunu kasd ederek :

— Bu frenk değneği de kimin?.. diye sorunca zarif adam :

— Benim... demiş, ben onu sünnet ettirdim, müslüman oldu!

Baston İkinci Abdülhamid devrinde yaş icabı veya her hangibir ihtiyaç ile bir dayanak olmaktan çıkmış, kullananı ayak takımından ayıran bir alâmeti fârika gibi telâkki edilmişti; genç yaşlı bütün memurlar baston kullanmaya başladılar; hattâ gençler arasında baston, mâvi camlı gözlükle beraber bir aşırı şıklık, alafrangalık icâbı bilindi; bâzı gençler, fotoğraflarını bile ellerinde bastonları ile çıkartır oldular. Şıklık, alafrangalık yolunda baston şarkılara, kantolara girdi; şu muhayyer şarkı o devrin en büyük musikişinaslarından Şevki Bey tarafından bestelenmiştir.

Bir belâkeş âşıkı sâdık değil de ya neyim
Çeşmi mestim bak bana ben şık değil de ya neyim
Meh cemâlin vaslına lâyık değil de ya neyim
Çeşmi mestim bak bana ben şık değil de ya neyim

Nev zuhur gözlükler nâdîde baston bende var
Giydiğim elbîsei zîbâyı cânâ Mir yapar
Sen beğenmezsen benim şıklıkda emsâlim mi var
Çeşmi mestim bak bana ben şık değil de ya neyim

(Belâkeş = Belâ çeken, belâya uğramış; Çeşmi mestim = Sarhoş gözlüm; Meh cemal = Ay yüzlü; Elbisei zîbâ = Süslü esvab; Mir = Geçen asır sonunda meşhur erkek terzisi bir ingiliz; Nev zuhur = Yeni çıkma).

Şu nihâvend kanto Virjini Hanımındır :

Ben şıkım gözleri süzerim
Beyoğlunda dâim şık gezerim
Karnavalda ben de maske giyerim
Matmazellerle kol kola dans ederim
Ben şıkım balolara hep giderim
Kaş oynatır gözlerimi süzerim
Glase iskarpin modadır moda
Güzel matmazeller benimle baloda
Dansdan sonra eğlenirim büfede
Şıklıkda yektâyım gaayetle hoppayım
Pek şık gezerim hem de alafranga
Elde baston gözde gözlük moda
Gezerim dâimâ böyle baloda

Aşağıdaki nihâvend kanto da Şamran Hanımındır :

Pek çok gezerim hem de çok gezerim
Etrâfıma her dem gözler süzerim
Severim derler bâzı zevzekler
Hiç kimseye ben aslaa kulak asmam
Etrâfıma ben aslaa bakmam
Şimdi modadır hem pek arnuvudur
Gözde gözlük elde baston çekilir pardon
İskarpin glase elde yelpâze
Kendime isterim böyle mâşûka

Şarkıda da kantolarda da, gözünde gözlük, elinde baston ve glase iskarpinli şık beylerle bir alay aydın olarak görünmektedir.

Şıklık alâmeti baston modası elli yıl kadar devam etmiştir, fakat memleketimizde zarif, hakikaten güzel bastonlar yapılamamış, ve hattâ yapmak için de uğraşılmamıştır, bütün zarif, güzel bastonlar Viyanadan, Parisden veya Londradan gelmiştir. İstanbulda ithal malı en güzel bastonları satan mağaza da Sultan Hamamında ingiliz isimli bir rum, Robenson olmuştur. Şevki Beyin şarkısında adı geçen Mir de, o devrin en namlı bir terzisidir.

İkinci Abdülhamid ince marangozlukda fevkalâde bir hüner sâhibi idi, Yıldız Sarayında hususî bir marangozhânesi vardı, burada kiraz ve gül ağacından kendi eli ile pek zarif bastonlar yapardı ve onları sevdiklerine hediye ederdi. Yunan Harbinde İstanbul'a getirilmiş yaralı askerlere Yıldız Sarayında bir ziyâfet vermiş, yemekden sonra da bacaklarından mâlûl kalmış olan neferlere kendi yaptığı bastonları kendi eliyle hediye etmişdi.

Topkapı Sarayı Müzesinin Hazîne Salonlarında gayetle kıymetli murassâ (elmaslar ve sâir kıymetli taşlarla donatılmış) bastonlar vardır. Yine aynı müzenin İstanbul Billurları Salonunda bulunan Çeşmi Bülbülden (Bir Türk billurunun, kristalinin adıdır) kristal bastonlar koleksiyonu kıymetine baha biçilemez değerdedir.

1918 mütârekesinden sonra İstanbul gençleri arasında bambu-kamış bastonlar moda oldu, o devrin mizah mecmualarındaki karikatürlerde şık İstanbul küçükbeyleri hep kamış bastonludur.

1925 - 1930 dan sonra, muhtaç olanlar, alîller müstesnâ baston kullanılmaz olmuş gibidir, meselâ memleketimizin en büyük şehri İstanbulda tek bastoncu dükkânı kalmamıştır. Bâzı şemsiyecilerde ve seyyar satıcılar elinde baston adı altında şeklen bastona benzer sopalar satılmaktadır.

İstanbulda Beykozun arkasında Dereseki Köyünde ibtidâî el tezgâhlarında baston yapan üç dört atölye, 1966 da bütün Türkiye piyasasının ihtiyacını karşıladıktan başka Suriyeye de baston ihraç ediyordu.

BAŞA ÇİÇEK TAKMAK, Cumhuriyet devriminden önce, müslüman Türk kadını örtü altındadır. Fakat Başbakanlık arşivindeki eski Divanı Hümâyun defterindeki kayıdlar aydın olarak göstermektedir ki örtü altındaki kadın da açılıp saçılma istemiş, ve devir devir, kadınların sokak kıyafetini kesin olarak tarif ve tayin eden, sokaklarda ve mesîrelerde tavır ve hareketlerini kontrol altına alan yasaklar çıkmıştır.

Erkeği tahrik yolunda bir işâret, argo tâbiri ile bir işmar olabileceğinden, kadın, sokak kılığı ne olursa olsun, ferâce, bürgü, çarşaf, üstlüğünün her hangi bir yerine çiçek takamadıkdan başka, çiçeği eline bile alamazdı. Elinde bir çiçek ile sokağa çıkan kadın derhal haspalık, kahbelikle damgalanırdı. Bir kadın başında çiçek, ancak kendi evinde ve helâli olan kocasının karşısında süs olmuştu; hattâ öyle ki, eski Türk kadınları sabah tuvaletlerini, çiçek bulamasalar dahi, başlarındaki yemeninin bir kenarına bir yeşil yaprak iliştirerek tamamlamışlardır. Her sabah kocasının karşısına başında bir çiçek veya yeşil yaprakla çıkan kadın : «Sana karşı sevgim, aşkım dâimâ tâzedir!..» demek istemiştir.

Örtü kalkdıktan, Türk kadını kesin hürriyetine kavuşduktan sonra çiçek bir baş süsü olmamış, fakat bir gül, bir küçük demet mor menekşe, bir top yâsemin kadın ve kız esvablarının yakasını süslemiştir, fakat hakiki çiçeği mücevher çiçeklere tercih eden kadınlarımız her nedense ender görülmektedir.

Erkeğe gelince, zamanımızın serpuşu olan şapka, bir çiçek taşımaya uygun değildir; açık başta ise çiçek taşınacak tek yer kulak arkasıdır, o da ciddiyet, vekar ve edebe uygun değildir, külhânî, bıçkın nümayişidir. Zamanımızda ayak takımından bâzı gençlerin, yine o tabakadan olup da gençliğini geçirmiş fakat haşarılığını bırakamamış kimselerin kulak ardlarında, yahut bez kasketlerinin kenarında bir çiçek görülür. Bir hakikattir ki çiçek, erkek başı için de bir süsdür.

Fes devrinde, kenarından perçem, kâkül taşmış bir erkek başında ve o saçlar arasında bir de çiçek bulundurmak bir külhânî, bıçkın süsü idi.

Fakat Tanzimatdan önceki devirlerde çiçek, erkek başının, bilhassa her tabakadan delikanlı başının en makbul süsü olagelmişdi. Kavuk ve külâhın üzerine sarılan destar, bir tülbend veya yemeninin kıvrımları bir çiçek taşımaya çok uygun yerdir, hattâ böyle bir süsü ister, bekler gibidir.

Fatih Sultan Mehmed ile Barbaros Hayreddin Paşanın ellerinde çiçekle minyatürleri vardır; biri karada biri denizde kılıçlarını arşa asmış bu cengâverlerin kokladıkları gülleri ve karanfilleri başlarındaki destarın bir kıvrımına iliştirmelerine mevkî ve şöhretleri mâni değildi. Birinci Sultan Mahmudun sırkâtibi Salâhî Efendi bu hükümdarın bir sabah hasbahçede dolaşırken bir karanfil kopararak destarına takdığını yazıyor.

Onsekizinci yüzyıl sonları ile ondokuzuncu yüzyıl sonlarında yaşamış şâir Enderunlu Vâsıf, bir nevcivan şânında yazdığı şarkısında güzel gencin başını güllerle süslemektedir :

Sûlar gibi gülzârı safâya ak efendim
Destârı peîşânına güller tak efendim
Gel hâlimi bir gör de yakarsan yak efendim
Sensiz bana hasret neler etti bak efendim

Son Yeniçerilerden Çardak İskelesi Kolluğu çorbacısı halk şâiri Galatalı Hüseyin Ağanın destan mecmuasında «İşmar bâbında» diye uzun ve son derecede şâyânı dikkat bir manzûme vardır. Hakikate ne kadar uygundur bilemeyiz, bu manzûmeden öğreniyoruz ki, Yeniçerilerin o azgın devrinde türlü rezîlâne tecâvüzler uluorta yapılırken İstanbul gençlerinin başlarına taktıkları çiçeklerin ayrı ayrı mânası olmuştur, hattâ çiçek, başlara o mânâlarda bir işâret, işmar olarak takılmışdır :

Gül ise takdığı nazlıyım demek
Yok ise altunun boşuna emek
*
Civan başında ger kızıl karanfil
Kanludur o âfet yolundan çekil
*
Var ise başında bir sap sünbülü
Bir tabur yiğittir seven o gülü
*
Benefşeli garib yetim uşakdır
Hediyesi filar çorab kuşakdır
*
Varsa ger fetânın başında zerrin
Mânâsı meclisde bâde isterin
*
Varsa ger serinde yâsemen dalı
Bil ki ol mahbûbu zâbâ baltalı

BAŞLIK, Gelin başı süslemede kullanılan tacın adı; muhakkak tac şeklinde olmayan, her hangi bir şekilde, meselâ bir sorguç, bir çiçek demeti şekli verilmiş, fakat mutlaka gelin başı süslemede kullanılan mücevherler de «Başlık» adını taşırdı. Yakın geçmişe kadar memleketimizde, bilhassa İstanbulda en dar geçimli ailelerin kızları dahi evlenirlerken gelinlik tuvaletleri muhakkak bir başlıkla tamamlanırdı. Üzerindeki taşların, mücevherlerin ve kuyumculuk işinin değerine göre hazır bir başlık, 1939 da, antikacı Nureddin Rüştü Bungül'ün «Eski Eserler Ansiklopedisi» adındaki eserinde ki kaydına göre 200 - 300 liradan 10.000 liraya kadar alınabiliyordu. Bilhassa kibar ve rical düğünlerinde gelin kızın mücevherâtı ve bu başlığı, gelin görmeye gelenlerin ağzında semtin, mühitin haftalarca süren sohbet, dedi kodu konusu olurdu.

Her aile kesesi gelin kızına bir başlık edinmeye imkân vermediği için bu düğün geleneği büyük şehirlerde, bilhassa İstanbulda «Başlıkcı» denilen bir takım kimselerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu, bunlar bir gelin kıza başlık satın alamayanlara bir iki gün için kira ile başlık verirlerdi. Başlıkcılar umumiyetle esnaf tabakasından zengin dul kadınlar olmuştur. Bazı kibar hanımefendiler de kendi ağır gelinlik başlığını hayrına, sevâbına emâneten vermekle tanınmışlardır. Başlıkcılar başlık kiraladıkları düğün evlerinde dâvetliler arasında bulunurlar, düğün evine bir gün öncesinden gelirler, bir iki gece düğün evinde yatarlar, gelin başı süslemede de görgü bilgi sâhibi oldukları için bu işi de onlar yaparlardı. Başlık kirasının peşin verilmesi âdet idi, gerdeğin ertesi günü de emânetlerini alıp giderlerdi.

Başlıkcılar düğünlerde kira ile yalnız başlık, gelin tacı değil, gelin için, ve düğün evinin sâir kadınları için yanlarında yine kira ile verilmek üzere iğne, küpe, bilezik, yüzük, broş, gerdanlık gibi mücevherler de bulundururlardı. Bu kira mücevherlerinin hemen hepsi, düğünlerde görüle görüle pek çok kimse tarafından tanınırdı, meselâ : «Gelinin başlığını Reşide Hanımdan kaldırmışlar!..», «Kaynananın kulaklarındaki armud biçimi zümrüd küpeler de Reşide Hanımındır..» denilirdi. Başlıkcılar düğün evlerine yükde hafif bahada ağır bir mücevher çekmecesi ile giderlerdi. Başlıkcılık tehlikeli iş ve şöhret olmuştur; Süleymaniyede bir konakda oturan, ve elmaslarının çokluğundan ötürü «Yarım İstanbul» lâkabı ile anılan Başlıkcı Cevriye Hanım, 1839 da zenci bir halayığı ile beraber mücevherleri yüzünden öldürülmüştü.

Gelin başlarının tac başlıklarla süslenmesi Abdülmecid zamanında başlamış idi, daha önceleri mücevher çiçeklerle süslenirdi. Zamanımızda ise gelin başlarının süsü mum çiçekleri, limon çiçekleridir.

BAŞMAK, Eski bir ayakkabı adı; yüzyıllar boyunca halk, asker, kadın ve erkek ve çocuklar tarafından giyilmiştir. Yemeni biçiminde idi, üstü açık ve ön kısmı parmakları tamamen örterdi, yemenide ise parmak aralıklarının bitimi görünebilir, hattâ Galata Yemenisi ayağı ancak parmak uçlarından tutardı (Bakınız : Yemeni; Galata Yemenisi; Cezâyir Kesimi).

Başmak'ın burnu küt, yuvarlak, arka kısmı da sert idi, yâni yemeni arkası gibi icâbında basılıp topuk altına alınamaz, topuk göstererek giyilemezdi, içindeki ayağın topuğu görünmezdi. Tabanı da yemeni tabanı gibi ince olmayıp kalın köseleden kesilir, fakat tabanına kundurada olduğu gibi de nalça ve kabara - çivi çakılmazdı. XVIII. Yüzyıl padişahlarından Üçüncü Sultan Osman kadın, câriye yılışıklıklarından hoşlanmazdı, sarayının hareminde dolaşırken câriyelerin yoluna çıkmasından son derecede sinirlenirdi: başmaklarının tabanına gümüş kabaralar çakdırmış, ayak sesini duyan kadınların da yolundan kaçıp gizlenmelerini şiddetle emretmişti.

Gayri müslimlerin başmak giymesi yasaktı. Başmaklar giyenin işine, mevkiine göre sarı, kırmızı, siyah sahtiyandan olurdu. Burnu küt, yuvarlak olduğu için çarşılarda en taraklı ayaklar için de hazır başmak bulunurdu. Kadın başmağının erkek başmağından farkı küçüklüğü ile taban astarı idi, kadın başmağına taban astarı olarak sahtiyan yerine bir atlas parçası konurdu.

Başmağın dış tabanı da yemeni gibi düz olup içinden gayet kısa bir ökçe konurdu.

İstanbulda Büyük Kapalı Çarşıda Kavaflar Çarşısında kadın başmağı satan dükkânlar ay-

rı bir grup hâlinde toplanmıştı, sebebi de, başmak almaya gelen kadınların ferâce eteğini kaldırarak bacak ve ayak gösterme mecburiyeti, bu esnâda yabancı bir erkeğin de dükkânda bulunmasının mahzurlu oluşu idi; başmakcı da yabancı bir erkek ise de esnaf namusu kötü nazarına engel bilinirdi. Aşağıdaki hiciv yollu beyit Sünbülzâde Vehbinindir :

Seyredüb başındaki kız yaşmağını
Bûs iderdi eğilüb başmağını

BAYRAMLIK, Bir yıl içinde iki dinî bayramda yeni, hiç olmazsa temiz esvab ve ayakkabı ve serpuş giymek eski toplum hayatımızda çok önem verilen şeydi; en mütevâzı ailelerde, hattâ hanlarda, bekâr odalarında oturan bekâr uşaklarında bile bayram günleri için hazırlanan, saklanan giyeceklere «bayramlık esvab», «bayramlık palenç, kundura», «bayramlık fes, külâh» denilirdi. Zamanımızda bayramlık, hâli vakti yerinde ailelerde yalnız, çocuklarda kalmıştır (Bakınız : Adamlık).

BÂZÛBEND, «Bâzû, kolun dirsek ile omuz arasındaki kısmıdır» (Türk Lügatı).

Divan şâirleri güzelleri öven şiirlerinde onların bâzûlarını da unutmamışlar, ve hemen istisnâsız ya gümüşden ya billurdan olduğunu söylemişlerdir :

Bâzûyi lâtifi şâhi sîmin
(Şeyh Galib)
(Güzel bâzûsu gümüş dal)
Ben mi sâkî olayım bezme dururken sevdiğim
Böyle sîmîn sakler billûr bâzûlerle sen
(Nedim)

(Ben mi sâkî olayım muhabbet meclisine, dururken sevdiğim Böyle gümüş baldırlar, billûr bâzûlarla sen..)

Antikacı merhum Nureddin Rüştü Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» isimli kitabında Bâzûbend maddesinde şunları yazıyor :

«Nushadan azmadır. Üç köşe gümüşden yapılır, içerisine nusha konulan kutucuklardır. Bunlar kabartma ve telkârî sanatlarla süslenir». Tamamen yanlıştır, meşhur antikacının bu târifinin bâzûbend ile hiç ilgisi yoktur; boyuna asılıp taşınan, yahut cepte veya koyunda muhâfaza edilen nusha (Muska) nın eksik bir târifidir.

Bâzûbend, içinde nusha (muska), veya kimlik nişanı, yahut da altın ve mücevher bulunan bir mahfaza olup, adı üstünde, kolun bâzu denilen kısmına bağlanıp taşınır. Taşıyanın içtimâî mevkiine göre sahtiyandan, sudan müteessir olmaz kumaşlardan, gümüşden ve altından bâzubendler olmuştur. Hattâ bir kısmı elmas ve sâir kıymetli taşlarla tezyin edilmiştir, onlara da murassâ bâzubend denilmişdir. Dirsekle omuz arasına bağlandığı için, herhangi bir sebeb ile, meselâ günde beş defa abdest alınırken kollar sıvandığında görünmezdi; bir kişinin bâzûbent taşıdığı ancak gövde çıplak olduğu zaman, meselâ hamamda görülebilir idi. Bâzûbentler 2 - 4 parmak enliliğinde olurdu.

Bâzûbend bir nusha (muska) olduğu zaman, yazılı kâğıt bir muşambaya sarılır, sonra bâzûbendin içine yerleştirilirdi. Altın, yükde hafif bahâda ağır mücevherler de yine önce bir beze istif edilerek araları göz göz dikilir, sonra bâzûbendin içine konulurdu, ve öylesine muhkem, girift düğümlerle bağlanırdı ki çalınmasına imkân bulunamazdı, ancak yollarda eşkiya eline düşüldüğü zaman ölüm tehdidi ile sahibinin gözü önünde gasbedilebilirdi. Kimlik olarak kullanılan bâzûbendler ise, altın, gümüş, murassâ, bir süs eşyası olurdu. Seyahata çıkmış bir zât, gittiği yerde bir çarşı hamamına girdiğinde soyunupta bâzûsunda böyle bir bâzûbend görüldü mü, kibarlığı, zenginliği derhal anlaşılır, hamamcılardan aşırı hürmetle hizmet görür idi.

Geçen yüzyılın dili zehirli hiciv şâirlerinden Sürûrî, hiç sevmediği şâir Aynî'yi şu ağır kıt'a ile hicvetmiştir :

Lâf ider Aynî bizim karı yazar Mushaf diye
Harfgîrâne yalan söyler ki yokdur gaayeti
Belki yazmışdır o yosma kendi bâzûbendine
Rağbeti zendostan için muhabbet âyeti

Eski kervan yolculuklarında kervanlar eşkiya pusularına düşdüğünde bütün kervan halkı bir donca soyulurlardı; bâzubendlerinde altın veya mücevher büyük bir servet taşıyanlar âdî sahtiyan bâzûbend kullanırlar, kendileri de kalender derviş kılığına girerlerdi, bazan eşkiya gaflet eder, dervişdir, muskadır diye bâzûbendlerine dokunmazlardı. Son bâzûbend kullananlardan birisi Bitlisli Ali Çamiç Ağa adında kalender bir halk şâiri olmuştur, başından şöyle bir mâcerâ geçmiştir; gençliğin-

Meddah hikâyelerindeki kolu bâzûbendli
şehzâde-prens tipi
(R.E.K. Arşivi)

de Düzceden İstanbula bir Nakşî dervişi kılığında gelirken bir handa tanıdığı 17 - 18 yaşlarında bir çerkes delikanlısı yoldaş olayım diye yanına takılmış, pür silâh, vechen de o kadar dilber bir genç imiş ki Çamiç Ağanın yüreğine en küçük bir şüphe düşmemiş. Heybesinde elli altını, bâzûbendinde de âile yâdigârı kıymetli iki zümrüdü varmış. Şehbaz genç ıssız bir derbend içinde: «Şimdi önümüze eşkiya çıksa ne yaparsın?» diye sormuş. Çamiç Ağa da: «Beni soyar, canıma kıymazsa aldığını helâl ederim!» deyince oğlan bıçağını çekmiş: «Derviş, soyun bakalım!..» demiş. Ali Çamiç Ağa'yı yalın ayak ve bir iç donu ile çırıl çıplak bırakmış, heybesini de alarak kaçmış. Ağa şöyle anlatıyor: «Bâzûbendimi göstere rek:

— Muskayı da vereyim mi?.. dedim.

— İstemem!.. beni de seni koruduğu gibi korur!.. dedi.

«Uğursuz derbentden canımla çıkınca bir Bektâşi dergâhına sığındım. Üstüme çul çaput birşeyler verdiler, ve oğlanı târif ettiğimde tanıdılar: — Meşhur şakî Laz Dimitrinin yetiştirmesi Çerkes Ali olacak!. canını bağışladığına şükret dediler. Serde şâirlik var, bu mâcerâ üzerine şunları yazdım:

Yollar dağ bayır orman
Kuş uçmaz derbendi var
Yanında yoldaş diye
Şakî şehlevendi var
Kubur tabanca bıçak
Yatağan kemendi var
Ol şakiye dervişin
Silâhı yok fendi var
Sırrın açmaz kimseye
Babasının pendi var
Hattı mücevher ile
Kolda bâzûbendi var...».

Manzûmenin nüktesi son beyitdedir; içinde zümrütleri bulunan bâzûbendi için genç hayduda muska demişdir, onun içindir ki «hattı müvecher ile», yani «mücevher yazı ile bâzûbend» diyor.

Topkapı Sarayı Müzesi hazinesinde İran Şahı İsmail Safevî'nin bir bâzûbendi vardır ki Çaldıranda uğradığı bozgunda Yavuz Sultan Selim'in eline geçdiği tahmin ediliyor.

Meddah hikâyelerinde şöyle bir macerâ türlü şekillerle çok tekrarlanmıştır: Pâdişah kıyafet değiştirip, ekseriya bir derviş kılığında seyahata çıkar, bir güzel köylü kızı görür, başlık parasını vererek evlenir ve köyden ayrılır iken terk ettiği garib karısına elmaslı bir bâzûbend verir: «Gebe kalır isen eğer çocuğum kız doğarsa bunu satar, parası ile kıza çeyiz yaparsın, yok evlâdım erkek olursa, büyüyünce bunu koluna bağlarsın, falan ülkede falan şehre gelsin, beni arasın bulsun!..» der. Ve o köylü kızı muhakkak oğlan doğurur, güzel prens, kolunda bâzûbendi ile bir gün yola düşer, başından türlü macerâ geçer ve nihâyet o bâzûbend ile pâdişah babasını bulur ve anasını da saraya getirtir.

«BEATLE» KESİMİ SAÇ MODASI, Zamanımızda bir dünya meselesi olan âsi, çılgın gençlik içinde mürâhik veya yüzleri henüz tüylenmiş delikanlılar arasındaki modalardan biridir.

«Beatle» ler, yine o âsi gençlik arasından İngiltere'de çıkmış çalgıcı - şarkıcı dört oğlanın müşterek lakabıdır. Bu oğlanlar, alınlarında, kaşlarını tamamen örten top kâküller bırakmışlar ve saçlarını da kız - oğlan arası denilecek şekilde uzatmışlardır. Benzetmemiz yerindedir sanırız; eskiden evlere alınan besleme kızların uzun saçları arasındaki bitleri temizlemek için zehirli maddeler kullanmakdan çekinenler, yıkamak ve ayıklamak suretiyle temizlikde çok üzücü ve yorucu olduğu için kızların saçlarını sıfır numara makina ile kesdirirlerdi ve sonra saçlar uzamaya terkedilirdi. Besleme kızlar bir müddet entârili oğlana döner, saçları uzadıkca

Beatle Kesimi saçlı delikanlı, 1965

da kız ile oğlan arası bir kafaya sahip olurlardı. Beatle kesimi saç modası işte o eski besleme kızların başlarının hemen tıpkısıdır.

Bu saç kesimi 1963 - 1965 arasında İngiltere'den bütün dünyaya yayılmıştır, bu arada memleketimize de girmişdir. En yaygın hâli İstanbulda görülür.

Yine zamanımızda, yine o âsi gençlik arasında kız - keşiş saçı gibi omuzlara kadar dökülen uzun saçlı oğlanlar, delikanlılar görülmektedir; bunlar çoğunluk ile bıyık ve sakal da salmaktadırlar. Alın ortasından ikiye ayrılarak iki yana atılan bu uzun saçlar oğlanlara ve delikanlılara garib de olsa, acâib de karşılansa bir güzellik vermektedir, hattâ ter bıyıklı ve zülüfe benzer sakallı olanları, Rönessans ressamlarının İsâ Peygamber portrelerine benzemektedirler (Bakınız : Saçlı Delikanlılar); fakat Beatle kesimi saç, bilâkis, aslında güzel bir oğlanı, delikanlıyı çirkinleştirmektedir. Kendisini bu modaya kaptıran gençlerin güzelliği kıymetlendirmede zevk yoksulu olduklarını kabul etmek gerekir.

Hayranları genç kızlar için «Beatle» lerin baş resimleri ile süslü eşarplar, çarığa benzer patikler yapılmış, bunlar da, kendi tâbirleri ile sanat, müzik hayranı ve muhakkak ki anaya babaya âsi bazı kızlarımız arasında rağbet görmüşdür.

BEDENKÂR, Kısa etekli bir kaakum kürkün adı; kibar, zengin tabakanın gençleri tarafından giyilirdi; haremlerde de kız kürkü idi (Bk. : Kaakum).

BEDENNUR, Kısa etekli bir samur kürkün adı; kibar, zengin tabakanın gençleri tarafından giyilirdi; haremlerde de kız kürkü idi (Bakınız : Samur).

BEN, Batı Türkçesinde yüzde yahut vücutta kumral veya siyah nişan; yüz benleri, yerine göre, kadın veya erkek bir genç yüzünde bir güzellik motifi olmuştur; bundan ötürüdür ki o güzellere «Benli Ayşe», «Benli Fatma», «Benli Ali», «Benli Ahmed» gibi lâkab dahi ola gelmişdir. Âşık Beşe yüzdeki «ben» i bilhassa bir güzellik nişanı olarak kabul ediyor :

Hangi yüz ki ande ben vâr ola
Bin kişinin gönlü ande zâr ola

Yanağı lâden benli İstanbul hanımı. 1880 — 1890 (R.E.K. Arşivi)

Yüz beni, küçük ve bir kaçı bir arada olursa onlara da «Püskürme ben» denilmiştir; çizgileri düzgün ve kaş göz nakşı hoş yüzlere püskürme benler de ayrı bir halâvet, letâfet vermişdir; Nedim, Lâle Devrinde püskürme benli bir dilberi şöyle tasvir ediyor :

Şivesi, nâzı, edâsı, handesi pek bî bedel
Gerdeni püskürme benli, gözleri gaayet güzel

Yüzün uygun bir yerinde bir benin, yahut püskürme benlerin güzellik nişanı bilindiği zamanlar, bensiz dilberler, yüzlerinde seçdikleri bir yere ve yaraşık alan büyüklükde «lâden» denilen maddeden sun'î bir ben yapıştırmışlardır. Lâden, Girid Adasında yetişen bir cins çalıdan elde edilir zamkdır; balmumu kıvamına getirilerek küçük bir parçası koparılır, ben yapılırdı.

Tanzimata kadar devam etmiş eski bir İstanbul âdetidir, gelinlerin yanağına lâdenden muhakkak bir ben konulur, bu sun'î gelin ben-

leri ayrıca altın ile yaldızlanırdı, buna da «hâl-i zer» derlerdi. O zamanın gelin duvakları da al valadan yapılırdı. Böylece al duvaklı, saçları altın telli gelin kızın yanağında bir altın ben, diğer asımı takımı arasında muhakkak ki şirin bir süs olurdu.

Onaltıncı yüzyıl şairlerinden Gelibolulu Kâtip Sun'î o devrin gecelerinde tek ışık vasıtası olan mum şânında yazdığı manzûmede mumu, zifaf gecesinde ayaklarına kına yakılmış, saçına sırma altın teller takılmış, yanağı altın benli bir geline benzetiyor :

Arûs oldu bu gice şem'i rânâ
Anınçün yakdılar pâyine kına
Saçına sırma altın teller etmiş
İzârı üstüne hâl-i zer etmiş.

Eski şâirlerimiz «Ben» yerine ekseriyâ onun arapçası olan «Hal» kelimesini kullanırlar.

BERBER KIYÂFETİ, Eski berber dükkânlarında temizliğe son derecede dikkat edilirdi, 1826 da Yeniçeri Ocağının kaldırıldığı tarihe kadar da müstakil berber dükkânı yoktu, en küçüğünden en büyüğüne, mükellefine kadar kahvehanelerin bir köşesi berber dükkânı olarak tanzim edilirdi, küçük kahvehanelerde kahveci bizzat berberlik yapar, büyük kahvehanelerde de en usta berberler çalışırdı. Dükkânlarda zeminin taş döşeli olması, berber kalfaları ile çıraklarının, kahvehane çıraklarının, uşaklarının yaz ve kış yalın ayak, ve yalın ayaklarında nalınla çalışmaları kadılık (belediye) nizamı ile mecburi idi. Bu mecburiyetin, çıplak ayağın çorablı ayakdan daha kolaylıkla temiz tutulacağından ileri geldiği muhakkakdır.

Çıplak ayaklı berber çırak ve kalfalarının kendilerine has bir kıyafetleri, tuvaletleri vardı, sırtlarına ne giyerlerse giysinler ilk şart tertemiz olması idi. İç gömleğinin ve onun üstündeki mintanın kolları dirseklere kadar muhakkak sıvanır idi. Gömlek üstüne göğüs kısmı işlemeli bir fermene - yelek, yahut yine işlemeli bir câmedan, kısa kollu cebken giyilirdi. Bele bir kuşak, kıymetli bir şal kuşak, kendileri böyle bir kuşak tedârik edemezlerse ustaları tarafından, dükkânın şerefi icâbı emâneten kuşatılır, kuşağın üstüne de ibrişimden bir fu-

Dalfesli, câmedanlı, mintanının kolları sıvalı, çıplak ayakları nalınlı berber çırağı (ânînedâr-aynacı çırak); 1850 — 1865
(R.E.K. Arşivi)

ta, peştemal bağlanırlardı. Başlarına en eski devirlerde beyaz keçeden külâh, sonraları fes giymişlerdi; keçe külâhlarına bir ağabâni sarık sararlardı, fes devrinde feslerini de ya ağabâni sararak, yahud sarıksız, dalfes giydiler. Fes devrinin ilk zamanlarında da feslere tel ipekden büyük mâvi püsküller takıldı, öyle ki püskül fesin alt kenarını aşar, hemen omuza kadar inerdi. 1826 dan sonra berber dükkânları istiklâline kavuştu, yeni açılan kahvehanelerin birer köşesinde de yine bir berber dükkânı kuruldu, bu devirde genç berberlerin kâkül, perçem salarak tuvaletlerine ayrıca revnak vermeleri de âdet oldu.

Çıplak ayaklara giyilen nalınlar da alelade şeyler olmamıştır, ya abanoz, yahut şimşirden yapılmış olan nalınlara kadifeden, atlasdan tasmalar konmuş, tasmaların üstü de ayrıca sırma işlemeler, hurda inci işlemeler, ayna

parçalarıyla süslenmişdir. XIX. yüzyılda yaşamış kalender şâirlerden Beşiktaşlı Gedâî'nin aşağıdaki mısrâları eski berber tuvaletini en güzel çizmiş satırlardır :

İbrişim fûte güzel gerçi yaraşmış beline
Sırma tasmâlı nalın pâyine, mikras elline..
(Sırma tasmalı nalın ayağına, makas eline..)

Geçen yüzyıl sonlarına kadar berber dükkânlarında tıraş koltukları yoktu, berberler tıraşı, müşterinin başını dizine yatırarak yapardı. Tıraşdan sonra «sıtıl» denilen tavandan asma ibriklerle baş yıkanırdı, kolonya yerine gül suyu kullanılırdı. Çıraklar da müşteriye gümüş el aynaları tutardı ki bundan ötürü berber çıraklarına aynacı anlamında «Âyînedar» da denilirdi.

BEZ, Pamukdan veya ketenden dokunmuş kumaş, rengi dâima beyaz olur. İpliğinin cinsine, dokunuş tarzına, kalınlığına, inceliğine, yumuşaklığına, sertliğine, kabalığına göre muhtelif cinsleri olup, «Amerikan Bezi», «Trabzon Bezi», «Yelken Bezi» gibi isimler alır, bir kısmı da «Tülbend» ve «Patiska» gibi tamamen hususi isimler taşır.

Kullanıldıkları yerlere göre de isimleri vardır, giyim kuşamda iç çamaşırlığıdır, o yönden «Don Bezi», «Gömlek Bezi» diye ayrılır, başa örtülenine de «Namaz Bezi» denilir.

Enderunlu Vâsıf İstanbullu mahalle karısı ağzından kızına hitâben yazdığı meşhur nasihatnâmesinde şöyle diyor :

Yüz suyu dökme kimseye yok şimdiden tezi
Aldır babana anterilik mâvi bir gezi
Gayrı ayıbdır bürünüb bir namaz bezi
Olma sokak süpürgesi hanım hanımcık ol

Zamanımızın halk şâirlerinden. Bitlisli Ali Çamiç Ağa da türedi bir genci şöyle hicvediyor:

Saç kepekli, perçem yağlı
Bacağı bilmez don bezi
Şu dünkü daltaban dağlı
Öğrenmiş moda fantezi
Şimdi sönük Kurbağalı
Plâjlar der açar bizi

Hâlen İstanbulun ayak takımının, hattâ orta tabakanın bilhassa erkeklerinin ve oğlan çocuklarının, amele boyundan bekâr uşaklarının don ve gömlek iç çamaşırları, ve askerî dikim evlerinde dikilen asker çamaşırları Amerikan Bezinden yapılır. Yine Ali Çamiç Ağanın bir hicviyesidir :

Yaraşık aldı mı sen beyzâdeye
Han hamam satasın mahbub bâdeye
Yalın ayak bez don ile perişan
Tuğla harmanına düş Libâdeye

Eskiden de ayak takımı bekâr uşakları Trabzon Bezinden iç donu ve iç gömleği giyerlerdi :

Trabzonbezi don ile gömlek
Bekâr uşağıdır o rûyi melek
Levendâne reftâr ider kollukda
Çorbacının nûri aynı civelek
(Galatalı Hüseyin)

Kapılarında iç oğlanı, köle, uşak, arabacı, seyis, ispir, kayıkcı, bağçıvan, yanaşma, ayvaz gibi türlü isimlerle yüzlerce nefer bekâr uşağı toplanmış eski kibarlar ve rical bu horandanın üstünü başını da yaparlar, bu arada çamaşırlıkları için gereken Trabzon Bezini yerinden sureti mahsusada getirtirlerdi. Müverrih Peçevili İbrahim Efendi Kanuni Sultan Süleymanın ünlü defterdarı İskender Çelebinin hususî hayatını anlatırken : «... yalnız 6200 kölesi varmış, kapı kulları için her sene Trabzondan bir gemi dolusu bez gelirmiş, yine don ve gömleklerine yetişmeyüb tamamlamak için çarşıdan da bez alınırmış..» diyor.

Yukarda çamaşırlık bezin rengini beyaz olarak kaydettik. Memleketimizin bazı bölgelerinde kara bezden, beyaz iç donu üzerine sokakda giyilir Kara Sokak Donu da yapılmışdır, bezin kalıncasından olan bu kara donların kumaşı sokağın tozu, çamuru ile tez kirlenmemesi için bilhassa boyanırdı.

BIÇKIN KIYÂFETİ, «Bıçkın», bıçak ve bıçkı isimleri gibi Biçmek kökünden bir isimdir. M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde : «Haylaz, çapkın, külhanbeyi yerinde kullanılır bir tabirdir» diyor. Bu târif müphemdir, zirâ haylaz, çapkın ve külhanbeyi arasında farklar oldukdan başka bıçkın da kendi başına bir tipdir. Bıçkın, zorba kabadayı, vurucu kırıcı haytanın körpesi, gencidir, ve dâima bir haytanın, şerîrin kanadı altında bulunur. Böyle bir ağası olmayan fakat

o yıllara hevesli gençlere «Bıçkın meşreb» denilir. Toplum hayatımızda Bıçkın veya Bıçkın Meşreb gençlerin devir devir kendilerine has bir kıyafetleri, bir acâip nümâyişli giyim kuşam tarzları ola gelmişdir. Zamanımızda bu tipin dünyaya yayılmış adı «Âsi Gençlik» dir.

Perçem, zülüf, kâkül salmak; yalın ayak, sîne uryan dolaşmak; levendâne çalım (kabadayı, haydud, korsan çalımı); fesi, külâhı kaş üstüne eğmek; çıplak ayağında yemeni, kundura varsa ökçesini basarak ve pantalon, şalvar paçalarını da sıvayarak topuk göstermek; ceketi, cepkeni, câmedanı giymeyerek omuza atmak; şakağında, kulak ardında bir çiçek bulundurmak; kuşağın bir ucunu yere doğru sarkıtmak; bıçak taşımak ve bıçağın kabzasını göstermek; yalın ayak dolaştığı halde elinin bir parmağında her ne bahasına olursa olsun bir elmas, zümrüd, yakut yüzük bulundurmak; vücudunun görünen bir yerinde, ve hattâ bir kaç yerinde kolda, bâzûda, el üstünde, göğüs de, baldırda bir dövme bulunmak bıçkın tuvaletinin şartları idi. Bu kılık, kıyafet vücut yapısı ve yüz çizgileri ile yakışıklı ve güzel bir genç için muhakkak ki câzip olmuştur, albenisi olan bir görünüşdür, bundan ötürüdür ki bıçkın meşreb güzel gencler divan edebiyatının kalender şâirleri tarafından dâima övülmüşlerdir, fakat biz «hakiki bir bıçkın olmaları da asla temenni edilmemiştir» diyebiliriz.

Tahmin ettiğimize göre XIX. yüzyıl başlarında genclere nasihat yollu yazılmış bir bıçkın kıyafetini de târif etmektedir, cemiyet bilgisi bakımından değerli bir vesikadır :

DER VASFI BIÇKIN

Şartı evvel şu ki Şehir Uşağı
Onbeşin üstünde otuz aşağı
Şartı sânî ar ve nâmus olmaya
Şartı sâlis âsî ana babaya
Şartı râbi sırım gibi hem çâlâk
Şartı hâmis ola gayetle bibâk
Kaş göz yerinde ola altıncı şart
Meftun ola gören er ile avrat
Ola hem vücudu özürden sâlim
Diyeler ona Yusuf misâlim
Yedinci şart mey nûş ide rûzü şeb
Sâki ola meclisde ol şekerleb
Şartı diger tiz el ata hançere
Hem destinden bıçak düşmeye yere
Dahî merdlik dâvâsını gütmeye
Hasmı kavî olan yere gitmeye
Perçemi kâkülü külâhdan taşa
Hak budur yaraşuk o şâhin başa
Belinde beş arşun ola kuşağı
Çarh urur yürürken şalvarın ağı
Sînesi küşâde sayf ile şitâ
Çakılbaş memeler görünsün hattâ
Baldır çıplak ola itlik nişânı
Hem ayağı yalın olmakdır şânı
Ökçelerin basub göstere topuk
Şanıdır topuğun pek vuran kopuk
Âdemiyet şânın heder etmişdir
Nefis havâsı râhine gitmişdir
Nasib ola hidâyet ol gümrâha
Nöbbe ile geçmiş cümle günâha
Ey oğul sen emrin tuta gel Hakkın
Ayağın uydurma bıçkına sakın
Bakıra çıkarma altun adını
Hedef etme lânete ecdâdını

Köylüden bıçkın çıkmadığı, bıçkınların anaya babaya âsi şehir uşakları olduğu söyleniyor ki zamanımızın âsî gençliği geçmişin bıçkınlarının yerini almış olmaktadır, âsi gençliğin kılık kıyâfeti de bıçkın tuvaletindeki ruh hâletinin hemen aynıdır. Zamanımızın halk şâirlerinden yüzyıl boyu yaşamış bir pir olan Ali Çamiç Ağa da bir âsî gencin portresini şöyle çiziyor:

Pırpırılar şâhı kayıkçı sandım
Beyzâde dediler billâh utandım
Dilinde türkçenin küfrü küspesi
Firengin itine taklid kisvesi
Atmış da hicâbın o rûyi tâze
Bir turfa kılıkla olmuş kepâze
Memeyi göbeği misâli köçek
Teşhiri mârifet bilmiş o çiçek

Bıçkın kıyafetine, modasına geçen yüzyıl başlarında «Cezâyir Kesimi» diye ayrıca bir isim verilmişti (Bakınız : Cezâyir Kesimi).

BIYIK, «Üst dudağın üstünde çıkan kıllar» (Türk Lügati).

Yüze yaraştırılmış muhtelif şekilleri olan bıyık, yüzyıllar boyunca toplum hayatımızda sâdece sâhibinin tuvalet zevkine bağlı kalmamış, onun içtimâî mevkii bakımından da bir mânâ ifâde etmişdir. Önce şunu kaydetmek gerekir ki yüksek tabakanın bıyık kesimi ve terbiyesi orta tabaka, esnaf ve avamdan farklı olmuşdur.

Yüzyılımız başlarında 1918 - 1919 yıllarına, yani Birinci Cihan Harbi sonuna kadar Türkler

bıyığı erkeklik alâmeti bilmiş ve bıyık asla kesilmemişdir. Delikanlılar, içtimâî mevkîlerine göre bıyıklarının şekli ve terbiyesi ile pek titizce meşgul olmuşlardır. Hattâ yaşları küçük olduğu halde boyca serpilmiş erkek çocuklar, kız gibi tüysüz dolaşmaktan hicap duymuş, bıyık kıllarının bir an önce bitmesi için bir takım yağlar, meselâ fındık yağı sürmüşlerdir.

Bıyıkdan azıcık sonra biten sakal, genç yüzünde bir müddet tıraş edilmiş, sakalın salıverilmesi de dinî merâsim ile, bir dua cemiyeti ile ola gelmişdi. (Bakınız: Hat; Sakal)

Yüzde, üst dudakla burun arası, bıyık yerinin darlığı genişliği de bıyık tuvaletine tesir eder.

Sabîlik çağını atlamış fakat henüz bıyık tüyleri belirmemiş erkek çocuklara «Şâbıemred» denilirdi, «şâb» genç, «emred» de tüysüz demekdir.

Bir oğlanın, bünyesine göre 16 - 17 yaşlarında, bâzan daha erken bıyık tüylerinin belirmesine «Bıyığın terlemesi» denilirdi, böyle olan gençler de «Terbıyık» diye târif edilirdi.

Tüyler kıllaşdıkdan, bıyık gelişdikden sonra, yukarda da kaydetdik, yüz sâhibinin yalnız zevkine göre değil, işe, mevkie göre bir şekil alırdı.

Sünnetişerîfe üzere âdetâ bıyık - Kibar tabaka, hemen bütün memurlar, efendiden kişiler uçları dudak kenarlarını geçmeyen kararınca bıyık uzatırlar, bıyığın dudak kenarı da sünnetişerîfe üzere kırpılırdı, yâni bıyık teli dudak üstüne düşmezdi, bıyık altında üst dudak, tam şekliyle görünürdü.

Karanfil Bıyık - Kararınca uzatılmış bıyığın alt kısmı sünnetişerîfe üzere kırpılmaz, fakat alt kıllar hâliyle de bırakılmaz, kıvır kıvır toplanır, üstüne bıyık kılı düşmemiş üst dudak yine tam şekliyle görünürdü. Fakat herkes bıyığına bu şekli veremezdi, karanfil bıyık için, bıyık kıllarının aslında kıvırcık olması gerekirdi. Kâtib, şâir bıyığı idi, güzel bir yüze de gayetle yaraşırdı.

Gaytan Bıyık - Altdan azıcık kırpılır, üstden derinden alınır, uçları da ağız kenarlarından aşağı doğru azıcık sarkardı; esnaftan gelişmiş gençler, ayak takımı bıyığı idi.

Pala Bıyık - Alt dudak kenarı kırpılır, üst kıllar hâli üzere bırakılır, ve alabildiğine uzatılırdı; gür kıllar iyice burulur, uçları burularak sivriltilir, burun hattına amud vaziyetde, yüz çevresinden, yanaklardan en az dört beş parmak dışarı çıkardı; yaşı en azdan otuzu bulmuş kabadayı, zorba, yeniçeri bıyığı idi.

Burma Bıyık - Palabıyığın daha incesi, kıllarının çok gür olmayanı; hâli üzere bırakılıp uzatılmış kıllar parmak uçları ile burulurdu; esnaf şehbazı, genç yeniçeri bıyığı idi.

Pos Bıyık - Hâli üzere bırakılıp büyütülmüş bıyık, alt kenarı parmak uçları ile toplanır, dudak üstüne kıl sarkmamasına dikkat edilir, fakat bıyık burulmaz, ucları sivriltilmez, yüz çevresinden dışarı taşmaz, uç kısmı dudak bitiminden aşağı doğru tel tel sarkardı; rindlerin, kalenderlerin, feleğin türlü cilvelerini görmüş olanların bıyık tuvaleti idi.

Bektâşi Bıyığı — Bir Pos bıyıkdır, şu fark ile ki bıyığın alt kılları toplanmaz, üst dudak, hattâ bütün ağız üstüne dökülür, ağzı tamamen örttüğü de olurdu.

Yasdık Bıyık - Yeniçerilik devrinde çorbacı ağalardan itibâren bütün yüksek rütbeli yeniçeri zâbitlerinin bıyık şeklidir. Bir nevî pala bıyık olup; sakal tıraş edilirken bıyık altına rastlayan sakal kılları kesilmez, uzatılır, bu sakal kılları bıyık kılları ile karışır, bıyığa yasdık olan o sakal kıllarının ucu da bıyık kılları ile beraber burulur, sivriltilirdi. Yasdık bıyıklar yüze ayrı bir heybet verir idi.

Pis Bıyık - Bıyık kılları gür çıkmaz, kıl araları köseç, güve yeniği gibi olur ve bıyığa bir şekil vermek imkânı bulunamazsa bu isimle anılırdı, erkek için bir kusur, ayıp bilinirdi.

Yüzyılımız başının şöhretlerinden Mahmud Şevket Paşa palabıyık sakallı, Niyâzi Bey palabıyık sakalı matruş, Hüseyin Cahid Bey uçları hafif yukarı burulmuş karanfil bıyıklı, şâir Ahmed Vefâ Bey tam karanfil bıyıklı, Filozof Rıza Tevfik Bey, Dr. Besim Ömer Paşa ve Tanbûri Cemil Bey bektâşi bıyıklı idiler.

Bir resmine göre Yavuz Sultan Selim sakalı matruş yasdıkbıyıklıdır.

Bizde bıyık tıraşı, Birinci Cihan Harbinin içinde uçlarından kırpılmak ve dudak üstünde kıldan bir yasdıkcık hâlinde bırakılmakla başladı, ona da «Kırpık Bıyık» adı verildi, sonra bıyıklar tamamen tıraş edilmeye başlandı.

Bıyık modası, bilhassa gençler arasında İkinci Dünya Harbi sonlarında, 1950 den sonra başladı, ve aldı yürüdü.

Posbıyık ve Palabıyık isimleri kullanılmaktadır. Gaytanbıyık dilden düşmüş, Karanfilbıyık ve Yasdıkbıyık isimleri de tamamen unutulmuştur.

Gençlerin yüzündeki yeni bıyıkların çoğu bütün bu tâbirlerin dışındadır. Amerikalı ünlü sinema yıldızı mütevaffâ Douglas Fairbanks'ın adına nisbetle Douglas Bıyık memleketimizde yeni bıyık modasının ilk örneği oldu, şöyleki altı ve üstü derince kırpılır, bıyık ince bir şerid şeklini alır, dudak bitimlerini de azıcık geçerek uçları kesilir, uç kısmı da orta kısma nisbetle daha kalıncadır. Duglas kesimi bıyık sonraları daha daha inceldi, dudak üstünde bir sıçan kuyruğuna benzedi, bir delikanlı, genç adam yüzüne yakışdığı asla söylene mez. Bir zamanlar kadınların, kızların kaş yolmalarına benzeyen bir moda hastalığıdır.

BİBER OYA, Baş yemenilerine dikilen oyalardan idi, biber oyalı yemenileri de bilhassa delikanlılar kullanırdı.

Oyanın esası 2 - 2,5 santim boyunda kırmızı bir sivri biberdir; mücessem olarak örülen bu kırmızı bibercikler ya bir kafes örgünün altında sıralanır, yahut bir biber yaprağı ile bir biber çiçeğinin ortasından sallanırdı, ikinci şeklinde yaprak yeşil, çiçek beyaz ve biberler, değişmez renk olarak kırmızı olurdu. Bir delikanlı, hele güzel bir delikanlı başındaki beyaz keçeden külâh üstünde kırmızı biber oyalı bir yemeninin, o devirler için pek şirin bir süs olduğu muhakkakdır :

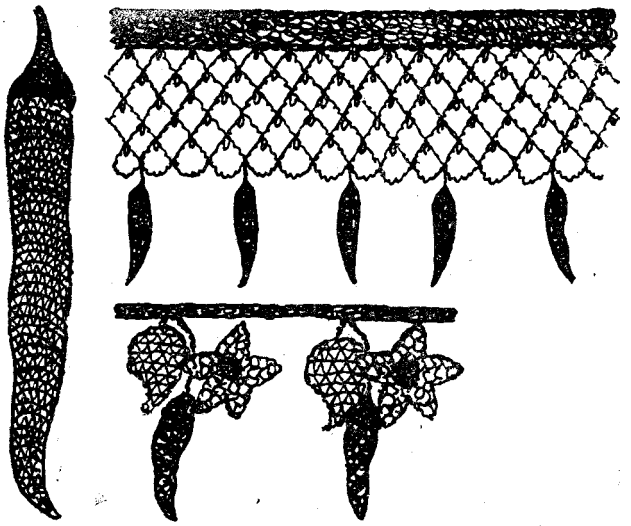

Biber Oya

Külâhında yazma Kandilli işi
Oyası biber ya karanfil dişi
Pek yaraşır kaş üstüne eğişi
Adını sorarsan Berber İsmail
(Galatalı Çorbacı, Berber İsmail Destanı)

BİLEZİK, Kadın kolunun bilek ile dirsek arası süsünün adı; bir mürekkeb isimden kısaltılmışdır; «bezek» süs demekdir; «Bilek bezeği» de «bilek süsü» olup zamanla kısalıp «Bilezik» olmuştur. Çok eskiden beri kadınlarımız kollarını altından, gümüşden, altın ve gümüş üzerine elmas, zümrüd, yâkutlar ve sâir kıymetli taşlarla murassâ, ve billurdan bileziklerle süslenmişlerdir; bazan ağır kıymetde tek bir bilezik takılmış, bazan da kollar bilekden dirseğe bileziklerle donatılmışdır.

Âzeri şairlerden şâyık Tâbibzâde kadını, bilezik de dahil mücevherler değil, analık duygusunun ve şahsiyetinin süslediğini söylüyor :

Bezek bezek diyorlar cevâhirât değil
Cevâhirât bugün ziyneti hayat değil
Hakiki vâlidenin en şerefli bir bezeği
Edebli uslu çocukdur tecemmülât değil

Altun ve gümüş bileziklerin şekillerine göre devir devir bir modası olmuş, bir bilezik şekli pek çok kadınların kollarında görülmüşdür; Haleb işi bilezikler, altın ve gümüş telkârî bilezikler, «Kayseri Burması», «Trabzon Hasırı» adı verilmiş bilezikler gibi. Sâde altın ve gümüş bilezikler, kuyumcular tarafından mâliyetine yüzde belli bir kâr, el emeği hakkı konularak satılır. Murassâ bileziklere gelince, taşıdıkları kıymetli taşların değerine göre binlerce liraya satılır, alınır.

Kıymetli kadın kol saatleri, zamanımızda, kıymetli taşları arasında bir de saat taşıyan altın bilezikler şekline girmiştir.

BİNDALLI, Eski bir kumaş adı; ipekli kumaşların, kadifelerin üzerleri kılabdan ile iri yapraklar ve dallar işlenmiş olanlarıdır. Bindallılardan umumiyetle entâri kesilirdi, bâzan da mintan yapılırdı. Hem erkekler hem kadınlar tarafından kullanılmıştır. Esnaf takımı, esnafın da bilhassa gençleri giyerdi. Boylu boslu, kaşı gözü yerinde, eli ayağı düzgün esnaf civanlarını açan bir kumaştı; bu bakımdan al benisi olan bazı gençlere lâkab olarak da kalırdı : Bindallı Mustafa, Bindallı Ahmed gibi.

Son yeniçerilerden halk şâiri Galatalı Hüseyin ağa, biri helvacı çırağı ve 56. Yeniçeri Ortasında da nefer, öbürü de 64 üncü orta neferlerinden bir çulha iki genci şöyle tasvir ediyor :

Peştemalı ince belde o melek
Bindallı anteri üstünde yelek
Reftârı şûhâne gaayet civelek
Helva döker fıstıklı ak mermere
Elialtı nişan vermiş dilbere

*

Bindallı anteri belde al kuşak
Dökmüş kâküllerin altunlu başak
Şimşir nâlin ile elinde arşak
Çulha şâhım tıkır tıkır şanlıdır
Gümüş bâzû altmışdört nişanlıdır

(Bakınız : Dövme).

BİNİŞ, Bâzan şedde ile «Binniş» telâffuz edenler de olur; eski millî kiyâfetimizde yüksek tabakadan ve bilhassa ulemâ efendilerin giydiği bir nevi cübbenin adı; avâmın giydiği cübbeden farkı bedeninin daha geniş, kollarının da daha bol ve uzun olması idi. Kış için yünlüden, yaz için ketenden, sofdan kesilirdi; rengi devetüyü, ekseriyâ da siyah olurdu. Sünbülzâde Vehbinin hiciv yollu bir beytidir :

Binişinin de yakası yağlı idi
Kuşağı göğsünedek bağlı idi

Eski teşkilâtta, meselâ alay çavuşları gibi bir takım kimseler de biniş giymişlerdir; onları ulemâdan kavukları ayırt etmiştir; binişlerinde de hususiyet olmuştur; gayet geniş olan kolun arka tarafı dirsekten yene kadar yırtmaçlı, ve kol, aşağı salındığı zaman, eli tamamen örtecek kadar uzun olmuştur.

Alay Çavuşu sırtında biniş
(R.E.K. Arşivi)

BLUCİN PANTALONLAR, (Blue Jeans) Bu ismin söylenişini Türk Ansiklopedisi «blu cinz» diye kaydediyor; fakat memleketimizde halk ağzında blucin denile gelmektedir. İlk defa Amerikada imal edilip dünya yüzüne yayılmış, bu arada memleketimize de gelmiş, bilhassa erkek pantalonları hâli vakti yerinde âilelerin garâbet düşkünü oğulları ile amele, işçi ve ayak takımı arasında çok rağbet görmüşdür. Türk Ansiklopedisi şu mâlûmatı veriyor : «Blue, İngilizce mâvi demekdir, jeans de bir nevî kumaşın adıdır; koyu mâvi renkde, kabaca bir kumaşdan yapılmış spor pantalon. İlkin kovboyların, köylü ve işçilerin giydiği bu pantalon çeşidi gitgide şehirlerde de kullanılmaya başlamış ve moda hâline gelerek yayılmışdır. Erkek, kadın ve çocuk blucinleri vardır. Umumî vasıfları arasında şunlar göze çarpar : Bacakdan yukarı kısmı bedene iyice yapışır; paçaları düz, manşetsizdir, (fakat, bacağın boyundan mutlaka uzun yapılır veya satın alınır,

Büroda çalışan kız üstünde Blucin Pantalon
(R.E.K. Arşivi)

öyle ki, giyildiğinde paçalar bir veya iki kıvrımla yukarı sıvanır, ve sıvandığı zaman ayağın topuk üstü, incik kemiği seviyesini bulur). Kumaşın ters yüzü, içi açık mâvi ile karışık beyazdır. Astar ve düğme kullanılmaz; kemer bir çıt çıt ile sıkılır. Dikişler üstden, kırmızı iplikle ve çiftdir. Önü fermuar ile kapanır. Kadın pantalonlarında fermuar iki yandadır. Arkada ve önde ikişer cep vardır. Ön cebler, ağzı açık ve içeriye doğru verev şekildedir. Erkekler, işçi tulumlarında olduğu gibi bir bacak cebi de bulundurabilirler. Cebler köşelerinden birer bakır zımba ile tutturulmuştur. Kumaş, yıkandıktan sonra çekmez cinsdendir».

Hazır satılan blucinler önceleri Amerikadan ithal malı olarak getirilmiş, 1955 - 1956 danberi de yerli mamulât arasına girmişdir; yerli blucin pantalonlar «kot» adı verilen bir çeşid ince çadır bezinden yapılır. 1961 de 20-25 liraya satılmakta idi; hakiki Amerikan blucinleri de 100 - 150 lira arasındadır.

Aşağıdaki kıt'a çağdaş büyük halk şâiri Ali Çamiç Ağanındır :

Üç kız geçdi önümden
Güldüler sinsi sinsi.
Kurd kocamış nideyim,
Ömrün iki ellisi.
Horoz gözüm çöplükde,
Seçsem dedim hangisi.
Sordum şu pir gönlüme,
Dedi blucinlisi.

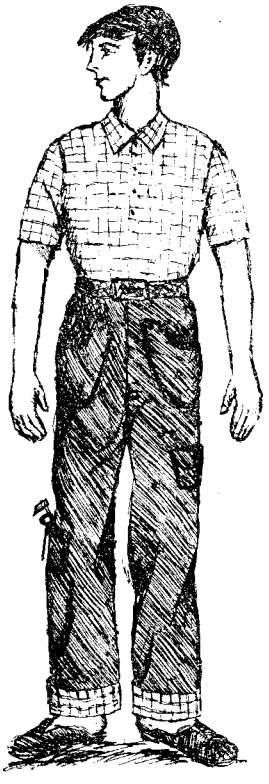

Çırak oğlan üstünde Blucin Pantalon
(R.E.K. Arşivi)

BOBSTİL'LER, Zamanımızdaki âsi - çılgın gençliğin 1943 - 1944 arasında öncüsü olmuş bir kuşağa memleketimizde verilmiş isimdir; kılık kıyafetlerde ve tuvaletde garâbet aramış delikanlılar ve genç kızlardır. Bilhassa kaydetmek lâzımdır, zamanımızın âsi gençliği arasında ayak takımından delikanlılara ve kızlara çoğunlukla rastlandığı halde Bobstiller ekseriyetle aydın gençliğe ve geçim bakımından da varlıklı âilelere mensub idiler. Garip kılık kıyafetleri de pahalıya çıkmakta idi.

Bobstillerde târife değer bilhassa kız kıyafetidir. Kızlar, bluzlarının üstüne kız hüviyetine göre değiştirilmiş erkek ceketleri giymişler, uzun saçlarını ipek ağlar içine almışlar, başlarına şapka diye, acaip külâhlar, hattâ simitci tablakârlarının başlarına koydukları halka şeklindeki yasdıkcıkların ipeklisini, kadifesini koymuşlardır. Eteklikler diz kapaklarının çok yukarısına çıkmış; cömertce teşhir edilen bacaklara varla yok arası gayet ince çorablar geçirilmiş, bir kısmı çorabı da atarak baldır bacak çıplak dolaşmışlar, ayakların tırnakları mercan rengine boyanmış ve ayaklara dört beş parmak, belki de daha fazla yükseklikte mantar tabanlı iskarpinler geçirmişlerdir. El tırnakları aşırı uzatılarak mercan rengine, dudaklar da hududlarını çok taşkın olarak kırmızıya boyanmışdır. Kulaklara, taşları yalancı elmas, şatafatlı, gösterişli büyük küpeler asılmış, parmaklar ve bilekler, kollar aynı boydan iri yüzüklerle, kalın kalın bileziklerle donatılmıştır. Uzun kayışlı çantalar kayışlarından omuzlara atılarak taşınmıştır.

Bobstil İstanbul kızı «Moda sevimli bir delilikdir», Cemal Nâdir
(Amcabey Mecmuası, 1944)

Bobstil delikanlılar da tabanları kalın köseleden veya kalın kauçukdan ağır ayakkabılar, gayet bol ceketler, dar kenarlı kumaş şapkalar giymişlerdir.

Bobstillik süslenmeyi kabalıkta, kalınlıkda, ağırlıkta, şangırtıda aramış bir modadır. Devrin büyük humoristi Cemal Nâdir Güler çizdiği bir Bobstil Kız karikatürünün altına: «Moda, sevimli bir delilikdir..» sözünü yazarak bu salgını çok güzel ifâde etmiştir.

BOĞASI, «Astarlık seyrek dokunmuş bez» (Türk Lugatı). Dil bilgini Hüseyin Kâzım Bey bu ismin aslının ispanyolca «Bocaci = Bokaci» olduğunu gösteriyor. M.Z. Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde şunları yazıyor: «Amerikan bezine benziyen ve kaput bezini de andıran bir nevi bez; pamuk ipliğinden dokunurdu. Astarlık seyrek bezdir; İstanbula taşrada dokunup getirilirdi; astarlık olan boğasının boyanmamış beyazının onaltıncı yüzyılda kefen olarak da kullanıldığını müverrih Selânikli Mustafa Efendi yazıyor.»

Astarlık bir bez olan boğası amele ırgat sırtı için gömleklik olarak da kullanılmıştır, aşağıdaki iki beyit «Hûbannâmei Nevedâ» isimli manzum risâlede yanaşma civan târifindedir:

Gömleği ol garibimin boğası
Boğaz tokluğuna tutmuş ağası
Yatağı hasırdır yorganı çaput
Kışın bile görmez kepenek kaput

BONCUK, En küçükleri toplu iğne başı kadar, ceviz büyüklüğünde olanları da vardır, eşya ve esvab süslemede kullanılır cam habbeleri, damlaları olup ortaları bir nakış iğnesi geçecek genişlikte deliktir; bu cam parçalarının «boncuk» luğu bu delik iledir.

Küçücük boncuklar çeşitli renklerde olup bilhassa oyacılıkda kullanılır; rengârenk çiçek motifleri ile emsalsiz güzellikde Boncuk Oyalar vardır; fakat, yemenilerin, greplerin kenarına dikilen bu boncuk oyalar, göz alan güzelliklerine rağmen dâimâ ayaktakımı harcı bilinmiş, hattâ orta tabakadan kadınlar bile boncuk oyalı yemeni ve grepleri başlarına sarmamışlardır.

Küçücük boncuklar esvap işlemeciliğinde de kullanılmışdır; altın ve gümüş tellere, pullara, ve hurda incilere nisbetle çok daha ucuz, ve türlü renkleri ile ayrıca göz çekici olduğundan çengi karı ve köçek oğlan esvabları boncuklarla işlenir, süslenirdi.

Küçük boncuklarla yine avam harcı olmak üzere kadın cebkenleri, terlikler, kundak çocuğu takkeleri işlenmiş, boncuklu para keseleri örülmüştür.

Şurasını kesin olarak kaydetmek gerekir ki kibar süsüne boncuk asla girmemiştir, kibar harcı işleme maddesi, irili ufaklı, yerine göre daimâ inci olmuştur.

Geçen yüzyıl başlarında bir ara siyah boncuk işlemeli kadın bluzları moda olmuş idi; entâri yerine Avrupa kesimi eteklik bluz giymeye başlamış Türk kadınlarından bu boncuk işlemeli bluzları giyenler de yine esnaf tabakasından tâzeler olmuştu.

Az irice, nihâyet fındık büyüklüğünde mâvi boncuklar da nazarlıklarda kullanılmışdır, bilhassa çocukların fes püsküllerine, baş yemenilerine, esvablarının omuz başlarına dikilmiştir; bazan da ipek veya pamuk ipliği ile el veya ayak bileklerine takılmışdır. Kibar nazarlıklarında mâvi boncuğun etrafı çeşitli kıymetli taşlar veya incilerle de ayrıca süslenirdi, ve üzerinde «Maşallah» yazılı bir altın plâk eklenirdi.

Çengi kız ve köçek oğlanların bütün hüneri ayaklarında, ayaklarındaki oynaklık, kıvraklıkda olduğundan çengi ve köçek tuvaleti ayak bileğine takılmış bir mâvi boncukla tamamlanırdı.

Yeni basmış gülüm onbeş yaşına
Sırma çekmiş iki keman kaşına
Pek yaraşmış mavi nazar boncuklu
Ak keçeden külâh şâhin başına
(Galatalı, İşmar Destanı)

*

Esmerin dilberi gördüm bir peri
Kâkülün avrupa kesmiş berberi
Ayak bileğinde mâvi boncuğu
Bildim köçeklerin odur serveri
(Galatalı, Kıbti Köçek Destanı)

BOLERO, Yakın geçmişte alafranga hanımların bilhassa sabahlık olarak giydikleri bir ceketin adıdır ki bedeni ve kolları bol olup göğüs kısmı aşağıya düz olarak dökülürdü, eteği de belden bir karış kadar aşağıya inerdi. Duble yahut düz yakalı olur; yakası, önü, kol kapağı, dantelâlarla süslenirdi. Sabah rehâveti içinde vücudu ferah tutan bir ceket idi.

BOT, Fotinin uzun konçlusu; bir erkek ayakkabısı olan fotinin koncu ayak bileğinde incik kemiğinin az üstüne kadardır, botun koncu baldır ortasına, diz kapağının bir karış altına kadar çıkar (Bakınız: Fotin).

Fotin erkek ayakkabısı olduğu halde şekil ve derileri çok farklı olarak bot, geçen yüz yıl sonları ile yüzyılımız başlarında kadınlar tarafından da giyilmişdir.

Erkek botları dâima vidaladan kesilir, yapılır; kış ayakkabısıdır, önden bağlıdır, golf pantalonla, yahut düz pantalonun parçaları katlanarak bot koncu içine alınarak giyilir. Çamura, kara karşı ayağı en iyi koruyan ayakkabıdır, fakat daha ziyade şehir dışı, gezi, av ayakkabısıdır.

Millî Mücadele yıllarında, başta Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), serpuş olarak Kemâli Kalpak, bir avcı ceketi ve ayaklarda bot, bu büyük mücadeleye katılmış olanların, Anadoludaki bütün memurların, öğretmenlerin hemen alâmeti fârikası gibiydi. Günlük iş hayatına da bot ile gidilirdi. Hâlide Edib (Adıvar) Hanım da çarşafla erkek botu giyerek dolaşmıştır. Zamanımızda pek az yapılır, giyilir olmuştur. Hâli vakti yerinde avcıların ayaklarında görülür. Burnu toparlak ve bombe maskaretalıdır.

Vidaladan bir fotin üzerine geçirilen köseleden getir de botun yerini tutabilir (Bakınız: Getir).

Geçen yüzyıl sonları ile yüzyılımız başlarında giyilen kadın botları, daima süslü, şık hanım, hattâ kokot ayakkabısı olmuştur. Ökçesi yüksekce ve kalın, burnu sivri olup en iyi, ince glaselerden kesilirdi; önden bağlanır, erkek botlarının bağları âdî kalın fotin bağı iken kadın botlarının bağları ipek şeridlerden, çok câzip renklerde kordelâlardan olurdu. Kadın botu memleketimizde alafranga modalardan biri olmuştur. Birinci Cihan Harbinden sonra giyilmez olmuştur, zamanımızda tamamen unutulmuştur.

BOYUNA KIRMIZI MENDİL BAĞLAMA MODASI, Eski zamanlardan beri boyuna veya alına bağlanagelmiş bir yemeniye dilimizde «Çenber» adı verilmişdir (Bakınız: Çenber; Yemeni). Avam, ayak takımı harcı olan çenberin yerini zamanımızda çenberden çok daha küçük olan mendiller tutmuştur diyebiliriz; fakat 1943 - 1945 arasında boyuna bir mendil bağlama en büyük şehrimiz İstanbulda bir apaş modası salgını olmuştu. Boy boy, yaş yaş, kırçıl, kırranta, genc, mürâhik, şâbıemred oğlan mendilleri boyunlarına sırf bir bıçkınlık, apaşlık mümayişi olarak bağlamışlardır. Mânâlandırılması çok güçtür, o yıllar arasında boyunlara bağlanan mendilier de istisnasız düz kırmızı renkli mendiller olmuştur, ve bunlar sokaklarda, köprü üstünde işportalarda satılmış, bâzı mektepli oğlanlar ve kızlar bile birer kırmızı mendil alarak boyunlarına bağlamışlar, bu apaş modasına ayak uydurmuşlardır. Salgın bazı yazarların dikkatini çekmiş, boyunlardaki kırmızı mendilleri sinsi bir anarşist nümayişi olarak görmek istemişlerdi. Çağdaş büyük halk şâiri Bitlisli Ali Çamiç Ağa dayısının torunu bir mürâhik kopuk oğlanı şöyle tasvir etmişdir:

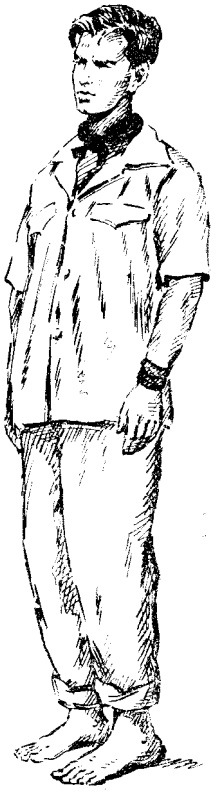

1943 — 1945 yıllarının boynunda kırmızı mendil bağlı apaş tipi
(R.E.K. Arşivi)

Üstünde ne hoca, ne usta hakkı
Yüz karamız oldu dayımın Hakkı
Henüz onbeşinde, belinde kama
Akran emsâlinde yok iken çakı
Kaldırım deper de yalın ayakla
Her akşam devirir bir şişe rakı
Perçemli zülüflü fiyaka caka
Abdest namaz bilmez unutmuş Hakkı
Boynunda bıçkınlık nişanı mendil
Uygunsuzlar ile hep intibâkı
Namlı gangsterdir bir gün soyarsa
Hiç şaşmam koşkoca şu Deniz Bankı

BOYUNBAĞI, Kravat. Bu güzel Türkçe isim var iken kravat kelimesinin kullanılması garibsenecek dil münâsebetsizliklerindendir. Çeşidleri pek çok ve bağlanışları da çeşidlidir.

Bizde boyunbağı, avrupâî setire (ceket) pantalon giyilmesi ile beraber başlamıştır, halk arasında yayılması 1853 Kırım Harbinden sonra 1860 - 1875 arasındadır. Bilhassa gencler arasında hem şıklık, hem alafrangalık alâmeti bilinmiştir. Boyunbağların renkleri de devir devir moda konusu olmuşdur.

1887 - 1889 arasında ölen külhânî şâirlerden Beşiktaşlı Gedâi, boyunbağı bağlayıp takmış bir Istanbul gencini meşhur bir koşmasında şöyle tasvir ediyor:

Melâhat bağında gördüm bir âfet
Henüz bulmuş onuç ondört çağını
Ol sîm gerdanına ol servi kaamet
Galibarda bağlar boyunbağını

Giymiş sıkma canfes ..... var
Parlak kunduranın yüzüne basar
Zelzeleye verir âlemi sarsar
Salladıkça şalvarının ağını

Tâze gülden nâzik ter gül yanağı
Geysûleri sünbül lâle dudağı
Nâz ile sarkıtmış belden aşağı
Saat kordonunda zer saçağını

Saat kordonunun altın püskülü sarkmış, rugan pabuçlu, ardında şalvar ağı sallanır ve galibarda (menekşe-viyole) renkde boyun-

bağı bağlamış küçük delikanlının portresi muhakkak iki şirindir. Mutaassıb zümre boyunbağını uzun zaman, şapkadan bir kademe aşağı bir frenk işi görmüştür, ne kendileri bağlamış, ne de yakınlarına bağlatmıştır, hattâ alay yollu, boyunbağına «Medeniyet Yuları» denilmiştir.

Esnaf tabakası ise, taassub bahis konusu olmasa da, boyunbağını, sâdece bir şıklık iddiası olarak görmüş, ve şıklığı da esnaf hayatının sâde ciddiyeti ile bağdaşdıramamıştır. Son zamanlara gelinceye kadar, tâtil günlerinde ve bayramlarda bile esnaf gencleri boyunbağı bağlamamışlardır, bağlayanlar da muhitlerinde asla hoş görülmemişlerdir.

Fakat zamanımızda ise bilâkis, ırgat, amele, meselâ bağçıvan yanaşması, fırın hamurkârı ve hamam uşağı bile pazar tâtillerinde, dinî ve millî bayram günlerinde büyük ekseriyetle adamlık esvablarını giyerler iken rengi parlak, göze çarpan bir boyunbağını bağlamayı da ihmal etmezler, ve o boyunbağı ile hakikaten şıklaşmış olduklarına inanırlar. Zamanımızda boyun bağı mağazlardan başka seyyar satıcılar eliyle işportalar içinde sokaklarda satılmaktadır. Bu esnafın müşterileri de, yukarda kaydettiğimiz amele, işçi, çoğunlukla bekâr uşaklarıdır; fakat maalesef, alıcısının satıcısının ağızlarında da boyunbağı yerine «kravat» ismi ile satılır, alınır.

Boyunbağı başlıca dört çeşit üzerine yapılagelmiştir :

1. Ortalama 120 - 150 santim uzunluğunda, ucu sivri kesilmiş 6-7 santim eninde bir genişlikle başlayarak gittikce daralır, boyuna, enseye gelecek orta kısmı 2-2,5 santim enindedir, öbür ucu da hemen aynı genişliği muhafaza eder; boyunbağının en yaygın şeklidir; kaidesi üstte, tepesi altda üçgen şeklinde bir topuz düğüm yapılarak bağlanır ve iki ucu bu düğüm içinden geçerek geniş tarafı üste gelmek üzere gömlek önünde boğazdan göbeğe doğru düşer, sarkar. Yakın zamanlara kadar kibarlar zenginler boyunbağlarını kıymetli bir taş veya şahdâne bir inci taşıyan ve sureti mahsusada yapılan bir boyunbağı iğnesi ile ayrıca süslerlerdi, zamanımızda iğne modası kalkmış gibidir, onun yerine, gömlek üzerine yelek giyilmediği zaman boyunbağının

Şalvarlı, cebkenli, fermeneli, dalfesli, Avrupa perçemli ve çorabsız ayakları tulumbacı yemenili bir İstanbul delikanlısında yakası kolalı frenk gömleği ile boyunbağı
(R.E.K. Arşivi)

göğüse sarkan kısmının düz durması için boyun bağı maşaları kullanılıyor, bu maşaların içinde altun, gümüş gibi kıymetli madenlerden yapılmış ve hurda elmaslar taşıyanları vardır, fakat erkek mücevherlerinden sayılan boyunbağı iğnelerinin yerini tutmamışlardır.

Boyunbağını günlük giyim kuşamının icablarından kabul etmemiş, işi icâbı bağlamak zorunda kalmış bâzı kimseler bir kere bağladıkdan sonra uzun zaman çözmezler, çıkaracakları zaman düğüm yerinden gevşeterek bir kemend halkası gibi başlarından çıkarırlar, takacakları sırada da yine başlarından geçirip düğümü sıkıştırırlar; boyunbağı şahsiyetini kaybeder, kolanlaşır.

2. Plastron Boyunbağı. Memleketimizde aynen kullanılmış olan bu isim fransızcadır, zırhın ön tarafı, göğüs kısmı anlamındadır. Geniş bir boyunbağı olup gayet bol ve büyük

bir düğümle bağlanır, öyleki bu büyük düğüm ve düğüm dışında kalan boyunbağı uçları gömlek önüne yayılır ve gömleğin ön kısmını tamamen örter ve gömlek üstüne mutlaka yelek giyilir, gömleğin yalnız kolalı yakası görünür. Plastron boyunbağı geçen yüzyıl sonlarında bizde kusursuz Avrupalı hayatı yaşayan pek kibar tabaka, kibar aydınlar, edipler ve diplomatlar tarafından bağlanmış ve boyunbağı düğümünün tam ortası da ya bir inci veya pırlanta taşıyan bir iğne ile süslenmiştir. Bu boyunbağı zamanımızda tamamen terkedilmiştir.

3. Papiyon (Kelebek) Boyunbağı. Dar ve boydan boya hemen aynı genişlikde bir boyunbağıdır; kelebeği andıran bir fiyonga yapılarak düğümlenir, bağlanır. Geçen yüzyıl sonları ile yüzyılımız başında bizde aydın tabakanın şık beyleri tarafından bağlanmıştır. Zamanımızda ender görülmekle beraber papiyon boyunbağlı bir kimsenin giyiminde daimâ bir dikkat göze çarpar. Zamanımızda siyah kumaşdan olmak şartı ile papiyon boyunbağılar birinci sınıf ve lüks gazino ve lokantaların garsonları ile sahne okuyucuları (hânende) bazı delikanlıların boyunlarında görülmektedir.

4. Fular (Çevre) Boyunbağı. Amele ve işçinin boyunlarına ter emme için bağladıkları mendillerden, çevrelerden mülhem bir boyunbağı şekli olup güzelsanatlar işçileri ressamlar, heykeltraşlar, şâirler tarafından bağlana gelmiştir, hattâ onların alâmeti fârikası, nişanı olmuştur. Yakın geçmişde kibar ailelerin erkek çocuklarına da fular boyunbağılar bağlanırdı. Gayet geniş ve uzunca kesilmiş ince bir ipekli kumaş parçası olup kelebek boyunbağı gibi bir fiyonga düğümle bağlanır, fakat boyunbağının fiyonga kulakları ve uçları gömlek önünde bir çiçeği, bilhassa kasımpatını andıran bir top hâlinde dökülür.

Düğümü sâbit olarak yapılmış, gömlek yakası altından geçecek bir lâstiğe raptedilmiş «hazır bağlanmış» boyunbağları da vardır, lokanta ve gazino garsonlarının siyah kelebek boyunbağları bu çeşittendir. Bu hazır bağlanmış boyunbağları eskiden beri vardır; boyunbağını severek, isteyerek değil, vazifesi icabı boyunbağı bağlamak mecburiyetinde olan memurlar tarafından zoraki kullanılırdı.

Şık bir erkek için esvab dolabında yerine esvabına göre kullanılmak üzere en azdan 100-150 boyunbağı bulunmak gerekir. Boyunbağıların en kıymetlileri sureti mahsusada boyunbağılık dokunmuş ağır ipekli kumaşlardan olanlarıdır. Memeleketimizde boyunbağcılık hayli gelişmiş olduğu halde hâlâ en makbul boyunbağıları Avrupa işi olanlardır, bilhassa Fransız, İngiliz ve İtalyan boyunbağlarıdır.

Burada ipekli örgü jarse boyunbağıları da bir beşinci çeşid olarak kaydedebiliriz.

BÖRK, BÜRK, «Külâh; Yeniçerilere mahsus beyaz keçeden veya beyaz çuhadan (?) baş kisvesi» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lûgâtı).

Saltanat tâcın giyen âlemde mağrur olmasın
Nice sultan börkün almışdır beyim bâdi hazan
(Bâki)

«Saltanat tâcını giyen (mecâzen; yüksek mevki sâhibi olan) mağrur olmasın, beyim, güz rüzgârı nice sultanın başından börkünü almışdır.»

«Üsküf» adı da verilen yeniçeri börk'ü, yeniçerilerin merâsim başlığı idi, günlük hayatlarında keçe kavuk giyerler, üstüne burma tülbend, sarık sararlar idi (Bakınız: Burma Sarık).

Börkün - Üsküfün üst kısmından arkaya, zamanımızdaki bahriye neferlerinin palet denilen geniş mâvi yakalarını andırır, müstatil şeklinde bir keçe parçası kıvrılır, börkün tepesinden neferin omuzlarına kadar iner ve enseyi tamamen örterdi; bu keçe parçasına da «Yatırtma» denilirdi. Gûyâ ilk yeniçeri neferinin sırtını sıvazlayan Hacı Bektaş Veli'nin cübbesinin kolunu temsil ederdi; bir ocak efsânesidir, malûmdur ki Hacı Bektaş Veli, Yeniçeri Ocağının kuruluşundan çok önce vefat etmişdir.

Börkün başa geçen kenarında ipek veya sırma işlemeli bir zırh - süs vardı; ön kısmının ortasında da «kaşıklık» veya «tüylük» denilen bir parça eklenmişdi; buraya sefer yolunda neferler kaşıklarını sokardı derler; törenlerde, alaylarda ise kaşıklığa, neferler kıdemlerine,

Gençliğinde bur yeniçeri olan Mimar Sinan'ın başında Börk-Üsküf (R.E. Koçunun Yeniçeriler adlı eseri için S. Bozcalı yapdırttığı bir resim (R.E.K. Arşivi)

küçük zâbitler rütbelerine göre turna kuşu telleri, balıkçıl kuşu telleri, düz sorguçlar, süpürge sorguçlar takarlardı, hem renk ve hem de şekilleri ile katıldıkları törenlere, alaylara bir şatafat verdikleri muhakkaktır.

Yukarıdaki târifte de kaydettiğimiz gibi Hüseyin Kâzım Bey, börkün çuhadan da yapıldığını yazıyor; biz yeniçeri börkünün mutlaka keçeden yapıldığını kaydedeceğiz.

BROŞ, «Kadınların göğüse veya başa takdıkları mücevherli büyük iğne» (Şemseddin Sami, Kaamusu Türkî). Kelimenin aslı fransızcadır, Türk kadınları «Boroş» diye söyler; bu isim dilimize 1839 dan sonra, tanzimat devrinde girmiştir; daha önceleri, başa, başdaki hotozlara takılan elmaslı iğnelere, şekillerine göre «kuş iğne», «çiçek iğne» denilir, göğüse takılan büyük mücevherli iğnelere de «Pençe» ismi verilmişti; mücevherli göğüs iğnelerinin bir meşhuru da «Kabakçiçeği» diye anılırdı (Bakınız: Pençe; Kabakçiçeği).

BURKA, Peçenin arapçası; eski metinlerimizde peçe karşılığı olarak çok rastlanır; bazan her hangi bir sebeple yüzünü göstermek istemeyen erkekler de yüzlerini bir bez ile örterler ve yalnız gözlerini açıkta bırakırlardı, onlara da «burka'» denilir idi ki zamanımızın maskesi karşılığıdır.

BURMA BIYIK, Bakınız : Bıyık.

BURMA SARIK, Yeniçeri Asker Ocağından çıkmış bir sarık şeklinin adı; sarıklık kumaş her ne

Burma sarıklı ve cübbeli yeniçeri çuhadarı (R.E.K. Arşivi)

ise, meselâ tülbend, önce bir halat gibi burulur, külâha kavuğa o şekilde dolanır, sarılırdı.

Heybetli göründüğü için cengâverlik, kabadayılık nümayişine elverişli olduktan başka, düz sarığa nisbetle hem geç kirlenir, hem de kirini hemen göstermezdi, bekâr uşağı asker hayatına elverişliydi.

Mimar Sinanın kabir taşındaki sarık bir burma yeniçeri hasekisi sarığıdır.

Baklava âilesinden bir hamur tatlısının adı da bu sarık şekline nisbetle «Sarığıburma» dır.

BURNUS, «Başlıklı (Kukuletalı) maşlah» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lûgatı). Bornus da denilir.

Daima beyaz yünlüden kesilir, yapılır bir arab üstlüğü (pardesüsü) dür; bir kenarı giyecek olanın omuzundan ayak bileklerine, hattâ topuk hizasına kadar boğça gibi dört köşeli bir kumaş parçasından ibarettir: üste gelen kenarının ortasına bir başlık, kukuletâ eklenmiştir ve iki yan kenarlarında da kol gececek birer delik vardır; kollar bu deliklerden geçirilir, başa kukuleta geçer, yâni burnus giyilmez de insan burnusa sarınır; pelerin gibi.

Bilhassa Şimali Afrikada Fas, Cezâyir, Tunus, Trablusgarb halkı tarafından kullanılmış olup Türkiyeye gemiciler tarafından getirilmiş ve memleketimizde yine onlar tarafından kullanılmıştır, öyleki burnuslu bir kimse hemen daimâ bir tersâneli, bir gemici olarak kabul edilmişdir. Anadolu çobanlarının geceleri ve bilhassa kışın kullandıkları kepenek, arabın burnusuna nisbetle çok daha mütekâmil, gelişmiş üstlükdür (Bakınız : Kepenek).

Aynı kesimde, şu fark ile ki, kukuletanın iki yanındaki parçaları omuzları örtecek şekilde dikilmiş, deliklere de birer kol eklenmiş hamam havlularına da «Burnus» denilir. Hamam burnusları zamanımızda evlerde ve plâjlarda kullanılmaktadır; çarşı hamamlarımızın hamam takımları arasına girmemesi temenni olunur, zirâ Türk çarşı hamamının, yıkandıktan sonra, belde peştemal, omuzda havlu, başda havlu ile kendine has şirin bir görünüşü olan ananevî hamam çıkışı kuşamını bozacaktır. İstanbul kadınlarının eski üstlüklerinden «yeldirme» de burnusu taklidden çıkmışdır denilebilir (Bakınız : Yeldirme).

Tersâne çıplakları çavuşu omuzunda Burnus
(R.E.K. Arşivi)

BURSA ÇEKMESİ, «Bir çizgisi ipek, bir çizgisi iplik, ve yollu yollu dokunan bir kumaşın adı; Bursada dokunduğu için bu ismi almışdı. Orta derecede bir kumaşdır» (N. Rüştü Büngül, Eski Eserler Ansiklopedisi).

BÜRGÜ, Kasabalarda ve bilhassa köylerde kadınların sokağa çıkar iken dinî örtünme yolunda başlarının üzerine atarak büründükleri bir çarşafa verilen isimdir; yatak çarşafı gibi düz ve peştemal gibi müstatil şeklinde bir örtü olup başa enlemesine atılır, baş ile beraber gövdeyi tamamen içine alır ve el ile iç tarafından tutularak bir ucu ile de yüz örtülür, öyle ki bür-

Çarşaf bürgülü Vanlı kız, 1880 — 1890
(Kıyâfeti Osmâniye Albümü)

gü ile sokağa çıkmış bir kadının yüzünde yalnız gözleri görülür, kollar ve eller bürgü içinde kalır.

Dört köşe çarşaftan bürgülere «car» adı verilir.

BÜRÜNCÜK, Ham ipekden pek az mikdarda keten ipliği katılarak dokunur yazlık eski güzel bir kumaşımız; ten üstüne giyilen iç gömleği, nâdiren de lüks olarak iç donu yapılırdı. Tül gibi incesi ve az kalıncası olurdu, fakat incesi gayet hafif, tüy gibi olmakla beraber tül gibi şeffaf değildi. İnce bürüncük kız, kadın çamaşırlığı, kalıncası da erkek gömlekliği idi; ve erkeklerin giydiği bürüncük iç gömleklerine helâlî denilirdi. Avam ağzında bürüncük «bürümcük» şeklinde telâffuz olunur. Merhum antikacı Nureddin Rüştü Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» isimli eserinde bu kumaşı Bürümcük telâffuzu ile kaydederek şu malûmatı veriyor :

«Kıvratma dedikleri bükülmüş (ham) ipekden kıvırcık olarak evlerdeki tezgâhlarda dokunan en kıymetli Türk çamaşırlığı bir nevi ipek bezdir. Bunların iplik karışığına da helâlî derler. Gûyâ ipek kumaş ve ipek bez giymek erkeklere haram olduğundan biraz keten veya pamuk ipliği ile bürümcük helâlî oluverirdi. Kolay eskimez, kullanışlı, en iyi, en güzel bir çamaşırlıktı».

Asla boyanmazdı, kendi tabiî rengi tatlı açık kremdi. Bazan dokunur iken kanarya sarısı, kiremit alı, açık mâvi ve muhtelif genişlikte ipek çubuklar atılırdı; kadın bürüncükleri de kafes çubuklu dokunurdu. Dört parmak enliliğinde, ekseriya mor kafesli bir bürüncükden de yazlık yatak çarşafı, cibinlik yapılırdı.

Ayak takımının giydiği âdî bez gömleklerin yanında bürüncük yüksek tabaka harcı çamaşırlıktı. Ayak takımından şehbaz gençlerin, meselâ bir yaz günü için iki çifte kayıkta işleyen iki tuvânâ genc hamlacı, kürek başına küfür küfür helâlî gömleklerle geçip oturduklarında, kendilerini pek haklı olarak süslenmiş bilirlerdi. Kibar ve ricâl de hususî kayıklarının hamlacılarına, günlük hizmetlerindeki çubukdar gençlere, uşaklara birer servet gösterisi olarak bürüncük, helâlî gömlekler giydirirlerdi.

Aşağıdaki kıt'a ayaktakımı boyundan bürüncük gömlekli bir şehbaz portresidir :

Külâhın o samur kaşlara eğmiş
Cezâyir kesimi beyazlar giymiş
Helâlî gömlekle ol kalyoncuyu
İşittik geçende Hünkâr beğenmiş

C

CÂME, «Farsca isim, arkaya giyilen şey, libas, esvab» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı).

Zamanımızda artık hiç kullanılmıyor. Şu beyit, XVIII. yüzyıl Türk şiirinin seçkin temsilcisi Nedimindir :

Ey şehi hübâmın eyle ol kaddi mevzûne sen
Rengi gülden câme büyi yâsemenden pirehen

(Ey güzeller şâhım, o pek düzgün, pek yakışıklı vücûduna Gülün renginden esvab, yâsemin kokusundan gömlek yap...)

Eskiden günlük sohbet dilimizde «câmei mâtem = yas esvabı», «Câmei fenâ = yokluk esvâbı (mecâzen : Kefen)», «Câmei îyd = bayram esvabı», «câmei mihnet = mihnet, belâ, sıkıntı esvabı» gibi mürekkeb isimler de kullanılmıştır :

Yeni biçdi bu câmei mihneti
Felek bana giydirdi o hil'ati
(İzzet Molla)

(Hil'at : Kaftan)

Vücûdu içine alıp saran «yatak» karşılığı olarak mecâzen «câme hâb = uyku esvabı» ismi, bilhassa eski şâirlerimiz tarafından pek çok kullanılmıştır :

Dide mahmur ve giriban çâk, kâkül târümâr
Hayret efzâdır kıyâmın câmehâbından senin
(Mahmut Nedim Paşa)

(Göz mahmur, yaka açık, kâkül darmadağın
Yatağından kalkışın göreni çileden çıkarır.)

*

Benimle bir gececik câmehâba girmez misin
Beni günâha sokup sen sevâba girmez misin

Farscada «şûriden = yıkamak» kökünden bir takı ile «Câmeşûr» ismi «esvab yıkayıcı» anlamında kullanılır; bu isim de Türkçeye «çamaşır» şeklinde bozularak alınmış ve «kirlendikçe yıkanıp, temizlenip giyilen içlikler» karşılığı kullanılmışdır ki çamaşırın başlıca iki parçası ten üstüne giyilen gömlek ile dondur (Bakınız: Çamaşır; Don; Gömlek).

CÂMEDAN, Camadan da denilir; eskiden giyilen kısa ve kolsuz, ön tarafı çapraz kavuşur bir yelek; bilhassa ayak takımı, avam, esnaf giyerdi; çuhadan yahud kadifeden kesilirdi; göğüs kenarları, yaka etrafı şeritlerle, ince kordonlarla süslenir, bâzan iki ön parçasının alt köşeleri ile alt ve ön kenarları veya etrafı sırma işlemeli olurdu; ön kısım kenarlarının ceviz büyüklüğünde ve her kenarda en az 7-9 adet olmak üzere örgü düğmelerle süslenmesi de câmedanın hususiyetlerindendi; ve en makbulleri de sırmalı kadife câmedanlardı. Çuha olsun kadife olsun, sâde veya sırma işlemeli al ve mor gibi parlak, göze çarpan renkler tercih olunurdu, yukarda kaydettiğimiz boylardan bir delikanlı, bir mürâhik genç için güzel bir câmedan dâimâ câzip, sâhib olmak, giyilmek istenilen bir şeydi. Pırpırı, afili, cakalı, reftârı levendâne bir şehbaz gencin tuvaletine ayrıca revnak verirdi.

Köçek, rakkas oğlanların çoğu da, XIX. yüzyılın ikinci yarısında bilhassa raksa çıkar iken, çıplak gövdeleri üzerine sâdece bir câ-

Câmedanlı Tulumbacı
(R.E.K. Arşivi)

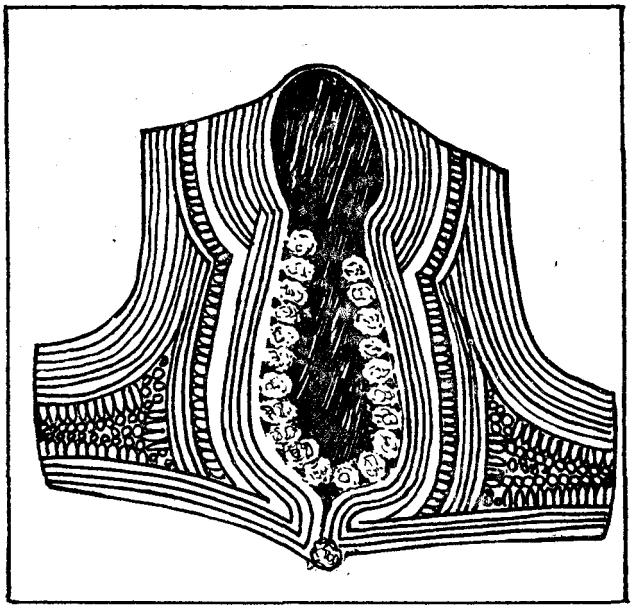

Câmedan

medan geçirirlerdi; köçek câmedanlarının bir hususiyeti çok kısa oluşu idi, eteği meme başlarını ancak örter; köçek şalvarı da göbek çukuru altına düşürüldüğü için, bele sarılan kuşak da şalvar uçkurluğu hizasından dolanır, var ile yok arası câmedanın önü de iliklenmez, köçek, raks meydanına hemen yarı üryan çıkmış olurdu. Kalender meşreb şâirler kalemi ile câmendanlı delikanlı tasvirleri pek çoktur, içlerinde diğer bâzı tuvalet motifleri ile hakikaten pitoreks portreler vardır :

Top sırma sünbül kâküllü melek
Câmedan altında helâli gömlek
Baldırı çıplak bıçkın civelek
Yanağında ebri şafak hicâbı
Koltuğunda Leylâ Mecnun kitâbı

*

Al fesinde kırmızı karanfili
Hem al câmedan gaayet afili
Gördün mü Adalı Tiryandanfili
Molla Beyin nevhat hamlacısıdır

*

Yusufum dokunmuş ipek sırmadan
Pek açmış oğlanı şu mor câmedan
Ak bezden şalvarlı hamlacı fidan
Hanımın aynaşı şâhı hûbandır

Birinci Cihan Harbi yılları içinde câmedan giyenler görülürdü.

CANFES, Eski ipekli kumaşlardan biri, gayet ince, mat ve daima düz renk olur; sarı, mor, yeşil muhtelif renklerdeki canfesin en makbulü de al canfes olmuştur. Yazlık ferâce, şalvar, mintan yapılırdı; zenginin, kibarın kullandığı kumaşlardandı. Mat olan sathı hâreli, dalgalı görünür, onun içindir ki şâirlerimiz güzel kızların ve delikanlıların yüzlerinde dalgalanan utanç kırmızılığını canfese benzetirlerdi :

Pek bakma yüzüne dilberim toydur
Al canfes misâli hicâbın alı

*

Eğri durur şâhın başında dalfes
Ruhsâri âline reşk ider canfes
(Reşk ider: kıskanır, hased eder)

CAR, «Kadınların sokağa çıkarken büründükleri değirmi (kare) çarşaf» (Kaamûsi Türkî). Car adı farsca 4 karşılığı «çehâr, çar» dan, dolayısı

Beyaz carlı,, siyah peçeli Trabzonlu kadın, 1880 — 1890
(Kıyâfeti Osmâniye Albümünden)

ile değirmi olmasından gelir. Sûreti mahsusada kadının tesettürü için dokunur bezler veya ipekliler idi; bezi avam, ipeklisini zenginler, kibarlar kullanırdı; ipeklilerinin kılabdan işlemelileri olurdu; Bağdadda, Halebde, Şamda, Bursada dokunanları en makbulleri idi. Carın «Bürgü» den farkı (Bakınız: Bürgü), sarınılıp bir ucu da baş üzerine atıldıktan sonra yüzün siyah bir peçe ile örtülmesi idi; Bürgüde ise yüz örtülmez, burun üstünden bürgü kenarı ile elle kapanır, kadının yalnız gözleri görünürdü. Eteklik, pelerin ve peçeden mürekkeb çarşaf çıkıp yayılınca, çarşata da «car» diyenler oldu. Nureddin Rüştü Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi»nde car için «Bir nevi şal ismidir, bir zamanlar kadınlar bunu başlarına alır, tesettür vâzifesi gördürürlerdi» diyor; ipekli carların ağır kumaşlar olması dolayısı ile, bizce, onun için bir şal adıdır demek, yakıştırma bir târif olur.

CEBKEN, Zamanımızın ceketi yerinde askere, esnafa, rencbere mahsus eski bir üstlüğün adı, en makbulleri çuhadan kesilirdi, ayak takımı âdi kalınca bezden de cebken giymişlerdir.

Gömlek üstüne giyilir, giyenin yaşına, içtimâî mevkiine, mesleğine göre altında uzun paçalı çakşır, diz çakşırı, potur, şalvar, hattâ kara bez don bulunurdu.

Yakası düz kesim, önü düz veya çapraz, eteği kısa, ancak bele kadar inerdi ve kolları uzun, el üstüne kadar düşerdi.

Kol kesimi iki türlü idi, biri bilinen ve zamanımızdaki bütün üstlüklerde olduğu gibi bedene fırdolayı dikilerek rabtedilirdi; diğer kesiminde ise kol cebken bedenine yalnız omuz başında dikilerek rabtedilir, koltuk altı yelek gibi oyuk, açık kalır, kolun alt açıklığı ise dirsek içi hizasına kadar iner ve kol dikişi o noktadan kol ağzına kadar uzanırdı. Koltuk altı ile dirsek içi arasındaki açık kalan yerden gömlek kolunun kumaşı görünürdü.

Yaşlıların cebkenleri siyah veya kahve rengi, gençlerin de al ve mâvi renkli kumaşlardan kesilir, giyenin varlığına göre yaka ve kol kenarları, önleri, etek köşeleri ipekle, sırma ile işlenir, süslenirdi. Eteğinin kısa oluşu, altından bele sarılmış kuşağın görünmesi,

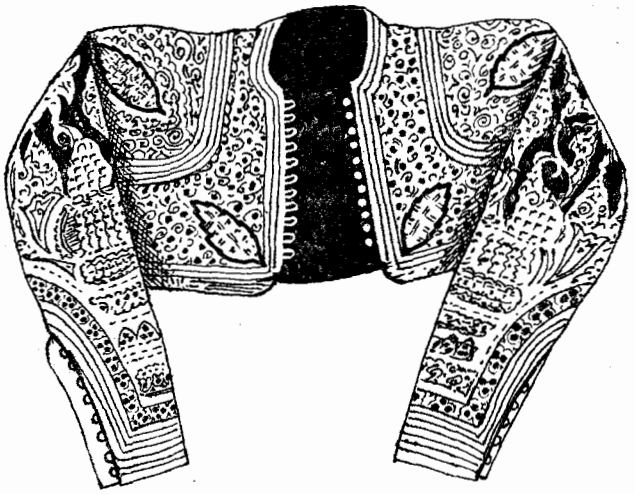

Cebken

vücudu uzun gösterir, giyende biraz da civeleklik varsa, hakikaten güzel, pitoresk bir üstlük idi; hele bir şehbaz delikanlı vücûdunda, kısa diz çakşırı üstünde, baldırlarda aynı kumaşdan işlemeli tozluklarla, yalın ayakda kırmızı sahtiyan filârlar ile, yahud tozluk yerine ayağa geçirilmiş çiçek nakışlı çorablarla gayetle yakışık alırdı. Bazı zevk sâhibi zenginler kapılarındaki genç uşaklarına sırmalı cebkenler giydirerek akran ve emsal arasında nümâyişden hoşlanırlardı.

Tanzimatdan önceki devirlerde, yüzyıllar boyunca, İstanbulun yaşlanmış nâzenîn hanımları, yaşlı dul yosmaları tâze civan ile gönül eğlendirmek için ya çıplak ayaklarının adımına altın sayarak, yahud yollarına hasnâ ve müstesnâ câriyeler çıkararak yeniçeri civeleği, bıyıkları yeni terlemiş acemi kolluk neferi, kaşı gözü yerinde, eli ayağı düzgün fırın uşağı, kayıkcı şehbazı, şekerci, gözlemeci, helvacı, hallaç, yorgancı, terlikci esnaf dilberi bir toy oğlanı avlatır ve onu sînei muhabbete çekerdi, ilk işlerinden biri de alımlı çalımlı oynaşı delikanlının kiyâfetini değiştirmek, şehbâzına en âlâ çuhadan bir kat esvab kestirmek, bu arada oğlanın sırtına sırma işlemeli bir cebken giydirmek olurdu. Meddah hikâyelerimiz bu sahnelerin tasvirleri ile doludur.

1930 - 1935 arasında çok yaşlı olarak ölmüş Eskizağralı Hoca Tahsin Efendi al çuha-

dan sırmalı cebken giymiş İstanbullu bir delikanlıyı şöyle tasvir ediyor :

Samur kaşlar olmuş alın yazısı
Güzellik berâtının yalın yazısı
Şekerin pekmezin balın yazısı
Al çuha cebkenli yar fidan boylum

Kirpikleri Selâniğin oyası
Has mâvidir gözlerinin boyası
Hûri gilman anasıyla babası
Al çuha cebkenli yar fidan boylum

Aşağıdaki kıt'a da Enderunlu Vâsıfın bir şarkısındandır :

Eskirse bana haber yollama cebken kadifen
Şimdengerû geçmez bana hiç nâzü lâtîfen
Zâhir iderim gayr ile ülfet ne vazîfen
Küsdüm sana ben nâfile yalvarma barışmam

CEZÂYİR KESİMİ, Üçüncü Sultan Selim ile Dördüncü Sultan Mustafa devirleri ile İkinci Sultan Mahmudun Yeniçeri Ocağını kaldırdığı 1826 yılına kadar geçen zamanında İstanbul bıçkınları ve havâî meşreb gençleri arasında moda olmuş bir kıyafet ve tuvalete verilmiş isimdir.

Yalın ayak, baldırı çıplak, göğüs bağır

Başında Bostancı Baratası, bez gömlekli, bez donlu, ayakları çıplak ve Sîne Perçemli kayıkcı şehbazı
R.E.K. Arşivi

açık şehbaz, cundabaz gemici, kalyoncu kıyafetinden ilham alınmış ve İstanbul halkının da Cezayirlileri yaman gemiciler olarak tanıdığı için bu kıyafete o memleketin adına nisbetle Cezâyir Kesimi denilmişti. Muhakkak ki arada mühim farklar vardır, zamanımızın ekzistansiyalist âsî gençliğinin kılık ve kıyafeti bir yüzyıl önceki cezâyir kesimli delikanlıları hatırlatır.

Başa sarık ve bele de kuşak olarak gayet kıymetli bir Hind veya İran şalı sarılırdı. Mutlak fakrü zarûret içinde olan gençlerden kendisini bu havaya kaptıranlar bir şal tedâriki uğrunda çok büyük fedakârlıkları tereddütsüz göze alırlar idi. O devrin bir şâiri olan Enderunlu Vâsıf'ın bir şarkısında bu acı hakikat pek açık gösterilmişdir :

Zülfün düşer kaş üstüne
Kâh çeşmi ayyaş üstüne
Neyse recân baş üstüne
Tek sen beyim yâr ol bana

Yoluna ey nevres nihâl
Olsun fedâ mecmûi mâl
Bir şal nedir çift ile al
Tek sen beyim yâr ol bana

Sırta bezden yahut büründücükden bir ten gömleği giyilirdi (Bakınız : Büründücük); bu gömleğin yakası asla iliklenmez, açık durur, hattâ önü öylesine açılırdı ki göğüsde meme tomurcukları bilhassa teşhir edilirdi. Bazı aşırı bıçkınlar ise bunu hiç giymezlerdi. Göğüsü kıllı veya kıllıca olan şehbazlar o kılları ustura ile tıraş ederler, tam göğüs ortasında yalnız bir tutam, sekiz on tel kıl bırakırlar, bu kıllara birer küçük inci geçirip düğümlerler, kılın birine de bir mâvi nazar boncuğu takarlardı, bu incili ve nazar boncuklu acaip püsküle de «Sîne Perçemi» derlerdi (Bakınız : Sîne Perçemi) Zengin bir hâmi bulamayıp başına ve beline kıymetli bir şal, sırtına işlemeli bir câmedan, diz çakşırı tedârik edemeyen pek yoksul ve garip yiğitler de bez gömleklerinin yakasını açarlar, inci yerine de boncuk dizerek sine perçemi nümâyişi ile yalın ayaklarını bu itlik modasına uydururlardı.

Ten gömleği üstüne, yahut çıplak ten üstüne, gencin kudretine göre kadifeden, çuhadan som sırma işlemeli bir câmedan, ferme-

Avrupa eğerli, sırına haşalı ve gümüş üzengili at üstünde Cezâyir Kesimli ayakları çıplak küçükbey
(R.E.K. Arşivi)

ne veya bir cebken giyilirdi (Bakınız: Câmedan; Fermene; Cebken). Bu üstlüğün altında aynı kumaşdan veya ak dimiden paçaları diz kapağının üç beş parmak üstünde kalan bir diz çakşırı bulunurdu, öylesine ki zamanımızdaki deniz mayolarından farkı paça ağzının bol, ağ kısmının körüklü olmasıydı.

Yaz ve kış ayaklarına asla çorab giymezlerdi, topuklardan diz kapaklarının üstüne kadar bacak tamamen çıplaktı. Yazın sokakta da çıplak ayakla daltaban dolaşmak makbul nümâyişdi. Fakat ayaklarına bir şey geçirmek isteyenler «Galata Kalyoncu Yemenisi» de denilen bir çift Galata Yemenisi giyerlerdi. Bu yemeninin hususiyeti, arka kısmının gayet kısa, ön kısmının üstünün de gayet az oluşu idi, yâni, arkadan topuğu bitimine yakın şöyle bir tutardı: Öyle ki, kendi tâbirleri ile, tüysüz bir genç ise «Elma Topuk», bir nevhat fetâ ise «Yumru Topuk», dörtkaşlı yiğit ise «Gülle Topuk» hemen hiç kapanmamış olurdu. Mâhud yemeninin üst ön kısmına gelince, orası da ayak parmaklarının ancak tırnaklarını örter, parmak enleri, araları görünürdü.

Serince ve soğuk havalarda omuza bir Cezâyir bornusu atılırdı. Bel şalına mutlaka bir yatağan bıçak yerleştirilirdi. Tedârik edebilen bıçağın yanına bir tabanca koyardı; bıçak kabzasının ve tabanca kundağının şal kıvrımının dışında kalması ve görülmesi modanın icâblarındandı.. Şalın bir ucu da, topuk ardınca yerde sürünürdü; Enderunlu Vâsıf bu nümâyişi de şöyle övüyor :

O gül endâm bir al şâle bürünsün yürüsün
Ucu gönlüm gibi ardınca sürünsün yürüsün

Bu bıçkın modası kılığı İstanbul gençlerini öylesine sarmışdı ki, ayak takımından esâfil ve erâzilin çıkardığı Cezâyir Kesimi, orta tabaka şöyle dursun, en kibar, en asil âilelerin evlâdlarını da cezbetmiş, peşlerinde lalalar, uşaklarla sokağa çıkarılan nice beyzâdeler, paşazâdeler Cezâyir Kesimi hayta kılığı ile İstanbul sokaklarında yalın ayak, baldırı çıplak, daltaban yıllarca kaldırım tepmişler, kuşak sürümüşlerdi. Pek nazlıları da altlarında bir küheylan, som sırma işlemeli eyerlerin gümüş üzengilerine çıplak ayakları ile basarak, ellerinde sapları elmaslı ipek şemsiyeler, sırmalı cezâyir kesimi tuvaletleri ile haşertât alkışı toplamışlardı.

1808 de Alemdar Mustafa Paşa İstanbula gelerek bir saltanat darbesi ile Dördüncü Mustafanın yerine Osmanlı tahtına İkinci Sultan Mahmudu çıkardığında İstanbul gençlerini bu kılık ve kıyafetde bulmuştu. Alemdarla beraber İstanbula gelen Rumeli âyanlarından Serezli İsmail Bey, taht şehri İstanbulu görsünler diye 16 ile 18 yaş arasında iki sevgili oğlunu da yanına almıştı. Kendisi şehir içinde bir konak tutup oturmaya lüzum görmemiş, kısa bir zaman kalacağı için Çırpıcı Çayırında askerlerinin ordugâhında çadırda oturuyorlardı. Hergün iki küçük delikanlıyı, yanlarında akıllı uslu bir kaç adamı ile şehri gezip görmeye gönderiyor idi. Cezâyir Kesimi bir bıçkın kılığı olmakla beraber gençlik güzeliğini teşhir bakımından pitoresk bir tuvaletti, İs-

Arkasında lalası ile Cezâyir Kesimli Küçükbey; 1790 — 1808
(R.E.K. Arşivi)

mailbeyzâdeler de onun câzibesine kapıldılar ve İstanbulun en namlı terzilerinden birine birer kat Cezâyir Kesimi câmedan ve diz çakşırı sipâriş ettiler, namlı bir yemeniciye de birer çift Galata Yemenisi ısmarladılar. Yanlarındaki adamlar bunu beye haber verdi. İsmail Bey ciddî, çok sert, ve evlâdları ile yüz göz olmamış bir baba idi, iki oğluna da hak ettikleri dayağı atabilir ve o apaş kılığına girmelerini şiddetle men edebilirdi, fakat oğullarının sair bendegânı önünde küçük düşeceklerini düşündüğünden kızmış bir baba yerine işini çok iyi bilen bir mürebbî oldu. Evvelâ sipârişleri alan terzi ile yemeniciye haber yolladı, çocukların istediklerini kendisinden emir gelmedikçe vermemelerini tenbih ettirdi. Sonra kendi kapısında seyis, aşçı yamağı, hammal, dalkavuk adamlarına hazır aldırttığı Cezâyir Kesimi esvablar giydirdi ve askerlerine emir vererek o Cezâyir kesimlilerle alay ettirdi, bunu gören İsmailbeyzâdeler de ısmarladıkları esvabları ve yemenileri aldırtmadılar, giymediler.

Müverrih Şânizâde Atâullah Efendi Hicrî 1224 (milâdî 1809) yılı vakaları arasında o devrin pek çeşitli olmuş apaş kıyafeti ve modası üzerine şunları yazıyor :

«Sefîhâne süslenmekden sakınmak islâmiyet şiârından iken zamanımızın halkı birbirinden görerek cehâlet, nâdanlık ve bilhassa ar ve edeb noksanlığından delikanlılar kadınlar gibi süs ve âlâyişe düşmüşdü. Hele avam ve ayak takımı, insanlık kadir ve îtibârını kılık ve kiyâfetde sandılar, âlâsından ve âdîsinden türlü türlü acâib tarzda giyinip kuşandılar; meselâ bostancı neferi baratayı, serdengeçti destarı, iç ağası üst kaftanı ve kavuğu, yobaz softa tetimmesini terkedip kimi başına cezâyirî ve kimi lâhurî ve keşmîrî ve kimi de rizâî ve marpiç şal sarınarak Tersâne hademesi gibi bir heyet peydâ ettiler. Kimi bornus, diz çakşırı ve tozluk giyip beline gümüş kakmalı yatağan bıçağı takarak meyhâne ve kahvehâne ve mesîrelerde fodulluk edip dolaşdılar. Uygunsuzluk edip kavga çıkarıp yakalandıkları zaman da sorguya çekilince kimi bayrakdar, kimi iç ağası, kimi bostancı ve eski püskü bir yâdigâr olduğu anlaşıldı. Herkes bir acâib kiyâfetle bîpervâ icrâyi habâset ederdi. Bir takımı şer'an ve aklen memnû, ağı yerde sürünür kaftan giyer, sünnet çocukları gibi kaftanlarının ağını tutup yürürlerdi. Ayaklarında ucu hanım iğnesi, üstü ayağının yarısını örtmez, parmaklarının bitişik yerleri görünür papuçla dolaşırdı...».

CİVAN KAŞI, Bilhassa tülbend üzerine gayet ince altın tel ile yapılır bir nakşın, işlemenin adı, ki bu tülbendler de sarıklık olarak ve bilhassa gençler, tâze civanlar tarafından kullanılırdı. Lâle devrinin büyük şâiri Nedim kavuğuna Civankaşı işlemeli tülbend sarmış dilber bir mürâhik genci meşhur bir şarkısında şöyle övüyor :

Bir civankaşı sarık sarmış efendim bâşına
Sürme çekmiş itrışâhîler sürünmüş kaaşına
Şimdi girmiş dahî tahmînimde onbeş yâşına
Gül yanaklı gülkülî kerrâkeli mor hâreli

Şâirin «Sürme çekmiş..» demesinin de o devrin tuvâleti üzerinde ayrıca kıymeti vardır, o zamanlar erkekler, delikanlılar da gözlerine sürme çekmekde ve kaşlarına da güzel kokular sürmektedirler. (Bakınız : Sürme; Itrışâhî; Kerrâke; Hâreli).

CİVAN PERÇEMİ, Külâhın altından çıkıp civan alnına dökülmüş saça benzeyen kıvrık yapraklı bir otun adı; bu otun yaprağını taklid ile yapılmış bir oya motifine de «Civanperçemi» adı verilmiştir. Etrafı civanperçemi oya ile süslenmiş baş yemenilerini, greplerini bilhassa, gönülleri tâze kalmış yaşlı nâzenîn hanımlar, kolları arasında şehbaz yiğit sarma iştiyâkında olan kart

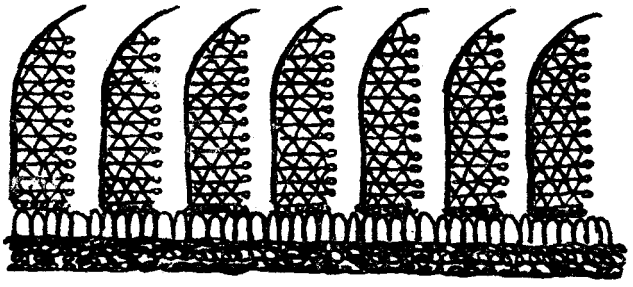

Civan Perçemi Oya

yosmalar kullanır, hiç olmazsa, civan adını baş üstünde taşımakla müteselli olurlardı; aşağıdaki manzûme böyle bir İstanbul hanımının tasviridir :

Çift otuzu aşmış yaşı
Ocakda mercimek aşı
Başında civanperçemi
Gözler olmuş artık şaşı
Şöyle olsun boyu, bosu
El, ayağı, gözü, kaşı
Deyüp çeker âguuşuna
Tâze yiğit şâhinbaşı
Hacıbektaş Ocağından
Pûlâd hançerli yoldaşı
Ya kalyoncu bir cundabaz
Hamlacı nefer dadaşı
Mâni değil bir daltaban
Uşak olsa da oynaşı
Saka oğlan hamurkârın
Pırpırının samurkaşı
Bir zeberdest civan olsun
Ayırd etmez gül haşhaşı
Sorsalar ger kendi yaşın
Kaç yıllık yol suyun başı
Duymazlanır semtin söyler
Kızkulesi ya Kıztaşı

CİVELEK PEÇESİ, Onyedinci asrın ikinci yarısında devşirme kanunu kaldırılıp Yeniçeri Ocağının kapısı halkın ayak takımına açılınca, yeniçeri olmaya heveskâr gençler gayet çok olduğundan, kadro ihtiyâcının kat kat üstünde müracaat karşısında bir de namzed defteri açıldı; ocakda yer açılıp aceminefer kaydedilinceye kadar bu namzedlere de yeniçeri nazarı ile bakıldı, yalnız «ulûfe» denilen asker gündeliği bağlanmadı; namzedler de asıl neferler gibi kışlalarda yatıp kalkdılar, hangi orta'ya (tabura) ayrılmışlar ise o orta'nın sofrasından da yemek yediler. Bu namzedlerin hemen hepsi 15-18 yaş arasında gençler olduğu için kendilerine «Civelek, Yeniçeri Civeleği» adı verildi. Ocak disiplinin bozulduğu devirde yeniçeriler kışlalarında yatmamaya başlamışlar, bekâr odalarında, hanlarında, kahvehânelerde mekân tutar olmuşlardı. Civelekler de, müstakbel yoldaşlık yakınlığı ile namzedi olduğu ortanın pençeli bir kabadayısını kendilerine hâmi bilerek onun koltuğu altına sığınmış, onun odasında, yatıp kalkmış, uşağı olmuş ve «falan ağanın, beşe'nin, çorbacının civeleği» diye anılmışlardı. Civelek hâmisi yeniçeriler de, hepsi ayak takımından ve büyük ekseriyeti kaşı gözü yerinde, eli ayağı düzgün gençler olan civeleklerini, sözde kötü kişilerin gözlerinden korumak için, yüzlerine hasır püskülden yapılmış birer peçe takmışlardı. Bu peçeli delikanlı tuvaleti de elli yıldan fazla devam etmişti. Peçeli civelekler 1826 da Yeniçeri Ocağı ile beraber kaldırılmışdır. Adı bilinmeyen bir halk şâiri peçeli civeleği şu kıt'a ile övüyor :

Helâldir anasından emdiği süt
Kollukda civelek kuzu yap büyüt
Hem muhabbet ile vir hoşça öğüt
Hem unutma sırma püskül peçeyi

Halk şâirinin sözünden civeleklerin sırma püskül peçeler de kullandıkları anlaşılıyor.

Üsküf-Börk ile Peçeli Civelek

Burma sarık ile Peçeli Civelek

CUNA, CUNA YAŞMAK, «Tülbend nev'inden bir ince bez, bu bezden yapılan yaşmak» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimgatı).

Irz ehli olan avret bağlanmaz yaşmak cuna
Öyle oynak haspanın eri elbet koçuna
Çarşının ortasında bir rezâlet curcuna
Kendi diliyle saçdı dardağan darısını
İmam üç talâk ile boşadı karısını

CÜBBE, «Arabca isim; en üste giyilen geniş ve bol elbise» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı).

Şemseddin Sâmi Bey «Kaamûsi Türkî» de cübbeyi şöyle târif ediyor «arabca isim; ilmiye kıyâfetinde (Medreseliler kiyâfetinde) biniş altına giyilen üstlük libas ki darca olup bunun kısasına abdestlik derler».

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Şemseddin Sâminin târifini aynen alarak şunları ilâve ediyor :

«Mintan yakası gibi iki santim kadar yumuşak yakası vardı. Dizden aşağı gelecek derecede uzun, ve düz idi (?), kolları sâde idi (?). Her türlü ve her renk kumaşdan yapılabilirdi. Kışlıklar alelekser kazmirden, yazlıklar sof yahut şâliden yapılırdı. Düz olmak şartı ile ipekli kumaşdan da yaptıranlar vardı. Medreselerde oturanlarla (softalarla) imam ve hatibler cübbe ile gezebildikleri halde ilmiye ricâli dışarda cübbe ile gezemezlerdi, cübbe yerine lata giyerler idi. Yeniçeri solaklarının üste giydikleri elbiseye de cübbe adı verilirdi; Şam kumaşından veyâ beyaz ipekden yapılan bu cübbelerin arka etekleri dizden biraz aşağıda, önleri de daha kısa idi...».

Cübbe, medrese softaları ile cami ve mescidlerdeki hademei hayrâtın (imam, müezzin ve kayyum efendilerin) giydikleri bir üstlükdür; yakası, mintan yakası gibi iki parmak yükseklikde olup, kolları bol, el üstüne düşer

Divânı Hümâyun Çavuşu sırtında cübbe
(R.E.K. Arşivi)

uzunlukda olur, etekleri de diz kapağı altına kadar iner. Dâima düz renk, bilhassa devetüyü ve siyah kumaşlardan, yazın sofdan veya siyah ketenden, kışın da yünlüden kesilmişdir.

Yukardaki târiflerde noksanlar, yanılmalar, hatâlar vardır; cübbe biniş altına giyilmemiştir, aslında biniş, kibar ulemânın giydiği bir cübbenin adıdır. İpekli kumaşdan da cübbe kesilmemişdir (Bakınız: Biniş; Lâta).

Eski teşkilâtta ilmiyeye mensup olmayan bazı kimseler (meselâ Divanı Hümâyun çavuşları, yeniçeri çuhadarları) da cübbe giymişlerdir; onları ulemâdan ayırd eden kavukları olmuştur.

Cübbe ile beyaz tülbend sarık, ilmiye sınıfına, medreselilere bir alâmeti farika, nişan, damga haline gelmişti.

Zamanımızda Cübbe ile fes etrafında beyaz tülbend sarık imamların resmi kıyâfetidir; fakat ancak vâzife başında, câmi ve mescidlerde namaz kıldırır iken ve cenâze törenlerinde giyebilirler.

Aşağıdaki beyit Rûhi'nindir :

Bir nâhalefi cübbe vü destar ile görsen
Eylersin anın cübbe vü destarına ikrâm
(Nâhalef = Uğursu, şerir.)

Ç

ÇADIR, Şemsiyenin eski adı; bilhassa Rumeli Türkleri geçen yüzyıl sonlarına kadar şemsiyeye çadır demişlerdir; aslında da o âlete çok daha uygun bir isimdir. Arabca isim olan «Şemsiye» güneşlik demektir, fakat yağmura karşı kullanıldığı zaman da aynı ismi muhafaza ediyor, hattâ zamanımızda, bilhassa erkeklerde, güneş ışınına karşı korunmakdan ziyâde yağmurluk olarak kullanılır.

Çadır adı artık kullanılmıyor; hem güneşde gölgelenmek, hem yağmura karşı ıslanmamak için kullanılan âletin çadır adını ihyâ etmek «Şemsiye» ye karşı çok daha güzel olur(Bakınız : Şemsiye).

ÇAKMAK PABUÇ, «Burnu sivri ve yukarıya doğru kıvrık eski bir pabucun adı» (Şemseddin Sâmi; Kaamûsu Türki).

Eskiden büyük şehirlerde, bu arada İstanbulda yalnız avam tarafından giyilmiştir, ve ekseriya da mest ile giyilirdi; ökçeleri demir nalçalı ve tabanları da demir kabaralı (çivili) olurdu. Kadınlar tarafından da giyilmişdir. Zamanımızda doğu illerimizde çakmak pabuça rastlanır; hattâ oralardan kalkıp her hangi bir işde çalışmak için İstanbula gelenler de bir müddet ayaklarındaki çakmak pabuçları ile dolaşırlar.

ÇAKŞIR, Zamanımızda, çeşidinin adı ne olursa olsun erkek esvabının iç donu üstüne giyilen parçası pantalon adını taşır. Cemiyetimize pantalon Tanzimat adını verdiğimiz uyanık mutlakiyet devrinde, geçen yüzyılın ilk yarısında İkinci Sultan Mahmud zamanında girmiştir. Bize batıdan gelen pantalondan evvel erkeklerin iç donu üstüne giydikleri şeyler Çakşır, Şalvar ve Potur olmuştur. (Bakınız : Şalvar, Potur); bunlara bazı bölgelerde Karadon ve Zıbka gibi şeyler de eklenmiştir (Bakınız : Karadon; Zıbka).

Çakşır iki çeşiddir ve her iki çeşidi de mürâhiklik çağından başlayarak yaşları kırkbeşin altında genç erkekler, ve bilhassa koşarlı hizmet erleri, asker ocaklarında neferler, çavuşlar, resmî dâirelerde muhtelif isimler taşıyan hademeler, kavaslar, rical ve kibar dâirelerinde de yine hizmet çeşidlerine göre türlü isimleri olan uşaklar tarafından giyilmiştir.

Çakşır belden, uçkurluğuna geçirilmiş bir uçkur ile bağlanırdı. Diz kapağından aşağısı, baldırı örten kısmı birden daralır ve baldırı, ayak bileğine kadar bir tozluk gibi sarardı; bazan paçası serbest biter, yâni ayak, çoraplı veya yalın, açıkda kalırdı. Bazan da çakşırın paçasına ince sahtiyandan bir mest dikilerek eklenir, yâni çakşır giyilirken mecbûren ayağa da bir mest geçirilmiş olurdu. Mestli veya mestsiz, bu târifimiz çakşırın birinci çeşididir. İkinci çeşidine «Diz Çakşırı» denilirdi, bilhassa, se-

Yeniçeri neferinde diz çakşırı
(R. E. K. Arşivi)

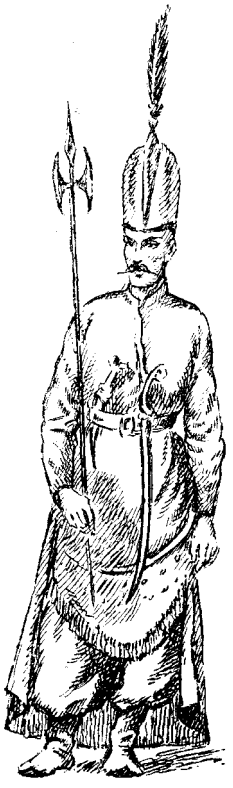

Şatırda mestli çakşır
(R. E. K. Arşivi)

ferli olmadıkları zaman yeniçeriler tarafından giyilirdi. Alt kısmı tamamen hazfedilmiş, yâni paçası diz kapağının üstünde kalmış, baldırı, bacağı örtmeyen bir çakşırdır. Tereddütsüz eski Türklerin, ecdâdımızın kısa pantalonudur diyebiliriz.

Diz çakşırı giyenler baldırı çıplak dolaşırlar, bazan da baldırlarına, diz kapağı altından ayak bileğine kadar bir tozluk geçirirlerdi.

Tarihi edebiyatımızda çakşırdan bahsederek en renkli sahneyi, çok zengin bir İstanbul kibarı olan ve XVII. Yüzyıl ortalarının büyük şöhretlerinden müverrih ve şâir Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülâziz Efendinin hususî hayatını anlatır iken Naîmâ Efendi çiziyor : «... tâzerû pehpâre beş altı tâne nâzenîn hizmetkârı eksik olmazdı. Pâk dâmen ve sâlih idiler. Lâkin müşâhedei cemâli hûban ile mütelezziz olub ol makuule sûreti siyreti mahbub çelebileri evlâd yerine terbiye idüb olkutub yazdırıb çırağ etmeye mâil idiler. Hattâ mahdumlara eyyâmı şitâda Hind Alacası ve Mirzâ Boğası kapama, ve şal kuşak, ve eyyâmı sayfda ince Kırım Kesimi beyaz sâde ve som sırma kolan kuşak kuşatup, eyyâmı mûtedilede süt mâvisi ince bez Çentiyanlar giydirip Çakşır giydirmez imiş. Vesâdelerinin yırtmaç şikâfı şatır eteği misal iki karış mıkdârı olub bir iki yerden rabt için altın kopça dikerler imiş ki misafir huzurunda açılmamak için yırtmaçlar iliklenir idi. Sair vakitde küşâde olup esnâyi hizmetde sür'atle gidib geldikce (Çakşır olmadığından) tûlânî yırtmaçlardan sîmîn topukların şâşaası meclise pertev salardı. Efendi hazretleri bu veçhile topuk seyri ve Kırım Kesimi esvabın şikâfından âyinei sîne temâşâsın idüp bu kadarca kanaat ederlermiş» (Bakınız: Kapama; Çintiyan; Alaca)

İstanbulda Çakşır giyen genc uşaklar umumiyetle diyar garibleri olmuştur..

Bacakları tüylü güvercinlere güzel bir benzetiş ile «Çakşırlı» denilir.

Son yeniçeri zorbalarından Çardak Kolluğu çorbacısı ve halk şâiri Galatalı Hüseyin Ağa gayetle uzun «İşmar Destanı» adını verdiği bir manzûmesinden çakşırlı genç bir cebeciyi şöyle tasvir ediyor :

Tırabuzun bezi âlâ çamaşur
Hele güllü mintan gaayet yaraşur
Pek açmış Londrin çuhadan Çakşur
Paçalı güvercin misin be âfet

Çakşır hemen istisnasız çuhadan kesilir, dikilirdi; rengi de asker ise sınıfına göre, değil ise zevke göre ya devetüyü yahud mâvi olurdu.

Çakşır bâzı metinlerde imlâsı bozularak «k» yerine «ğ» ile «Çağşır» şeklinde görülür. Telaffuzda ise dil Çakşırdan ziyâde Çağşıra kaçar; hata sayılmamalıdır.

XVII. yüzyılın ilk yarısında yeniçeriler tarafından feci bir şekilde öldürülen İkinci Sultan Osmanın kan dâvasını güderek Doğu Anadoluda isyan eden Abaza Mehmed Paşa eline geçirdiği Yeniçerileri feci işkencelerle öldürtmeye başladığında o taraflarda bulunan Yeniçeriler kıyafetlerini tebdil ederek İstanbula kaçar olmuşlardı. Yolları tutmuş olan abazalılar yolcuları çevirirler şalvarlarını sıyırtarak bacaklarına bakarlardı; Yeniçeriler Diz Çakşırı giydikleri için diz kapaklarından aşağısı üstüne

Nizamıcedid neferinde paçalı-tozluklu çakşır
(R. E. K. Arşivi)

nisbetle güneş yanığı olurdu. Yeniçeri olmadığı halde Diz Çakşırı giymek itiyadında olan pek çok anadolu köylüsü o yıllarda yeniçeridir diye abazalılar elinde öldürülmüşlerdir.

ÇALMA, «Sıvama olmayıp ötesinde berisinde bir takım işleme çiçekleri olan sarıklık bir bezin, tülbendin adı, böyle bir bezden, tülbendden sarık» (Şemseddin Sâmi, Kaamusu Türkî).

Ulema sarıklık olarak düz beyaz tülbend kullana gelmişdir; çiçek işlemeleri beyaz zemin üzerine serpme işlenmiş çalmayı, ulemâ sınıfından olmayıp da ulemâ zeyninde, kılık kıyafetinde görünmek isteyenler kullanırdı; adı tesbit edilememiş bir şâir sarıklık olarak çalma kullanan birini şu beyit ile hicvetmiştir :

Büyük çalma sarar ziyâde sefih
İder başına karlı dağı şebih

(Öylesine sefih ki büyük çalma sararak
Başını karlı dağa benzetir...)

ÇAMAŞIR, Farscada «şûrîden = yıkamak» kökünden bir takı ile «câmeşur» ismi «esvab yıkayıcı» anlamında kullanılır (câme = esvab; Bakınız : Câme) ; bu isim türkçeye «çamaşır» şekline sokularak alınmıştır ve «kirlendikce yıkanıp, temizlenip giyilen içlikler» karşılığı günlük sohbet dilimizde kullanıla gelmektedir; çamaşırın başlıca iki parçası ten üstüne giyilen gömlek ile don, iç gömleği ile iç donudur.

Kayıkçı şehbaza hanım kancası
Geldi bayramlık bir hamam bcğçası
Donanmış içinde âlâ çamaşır
Donunun sırmalı uçkur paçası

Büründük gömleği ipek peştemal
Sırmalı havlular çevre destimal
Güzel ayakların gülllü çorabı
İnce nârin bele bir lâhirî şal
(Galatalı Çorbacı, Kayıkçı Destanı)

(Bakınız : Don; Gömlek; Çorab; Mintan)

ÇAPRAZ, Göğsü çapraz kavuşan kısa bir yeleğin adı; göğüsleri çapraz kavuşan ve salta denilen kısa ceketlere de, giyenlere nisbetle «Aşçı Çaprazı», «Laz Çaprazı» denilirdi.

Daima aşağı tabaka halk, ayak takımı tarafından giyilmiştir. Hüseyin Kâzım Bey «Büyük Türk Lügatı» nda Aşçı Çaprazını «İki yanı paftalı kavuşdurma yelek» diye târif ediyor. Giyim kuşam konusunda pafta, eşyaya süs olarak dikilen oymalı nakışlı mâdeni (ekseriya gümüş) levhacıkların adıdır. Üstlüklerin göğüslerine işlenen büyük parça işlemelere, veya süsleme kasdı ile dikilen başka kumaşdan parçalara da pafta denilir.

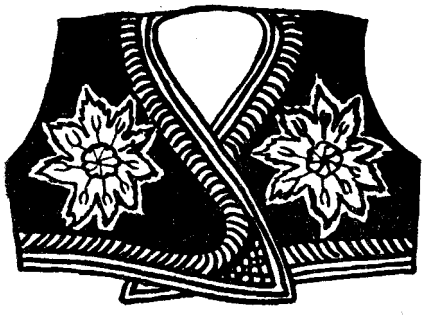

Paftalı çapraz

Laz Çaprazı ise, Anadolunun Doğu Karadeniz yalısı halkının giydiği «Zıbka» yahud «Zıvga» denilen ağı körüklü, bacakları vücuda yapışan kara donun üstlüğünün adıdır. (Bakınız : Salta; Zıbka).

Geçen Yüzyıl sonlarında yaşamış kalender halk şâiri Üsküdarlı Âşık Râzı «Laz Çaprazı» giymiş Karadeniz yalısı uşağı genc bir kayıkcının tuvaletini şöyle tasvir ediyor :

Yemiş İskelesinde gördüm nevhat bir lâzı
Sürmeneli Hopalı kayıkçının palazı
Yalın ayak daltaban fetâlârın serveri
Sırım gibi tığ gibi bıçkın yalı haylâzı
Tasvir ideyim size perçeminin telinden
Gülle topuklarnadek şöyle hümâpervazı
Çatık ebrûler tura güzellik berâtında
Gümrah kâkülleridir celî divânî yazı
Gaayetle hoş yaraşmış çapkına kara donu
Ak bez gömlek üstünde kara zıbka çaprazı
Sarmış şâhin başına kara korsan puşusu
Hemşehrisi dayının zeberdest Şah Ayvazı
Üç telli cura ile meydânı muhabbetde
Reşk ider halay depen ayaklarına tazı
Mestâne hem şûhâne sallayarak çenberin
Basar acı nârâyı dâvûdî hoş âvâzı

Karadeniz yalısı uşağı kayıkçı üstünde laz zıbkası ve laz çaprazı

Balkan Harbi gönüllüsü göğsünde çapraz fişeklik (R. E. K. Arşivi)

ÇAPRAZ, «Çapraz takılan fişeklik, palaska, Silâhlık» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türki); «Eskiden kuşak üzerine takılan silâhlık, yahud cebe (zırh) mâden kuşak hakkında kullanılır bir tâbirdir» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Çapraz, gövdeye takılan fişeklik ile sağ omuz üstünden geçen kılıç kolanlarının adıdır.

Fişeklik ile eski Türk erkeğinin giyim kuşamında çok önemli bir yeri olan silâhlık o kadar ayrı şeylerdir ki Şemseddin Sâminin onları çapraz adı altında toplaması hatadır; fişeklik, göğüs üzerine çapraz ve çift olarak takılabildiği halde, meşinden - köseleden yapılan ve içine tabanca ile pala, yatağan gibi kesici silâhlar yerleştirilen silâhlık daima tek olarak kulllanılmış ve bele, kuşak üstüne yerleştirilerek bağlanmışdır. Eski bâzı sınıf askerlerin kullandığı, üzerinde bulunan halkalara kesici silâhların takıldığı mâdeni kuşaklar da öyledir,

dâima tek kullanılmış ve bele düz olarak bağlanmışdır; kuşak üstünde kullanılır diyerek doğru bir târif yapan Pakalının onları çapraz maddesinde zikretmesi, ve bilâkis çaprazda kaydedilmesi gereken fişeklikden hiç bahsetmemesi de büyük hatâdır. Pakalını Şemseddin Sami Bey yanıltmış olacaktır.

ÇAPULA, Bilhassa Karadeniz yalısı halkının giydiği erkeklere mahsus bir çeşid ayakkabının adı; «Eski Eserler Ansiklopedisi» müellifi Nureddin Rüştü Büngül ile «Osmanlı Tarih Deyim ve Terimleri» müellifi M. Zeki Pakalın çapulaya, yemeninin Karadeniz yalısı halkı ağzındaki ismidir diyorlar; ve bir yaz pabucu olduğunu söylüyorlar.

Çapulanın yemeniye benzer tarafı yokdur, ve yazlık ayakkabı da değildir; Karadeniz yalısı ahalisinin, çizmenin yanında yaz ve kış giydiği tek tip ayakkabıdır. Çapula, burnu yukarıya doğru hafifce kalkık, üst ön kısmı tasma vâri kapalı, arkası yukarı kalkık bir dil çekekli, var ile yok arası ökçeli ve altı demir çivi kabaralı bir ayakkabıdır.

Yemeni, yumuşak olan arka kısmı basılarak da giyildiği halde Çapula arkası basılarak asla giyilemez.

Nureddin Rüştü bu ayakkabının adı için «Çabuk ol hâ!» dan bozma olduğunu, tamamen indî bir yakıştırma olarak kaydediyor. Bu kaydı «Çabukola» şeklinde Pakalın da oradan naklen ansiklopedisine almıştır.

Çapula Karadeniz yalısında köylü ile kasabalılarda ayak takımının giydiği kaba bir pabuçdur; üst kısmı ön ve arka iki parça olarak kesilir ve yandan dikişlidir. İstanbul sokaklarında da o yalıdan gelmiş çoğu kayıkcılık, mavunacılık gibi işler tutmuş bekâr uşaklarının ayaklarında yüzyıllar boyunca görülmüştür, ve daima sokakta giyilmişdir, Karadeniz uşağı kayıkcılar, kayıklarına, kaba çapulalarını mutlaka çıkararak kayığa yazın yalın ayak, kışın da çorabca girmişlerdir.

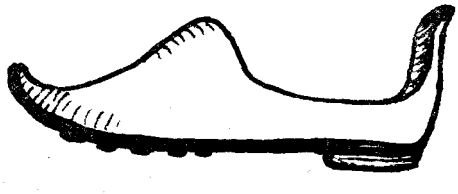

Çapula

Çapula yalın ayakla, çorab ile, ve mest ile de giyilir. Bilhassa kışın yaşlılar mest ile giyerler. Zamanımızda yavaş yavaş ortadan kalkmak üzeredir.

Kalender meşreb Bitlisli Ali Çamiç Ağa bir genç Karadeniz uşağının tasvirinde, delikanlının çapulasını da kaydetmektedir:

Şâhinim var dalda dilberin lâzı
Canımla sevmişim lücuc haylâzı
«Kumrii âvâre, âhûyi vahşî»
Yalı uşağıdır lâzın palazı
Müjgânı karadır, ebruvan kara
Kara don mintanlı bir kara tazı
Başına sardığı kara puşusu
Açmışdır güzeli bir kat en azı
Yalın ayağında Çapula ile
Geride bırakır deli poyrazı

(Lücuc = Kavgacı, inadcı, kinci; Müjgân = Kirpikler; Ebruvan = Kaşlar).

ÇÂREBRÛ, Bıyıkları yeni terlemiş delikanlı yüzü için kullanılmış eski bir deyim; dilimize farscadan mal edilmişdir, «çâr» farsca dört, «ebrû» kaş, «çârebrû» dört kaş, dört kaşlı demektir; doğrudan Türkçeside çok kullanıla gelmişdir; bilhassa kalender meşreb şâirlerin nevcivan tasvirinde pek sık rastlanır. (Bakınız: Hat; Yüz Yazma; Bıyık)

Ey servi kad nevreste
Beni kıl vasla şayeste
Gayri dime âheste beste
Çârebrû da oldun işte

Gönlümün söylesem derdin
Kaçup yanımdan giderdin
Oi vakit çocuğum derdin
Çârebrû da oldun işte

Tıfliken vaslın peyledim
Hattın gelince bekledim
Yetişmezmi sabreyledim
Çârebrû da oldun işte

(Ali Dedenin Nühüft şarkısı)

*

Yazup yüzümü Esmâ Hanım kâkülümü kes
Bir âşinâya varacağım sen çıkarma ses
Pek pos bıyıklı pırpırıya eylemem heves
Dört kaşlı yosma şûhi cihân tâze dalfes
Onbeş yaşında kendime bir oynaş arayım!

(Terkibinden, Enderunlu Vâsıf)

ÇARIK, Köylümüzün en yaygın ve en makbul ayakkabısı; «Aslı farsca çaruğ ismidir» (H. Kâzım, Büyük Türk Lugatı)

Tuz ile terbiye edilerek gölgede kurutulmuş gönden yapılır, en makbulü de manda gönünün sırt kısmından yapılmış olanıdır. Tek parça gönden, ayak tabanı, enlerine kadar parmak üstleri, ayak etrafı ile topuğu kapatır, ve sırım ile bağlanarak ayağa geçirilir. Yalın ayak ile katiyen giyilmez; ayağa kalın yün çorab geçirilerek, yahut ayakla baldıra bir bezdolak sarılarak giyilir. Köylü bilhassa çifte giderken mutlaka çarık giyer. Çobanlar, sığırtmaçlar da çarık giyerler.

Köylü çift dışında çarıkdan gayrı yemeni veya kundura da giyer.

Son zamanlarda bazı iş adamları eli ile otomobil ve kamyon dış lâstiklerinin hurdalarından da çarık yapılmaya başlanmış ve bu lâstik çarıklar köylümüz arasında çok yayılmıştır, gördüğü rağbetin başlıca sebebi de gön çarığa nisbetle ucuz olmasıdır. Fakat bu lâstik çarıklar köylünün ayak sihhatı bakımından çok zararlı olmuştur. (Çarık resmi için Kepenek maddesine bakınız)

ÇARKI FELEK, Bir işleme ve oya motifinin adı; çiçek bir göbeğin etrafında aynı yönde kıvrılmış dallar, bu dalların üstünde de yine çiçekler, tomurcuklar, yapraklar bulunur ki motifin görünüşü bir çarka, fırıldağa benzer; eskiden tek rakamlarda bir uğur görüldüğü içindir ki çarkı feleğin göbeğindeki çiçeğin yaprakları ile çark dalları hemen daima tek rakam üzerine yapılırdı.

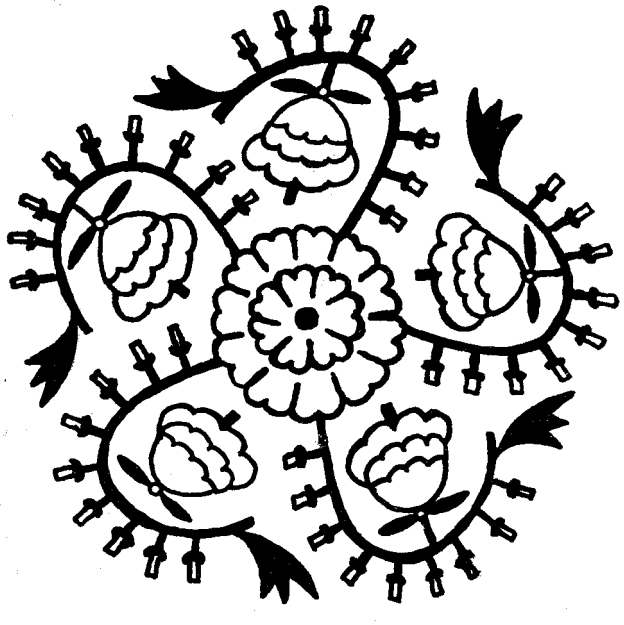

Çarkıfelek işleme

Çarkı felekli yazmalar, işlemeler, oyalar hem genç işi, harcı olarak bilinir, hem de başı dumanlı, sevdâlı mânası taşırdı; evli tâzelerde hoş görülmez, oynaklık, fingirdeklik nişanı bilinirdi. Harem muhabbeti âlemlerinde ise zürefâlık (safizm) yolunda gönül eğlendirenlerin ise âdetâ alâmeti farikası idi; çengi karılar, kolbaşılar (haremleri eğlendiren oyuncu kolları organizatörü kadınlar) tarafından çarkıfelek oyalı veya işlemeli yemeniler, grepler tercih ile kullanılırdı. Bıçkın oğlan başında ise: «Bir kızda gözüm var» mânasına alınırdı. Yaşlı yosmalarda: «gönlüm hâlâ tazedir» diye kullanırlardı.

Varsa ger nigârın çarkı feleği
Nevcivan perçemi gönül tüneği
(Galatalı Çorbacı, İşmar Destanı)

*

Sürmeli rastıklı yüzü boyalı
Yemenisi çarkı felek oyalı
Gönül tâze ne gam olsa yaşın
Merdiveni yetmiş beşe dayalı
Şehbaz oğlanlara açar kapuyu
Aksarayda konak, Bebekde yalı

*

Kız nedir o çarkı felek başında
Sakayı mı sevdin çeşmebaşında

ÇARLİSTON PANTALONLAR, Çarliston Birinci Cihan Harbinden sonra çıkmış bir dansın adı oiup Türkiyede salgın hâlini alışı 1925 - 1927 arasındadır.

Cumhuriyet devrinin ilk heyecanlı yılları idi; batılı hayatı yolunda her sahada gelişmeler sağlanırken eğitim müesseselerinde gençliğe dans öğretilmesi okul hayatı içine alınmış, memleketin her tarafında kız ve erkek liselerinde birer gramofon ile dans havalarının plâkları temin edilmiş, öğle teneffüslerinde ve son derslerden sonra öğrencilere dans dersleri verilmişdi. Vals, tango ve fokstrot gibi dans şekilleri yanında çarliston gençliği en çok coşturan bir oyun olmuştu. Bu dansın esası bir ayak ve bacak oynatıp çarpma idi, kavalyelerin bu hareketlere mübalâğalı bir ifâde vermek için pantalon paçalarında bir değişiklik

yapıldı. Diz kapağı kısmı dar, dizden ayağa doğru gittikce genişleyen bir kesim kabul edildi, öyleki çarliston pantalonun paçası bir yandan yerde süründü, bir yandan da pabucu tamamen içine alacak kadar geniş oldu; İstanbulun eski tulumbacı kesim pantalonlarının hemen aynı, hattâ onların çok daha aşırısı idi; bu yönden, o zamanlar eski tulumbacı artıkları da dans ile hiç ilgileri olmadığı halde çarliston pantalonlar yaptırıp giydiler. Günlük hayat içinde çarliston pantalonlarla sokakda dolaşanların pantalon paçaları, köçek oğlan eteklikleri gibi çalpara çalardı. Bu pantalonlar gençlerin üzerinde kötü tesirler yaptı, giyenler bir bıçkın, külhanbeyi edâsı takınmaya başladı. Nihâyet mektebli gençlerin çarliston kesim pantalon giymeleri yasak edildi.

ÇARŞAF, Müslüman Türk kadınının mutlaka örtü altında bulunduğu devirde kadının sokak esvablarından birinin adı.

Dilimizde, biri yorgana kaplanan, diğeri şilteye örtülen iki yatak örtüsü de çarşaf adını taşır. Kadınlarımızın örtünmesi, bu çarşaflardan birini başlarına atarak sokağa çıkması ile başlamışdır, ve yüzyıllar boyunca bu örtünme şekli köylerimizde devam edegelmiştir. Baş-

Karikatürde çarşaf
«Bunlar mı?.. penguen kuşları!..»
(Necmi Rıza; Akbaba Mecmuası, 1962)

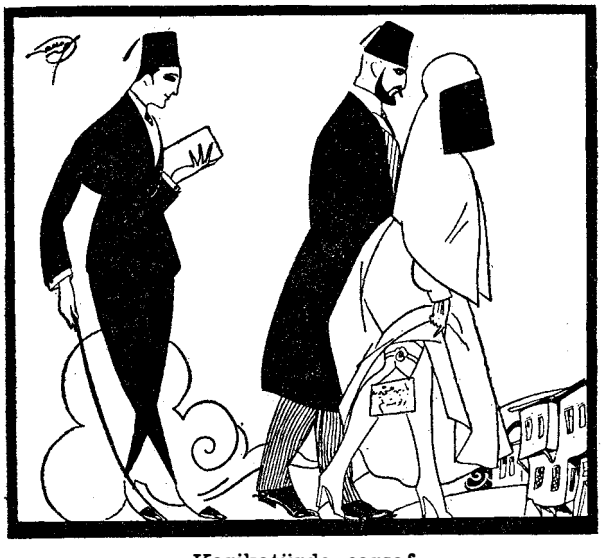

Karikatürde çarşaf
«Kilid kafes namusu koruyamaz»
Kadının bacağına asılı kâğıdda: «Yarın aynı yerde buluşalım» yazılıdır
(Ahmet Münif; Aydede Mecmuası, 1922)

ta İstanbul, büyük şehirlerimizde ise müslüman Türk kadını «Ferâce ve Yaşmak», ve «Yeldirme ile Başörtüsü» nden mürekkeb sûreti mahsusada kesilip dikilen sokak esvabları giymişlerdir (Bakınız : Ferâce; Yaşmak; Yeldirme, Başörtüsü; Namazbezi).

Ancak geçen Yüzyıl sonlarına doğrudur ki, önce İstanbulda, sonra Anadolu ve Rumelinin büyük şehirlerinde üç parçadan mürekkeb ve yine «Çarşaf» adı verilmiş bir kadın sokak esvabı çıkmıştır. Ferâce ve yeldirme gibi sureti mahsusada bir sokak kıyafeti olan bu yeni çarşafın üç parçası şunlardır : 1 — Yüzü örten peçe; 2 — Baş ile beraber gövdenin üst kısmını örten pelerin; 3 — Gövdenin belden ayaklara kadar olan kısmını örten eteklik.

Bu yeni çarşafın taammümü, kadının sokakta örtülü gezmesi üzerinde titiz bir dikkatle duran İkinci Sultan Abdülhamid zamanındadır. Ki o devrin ilk çarşafları, açık

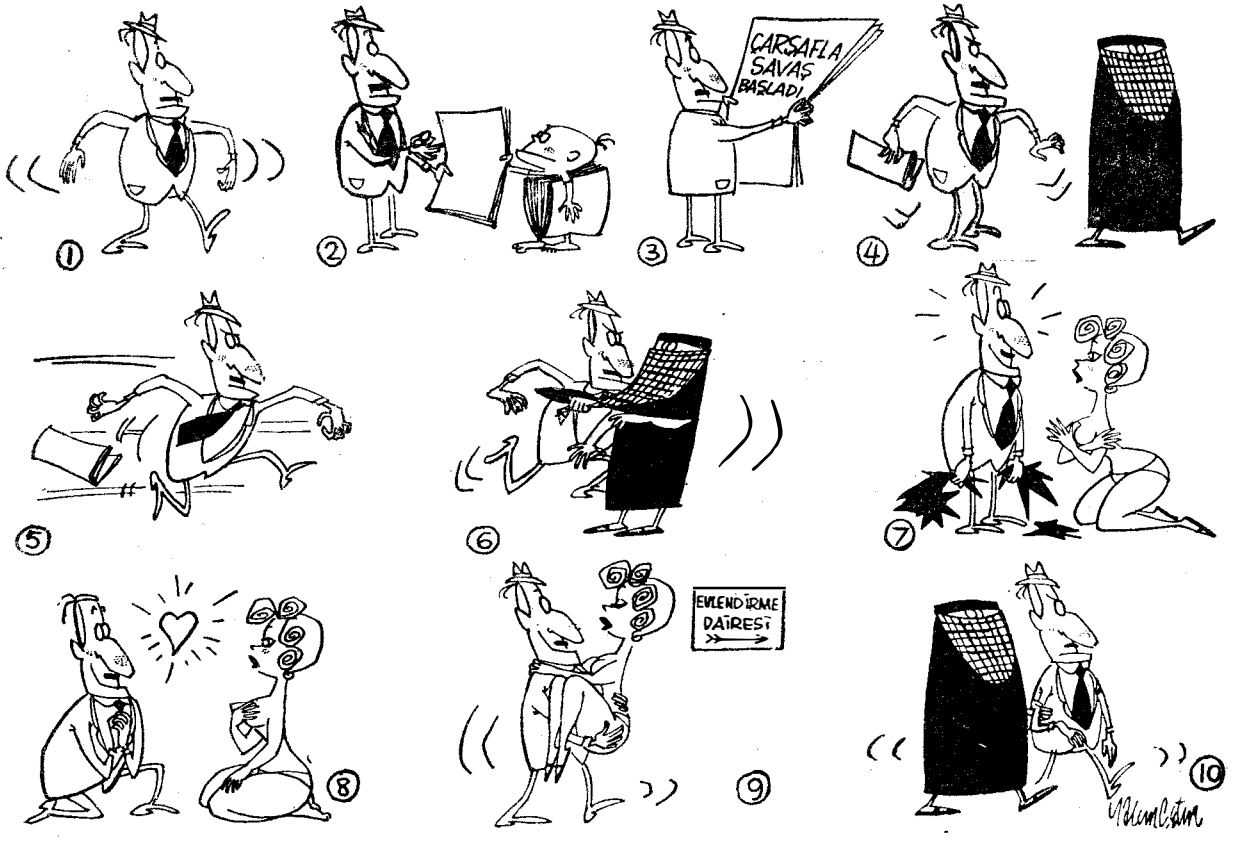

Karikatürde çarşaf
(Yalçın Çetin; Akbaba Mecmuası, 1962)

saçıklığa pek müsâid olan Ferâce ile Yaşmak'ın yanında çok kapalı bir sokak kıyafeti olmuştur. Fakat 1908 meşrutiyetinden sonra, bilhassa, İstanbulun şık hanımları, Tanzimat devrinde doğmuş Türk alafranga çevresine mensup hanımlar çarşaf kesimlerinde gittikce açılan yeni yeni modalar çıkarmışlardır. Etekleri, pelerinleri kısaltmışlar, peçeleri inceltmişler; peçe evvelce mutlaka yüz üstüne indirilirken baş üzerine atılmış, yüz açılmış ve peçe çarşafın bir çeşit süsü olmuştur, ve çarşaf âdetâ süslü bir sokak kostümü olmuştur, öyle ki çarşaf, açık saçıklık nükteleri yolunda karikatüristlere bir konu olmuştur.

Mehmed Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Çarşaf maddesinde Mehmed İzzet Bey adında bir muharririn «Rehberi Umûri Beytiye» adındaki kitabından naklen şu mâlûmâtı vermektedir :

«Çarşaf, giyen kadının kudretine, mevkiine göre tafta, saten dö liyon, saten düşez, grep dö şin, lâhurâkî, şayak gibi ipekli, yünlü, pamuklu kumaşlardan biçilir, dikilir; arzûya, zamanın modasına göre çeşitli şekillerde yapılırdı. Giyime, kuşama hevesli olmayan, kendisini gösterme kaygusu olmayan kadınlar da çarşaflarını hazır çarşaf satıcılardan almışlardır.

Tâzelerin ağırbaşlıları siyah, lâciverd, mor, güvez, nefti renklerde tafta, saten dö liyon, saten düşez, grap dö şin gibi avrupa kumaşlarına rağbet ederlerdi. Fazla âlâyişe düşkün, hoppa, hafif meşreb tâzeler de göze çarpan renkleri, saksonya mâvisini, türküvazı, tirşeyi, cam göbeğini, erguvânîyi, leylâkîyi, yavruağzını tercih ederler.

Peçelerin kalınlı inceli çeşidleri, tülümsüleri, ajurluları, nakışlıları çıktı. 1900 den önce gugurik tâbir edilen tepe topuzu, o tavsayınca arka topuzu moda oldu. Topuzun üstünden pelerinin yukarısı iki yana dikili çifte kordelâ ile başa bağlanır; altına peçe sokularak şakaklardan, çeneden iğnelenir; saçlar gür değil ise içine herhangi bir şey sokulur.

Meşrutiyetden sonra şık hanımlar üst üste iki peçe bulundurmaya başladılar. İster ikisini de indirir, ister birini kaldırıp birini bırakırdı.

Pelerinler ilk zamanlarda parmak uçlarını örterdi, sonra bele kadar kısaldı. Daha sonra dirsek hizasına çıktı.

Eteklik önceleri harmanlı, geniş, bol idi. Kloş etek modası çıktı, yarım kloş oldu; tamamen daraldı, rob etekliği oldu. Etekliğin eteği yere kadar iner, ayağı kapatırdı, hattâ adım atarken bir kenarından el ile tutulup azıcık kaldırmak lâzım gelirdi; sonra diz kapağı altına kadar kısaldı.

Kumaşlar çarşaflık adı ile aranır, İstanbulda en yüksek cinsleri Beyoğlu, Bağçekapusu, Sultanhamamı mağazalarında bulunurdu» (M. İzzet).

Karikatürde çarşaf
«Âbidei Hürriyet»
(Râtip Tâhir; Akbaba Mecmuası, 1923)

Karikatürde çarşaf
«— Yaz gelse de biraz açılsak!..»
(Aydede Mecmuası, 1922)

Gayetle son moda çarşaflar altında ve yüzü kalınca bir peçe ile örtülü kadınların cilveli reftar ve türlü türlü edâ, çalım ile çapkın erkekleri peşlerine takdıkdan sonra korkunç derecede çirkin, kuzgunî zencî çıktıkları çok görülmüştür.

Çarşaf bazı ahvalde erkeklerin kıyafet tebdiline vasıta olmuştur, zâbıta tâkibi karşısında âdî veya siyâsî suçluların çarşaf altında kaçdıkları söylenir.

Toplum hayatımızda müslüman Türk kadınının örtünme mecburiyeti kalkıncaya kadar kız çocukları 12 - 13 yaş arasında erkekden kaçmaya, sokakda çarşaf giymeye başlarlardı. Bir kızın çarşafa girmesi, oğlan çocuğunun sünneti gibi, âile mürüvveti bilinirdi.

Misâfirliğe giden kadınlar gittikleri yerde sokak kapısından girince çarşaflarını çıkarırlar, misâfir çarşafları, onlar gidinceye kadar «Çarşaf Boğçası» denilen hususî boğçalara konulurdu.

Memleketimizde kadının örtünme mecburiyeti kalkdığı halde bir çarşaf yasağı konmamışdır.

ÇATAL KALAFAT, Kalafat denilen bir kavuğun bir çeşidinin adı (Bakınız : Kalafat).

ÇATAL SAKAL, (Bakınız : Sakal)

ÇATKI, (Bakınız : Alın Çatkısı; Kaşbasdı).

ÇATMA, Gayet sağlam dokunmuş kabartma çiçekli ipek kadife eski bir Türk kumaşının adı; ipekle karışık yahut som sırma tel ile dokunmuş olanları da vardır. Hükümdar elbiseleri yapılmış en lüks kumaşlarımızdan idi. Nureddin Rüştü Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» isimli eserinde şunları yazıyor : «Aydos, Bursa ve Bilecikde dokunmuş eski çatmaların içinde fevkalâde olanları vardır; 1 x 0.50 eb'adında bir parçasının 1000 lira ettiği, ve seccâde büyüklüğünde olanlarının 3000 liraya satıldığı görülmüştür (1939 daki fiatlar). Bunlar gayet ince, kilim gibi, ipek bir zemin üzerine kabartma kadifelerdir. Yavuz Sultan Selimin Aydos çatmasından esvab kullandığı söylenir. Şimdi ele geçen çatmalar Bursa ve Bilecik mallarıdır, Aydos çatmaları görülmemektedir; yahut görüyoruz da anlamıyoruz. Kırk elli sene kadar evvel (1889 - 1899) dokunmuş çatmaların parçaları da antika Türk kumaşı olarak 50 - 80 lira etmektedir».

Meşhur antikacı müellif kendi karihası eseri olarak :

Sanmayınız antikacı atması
Para eder Türkiyenin çatması

dıyor. Fakat merhum N. R. Büngül eserinde şöhreti çok büyük olmuş Üsküdar Çatmalarını unutmuştur ki, kitabında kırk elli yıl evvel dokunmuş olanları dediği Üsküdar Çatmalarıdır.

Çatmalar elbiselik, örtülük, perdelik ve yastıklık olarak çeşit çeşit dokunmuştur. İstanbulda Üsküdarda geçen Yüzyılın ikinci yarısında yüzden fazla çatma tezgâhı işlediği söy-

Al zemin üzerine altın tel nakışlı Bursa Çatması Fatih Sultan Mehmedin bir kadife kaftanının kumaşı (Topkapusu Sarayı Müzesinde)

lenir. Nasıl olup da kapanmışlar, bu millî dokuma sanatımız nasıl olup da ölmüşdür, hayret edilecek konudur. Lâle Devrinin en makbul elbiselik kumaşı da çatma olmuştur. Topkapı Sarayı Müzesinde esvaplar hazinesinde (koleksiyonunda) hârikulâde güzel ve baha biçilmez kıymette çatmalar vardır.

ÇEDİK, «Eskiden kadın ve erkeklerin giydikleri sarı sahtiyandan yapılır kısa ve bol konçlu ayakkabı; abdest alındığı vakit üzerine mesh edildiği için halk ağzında bozulup mest denilen ayakkabı şeklinde idi; altı, tabanı da yumuşakca olurdu; sokağa çıkılır iken aynı renkde bir de pabuç giyildiğinden Çedikpabuç denilirdi». (M.Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri); Pakalın çedik'i kadınlara tahsis etmekle yanılmışdır; fakat bu yazar, aynı eserinde «çekme» maddesinde Çedik'in seferlere gidenler tarafından giyildiğini yazıyor ki kadınlar sefere gitmediklerine göre çedik'in hem kadınlar, hem erkekler tarafından giyildiği farkında olmadan söylenmiş oluyor. Burada kendisini yanıltan da Hüseyin Kâzım Bey olmuşdur.

Hüseyin Kâzım Bey de Büyük Türk Lugatında: «Eski zamanlarda kadınların kullandıkları sarı sahtiyandan hafif mest» diyerek çedik'i kadınlara tahsisde aynı hatâya düşmüşdür. Öyle tahmin ederiz ki bu dil bilgininin yanılmasının sebebi, geçen yüz yıl sonlarında yaşamış şâir Enderunlu Vâsıf'ın bir İstanbul mahalle karısı ağzından kızına kadın terimleri ile yazdığı meşhur nasihatnâmesinde çedik'i de kullanmış olmasıdır, terkibibend şeklinde kaleme alınmış manzûmede bu ayakkabının adı geçen kıt'a şudur:

Bir nevcivan kocaya varub it dediklerin
Beş altı paça kesdire gör yediklerin
Eksiklülerin er düzer eksik gediklerin
Yarım pabuçla giyüb a postai çediklerin
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol

Külhânî ağzı bir şarkı ise çedik pabucu bir hamlacı (kayıkcı) civanının ayağında gösteriyor:

At be şehbaz ayağından çediği
Salın şöyle levendâne topuk vur
Pâyin temâşâsı dîdem gediği
Salın şöyle levendâne topuk vur

Çek zevrakı aşka atlas yelkeni
Cezâyir kesimi bıçkın cebkeni
Tavkı esâretle şâd it bendeni
Salın şöyle levendâne topuk vur

ÇEKME, Kadın ve erkekler tarafından iş başında, bilhassa üst kirletici işler başında giyilen uzun, geniş, bol bir iş şalvarının, iş donunun adı; öyle ki uçkuru bel üzerinden bağlanmaz, paçaları ayak bilekleri hizâsında iken uçkurluğu koltuk altlarına kadar çıkar ve koltuk altından bağlanırdı, iş görenin üstündeki esvap hemen tamamen çekmenin içinde kalırdı, zamanımızın amele, işçi tulumuna benzer; gayetle kalın kaba bezden kesilir, yapılırdı.

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Çekme maddesinde bu iş donundan, şalvarından hiç bahsetmeyerek, şunları yazıyor:

«Sefere gidilirken çediğin üzerine giyilen (Bakınız: Çedik) çizmenin adı idi».

Hüseyin Kâzım Bey «Büyük Türk Lugatı»nda, Şemseddin Sâmi Bey de «Kaamûsu Türkî» de: «Üste çekilip giyilen iş donu, iş şalvarı» demekle yetiniyorlar, ve her iki dil bilgini de «çekme» yi bir seferli çizmesi olarak göstermiyorlar.

ÇELENK, «Gümüş veya altın tâc; sorguç, tuğ» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı). Şemseddin Sami Beyde Kaamûsi Türkî'de: «Cevâhir ile donatılmış sorguç» diyor. Bir baş süsü, ziyneti idi.

Osmanlı İmparatorluğunda nişan ve madalyanın bulunmadığı devirlerde, büyük kahramanlık gösteren askerlerin başlarına kumandanları eliyle, kumandanların başlarına da serdarlar, pâdişahlar eliyle takılırdı. Kahramanlık gösterecek askerlerin rütbelerine göre de çelenkler boy boy, çeşit çeşit idi.

XV., XVI. ve XVII. yüzyıllarda, Türk ordularının geniş fütûhât devirlerinde başı çelenkli bir cengâver akran ve emsâli arasında büyük saygı görürdü.

XVIII. Yüzyıldan bu yana çelenk'in edebiyatımızda sadece adı kaldı ve şâirler tarafından güzellerin medhinde teşbih motifi olarak kullanıldı:

Zerkeş kâkülleri başında çelenk
İsmi şerîfini sordum ol şâha
Vahşetü nahvetle misâli pelenk
Dedi ağa çek git sokma günâha

*

Pırpırının şâhin başında çelenk
Destinde kâsei şarâbı gülrenk
Topuk vurur raks ider mestâne şûh
Şahlar meclisinde olmaz bu âhenk

*

Keçe külâhında sünbül çelengi
Kenarın dilberi yosmanın dengi
Sanma rûyindeki nikaabı hicab
Hamlacıdır humret üzredir rengi

ÇENBER, «Boyun veya alına bağlanan yemeni» (Şemseddin Sami, Kaamûsu Türkî)

Çenber, Cumhuriyet devrindeki kıyafet inkılâbına kadar yüzyıllar boyunca erkekler ve daima esnaf tabakası ve esnafın da ayak takımı tarafından kullanılmış idi. Eskiden «Destimal» ve «Çevre» denilen zamanımızın mendiline nisbetle çok büyük değirmi (dört köşe, kare) şeklinde olup yazma nakışlarla süslenirdi.

Boyuna hafif bir düğümle ter için bağlanırdı; kayıkcı, hammal, ırgat fırın uşağı, beygir sürücüsü, hallac gibi kimseler terledikce hemen boyunlarındaki çenberleri çözerler, yüzlerinin ve göğüslerinin terini silip yine bağlarlardı. Türlü renk ve nakışları ile bu boyun çenberlerinin, o mühmel kılıklı, hattâ pırpırı adamlara, ve onların içlerinde bilhassa delikanlılara, zamanımızın boyun bağları gibi, bir de süs teşkil ettiği muhakkakdır.

Bazan da boyuna bağlanmaz, çaprazlama katlanıp üçgen şekline konulur, orta uzun kenarı enseye ve iki ucuda göğüse gelmek üzere boyuna atılır ve çenberin üçgen kısmı, gömlek ve cebken yakaları üstünden sırta doğru düşerdi ki gömlek, cebken yakalarını da ter ve tozla tez kirlenmekden korur idi; zamanımızda da mendillerini aynı şekilde ve aynı maksatla kullanan bazı kimselere rastlanır (Bakınız : Boyuna Mendil Bağlama).

Yine aynı boydan kimseler tarafından alına bağlanan çenberlere gelince, önce boğça katlar gibi çenberin karşılıklı iki ucu, çenber ortasında birleşmek üzere katlanır, sonra, bu uçlar içerde kalmak üzere çenber, diğer iki uç boyunca bir daha kırılır ve çenber, kadınların alın çatkılarına, kaşbasdılarına benzeyen bir şekil alırdı; külâh veya fes başa az geri atılarak giyilir, yukarda târif ettiğimiz şekilde hazırlanmış olan çenber de, alt kısmı alın ve kaşlar üstünden, üst kısmı da külâh ve fesin alt kısmı üstünden geçmek üzere sarılıp arkadan bağlanırdı; bu çenberler hem külâhı veya fesi başda sıkı tutar, hem de alın terinin yüze akmasına mâni olurdu. Bu alın çenberlerinin de ayak takımından gençlere ayrıca bir baş süsü olduğunu kaydetmek gerekir; kalender meşreb şâirlerimiz bu avâmî tuvalet karşısında kayıdsız kalmamışlardır :

Kâkülünü kesen berber olaydım
Kâkülün üstünde çenber olaydım
Rûyi ahmerinde o şehbazımın
Terindeki ıtrı anber olaydım
(Köçek Ömer Baba)

ÇENBER SAKAL, Erkek yüzü tuvaletinde sakala kesiliş şekillerine göre verilen isimlerden biridir (Bakınız : Sakal); çene altında en fazla uç parmak uzunluğunda kısa kesilmiş bir sakal biçimidir ki zülüf bitimlerine doğru yüzü bir çenber gibi çevirir. Bizde çenber sakal, son yüzyıldanberi, âdetâ bir alâmeti fârika gibi, yobaz softalar tarafından benimsenmiştir. Aşağıdaki hicviye, kendisi her türlü ahlâksızlığı gizlice işlediği halde halkı âhiretde cehennem ateşi ile dehşete salan çenber sakallı bir yobaz vâiz hakkında söylenmiştir :

Çömeziyle lâübâli lâmelif
Çenber sakalından utanmaz herif
Seherî hammâma varir o fâsik
Pâk ider mi çirkin kîse ile lif
Sürmeli Lâz Hoca nâri dûzaha
Kütükdür didi bir dellâki zarif
Elmüsemmâ binnakîs dimiş ârifan
Misâli işte bu Sürmeli Lâtif

ÇENTİYAN, «Erkek esvabına benzeyen kadın şalvarı ki köylükde giyerler» (Ahmed Vefik Paşa, Lehcei Osmânî). M.Z. Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde bu ismi «Çintiyan» şeklinde bozarak «Paçası büzgülü geniş kadın şalvarı» diyor, ve ilk heceyi esire ile okuduğu için «çiftyandan bozmadır» diye indi bir yakıştırma yapıyor.

Bezden kesilmiş bir şalvar olan çentiyanı kadına tahsis de doğru değildir; Naimâ Efendi XVII Yüzyıl ulemasından ve devlet adamla-

rından Karaçelebizâde Abdülaziz Efendinin hususî hayatını anlatır ve onun genç uşaklarının kıyafet ve tuvaletlerinden bahsederken : «... eyyâmı mûtedilede süt mâvisi ince bez çentiyanlar giydirip çakşır giydirmez imiş...» diyor (Bakınız : Çakşır). XVIII. Yüzyıl şâirlerinden Sâbit de bir delikanlı için su beyti yazmıştır :

Görüb o şûhda ol sıkma çentiyan bendi
Seyr ile tövbemizin gevşedi miyan bendi.

Ünlü müverrih ile ünlü şâirin kayıdları Türkiyenin en büyük beldesi İstanbul hayatı üzerinedir; Çentiyan için A. Vefik Paşanın köylükde giyilir demesi de garibdir.

ÇEVRE, «Kenarları kıvrılmış, oya ile yahud işleme nakışlarla süslenmiş yağlık, mendil. Yazma ve sırmalı olmak üzere iki türlüsü vardır. Yazma Çevre ve Sırmalı Çevre denilir. Sırmalı Çevrelere de Yağlık adı verilir» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

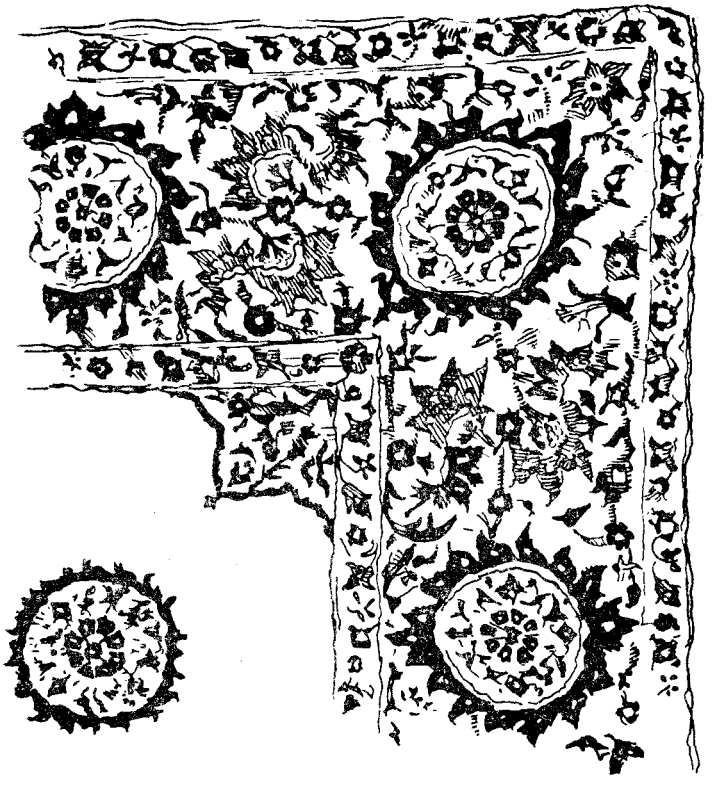

Topkapısı Sarayı Müzesinde Hurrem Sultanın altın tel ve ipek işlemeli bir çevresinin köşesi (R. E. K. Arşivi)

Eski metinlerde mendil ismine rastlanmaz; yağlık adı da avâmî bir isimdir; orta halli ve yüksek kibar muhitlerinde «Çevre» adı ile beraber mendil karşılığı «Destimal» ve «Makreme, Makrama» isimleri kullanılmışdır. (Bakınız: Yağlık; Destimal; Makreme).

İşlemeleri ile ve oyaları ile öylesine kıymetli eski çevreler vardır ki, zamanımızda antikacı dükkânlarında ve müze vitrinlerinde ecdad yâdigârı mefâhir arasında teşhir edilmektedir. Eski devirlerin günlük hayatında hanımların ve hanım kızların, hattâ sultanların ve hanımsultanların ve câriyelerin harem hayatında çevre, oyalarının hazırlanması ve sırma ile, ipek ile nakışlarının işlenmesi bakımından önemli bir iş konusu olmuştu; kızların çeyiz eşyâsı arasına girmiş, dost elinden yâdigâr olarak verilmiş, yavuklular elinde mâşûka hâtırası olarak öpüle koklana koyunlarda saklanmış; güzellikleri ve tuvaletleri ile en zarif gençlerin süsünü tamamlamış; orta tabakadan nice yetîmelerin ve dulların el emeği ve göz nuru ile nâmuskârâne geçimlerini sağlamıştır.

İstanbulda Büyük Kapalı Çarşıda türlü çeşitleri ile çevrelerin, oyaların alınıp satıldığı bir çarşı boyu Yüzyıllardan beri Yağlıkcılar, Yağlıkcılar Caddesi adı ile anıla gelmektedir.

Romanlarında ve uzun hikâyelerinde yeri düşdükce eski toplum hayatını anlatan, eski âdet ve eşyâlardan bahseden Ahmed Midhat Efendi «Emânetci Sıdkı» adındaki uzun hikâyesinde zengin düşkünü Dimyâtîzâdenin dul zevcesi ile kızı Ayşe Hanımı bir müddet oya yaptırtarak ve çevre işleterek ve yaptıklarını yağlıkcılara sattırarak yaşatmıştır, hikâyesinin o faslına da «Sanat altın bilezikdir» adını koymuştur, aşağıdaki satırları oradan naklediyoruz :

«Ayşe bir oya yapmaya ve valdesi de dört çevreyi birden gergefe gererek işlemeye başladılar. Bir hafta sonra vücûda getirdikleri işleri valdesi alup çarşıya yağlıkcılara götürdü, ilk gösterdiği dükkândan oyaya on kuruş ve dört çevreye de altı kuruş verdiler. Kadıncağız : — A!... A!... ipliğine mi, el emeğine mi?... diye sızlanmaya başladı ise de o çarşı kurtlarını susduracak söz bulamıyordu. Yağlıkcı : — Bu oyada kaç paralık iplik var.. çev-

relerde de kılabdanın eseri yok.. Senden kaça almalıyım ki ve sonra müşteriye kaça satmalıyım ki ben de ne kazanmalıyım... diye çenebazlığa başladığı zaman kadıncağız şaşırıp kaldı. Az kalmış idi ki o bir haftalık emeklerini onaltı kuruşa versin. Bunların eczâsı (malzemesi) için Yahudiye borçları beş kuruş ise de ana kız bir hafta müddet onbir kuruşa çalışmış olacaklardı, kuru ekmek parası bile değildi. Bereket versin ki yağlıkcı kadıncağızı kandırabilmek için sözü uzatıp uzak dükkânlara kadar nazarı dikkati çekdiğinden beş dükkân aşırı aksakallı bir yağlıkcı : — Hanımefendi!... buraya teşrif buyurunuz.. şu çevre ve oyalarını bir de ben göreyim!.. diye haykırdı. Aksakallı efendi bunları güzelce temâşâdan sonra : — Hanım kızım!.. hakikaten güzel işlenmiş şeyler.. birisi çarşıdan bu oyayı satın almak istese elli kuruş verebilir, çevreler dahi en aşağı beş kuruş eder.. malûm ya dükkâncı da biraz kazanmak ister, şu yetmiş kuruşluk mala elli kuruş verir isem bana verir misiniz?.. dedi».

Omuzu Balta Çevreli İstanbul yosması, 1790 - 1808 (R. E. K. Arşivi)

Ahmed Midhat Efendi «Emânetci Sıdkı» hikâyesinin zamanı için 1845 - 1850 arasını seçmiştir. Oya ve çevrelere biçilen kıymetler o zaman için küçümsenmeyecek paradır.

Yeniçeriliğin son devirlerinde namlı İstanbul zorbaları himâye kanadları altına aldıkları yosma nigârlara ve şıkırdım civanlara, bir köşesine mensup oldukları yeniçeri ortasının nişanı, alâmeti fârikası işlenmiş çevreler verirlerdi ki aralarında kullanılan tâbir ile o nişanlı çevrelere «Balta» denilirdi. Zorba hâmisinden böyle bir balta çevre almış olan da onu, nişanı görülecek şekilde ya omuzuna ilişdirir, yahut külâhının tülbendine sokar, balta çevreyi görenler de taşıyan nâzeninlere yan gözle dahi bakamazlardı.

ÇIPLAK, XVIII. yüzyıl sonunda bir sınıf Tersâne askerinin adıdır ki garib tuvaletleri dolayısı ile bu ismi almışlardı. Üçüncü Sultan Selim zamanında 1792 den 1803 yılına kadar on iki yıl kaptanpaşalık yapan ve o makamda iken ölen Küçük Hüseyin Paşa tarafından ortaya çıkarıldıkları için halk ağzında bu askerlere «Hüseyin Paşa Çıplağı» da denilmiştir. Çıplaklar İstanbulda Kasımpaşada Tersânedeki kaptanpaşalık sarayında bir muhafız ve merâsim kıt'ası idi, bundan ötürü de ayrıca «Kaptanpaşa Çıplağı» adını taşımışlardır.

Şatafata, nümâyişe son derece düşkün olan Küçük Hüseyin Paşa bu kıt'ayı kurar iken efrâdını teşlik eden gençleri, boy bos, alım çalım, yüz çizgilerinin düzgünlüğü yönünden seçme olarak toplatmışdı, ve onları garibsenecek bir zevk ile ibrer pırpırı bıçkın kılığına sokmuşdu, şöyle ki çıplaklar beyza dimiden kesilmiş kısa bir diz çakşırı giyerler, bellerine al kuşak sararlar, kuşaklarında da bir çift tabanca ile uzun bir bıçak taşırlardı. Ve çıplak gövdelerine gömlek giymezler, sırma işlemeli al çuhadan kolsuz bir yelek geçirirlerdi. Serpuşları da mâvi top püskülü kırmızı Cezâyir fesi idi. Yalnız çavuşları külâh üstüne şal sarık sararlardı. Ayakları yalın, baldır bacakları çıplak, sîneleri uryan, kolları çıplak, Kaptanpaşa Divanhânesinde levend nümâyişi ve dayı çalımı ile topuk vurarak dolaşırlardı. Garibdir ki donanmaya ve tersâneye fevkalâde ehemmiyet veren ve o uğurda hiç tereddüd etmeden hazîneler harcamış olan Üçüncü Sultan Selim

sık sık uğradığı Tersânede bir gün Hüseyin Paşanın çıplakları tarafından karşılanıp selâmlandığında bu pırpırı kılık merasim kıt'asını gayetle beğenmişti.

Hüseyin Paşa çıplaklarının Tersânede bir hizmet yerleri de kaptanpaşanın beş çifte filikası idi, biri bu muhteşem kayığın başında vardacı - kancacı olarak durur, ikisi kıçda sancak gönderi yanında durur, on çıplak da ikişer ikişer oturdukları oturaklarda kürek çekerdi, kayığın her küreğini bir nefer çekerdi. Zamanımız halk şâirlerinden Bitlisli Ali Çamiç Ağa ancak resimde gördüğü Tersâne Çıplaklarını, filikadaki hizmetlerini de zikrederek şöyle tasvir etmektedir :

Tersâne Çıplağı bir hoş civelek
Pırpırı kalyoncu zeyninde melek
Pek de açmış şu al kadife yelek
Medhideyim size o lâz oğlunu

Beş çiftede biri vardacı durur
İkisi geride sancağı korur
On kürekde dahi onu oturur
Seyret kanun edeb erkân yolunu

Kaptanpaşa Çıplağı, 1795 - 1808
(R. E. K. Arşivi)

Al fesinde sarkmış mâvi püskülü
Bıçkınlık nişanı gümrah kâkülü
Hele nümâyişi gör bak ne türlü
Topuk vurup sallayarak kolunu
(Zeyninde = Kılığında)

Tersâne çıplakları 1808 de Alemdar Mustafa Paşanın diktatörlüğü zamanında kaldırılmışlardır. Hüseyin Paşa çıplaklarının Tersânedeki pırpırılık, bıçkınlık, şehbazlık nümâyişi uzun sürmediği halde ismi unutulmamış, halk ağzında bir deyim olarak kalmış, yersiz ve lüzumsuz soyunan, yalın ayak, göğüs bağır açık dolaşanlara, çıplaklık lâübaliliğinden sıkılmayanlara «Hüseyinpaşa Çıplağı», «Kaptanpaşa Çıplağı» denilmiştir. Meselâ bir baba, sabahleyin evin içinde bir pijama pantalonu ile yalın ayak ve gövdesi çıplak dolaşan oğlunu : «Kaptanpaşa Çıplağı gibi dolaşmaya utanmıyor musun!...» diye azarlar.

Zamanımızda avamdan ve türedi zenginlerden sayıları pek çok bıçkın meşreb delikanlılar vardır ki, ökçelerini basdıkları pabuçlarını yalın ayak giyerler, çıplak tenlerine geçirdikleri gömleklerinin düğmelerini iliklemeyip eteklerini de pantalon dışında bırakarak, pantalonlarının kemerini de kasden göbek altına düşürürler, memelerini ve göbek çukurlarını külhânbeyi nümâyişi ile göstererek sokaklarda, çarşı pazar içinde en küçük utanç duymadan dolaşırlar ve aralarında edeb dışı şakalar yaparlar ki bâzı kalem sâhibleri bunlara «Âsi Gençler», «Ekzistansiyalistler» isimlerini vermişlerdir. Ali Çamiç Ağa o gençleri de şöyle hicvetmiştir :

Şehrî delikanlılar kaptanpaşa çıplağı
Sîneleri küşâde yalın şehbaz ayağı
Çakıl meme gösterir bir acâyib nümâyiş
Hattâ göbek çukuru meydandadır bayağı
Perçem kâkül tararlar sokaklarda şûhâne
Filiz filiz zülüfler sarmış tâze yanağı
Levendâne edâlar bıçkın cilve çalımı
İtlik şânı olacak hepsinin var bıçağı
Kimi nevtıraş fetâ kimi mürâhik çocuk
Haylâzlıkda harcanır ilim tahsili çağı
Yeni zengin babanın baldırı çıplak oğlu
Çakırcalı Efenin san şıkırdım uşağı
Görür bir hacı ağa Ayvazım dir yaklaşır
Çarpar kise cüzdanı virüp şöyle gözdağı
Hepsinin altın adı kızıl bakır olmuşdur
Zâhirde gül goncesi tiynet katırtırnağı
Sanma kınalı kuzu yağlı kara hîz dilber
Ona nisbet beyzâde Kaptanpaşa Çıplağı

ÇİMDİK HOTOZ, (Bakınız : Hotoz)

ÇIPLAK AYAK NİZÂMI, NÜMÂYİŞİ VE ÇIPLAK AYAK MODASI, Her zaman ve dünyânın her yerinde olduğu gibi memleketimizin köylerinde kentlerinde kırları sokakları her gün milyonlarca ayak yalın, çıplak olarak dolaşır, çiğner.

Biz bu sözlükde geleneklere, nizamlara uyarak işyerlerinde yalın ayak bulunanlar ile devir devir çıkmış yalın ayak dolaşma modalarını kaydedeceğiz.

Fırınlarımız gittikce fabrikalaşıyor, eski fırınlarımızda fırın uşakları, bu arada bilhassa hamurkârlar mutlaka yalın ayak ve ayaklarında takunya ile çalışırlardı, hattâ şalvar, pantalon da giymezler, iç donu ile çalışırlar, boş zamanlarında civar kahvehânelere de aynı kılıkda çıkarlardı.

Vapur ateşçileri yaz ve kış ocaklar başında mutlaka yalın ayak ve ayaklarında takunya ile iş görürlerdi.

Çıplak ayakla semâ eden genç mevlevî
(R. E. K. Arşivi)

İstanbulda eski yangın tulumbacıları, 1885 - 1887 arasından sonra, kendi aralarında kesinleşmiş bir nızam olarak yaz ve kış yangınlara yalın ayaklarla koşmuşlardır (Bakınız: Tulumbacı Kıyafeti).

Tekkelerde ve bilhassa mevlevîhânelerde dervişler zikre, semâa, devrana mutlaka yalın ayak girerlerdi. Son yıllarda Konya Mevlevîhânesinde Mevlânâyı anma törenlerinde ihyâ edilen âyinlerde dervişlerin semâa çorabla ve pabuçla çıkmaları mevlevî geleneklerine tamamen aykırı ve çirkin bir şekildir, o güzel âyin sahnesine yakışan dervişlerin çıplak ayakla dönmeleridir, ayağa çorab ve pabuç giymek, tennûre yerine pantalon, sikke yerine bir bere geçirmek kadar mevlevî nızâmına aykırıdır.

Eski berber dükkânlarında temizliğe son derecede dikkat edilirdi, 1826 da Yeniçeri Ocağının kaldırıldığı tarihe kadar da müstakil berber dükkânı yoktu, en küçüğünden en büyüğüne, mükellefine kadar kahvehânelerin bir köşesi berber dükkânı olarak tanzim edilirdi, küçük kahvehânelerde kahveci bizzat berberlik yapar, büyük kahvehânelerde de en usta berberler çalışırdı. Dükkânların zemini taş döşeli olması, berber kalfaları ile çıraklarının, kahvehâne uşaklarının, çıraklarının yaz ve kış yalın ayak, ve yalın ayaklarında nalın ile çalışmaları kadılık (belediye) nizâmı ile mecbûrî idi. Bu mecburiyetin, çıplak ayağın çorablı ayakdan daha kolaylıkla temiz tutulacağından ileri geldiği muhakkakdır (Bakınız: Berber Kıyafeti).

Yeniçeriliğin son yıllarında İstanbulda «Cezâyir Kesimi» denilen bir apaş kılığı salgın halinde moda olmuştu, bu modanın baş şartlarından biri de sokaklarda pabuçsuz yalın ayakla dolaşma idi, beyzâdelere, paşazâdelere kadar İstanbul gençleri bu modaya çılgınca kapılmışlardı (Bakınız : Cezâyir Kesimi).

Eski bıçıkın kıyafetinde de yalın ayak dolaşma başda gelmiştir (Bakınız : Bıçkın kıyafeti). Eski bıçkınların zamanımızdaki adı «Âsi Gençlik» dir, zamanımızın işte bu âsi gençleri arasında da yalın ayak dolaşma hevesi âşikâr olarak görülmektedir.

Çetin hayat mücadelesi içindeki köylü

Sokakda çıplak ayakla dolaşma modasının öncülerinden bir egzistansiyalist süslü kız (R. E. K. Arşivi)

kadınlarımız köy içinde, yolda, tarlada yalın ayak dolaşır, ayaklarına bir ayakkabı, takunya bile geçirmezler, yere yalın tabanla basarlar. İkinci Cihan Harbi sonlarına doğrudur ki şehirlemizde de kadınlar arasında sokağa, aşırı dekolte ayakkabları, hattâ takunya - nalın kesiminde biçiminde ayakkabları ile çorabsız çıkma modası yayılmıştır. En yüksek tabakaya mensup kadınlar kızlar bu modaya uymuşlar, bahalı kumaşlardan esvapları ile ve mücevherlerini takınarak, çok dikkatli baş tuvaletleri ile çorapsız, çıplak ayaklarla gezmektedirler; dolayısı ile zamanımızda şehir kadınlarımızın ayak bakımı da kadın süslenmesinde önemli yer almışdır, bu bakımın başında da tırnak terbiyesi, cilâsı, boyası ile topuklara tatlı bir penbelik vermek gelir. Şehirlerimizde kadın ayakları pabucu da atarak yalın tabanla henüz sokağa basmamışdır; kıbti kızları ve karıları müstesnâ.

Fakat deneyenler çıkmışdır, aşağıdaki notumuz 1957 yılında yazılmışdır :

«Dün sabah bir Amazon gördüm, yaşıdı olsaydım adı Leylâdır der, Mecnunu olurdum. Derisi, gövermiş gül yaprağı renginde; tırâşîde bir boyun üstünde Eski Yunan heykeltraşlarını imrendirecek bir baş; çenenin münhanîsi, nar çiçeği dudakların bükümü, ağzın asâletli büyüklüğü, burundaki hendese âhengi ve Hind menekşesi gözler.. Büyüler insanı bunlar. Onyedi onsekiz yaşında. Tığ gibi bir boy, sabah rüzgârı gibi bir yürüyüş, uçuyor. Sırtında süt mâvisi ketenden kolsuz bir bluz, bluzun altında bir çift haşarı keçi yavrusu memecikler; ince belden diz kapakları altına kadar dökülen çiçek çiçek, dal dal bir eteklik.. ve, çıplak ayaklarında bir şey yok, pırpırı oğlanlar, haşarı bıçkınlar gibi yalın tabanla şap şap, ve arada topuk vurarak güm güm yürüyor. Lâf atabilsem. Hiç olmasa Nedimin bir beytini söyleyebilsem :

Kızoğlan kız nâzı, nâzın; şehlevend âvâzı, âvâzın;
Belâsın ben de bilmem, kız mısın, oğlan mısın kâfir?!..

diyebilsem, ve o da bunu anlayabilse...».

ÇİNTAMANI, XVI yüzyıldan başlayarak Türk ku-

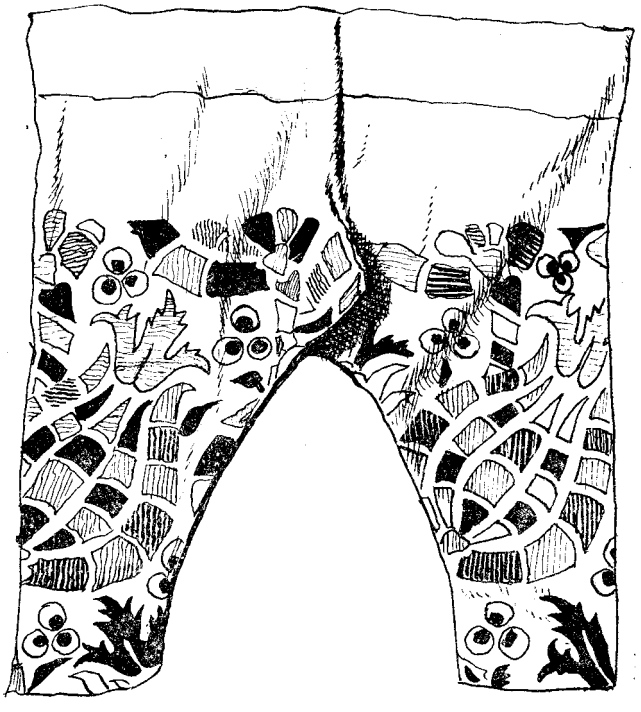

Türk çiçekleri arasında Çintamanı nakışlı şehzâde donu (Topkapısı Sarayı Müzesinde)

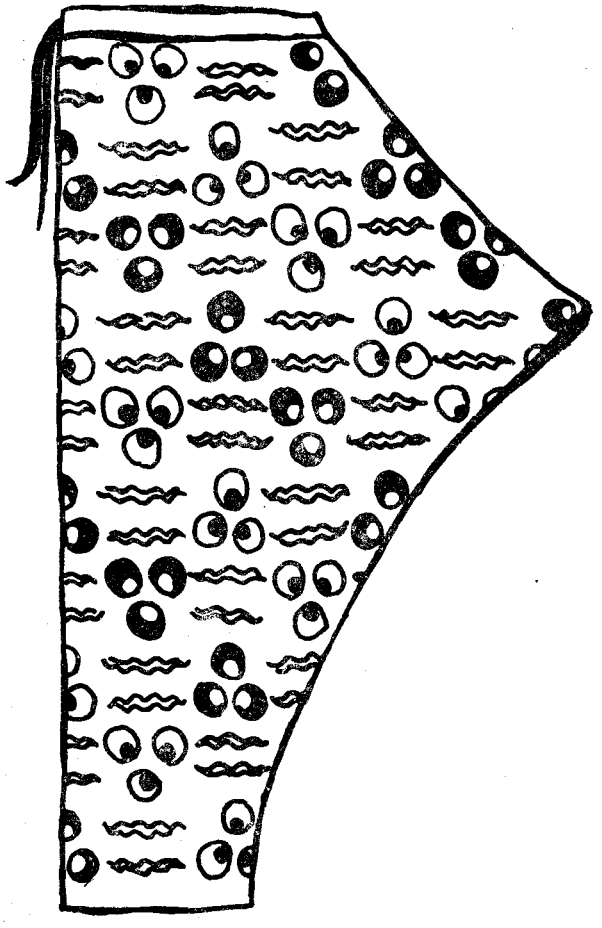

Çintamanı nakışlı bir don
(Topkapusu Sarayı Müzesinde)

maşları ve dolayısı ile giyim eşyası üzerinde kullanılmış bir işleme motifinin adıdır.

Budha tasvirlerinin alnında güneş ve ayı temsil eder bir kurs (dâire) resmedilir ve buddist âleminde bu kursa bir kudsiyet verilmişdir, «taman» diye anılır. Tamandan alınarak kumaşlarımızda kullanılmış nakış motifinin esası, ikisi altta ve biri üstte üç kursdan mürekkebdir, şöyle ki : her kurs, iç kenarlarında birleşmiş içiçe iki veya üç kursdan teşekkül eder ve bu kursların kenarları iki veya üç hilâl şekli verir. İşlenirken, göbekdeki daire ile onun etrafındaki hilâller ayrı ayrı renklerde, mavi, sarı, kırmızı ipekle yahut altın veya gümüş tellerle işlenir. Ayrıca Çin Ejderhası da üsluplaştırılmış, dalgalı iki çizgi halinde ifade edilmiş, ve bu çizgiler çifter çifter kursların arasına serpilmiştir. Bazan da içleri hilâlli üç kurs, üsluplaşdırılmış Türk çiçek motifleri arasına konulur.

İslâmiyete Budizmden girmiş bir inana göre bu kurs işlemelerde bir uğur görülmüş, kazaya belâya karşı koruyucu bir tılsım bilinmiş, bundan ötürüdür ki bilhassa erkek iç çamaşırlarına, gömlek ve iç donları ve çamaşır boğçaları üzerine işlenmiştir. Topkapı Sarayı Müzesinde Türk çiçek motifleri arasına «çintamanı» işlenmiş bir şehzâde (prens) donu vardır ki sahibinin kim olduğu tesbit edilememiştir. Çintamanı nakışların iç gömleklerinden ziyade iç donlarında görülmesi için de, bu tılsımlı motifin kudreti recûliye ve zürriyet üzerinde müessir olduğu söylenebilir.

Çintamanı, «Çintamânî» şeklinde de telaffuz edilmiştir.

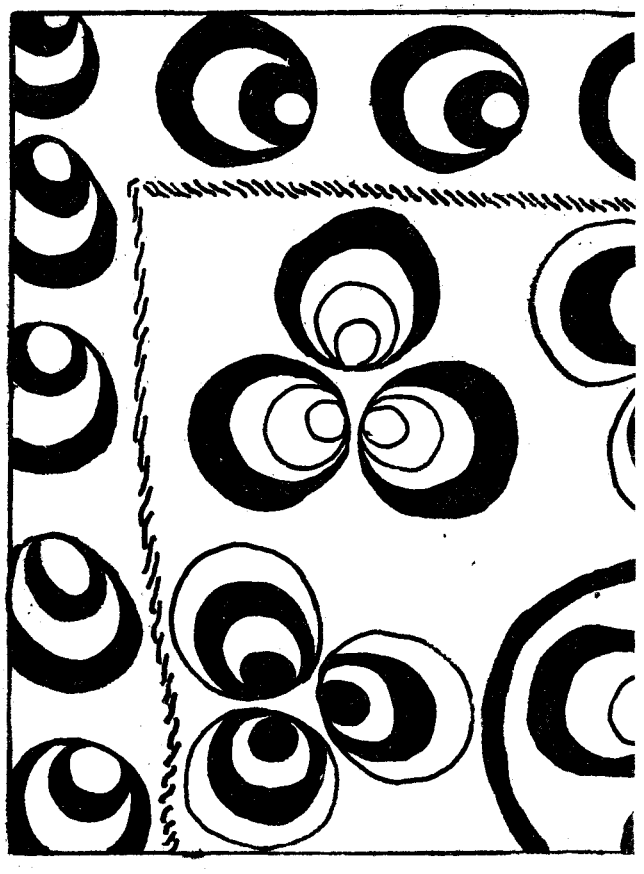

Çintamanı nakışlı bir çamaşır boğçası köşesi

ÇİT, «Üzeri çiçekli ve şekilli pamuk bez, basma» (Türk Lugatı). Basmanın eski adı; orta tabaka halk ve ayak takımı tarafından şalvarlık, entarilik ve mintanlık olarak çok kullanılmış, zamanımızda da kullanıla gelen kumaşdır.

Bu isim «Çit» kelimesinden gelir, çit, «üstü çiçekli ve şekilli pamuk bezi», «basma» demektir (Bakınız: Çit; Basma).

ÇİTÂRİ, İpekle karışık pamuk ipliği ile dokunmuş sarı ve kırmızı çubuklu bir kumaş; bilhassa Şamda dokunurdu, İstanbul piyasasında halk isteği görmüş makbul kumaşlardandı. Renk ve nakşı bu kumaşa benzeyen bir balık da «Çitâri Balığı» adını taşır.

Çitari'den kesilmiş hırkası, entârisi ve şalvarı ile Ankaralı kadın; 1880 - 1890
(Kıyâfeti Osmaniye Albümünden)

ÇİZME, Ayağı bacak ile berâber örten, koruyan ayakkabı, koncu baldıra, hattâ diz kapağına kadar çıkan uzun konçlu ayakkabı; ki bazı çizmelerin koncu, lağımcı amele çizmeleri gibi, diz kapağını da aşar. Bazı eski Türk metinlerinde çizme karşılığı çizmenin farsca adı olan «mûze» kelimesi kulanılmıştır; çizmeye «çekme» de denilmiştir.

Yüzyıllar boyunca, muhakkak iki şekli tekâmül ederek, ameleden ırgattan padişaha kadar her tabaka halk ve asker tarafından kullanılmıştır. Beton ve asfalt yollar yapılmadan, kışın yağışlı havalarda, memleket yollarının, şehir ve kasaba sokaklarının çamur yatağı olduğunda bilhassa makbul bir ayakkabıdır. Baldırı çıplak gürûhu müstesna, eskiden kışın çocuklara bile çizme giydirilirdi.

Yeniçerilik zamanında atlı ve yaya kara askeri seferlerde daima çizme giymiştir. İstanbulda Süleymaniyede yeniçerilerin muazzam bir Çizmeciler Kârhanesi (Çizme İmalâthanesi) yüzyıllar boyunca faaliyetde bulunmuştur; bundan ötürüdür ki çizme denilince ilk hatıra gelen asker ayağı olmuştur; İstanbulun esnaf civanlarını öven ve «Şehrengiz» adı verilen manzum risâlelerin birinde çizmeci civanı için şöyle deniliyor :

Gazilere çizme diker elleri
Çizmecinin namlıdır güzelleri

1826 dan sonra Asâkiri Mansûrei Muhammediye adı ile yeni ordu teşkilâtı kurulduktan sonradır ki yaya kara askerlerinin ayaklarına postal denilen kaba ayakkabılar yaptırılmış, çizme yalnız atlı asker (süvari) ile topçuların ayağında kalmıştır.

1826 dan evvel kapukulu askerlerine (yeniçeri, topçu, top arabacı, cebeci, kumbaracı asker ocakları efradına) her yıl bir çift çizme yerine «çizme behâ = çizme parası» diye ayakkabı bedeli ödenirdi. Evliyâ Çelebinin kaydına göre XVII. yüzyıl ortasında İstanbulda 100 çizmeci dükkânı bulunuyordu.

XVIII. Yüzyıl sonlarına kadar padişahlar ve vezirler tarafından, en güzel sahtiyanlardan yapılmış çizme - mestler kullanılmıştır; yâni yumuşak mest'in koncu diz kapağı üstüne kadar uzatılarak çizme şekline konmuştur; ki bu çizme - mestlerle sokağa çıkarken ayağa ayrıca sokaklık bir pabuç, kundura giyilirdi. Eski müslüman Türk evine sokak ayakkabısı ile girilemezdi; çizme giyip çıkarma da uzunca sürdüğü için bu çizme - mestler büyük kolaylık sağlarlar idi.

Eski vezir, padişah, şehzade çizme-mestlerinin üstleri ve konçları türlü nakışlar ile süslenirdi ki böyle bir çizme Topkapı Sarayı Müzesinin padişah esvabları salonunda teşhir edilmektedir.

Zamanımızda kösele taban üzerine derimeşin çizmeler orduda ancak süvarilerle topcular ve subaylarda, sivil hayatta da itfâiye efradının, koşu atı besleme meraklılarının jokeylerin ayaklarında görülmektedir, bazı avcılar, bilhassa ördek - yaban kazı avcıları da çizme giyerler.

Yine zamanımızda işi icabı çizme giymek mecburiyetinde olanlar, amele ırgat takımı, gemiciler, balıkçılar artık lâstik çizme, hattâ sun'î lâstik çizmeler giymektedirler; bu lâstik cizmelerin uzun konçlarının bir kısmını çizme üstüne kıvırıp koncu azıcık kısaltmak da aralarında âdeta bir moda olmuştur.

Lâstik çizmeler kösele tabanlı deri çizmelere nisbetle çok ucuz olduğu için gayetle yaygındır ve bu yayılışı da İkinci Cihan Harbi

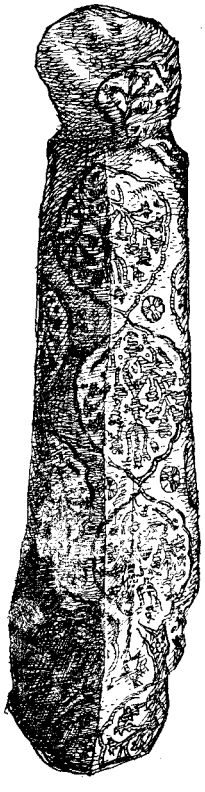

Nakışlı sahtiyandan çizme-mest Topkapusu Sarayı Müzesinde (R. E. K. Arşivi)

içinde 1943 - 1945 den sonra başlamıştır. Bu arada nylon'dan gayet zarif ve şık kadın çizmeleri de moda eşya arasında yer almıştır.

Çeşitli isimler altındaki eski pabuçlar, ayakkabılar arasında eski çizmelerden bozma (konçları kesilip alınmış) ayakkabılara «katır», «katır kundura» denilirdi; bu isim üzerine eski sohbet dilimizde şirin bir tekerleme vardır; kendini beğenmiş şımarık ve kaba türediler hakkında kullanılır :

Çizmeden bozma katır
Ne gönül bilir, ne hatır.

Yine sohbet dilimizde haddini bildirme yolunda : «Çizmeden yukarı çıkma!» denilir. Kuvvetli rivayete göre bu söz, XVI. yüzyılda dâhi sanatkâr Leonarda da Vinci'nin yaptığı çizmeli bir portrede çizmeler hakkında fikrini sormak için çağırdığı bir çizmeciye ihtarından kalmış ve bütün dillere girmiştir.

İstanbulun eski bıçkın delikanlıları arasında çizme giymek, ayakkabıların en bahalısı olduğu için bir lüks sayılmıştı; yüz ve vücut yapısı güzelliği yanında türlü bıçkın nümayişi ve yapuğu ile beraber ayaklarındaki çizmeler asıl isimlerini unutturmuş «Çizmeli» lakabı ile şöhret bulmuşlardır ki aşağıdaki beyit ile kıt'a böyle iki gencin medhi yolunda yazılmış iki manzûmeden alınmıştır :

Semti Tersânede gördüm güzeli
Kalyoncudur şûhi şehbaz Çizmeli

*

Kırk yıl İstanbulu gezdim gezeli
Hele meşrebimce seçdim güzeli
Bir serkeş haylazı hümâ pervazı
Bıçkınlar içinde nâmı Çizmeli

ÇORAB, «Ayağa giyilen örme şey» (Hüseyin Kâzım, Türk Lügatı).

Çorab ya el örgüsü, ya makina örgüsüdür. Zamanımızda el ile ancak köylerimizde örülmektedir; şehirlere her hangi bir işde beden kuvvetiyle çalışmaya gelmiş ve bekâr uşağı olmuş köylülerimizin ayakları el örgüsü çorablara alışık olduğundan, onlar için el örgüsü köylü tipi çorablar ticaret metaı olarak kasaba ve büyük şehir pazarlarında da satılır.

Memleketimizde makina örgüsü çorabların çıkması ve yayılması geçen yüzyılın ikinci yarısı içindedir.

Önce kadın ve erkek çorabı olarak ikiye

Bir çorabın ayak üstünde görünüşü

ayrılır. Sonra ipliğinin cinsine göre üçe ayrılır, yün veya tiftik çorab, pamuk ipliğinden örülmüş tire çorab, ipek çorab. Zamanımızda ipek çorabın yerini Nylon = Naylon çorablar almışdır. Hattâ tire ve yün çorab giyenler bile çok azalmışdır.

Çorab giyildiği yere ve sâir küçük hususiyetlerine göre de çeşitli isimler alır : Kısa konçlu, uzun konçlu, ajurlu, düz renkli, bagetli - desenli, dağcı çorabı, futbolcu çorabı, varis hastaları çorabı gibi.

Hâlen Türkiyede çorab sanayiinin merkezi İstanbuldur; en ince, en zarif, en lüks kadın çorabları dahi imal edilmektedir; o kadar ince, hayal gibi kadın çorapları yapılmaktadır ki bacakta varlığı ile yokluğu gözle pek güç fark edilir.

Bilhassa artist kızlar ve kadınlar çoraba büyük önem vere gelmişlerdir; eskiden tiyatrolarda kantocu kızlar, etek kaldırarak bacak gösterme nümayişinde bulundukları zaman çorabın ipek güller, fiyongalarla süslü bağlarını (jartiyerlerini) gösterirlerdi. Zamanımızın strip-tease yıldızları gazino ve pavyon sahnelerinde esvablarını ve çamaşırlarını teker teker çıkarıp atarak soyunurlar iken en şûhâna hareketlerinden biri çorab çıkarmalarıdır.

Başta İstanbul, Tanzimat Devrinden önceki devirde, yüzyıllar boyunca şehirlerimizde ayak takımı ve esnaf tabakası el örgüsü kaba yün çorabı yalnız kışın, pek katı soğuklarda giymişlerdir; bahar ve güz mevsimlerinde, ve bilhassa yazın pabuçlarını yalın ayaklarına geçirip dolaşmışlardır. Orta tabaka ve kibar hayatında ise çorab, ayaklara her gün tertemiz olarak geçirilmiş ve akşamları ayaktan çıkarılan çorap hemen kirli sepetine atılmıştır. Kirli, yırtık, ya bir ucundan ayak parmakları dışarı fırlamış yahut öbür ucundan topuk meydana çıkmış yırtık çorap ile dolaşanlar Birinci Cihan Harbinden sonra görülmeye başlanmışdır.

Sadece el örgüsü çorabların giyildiği devirde, Türk çorapları, üzerinde hârikulâde güzel örgü nakışları taşımışlardır; bu nakışların hem şekilleri hem de kullanılan renklerin câzib âhengi, örgüsü ne kadar kaba da olsa, o çorablar için tereddüdsüz sanat eseridir hükmünü verdirtir.

Merhum antikacı Nureddin Rüştü Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» isimli kitabında çorab maddesinde şunları yazıyor : «Eski zamanlarda olsun yeni devirde olsun Türk köylüsü kendi çorabını kendi örer. İnce fabrika ço-

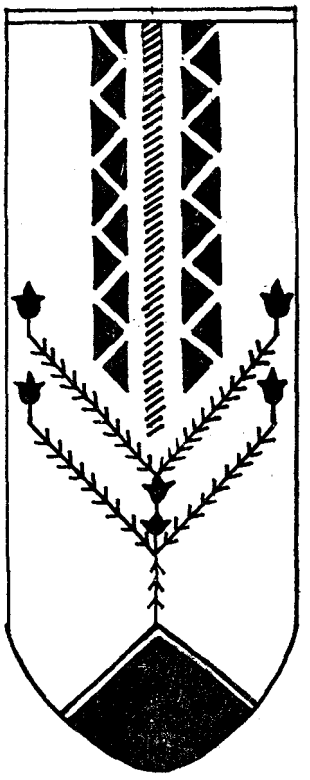

Suyollu dallı çorab, topukdan konca görünüş

rablarına ayağını sokmaz, o çorabı giyse bile üç gün dayanmaz. Yünden ve tiftikden köylü kadınların el ile ördükleri ince erkek çorabları o kadar iyidir ki yalnız sağlamlığından değil, güzellik itibarı ile de pek âlâdır. Konyada, Sivasta, Antebte, Doğu Anadoluda Erzincanda, Erzurumda, ve daha bazı yerlerde çok çok güzelleri görülür. Renkli çiçekli kadın çorabları da çok güzeldir. Bir de hocaların abdest alır iken mesih câizdir dedikleri el örgüsü çorablar vardır; bu çorablar kilimden daha kalın ve sıkıdır, kendi kendine dimdik ayakta durabilen çorablardır. Erzurum taraflarında yapılır, deveciler giyer» (1939).

El örgüsü yün çorablarımızın düz renklileri umumiyetle beyaz yahut siyah, veya deve tüyü, koyu kahverengidir. Renkli ve nakışlı çorabların nakış motiflerinin, memleketimizin her tarafında ayrı ayrı isimleri vardır; meselâ : çakmak, çulluk burnu, çenber, çarkıfelek, ceylân, ejderha, elifbe, eliböğründe, kazayağı, bülbül gözü, koyun gözü, koç boynuzu, horoz ibiği, deveboynu, gönül çengeli, kız nazı, pençe, perçem, muska, minâre, selvi.. gibi yüzlerce isim vardır.

Çoraplar bu motiflerden biri veya birkaçı seçilerek örülmüştür; seçme de gelişi güzel olmamıştır, motifler, çorabı giyecek kimsenin durumuna, yaşına hattâ ahvali ruhiyesine göre alınmıştır. Kadının, erkeğin, çocuğun, ihtiyarın, gelinlik kızın, ergen oğlanın çorabları ayrı ayrı motiflerle örülmüştür.

Meselâ «Akıtmalı» denilen bir çorab, beyaz zemin üzerinde topukdan başlayarak konç üstünde helezonî, kıvrıla kıvrıla yükselen paralel çizgiler, renklerine ve sayısına göre bir mânâ taşımıştır, her çizgi bir evlâdın işareti olmuştur, kara çizgi oğlan ise penbe çizgi kız olmuştur :

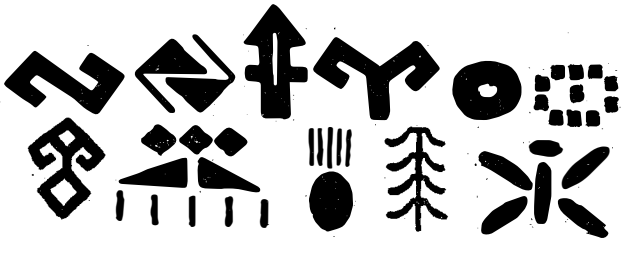

Türk çorablarını süslemiş yüzlerce motiften bir kaçı, soldan sağa: Çakmak, Çulluk burnu, Minâre, Boynuz, Bülbül gözü, Koyun gözü, Eliböğründe, Pençe, Yar tabanı, Selvi, Arı.

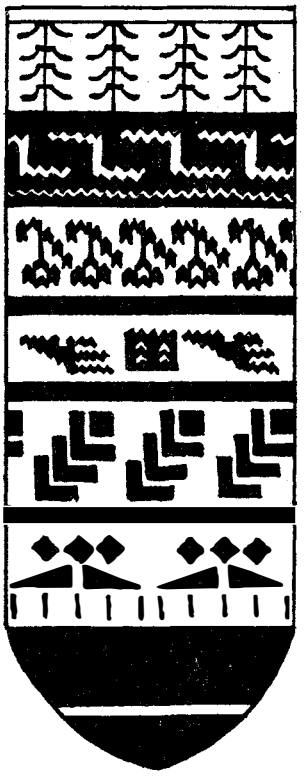

Çeşitli motiflerle süslü bir çorab, topukdan konca: Pençe, Sandalya, Kuşlar kafesler, Kırma akıtma, Selviler.

Üç yavrusu var, iki kız bir oğlan
Üç yavrusu var, iki oğlan bir kız
Üç yavrusu var, iki kız bir oğlan, kızın biri uçmuş yuvadan..

Bu üçüncü çorabda başka bir köye gelin giden kız için, penbe çizgiye ayrıca ince bir siyah iplik sarılmıştır.

El örgüsü yün çorablarımız, zengin motifleri ve edebiyatı ile beraber başlı başına bir tetkik konusudur. Bu motoflerin ciddî bir etüdünden ve makina işi çorabcılıga tatbikinden sonra dünyanın en güzel çorablarını Türkiyede bulmak mümkün olacaktır.

«Gülistan = Gül Bağçesi» adını taşıyan beyaz zemin üzerine al ve kara nakışlı gayet kaba örülmüş bir deveci çorabı, aslında, emsalsiz güzellikde nakışları ile prens ayağına layıkdır.

Kalender meşreb şâirler güzel gençlerin şânında yazdıkları manzûmelerde, onları külâhlarından perçemlerinden pabucuna, topuğuna kadar tasvir ederken türlü türlü nakışlı çorablarını da unutmamışlardır :

Dağlıdır civanım Ilgaz levendi
Kadrini bilmeyen sâdece kendi
Çiçekli çorabla reftârı bir hoş
Pâ bürehne görsen olursun serhoş

*

Kırma akıtmalı çorab içinde
Kesme billûr güzelimde ayaklar

*

Şu geçen şehbaza bak
Güzeller şâhı elhak
Yeni gelmiş dediler
Helvacılara çırak
Kazdağlı ya Ilgazlı
Saçı görmemiş tarak
Kılık kıyâfetini
Tasvirden vaz geç bırak
Çorabında toplanmış
Cümle süsle tumturak
Koncunun ilk dizisi
Al üstünde ak çakmak
Kırma akıtma penbe
Selvi yeşil zemin ak
Koçboynuzu karadır
Mor sünbül saçak saçak
Müşekkel ayaklara
Lâyık çorabdır elhak
Nakışlardan nakış al
Çorabda işmara bak
Bûsegâhı uşşâkdır
Diyor sardığım ayak

ÇÖPCÜ ÜNİFORMASI, Büyük şehirlerimizin işleri ve bu işler için kurulmuş teşkilâtın tarihçesi bu sözlüğün konusu dışındadır. Yüzyıllar boyunca resmî kayıtlarda çöplükcü, tanzifat amelesi ve temizlik işleri amelesi ve halk ağzında da zamanımıza kadar çöpcü denile gelmiş ameleye en büyük şehrimiz İstanbulda ilk defa olarak bir üniforma cumhuriyet devrinde kabul edilmiş ve giydirilmiştir. Cumhuriyetden önce çöpcüler kendi başıbozuk kılık ve kıyametleri ile çalışmışlardır.

İlk çöpcü üniforması kışlık siyah çulâkiden (çula benzeyen gayet kaba şayak) ve yazın yelken bezine yakın en kaba ketenden iki takım olmuştur :

Başda güneşlikli sünnet çocuğu takkesine benzeyen bir kep; ön tarafında ve güneşliğin üstünde bir rugan şerid ile onun da üstünde

Çöpçü üniforması
(R. E. K. Arşivi)

«İstanbul Belediyesi» yazılı madeni bir plak bulunuyordu.

Çift yakalı, kol ağızları tasmalı, beli kendi kumaşından kemerli ve etekleri pantalon üstüne düşer bir bluz - ceket; bluzun sol tarafında ve göğsünde çöpcünün mensub olduğu ilçe adı ile kendi sicil numarasını taşıyan madeni bir plak.

Golfumsu bir pantalon; Pantalon paçaları ile yarı baldırı ve ayakkabı üstünü örter yine kendi kumaşından kısa tozluk;

Ayakda asker postalının benzeri postal fotin.

Yağışlı havalar için kanarya sarısı renginde ve kukuletalı ve kollu muşamba yağmurluk.

Sonra bu üniforma tâdil edilmiştir; yine çulâkiden kışlık esvabın rengi koyu kahve rengi olmuştur. Kepten şerid ve madeni plak kaldırılmış, onun yerine, lüzumunda kulakları örtüp koruyacak aynı kumaşdan iki parça ilâve edilmişdir; bu parçalar kaldırılıp kep tepesinde iliklenerek toplanır.

Çöpçü üniforması
(R. E. K. Arşivi)

Yine çift yakalı bluz - ceket montgomeri biçimi almış, yaka kesimi küçülmüş, belden kemer kaldırılmışdır.

Pantalon da paçaları tasmalı ve düğmeli asker pantalonu kesiminde olmuş, tozluklar kalkmıştır.

Ayaklarına yine postal verilir, fakat postalı giyme mecburiyeti yokdur, kudreti olan ayağına dilediği pabucu giymektedir.

ÇUHA, «Yün mensûcât (dokumalar), yünlü kumaşdan yapılan esvab» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lügatı); aynı anlamda farsca «çuka» kelimesinden alınmışdır, eski metinlerin çoğunda çuka diye yazılır. Yüzyıllar boyunca yerli malı ve ithal malı olarak kullanılagelmişdir, eski yabancı çuhaların en makbulleri de ingiliz ve fransız çuhaları olmuşdur.

Çuhadan kadınlara kışlık ferâce kesilmişdir; fakat çuha asıl erkek esvablarında kullanılmış, çuhadan cebken, câmedan, fermene, yelek, çakşır, potur, yakın geçmişte de kaput, avniye yapılmıştır. Çuha esvab eskilerinden de terlik yapılmıştır.

Çuha erkek esvablarında üstlüklerin göğüs kısımları, omuzları, kol yenleri, potur ve çakşırlarda da dizden yukarı ön kısımlar, bazan paçalar ya kılabdan ile, ipekle yahut sırma ile ayrıca işlenmiş, süslenmişlerdir.

Bütün kumaşlarda olduğu gibi çuha fiyatları, harcanan yün çilesi üzerinden tesbit edilir, renkler de fiatlarda ufak farklar yapardı, 1582 tarihli bir fermandan İstanbul piyasasında çuhanın en makbulünün kırmızı çuhalar olduğu öğreniliyor.

Avrupadan ingiliz ve fransız tüccarları tarafından gemilerle getirilen çuhalar İstanbulda çuhacı esnafına devlet kontrolü altında hiç birine haksızlık olmamak üzere dağıtılıp satılırdı; gelen çuha mahdut olacağı için çuhacılar gruplara ayrılmıştı; çuha geldiğinde gruplara nöbetle verilirdi. 1582 - 1584 arasında çuhacılar kâhyalığı yapan David oğlu Sinan adında bir musevi ithal malı çuhanın esnafa dağıtım işine hile karıştırıp gelen ingiliz ve fransız

Çuha cebkeni kılabdan işlemeli Bursalı kibar delikanlı, 1880 - 1890
(R. E. K. Arşivi)

çuhalarını kendi adamlarına verdirtmiş, bir karaborsa kurmuş, İstanbulda çuha fiatları birden yükselmişti; yolsuz iş meydana çıkınca işinden bir daha çuhacılıkla meşgul olmamak üzere atıldı.

Ateş alı gayetle parlak eski bir Venedik çuhası da memleketimizde «İskarlat» adı ile şöhret almıştı ki bu isim bu kumaşın İtalyanca adı olan Scarlato (Skarlato) dan bozmadır. Padişah maiyetinde bulundukları zaman Yeniçeriler Iskarlatdan kesilmiş sırmalı alay esvabları giyerlerdi.

Yine eski fermanlardan ve narh defterlerinden öğreniyoruz ki hazır çuha esvab satıcıları da sıkı bir devlet kontrolü altında idiler. Hazır çuha esvabların boyları, kolları, etekleri, astarları, düğmeleri nasıl olacağı teker teker tesbit edilmişti.

Evliya Çelebi XVII. yüzyılın ilk yarısında Dördüncü Sultan Murad zamanında yapılmış büyük bir esnaf - ordu alayını tasvir ederken çuhacılardan şöyle bahsediyor :

«Dükkân 100, neferât 107; pirleri Ebülhüdâi Halebî'dir. Bunlar arabalar üzerine londrin, karkaşone, nemçe, ankone (Londra, Karkason, Avusturya, Ankona) yetmiş çile çuhaları endâzeleyip : — Al aaa!. bin kuruşluk!.. ikibin kuruşluk!.. diyerek geçerler».

Başda yeniçeriler, bütün kapukulu askerine yılda bir kat çuha esvab verilir idi ve nefer başına 10 arşın çuha tesbit edilmişti; bu asker çuhaları mavi renkli olup Selânikte dokunurdu. Askere mahsus mîri çuha anbarı İstanbulda Darbhânenin de bulunduğu Bayazıdtaki Simkeşhânede idi. Askere İstanbulda çuha dağıtımı bir gelenek olarak her yıl ramazanda Kadir Gecesi başlar, üç gün sürerdi; görevleri İstanbula uzak yerlerdeki askere de çuha yerine para olarak değeri ödenir ona da «çuha beha» denilirdi. Çuha ile beraber astarlık bez, sarıklık dülbend ve donluk gömleklik bez dağıtılırdı.

Yüzyıllar boyunca şehir ve kasaba delikanlıları arasında, onların da garib bekâr uşakları için bir kat çuha esvaba sahib olmak büyük şey bilinirdi. İstanbulun eski zengin ve kibar kapularında yılda iki bayram bütün bendegâna bir boğça içinde esvab ve çamaşır dağıtılırdı, boğçalara konulan esvab ve çamaşırlar da hepsinin konakdaki hizmet ve mevkiine göre ayrı ayrı hazırlanırdı, meselâ bir efendinin daima yanında bulunagelir bir çubukdar gencin boğçasının içinde bir kat çuha esvab çıkması aşırı iltifat bilinirdi.

Yaşlı, dul, zengin ve erkek canlısı İstanbul yosmaları yalın ayaklı ve yarım pabuçu, fakat kaşı gözü yerinde eli ayağı düzgün ve bıçkın meşrep ayak takımından delikanlıları oynaş olarak elde etmek için onlara bir elmas gül yüzük, gümüş yahut altın bir koyun saati bağışlarlar ve mutlaka bir kat da çuha esvap kestirir, yaptırırlardı; yüzük, saat ve çuha esvab, bu üç şey o yollara sapmış olanlar arasında adeta bir gelenek olmuştu iki meddahlar ağzı ile anlatılan eski aşk ve muhabbet hikâyelerinde daima gösterilir. Aşağıdaki kıt'alar çuha esvablar ile süslenmiş pırpırı delikanlı portreleridir :

Sırma işlemeli çuhalarla giydirilip kuşatılan hanım oynaşı şehbaz
(R. E. Koçunun Çingene Sultan isimli eserine Sabiha Bozcalı eliyle yapılmış resimlerden, R. E. K. Arşivi)

Hayta

Altı kaval beyin üstü şeşhâne
Sırmalı çuhayla gezer daltaban
Şalı var beş arşın şehlevendâne
Kahve peykesinde yatar balaban

Tulumbacı

Al çuhalar kesdireyim çapkına
Şehîdânı kalenderân aşkına
Yangıncıdır açar rengi âteşin
Anı gören vallah döner şaşkına

Hanım oynaşı kayıkçı

Benli Binnaz Hanım çift otuzunda
Hamlacı şehbaza yakmış abayı
Kesdirdi Londrin Çuhadan cebken
Çekdi âguuşine bürehne pâyı

Hanım oynaşı Tersâne Çıplağı

Cevizli Konakdan aldım haberi
Hanım câmehâba çekmiş neferi
Ne de açmiş yâhu şu mor çuhalar
Dünkü çıplak olmuş şuhler serveri

Hanım oynaşı yanaşma

Çalıdan halıya çekdi oğlanı
Anası yerinde hamamcı karı
Sırmalı çuhalar samur kürk ile
Ağa yapdı dünkü bitli bekârı

Hanım oynaşları

Denizde kum yosma hanımda para
Çuhalar kesdirir toy oğlanlara
Hamlacı, kalaycı, yorgancı, hallaç
Tâzerû zeberdest pehlivanlara

ÇUHA CEBKEN ÇOCUK ESVABI MODASI, Yüzyılımız başında ve geçen Yüzyılın son senelerinde bilhassa İstanbulda her hususda tamamen batılı hayatı süren kibar Türk ailelerinin küçük erkek çocuklarına bir gelenek nümâyişi olarak giydirilirdi. Bir çocuk esvabı olduğu halde hayli pahalıya mal olan bu esvablarla küçük beyin bir fotoğrafı çektirilir, bu fantezi, lüks hevesi de bu resimle tatmin edilmiş olurdu; çocuk ailesi yanında sokağa çıkarken, bir mesireye gidilirken yine zamanın batılı kıyafeti, avrupalı çocuk tuvaleti altında bulunur, bu arada, yine bir moda olarak, bahriye neferi üniforması kesiminde bir esvab giydirilirdi (Bakınız : Bahriyeli Çocuk Esvabı Modası.)

Paşa oğlu Çocuk üstünde çuha cebken ve potur
ünlü yazar Sermed Muhtar Alus
(R. E. K. Arşivi)

D

DAL, Dilimizde iki «dal» kelimesi vardır; biri isimdir, ağacın düzgün kollarına, sürgünlerine dal denilir; diğeri sıfattır, bâzı isimlerin başına eklenir ve "sâde", "yalın", "çıplak" anlamlarına gelir; giyim kuşam yolunda çok kullanılmışdır: "dal kılıç", kınından çıkmış yalın kılıç; "dal hançer", kınından çıkmış yalın hançer demektir (Bakınız : Dalfes; Dalkavuk)

DALFES, Üzerine dülbend ve çenber her hangi bir şey sarılmamış fes; böyle bir fesi giyen kimse (Bakınız : Dal; Fes).

Türkiyede fesi evvelâ Cezâyirli gemiciler giymişlerdir; İkinci Sultan Mahmud devrinde ve Husrev Mehmet Paşanın kaptanı deryâlığı zamanında 1826 da Tersâneliler (Bahriyeliler) için resmî serpuş kabul edilmiş, az sonra Asâkiri Mansûrei Muhammediye ismi ile yeni kurulan orduda da efrad ve zâbıtana fes giydirilmişdir; ve sonra yavaş yavaş halk arasında da yayılmışdır.

Ayak takımından mintanlı, yelekli ve dalfesli delikanlı
(R.E.K. Arşivi)

Donanma ve kara ordusu mensubları dal fes giymişlerdir. Çoğunluk ile efrad başında görüldüğü, nefer ve çavuşlar da gençler, delikanlılar olduğu için, fes halk arasında yayılır iken yaşlılar fesin etrâfına bir dülbend, çenber sarmışlar, fakat gençler, askeri taklid ile dal fesi tercih etmişlerdir.

Siyah, mâvi, top veya saçak şeklinde çeşid çeşid püsküllerle kırmızı fes, sırmaya, ipeğe, sünbüle, reyhana (fesliğen) benzetilen kâküllerin, perçemlerin üstünde delikanlı, nevcivan başına, çehresine; çekici bir güzellik, revnak vermiş, ve dolayısı ile kalender meşreb şâirlerin kalemi ile "dalfes" kelimesi edebiyatımıza girmişdir; dalfes, dalfesli gençler için gazeller, şarkılar yazılmışdır.

Meclise geldikde dalfes
Zülfüne bağlandı herkes
(Enderunlu Vâsıf)

*

Ayağı yer mi basar rindânı aşkın şevk ile
Dalfes, sâğar bekef geldikçe bezme ol perî
(Enderunlu Vâsıf)

*

Büyütüp serde yetiştirmiş idim dalfes ile
Ülfeti gayri yasağ etti gönül herkes ile
Bağrına taş mı basıb kesdin anı mikrâs ile
Dilerim Bârî Hüdâdan iki destin kesile
Alub ol şânevü mikrâsını berber eline
Nice kıydın o şehin perçeminin bir teline
(Beşiktaşlı Gedâî)

(Sâgar bekef = Kadeh elinde; mikras = makas; Şâne = tarak)

DALKAVUK, Dilimizde «dal» sıfatı ile «kavuk» isminden teşekkül etmiş mürekkeb isim; sâde lugat anlamı ile : «üstüne dülbend, yemeni, çenber gibi her hangi bir şey sarılmamış kavuk».

Dalkavuk kelimesini bugün bir tıynet, ruh hâletini ifâde yolunda kullanıyoruz, şöyle ki : "Kendi çıkarı için bir zengine veyâ devlet kapısında yüksek mevkî sâhibine yardakcılıkda bulunan adam" anlamında kullanıyoruz; bu bir yakıştırma değildir, eski bir kıyâfet nizamından gelir.

Toplum hayatımızda Tanzimatdan önceki devirde loncaları kâhyaları ve "dalkavuk" adı ile bir sınıf esnaf vardı, işleri zengin-

leri eğlendirmek olan bu esnaf gaayetle zelil bir tabaka bilinirdi. Yine o devirde başa ya külâh, ya kavuk giyilirdi. Külâhı ve külâhın çeşidini ayak takımı ile esnaf ve asker ocaklarındaki efrad giyerlerdi. Külâhın üzerine işe veya mesleğe göre beyaz dülbend yahut renkli bir çenber, veya bir şal sarılırdı; bazı gençler de, bilhassa askerler dal külâh olurdu, yâni külâhını, üstüne hiç bir şey sarmayarak giyerdi. Kavuk ise tüccarın, memurun, kibarın, ricâlin, ulemânın serpuşu idi, ve kavuk, istisnâsız, üzerine mutlaka bir sarık sarılarak giyilirdi; sarığın çeşidi ve sarılış şekli de, kavuğu giyenin toplum hayatındaki durumunu, sınıfını gösteren bir alâmeti farika idi.

İşleri başkalarını yardakcılık ile eğlendirmek olan ve bir esnaf loncası kurarak zelilâne bir yaşama yolu tutmuş bir takım adamlar da başlarına, ya külâh ya kavuk, bir serpuş giyeceklerdi. Külâh giyemediler, çünki sarıklı veya dal külâh, her çeşidi halkın başında idi; onun içindir ki bu adamların, üzerine sarık sarılmamış bir kavuk giymeleri, bir "dal kavuk" giymeleri uygun görüldü. Böyle bir kavuk da, toplum hayatımızın eski kıyâfet nizâmında onların alâmeti fârikası, nişanı, damgası oldu.

DALLI ARÂKİYE, «Sünbülî tarikati mensublarının giydiği bir nevi arâkiye; beyaz patiskadan, tepesi sivrice, içi pamuklu, her tarafı dikişli idi; Sünbülî şeyhleri devrânın ikinci faslında tâcını çıkarır, bir dallı arâkiye giyerdi» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

(Bakınız: Arâkiye; Arakçin).

DAMASKO, İsim Şam şehrinin arabca adı olan «Dımışk» dan alınmış ve önce fransız - italyan tüccarları ağzında kullanılmışdır; "Şam şehrinde yapılıp hâlen Avrupadan gelen (1899 - 1900) iki yüzlü ve keten yahud yün karışık ipekli kumaş" (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türki); "İpekle ketenden yapılan kumaş" (H. Kâzım, Büyük Türk Lügatı.)

Damasko şam ipeklilerinin Avrupada (Fransa ve İtalyada) dokunan taklidlerinin adıdır, bizde kibar kâşânelerinde düşemelik ve perdelik olarak kullanılmışdır; hakiki şam ipeklilerinden de kadın şalvarları, kadın ve erkek entârileri, erkeklere ev, gecelik hırkaları yapılmışdır; orta tabaka da kibarla taklid ile aynı şeyleri damaskodan kestirip giymişlerdir.

DÂRÂYİ, «Dârâ, milâddan önce VI. yüzyılda yaşamış ünlü İran İmparatoru, Darios I. (M. Ö. 521 - 486); onun adından alınarak mecâzen Melik, Hükümdar anlamında kullanılır» (Türk Lugatı); Dârâyî, memleketimize İrandan idhal edilir, çeşidli renkler üzerinde kalın bir eski kumaşın adı. M. Zeki Pakalın "Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri" isimli eserinde: «... Başvekâlet arşivinde hicri 1183 (M. 1769 - 1770) tarihli bir vesikaya göre sipâhi binbaşıları ile yüzbaşılarının bayrakları kırmızı dârâyîden yapılırdı» diyor.

Şamda dokunan benzerlerine «Şam Dârâyisî», diger bir nev'ine de "Pülâdî Dârâyî" denilirdi. Evliyâ Çelebi XVII. inci yüz yıl ortalarında İstanbulda dârâyici esnafının 100 dükkân 500 nefer olduğunu kaydediyor.

DARDAGAN, «Perişan, dağınık, darmadağın; perişan, dağınık şekilde sarılmış sarık» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Eski Toplum hayatımızda mevki ve mesleğe göre sarık şekilleri tesbit edilmiş idi ve "Kâtibî", "Kafesî", "Burma", "Civankaşı" gibi isimler verilmişdi. Dardağan Sarık ise dağınık, perişan mânâsının yanında bir hürriyet ifâde ederdi, pâdişahdan yalın ayaklı kayıkcıya kadar herkes sarabilirdi, mevkî meslek yerine bir ruh hâletini, kalenderlik, derbederlik, âşıklık belirtirdi.

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri" isimli eserinde Dardağan maddesinde şunları yazıyor: "Bir kısım yeniçeri mensublarının giydikleri başlıklardan birinin adı idi.".

Biz Dardağan adını taşımış bir yeniçeri serpuşu, başlığı bilmiyoruz; Dardağan yukarda târif ettiğimiz gibi sarığın mühmel, dağınık sarılmış şeklinin adıdır.

DELK, «Eski, yamalı dilenci hırkası» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı); "Dervişlerin giy-

diği eski yamalı hırka" (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Edebî metinlerde çok rastlanır; bu kelimeyi renkli bir tasvir içinde kullanan şâir de XVIII. yüzyıl Türk şiirini tek başına temsil edebilen Nedîm olmuşdur, üstâdın meşhur bir gazelinden :

Fıraki erbâbı dilden zümrei zühhâde dek
Hep esîrindir beyim hattâ dili nâşâde dek
Şöyle mest olmuş ki açılmış girîbânı kabâ
Nâfden tâ bendgâhı hançeri fûlâde dek
Mâmeleki şeyhim bütün hümâra rehn olmuş gibi
Delk ü peşmînden müzehheb nushai evrâde dek

(Zühhâd = sofular, perhizkârlar; Giriban = yaka, boydan boya önden açılır esvablarda esvabın ön kısmı; Kabâ = Kaftan; Nâf = Göbek çukuru; Peşmîn = Keçi kılından derviş hırkası; Müzehheb nusha evrâd = Müzehheb duâ yahut okunması âdet edinilmiş bâzı âyetler kitabı)

DERİ CEKETLİLER, Bir zamanların «Cezâyir Kesimliler» i, «Kamerçin İskarpinliler» i ve «Bobstiller»i gibi zamanımız genclerinden bir kısmına alem olmuş bir isimdir (Bakınız : Cezâyir Kesimi; Kamerçin; Bobstiller).

İkinci Cihan Harbinden sonra bilhassa Avrupada, İngiltere, Fransa ve İtalyada, ve sonra Kuzey Amerika Birleşik Devletlerinde bir "Âsî Gençlik" nesli yetişmişdir. Bunların hayat felsefesi, bir nizam, örf, âdet tanımayarak diledikleri gibi yaşamak, diledikleri kılık kıyâfetle dolaşmak, dünyâ zevklerinin tatmini yolunda hicab ve korkuyu atmakdır. Bu yollarda hattâ cinâyete varınca kaba kuvvet kullanmak kendilerince mubah sayılmış, ve kendi albenilerini teşhir ve bu yoldan karşısındakinin arzû ve ihtiraslarını tahrik de zevkleri arasına girmişdir. Mürâhikler, nevhat delikanlılar, çocuk sayılacak kızlar, gelinlik çağda genç kızlar yalın ayak, yarı çıplak nümâyişli kılıklara girmişlerdir. Resim, dans bütün sanat anlamları garib bir vahşete bürünmüş, içlerinden bu yeni anlamda hakikî sanatkârlar da yetişmiş, ve onlara bu âsî gençlik birer put gibi tapmışdır. Kaba Taş Devrinin sâdece hayvan derileri ile örtünen insanları hatırlanarak deriden yapılan pantalonlar ve ceketler âsî gençlik tarafından âdetâ bir üniforma gibi benimsenmişdir. Onun içindir ki batıda âsî gençliğin bir adı da "Deri Ceketliler" olmuşdur. Bu isim Türk basınına "Meşin Ceketliler" diye geçmişdir.

Deri ceketli bir genc nesli, kızlı oğlanlı memleketimizde de hayli kalabalık olarak buluruz. Fakat hamdü şükredelim ki bizdeki şimdilik bir giyim modası salgını hâlindedir, evlâdlarımız batıdaki kılık benzerlerinin düşdüğü levs girdâbına dalmamışlardır; fakat onların âvâre mukallidleri, taslakcıları da olsalar sevimli bir kılık, hoş karşılanacak bir moda değildir.

Aşağıdaki satırlar ömrü bir asrı doldurmuş Bitlisli Ali Çamiç Ağanın bir hicviyesindendir :

Pırpırılar şâhı kayıkcı sandım
Beyzâde dediler billâh utandım
Dilinde Türkçenin küfrü küspesi
Firengin itine taklid kisvesi
Atmış da hicâbın o rûyi tâze
Bir turfa kılıkla olmuş kepâze
Ukdei nâfini misâli köçek
Teşhîri mârifet bilmiş o çiçek
Topuk vurup geçdi yanımdan güm güm
Akl ile idrâkim oldu kördüğüm
Bir kartı viziti ya etiketi
Çıplak ten üstünde deri ceketi

DESTAR, Kavuk, külâh, fesin etrafına sarılan sarık; sarık'ın aydınlar ağzındaki adı. Eski toplum hayatında işe, mesleğe, mevkie, memuriyete göre destarın sarılma şekilleri tesbit edilmişdi, külâhın veya kavuğun üstünde bir destar, sarık, onu taşıyan kimsenin ictimâî mevkiinin bir alâmeti fârikası gibiydi (Bakınız : Sarık).

Aşağıdaki mısrâ, Nedîm'in hamamiye girizgâhlı meşhur kasîdesindedir :

Kemer küsiste prâkende küşei destar
(Kemer çözülmüş, sarığın köşesi dağınık)

Yine Nedîm, esmer güzeli bir gencin başındaki sarığı gece yeni doğmuş hilâl şeklindeki aya benzetiyor :

Mehi nev resmidir destârın en şûhi siyehçerde

Şu beyit de Rûhî'nindir :

Bir nâhalefi cübbe vü destar ile görsen
Eylersin anın cübbe vü destârına ikrâm
(Nâhalef = âilesinin yüz karası sefih, rezil kimse)

Mevlevîler deve tüyü renginde bir keçe külâh giyerlerdi, adına tarikat ağzında "Sikke" denilirdi; sarığa da "Destârışerif" denilirdi. Yeşil renkli olan destârı şerîfi büyük dede

Bir delikanlıya hediye edilmiş hançer motifli
ve âşıkane beyitli destimal

efendilerin ve ancak şeyhin hususî izinnâmesi ile sarabilirler, sâir dervişler sikkeyi sarıksız taşırladı (Bakınız : Sikke).

Pâdişah sarıklarına da «Destârı Hümâyun" denilirdi.

Mevkiie, mesleğe göre çeşidli şekilde sarık sarmak bir hüner, âdetâ ihtisas işi idi. Meselâ Kafesî bir destarı sarmak, saatlerce süren bir iş idi. Pâdişah sarayında enderun ağaları içinde sarıkcı ağalar vardı. Büyüklerin kapularında da, vazife başında, hususi hayatlarında sokakda veya evde giyilecek kavuklar ayrı ayrı şekilde sarılmış sarıkları ile hazır durur, kavuklar sarıkları ile kavukluk denilen sureti mahsusada yapılmış raflar üstünde muhafaza edilir, dülbendleri, destarları tozlanmasın diye de üzerlerine kavuk örtüleri atılırdı.

DESTEGÜL, «Kollu salta ile uzun cübbeye verilen isim; Mevlevî dervişleri bunu hücrede bulundukları sırada giyerlerdi, âyin esnâsında da Tennûre giyerlerdi. Bektâşilerin de Destegül adını verdikleri üstlük, Hayderîden uzun, Cübbeden kısa ve kolsuz idi. Mevlevîlerin Destegülü ise uzun kollu, bel hizâsında nihâyetlenen bir nevi Hayderiye idi, Tennure üstüne de giyilirdi» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

DESTİMAL, Dilimize farscadan alınmışdır; el silecek şey, elbezi, yağlık, peşkir demekdir; fakat günlük hayat içinde makreme (mendil) gibi üstde taşınmışdır, ve yalnız yıkanan eli yüzü kurulamak için değil, yüzün terini silmek için de kullanılmışdır iki Lâle Devrinin ünlü şâiri Nedîm'in meşhur bir gazelindeki bir beyit bunu aydın olarak göstermektedir :

Bûyi gül taktîr olunmuş nâzın işlenmiş ucu
Biri olmuş huy birisi destimal olmuş sana

(Gülün kokusu inbikden geçirilmiş, nazın da ucu işlenmiş, sana, birisi ter olmuş, birisi de o teri silmeye yağlık olmuş.)

Farsca olan «huy» kelimesinin iki ayrı mânâsı vardır, biri "kişinin tabîatı", biri de "ter" anlamındadır, ter mânâsındaki "huy" yazdığımız şekilde gaayet kısa okunur, kişinin tabîatı anlamındaki 'huy" ise uzatarak "hûy" diye okumak lâzımdır.

Ucu işlenmiş nazın sevdiği güzele yağlık olduğunu söyleyen Nedîm'in beytinden de anlaşılacağı üzere destimaller pamuk, keten ve ham ipek (büründük) den çok sık olarak sureti mahsûsada dokunur ve dokunurken iki ucu, kullanacak şahsın yaşına göre âşıkâne, rindâne, dindârâne beyitler, mısrâlar, türlü motiflerde nakışlar ile süslenirdi, bu süsler bâzan düz dokunmuş bir destimale ipekle, sırma ile sonradanda işlenirdi.

Eski toplum hayatımızda sevgililere hediye olarak gönderilen eşyâdandır; hediyelik destimaller de bilhassa âşıkâne işleme yazılar taşımışlardır; bir destimalde şu beyit görülmüşdür :

Kabul eyle destimâlim
Perîpeyker mehcemâlim

Hediyeyi alacak sevgili güzel bir delikanlı ise, destimalin işlemesinde bir çiçek yerine üslublaştırılmış ve yine çiçeklerle bezenmiş bir hançer resmi hemen mutlaka bulunurdu; nakışları böyle hançer motifli bir destimalde de iki ucunda birer beyit olmak üzere şu kıt'a görülmüşdür :

Tuhfei aşkım ben efendim
Nâzik eline lâyık olan
Abdest alurken şehlevendim
Bûsi pâyine fırsat bulan

Bu kıt'adan da anlaşılıyor ki destimaller bir erkeğin günlük hayatında bir mescid veya cami şadırvanından abdest alırken ayak kurulamak için de kullanılmışdır.

Aşağıdaki beyit yine XVIII. yüzyıl şâirlerinden Sabrii Şâkirindir :

Bir muanber destimal ile siler gûyâ yüzün
Zülfünü dilber ne dem pîrâyei ruhsâr ider

(Yanağını (dökülen) zülüfleri ile süslediği zaman (o) dilber, sanki yüzünü anber kokulu bir destimal ile siler gibidir.)

Şu beyit de Mahmud Celâleddin Paşanındır :

Mâtemi firkatle her dem çağlayan göz yaşımı
Destimâli tesliyetle saklayub silmek de güç

DEVE TABANI, «Bursada dokunan bir nevi kumaşın adı» (M. Zeki Pakalın; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Deve tabanı «Buhûru meryem» denilen bir bitkinin, otun hak ağzındaki adıdır; M. Z. Pakalının bahsettiği Bursa kumasının, bu bitkinin şeklinden mülhem bir süs motifi taşıması dolayısı ile bu ismi aldığı tahmin edilebilir.

DİBÂ, Fransızların «Brocard» adını verdikleri Çiçek nakışları dokunmuş lüks bir ipekli kumaşın adı, iki bâzan türlü renklerdeki çiçeklerin ipekleri arasına altın teller de atılırdı. M. Zeki Pakalın "Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri" isimli eserinde : "Dîbânın Heftrenk (Yedi renk), Acem Dîbâsı, Frengi Dîbâ, Venedik Dîbâsı, İstanbulun telli al dîbâsı gibi çeşidleri vardı" diyor. Pek güzelleri hem memleketimizde dokunmuş, hem de doğuda İrandan, ve batıda Fransa ile İtalyadan idhal edilmişdir.

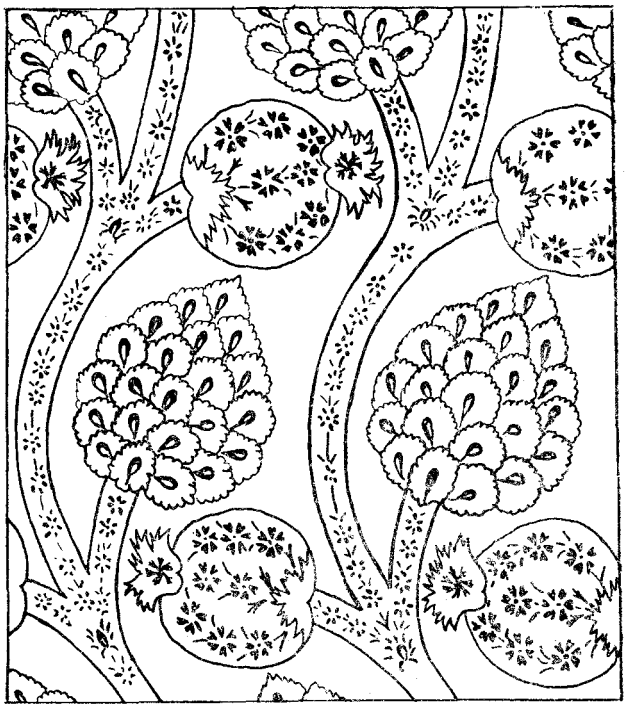

Ülüblaşdırılmış nar ve salkım nakışlı dîbâ
(Topkapusu Sarayı Müzesinde)

Lâle devrinin ünlü şâiri Nedim meşhur bir gazelinde dibâdan kesilmiş esvab içinde bir dilberi şöyle tasvir ediyor :

Güllü dîbâ giydin ammâ korkarım âzar ider
Nâzeninim sâyei hâri güli dîbâ seni

(Güllü dîbâ giydin ama, ey nazlı nâzik sevgilim, dibânın gülünün dikeninin gölgesi korkarım ki seni incitir...)

Şu beyit bektâşi şâirlerden Köçek Ömer Babanın bir gazelindendir :

Telli dîbâ ya kemhâ ne lâzım sen dilbere
Serâpâ uryan olub âguşuma gel güzel

Şu beyit de bir darbı mesel hâline gelmişdir :

Kimi seyrâna gider atlasın dîbâ giyerek
Kimi mendil bulamaz dideden eşkin silecek

DİBÂ BİÇİMİ SAÇ MODASI, 1956 yılında İran Kraliçesi Ferah Dîbânın Şehinşah Riza Pehlevî ile izdivacları sırasında bu güzel genç kızın saç tuvaleti memleketimizin aydın tabakaya mensub kızları arasında moda olmuşdu; küçük bir parçası alından ayrılarak kulaklarının üstünden geriye dönmüş, ve saçların geri kalan büyük kısmı başın üstünde büyük ve yüksek bir topuz hâlinde toplanmışdır.

DİDON . DİDONLAR, Kadimden İkinci Meşrûtiyetiyete (1908 - 1909) kadar bilhassa İstanbulun ayaktakımı, önce yalnız Fransızlara, 1853-1854 Kırım Harbinden sonra da bütün avrupalılara «Didon» diye gelmişdir. Orta ve yüksek tabaka ağzında da «Fransız» isminden bozma olarak önce yalnız fransızlara ve sonra yine bütün avrupalılara «frenk» denilmişdi.

«Didon» düzme ismi, fransızların avam kısmının, bilhassa İstanbula gelmek fırsatları bulmuş fransız gemicilerinin sohbet arasında çok sık kullandıkları "Dis donc.." (okunuşu Didon) tâbirinden doğmuşdur.

Kırım Harbi dönüşünde müttefik devletler (Fransa, İngiltere, Sardunya) askerleri dinlenmek üzere bir müddet İstanbulda kalmışdı. Bu ikaamet İstanbul halkının ayak takımı arasında dedikodulara sebeb olmuşdu : "Bir adama gel demesi kolay, git demesi zordur.. Didonlar İstanbulun havasından hoşlandılar, bakalım nasıl gidecekler.." diye ittifakı sağlayan Mustafa Reşid Paşa aleyhinde bir propaganda yapılmışdı.

Kılığı, kiyâfeti, tavır ve hareketleri Avrupalılara taklid olan türkler de avam tarafından hoş görülmemiş, onlara da, gencleri için : "Didon kılıklı çapkın", yaşlıları için de : "Didon sakallı herif" denilmişdi. Üsküdarlı kalender halk şâiri Âşık Râzi 1885 - 1890 arasında alafranga bir genç ile şöyle alay ediyor :

Nevcivanım şıkdır şık, ana şalgam baba turp
Paytonla geçerken gör kibârâne oturup
Gezmiş tozmuş Londura, Pâris, Berlin, Viyana
Der Avrupa bir yana, ille Pâris bir yana
İki dirhem naz ile bir çekirdek cilvesi
Küçükbeyim şampanya, bizler kahve telvesi
Puduralı yanaklar, gülbenbesi dudağı
Hem nigâhı mestâne, içmiş Martel Konyağı
Tatlı suyun frengi Mişon, Kaspar, Andondur
Bizim beyi sorarsan çıtkırıldım Didondur
Kapatması metires, uşağın adı vale
Fransızca konuşur yanaşma ispir ile
Lavantalı tekedir, Pârisde beş yıl tamam
«Lö bo jön om» unutmuş neymiş yıkanmak hamam
Kapkara kabuk tutmuş ayaklarının kiri
Tahta fırçası ile yıkatmalı Monşeri!

Yine Âşık Râzi, alafranga kılıklı bir kâtible evlendirilmek isteyen kenarın yosması bir kız ağzından şu manzûmeyi yazmışdır :

Sırma püskül bıyıklı Arabacı Mustafam
Tığ gibi, çakı gibi bir oynaşım var ana
Gözleri câmekânlı düzeni bozuk endam
Didon kılıklı kâtib koca mı olur bana

Hanı hanım kız diyen, gelin kız diyen sazı?
Nerde dalfes altında reyhan misâli kâkül?
Güllü mintan, al kuşak, gümüş topuk şehbazı
Değişmez redingotlu hınbıla deli gönül!

Didon bilir frenkce, arabacım kuşdili.
Biri baston oynatır, biri şaklatır kamçı.
Mustafam sîne uryan, sırma nakış çevreli,
Didon beyin eksiği koltuk altında haçı..

Câriye değilim ben, adım Benli Pâkize
Kenarın yosmasıyım, ben Didonla olamam.
İstemem yalı konak, kulübe yeter bize,
Arabacıgüzeli Mustafam da Mustafam!..

Didonlar için en yerinde târif : «giyim kuşamlarını, tuvaletlerini yabancı âlemin modalarına uydurmuş olanlar" dır; ki 1909 dan sonra "Monşerler", "Bobstiller", "Çarliston - lar", "Deri - Meşin Ceketliler" gibi isimler almışlardır.

DİDON SAKAL, Fransız kesimi bir sakal şekline memleketimizde ayak takımı ağzında verilmiş isim; çenenin ucunda bitiminde bırakılmış bir tutamcık sakal ki fransızlar Barbiş (Barbiche) der. Bizde aşırı alafrangalığın damgası olarak 1908 meşrutiyetinden sonra ve pek az kimse tarafından bırakılmışdır. İlk tecrübe eden gençler dile düşmüşler, hicvedilmişlerdir :

Gördün mü sen Pârisde tahsil etmiş çakalı
Çenesinde Didonun bir top keçi sakalı!.

Gençliklerinde barbişleri ile tanınmış iki meşhur sîmâ Prof. Dr. Âsaf Derviş Paşa ile Prof. Mehmed Ali Aynî Bey olmuşlardı; her ikisi de iki büyük türk aydını idi, A. Derviş Paşa son yıllarında tamamen matruş olarak yaşadı, M.A. Aynî bey meşhur sakalını ölünceye kadar muhâfaza etti.

DİMİ, Gaayet sık dokunmuş bir kaba bezin adı; ayak takımı, bilhassa kayıkcı ve gemicilerin iç donu ve gömlekleri dimiden olurdu; kayıkda gemide şalvar yerini tutar, ve, çoğu dimi donlarının üstüne ayrıca şalvar, çağşır giymezlerdi. Âşık Râzi 1880 - 1890 arasında İstanbulda Haliçde işler bir kayıkcının kıyâfet ve tuvaletini şu beyitlerle tasvir ediyor :

Kütükde yaşı onsekiz yirmi
Kasımpaşalı Kayıkçı Memi
Şehbazın hüsnü şânıdır diyüb
Hoş kesmiş berber zülüf perçemi
Baldırı çıplak ayaklar yalın
Elhak ki değer çekilse resmi
Helâli bezden gömlek şikâfı
İçre sînenin âyîne ismi
Sırım gibidir tığ gibi çâlâk
Bol paça donu ak sâde dimi
Şahin başında al fino fesi
Aman ne açmış külhanbeyimi

Evliyâ Çelebi XVII. yüzyıl ortasında İstanbulda dimici esnafını 59 dükkân ve 100 nefer olarak gösteriyor.

DİZÇEK, «Eskiden muhârebelerde dizleri muhâfaza etmek için bacakların yukarı kısmına takılan zırhın adı» (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

DİZLİK, «Dize kadar olan kısa don, tuman» (Türk Lugatı).

1720 yılında İstanbulda ilk yangın tulumbacılığı teşkilâtı kurulduktan sonra yangın tulumbacılarının giydikleri beyaz dimiden kısa don-pantalona dizlik adı verilmiş ve o tarihden bu yana bu isim yalnız tulumbacı donları için kulanılmışdır. Büyük çoğunluğunu ayak takımından gençler teşkil eden yangın tulumbacılarının kıyâfetleri, pırpırılık yolunda hakikaten pitoresk idi (Bakınız : Tulumbacı kıyâfeti); bu kıyâfetde de dizlik, tulumbacılığın âdeta alâmeti fârikası, has damgası idi.

Yangın tulumbacılığı Cumhuriyetin ilk yıllarında kaldırıldı, tulumbacılığın ikiyüz senelik bir tarihçesi vardır; bu iki yüz sene içinde "dizlik" dâimâ ve mutlaka beyaz dimiden kesilmiş, yapılmışdır. Ağ kısmı bol, Anadoluda Karadeniz yalısı halkının giydiği siyah bezden "Zıbka" veya "Zıvka" denilen don - pantalonların ağı gibi körüklü idi, yâni bacakların hare-

Beyaz keçe külâhlı, siyah fildikos fanilâlı, kırmızı kuşaklı ve dizlikli, yalın ayaklı tulumbacı (R.E.K. Arşivi)

ketine, koşmaya gaayetle müsâid idi, ve Zıbka gibi de bacakları örten kısmı dar, bacaklara iyice yapışır idi, Zıbkadan farkı, Zıbka ayak bileklerine kadar iner, uzun olurdu, Dizlik ise kısa bir don idi, diz kapaklarını örter, diz kapağından aşağı ancak 3-4 parmak kadar inerdi; baldırlar tamamen açıkda, çıplak kalırdı.

Eski tulumbacılık âleminin âdetlerinden, kimi koşarlı iyi tulumbacı, kimi ayrıca güzelliği ile de ün salmış, bâzıları da aşk vak'alarının, cinâyetlerin kahramanı olmuş pek çok tulumbacı delikanlı şânında destanlar yazılmışdır; bu destanların bâzılarında o gençlerin kıyâfetleri de târif edilirken dizlikden muhakkak bahsedilmişdir :

Dizlik keçe külâh gaayet civelek
Sandıkda kaçarken ben misli melek
(Mahzun Bahaeddin Destanı)

*

Başında dalfesi belinde kuşak
Yokdur Toygarlının üstüne uşak
Akdizlik üstünde mintanı kara
Kaddi şemsâdiyle bir altın başak

Şu beyitler de tulumbacılığa heves etmiş bir paşazâde için tezyif yollu yazılmışdır :

Vermişler eline şeytan feneri
Koşdurup dururlar perîpeykeri
Fanilâ dizlikle belde bir kuşak
Paşazâdem olmuş sandıkda uşak

DOLAK, «Bacağa, baldıra tozluk yerine doladıkları çuha kenarı, ensiz şayak, aba» (Şemsedddin Sâmi, Kaamusu Türki).

Bilhassa seyahatlarda, çiftlik hayatında, avculuk âleminde ve ordu, asker hayatında kullanılırdı. İlk çağlardan kalmadır, yüz yıllar boyunca kullanılmışdır. Bizde geçen asır sonları ile asrımız başında, nefer ve zâbit yaya kara askeri tarafından bilhassa kullanılmışdır; dört parmak kadar eninde kuşak gibi uzun bir şayak parçası olup, kundura (postal) koncu üstünden başlanarak diz kapağı altına kadar pantalon paçası üzerine, baldıra sımsıkı sarılarak dolanırdı. İkinci Abdulhamid zamanında, Meşrutiyet devrinde Balkan Harbinde, Birinci Cihan Harbinde, Millî Mücâdelede Türk Ordusunun ünlü Mehmedciğinin bacakları dâimâ dolaklıdır; bunun âbidelerimiz üzerindeki hâtırası da Ulus Meydanında Atlı Atatürk heykelinin önündeki Mehmedciklerin baldırlarıdır.

Kullanılması, sarılıp çözülmesi uzun zaman tutarak dolayısı ile sık ayak temizliğine de engel olduğu için Cumhuriyetin ilk yıllarında ordu kıyâfet nizamnâmesinden çıkarılmışdır; yerini önce tozluklar almış sonra da golf pantalon kesimine benzer asker pantalonları kullanılmaya başlanmışdır.

DOLAMA, «Çuhadan entâri gibi, önü açık olarak ilik düğme ile kapanmayarak kavuşturulur ve üstüne kuşak bağlanır eski bir libas (esvab)» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde şu tafsilâtı veriyor :

«Dolamayı hem kadınlar, hem erkekler giyerdi. Önü açık (iliklenmez), belden bir kuşakla bağlanırdı. Çuhadan başka çatmadan, kemhâdan yapılanları da vardı. (Bilhassa) Ye-

Enderunlu Zülüflü oğlan ile Saray Cücesi üstünde dolama

niçeriler giyerdi. Kadınların giydikleri dolamalar, diz kapaklarından az aşağıya kadar, nisbeten kısa idi. Yeniçerilerin giydikleri dolamalar daha uzun idi; yürümeye mâni olmaması için eteğin (iki parça) ön tarafları (bele sarılmış olan kuşağa sokularak) kaldırılır, (toplanır) idi. Kollarının bilek yerinde (bitiminde) mintan kolu gibi dar idi. Bellerine çizgili kumaşdan kuşak bağlarlardı» (M. Z. Pakalın).

Dolamayı erkeklerden yalnız yeniçeriler değil, baltacı, şatır gibi bâzı saray müstahdemleri, Enderunu Hümâ'yın iç oğlanları, vezir çuhadarları da giyerlerdi; iç oğlanı dolamalarının göğsü, bu esvabın kesimine tamamen uygun olarak kavuşma sûreti ile kapatılırdı; çuhadar dolamalarında ise göğsünde bir değişiklik yapılmış olup göğüs bir sıra düğme ile kapatılmışdı. Posta tatarlarının giydikleri bir çeşid dolamanın da etekleri azıcık kısa olurdu, ona da «Tatar Dolaması» denilirdi.

DON, Vücudu belden aşağı topuklara kadar örten, ve bacaklar için iki paçası bulunan ve ten üstüne giyilen bir iç çamaşırı; tasrih ile "iç donu", ayrıca "tuman" da denilir (Türk Lugatı).

Erkek ve kadın iç donlarının kesimi ayrı ayrı olmuşdur.

Erkek iç donları eskiden ictimâî seviyeye göre büründücükden, patiskadan, kaba bezden (Trabzon Bezi, Amerikan Bezi gibi) yapılmışdır. Eski erkek iç donlarının kesimi şöyle idi: ağı bol, paçalar muhakkak ayak bileklerine kadar uzun; beli uçkurluklu, paça ağızları ayağın rahat geçmesi için yırtmaçlı yapılırdı, ve paçaların iki başına birer paça bağı dikilirdi; belden uçkurla, paçalardan da o bağcıklarla bağlanırdı. Zamanımızda köylümüz, kasaba ve şehirler halkının muhafazakârları, büyük şehirlere iş bulmaya gelmiş köylü bekâr uşakları, ameleler târif ettiğimiz bu iç donunu giyerler. Paçalara bağcık yerine ilik düğme yapılanları, uçkur yerine de belden düğme ile bağlananları, veya uçkurluğa lâstik geçirilmiş olanları ancak yarım asırlık bir geçmişi olan iç donlarıdır.

Eski erkek iç donlarının bir kısmında paçalar ayak bileklerinin bir kaç parmak üstünde kalacak şekilde kısaca kesilir, ayağın rahat geçmesi için de paça ağzı bol yapılır, bu takdirde paça bağcığı dikmeye de lüzum kalmazdı. Diz çakşırı giymeye mecbur olanların iç donları da yine beli uçkurluklu, ağı bol olur, fakat paçaları diz kapağının üstünde kalacak şekilde kısa olurdu (Bakınız: Çakşır). Orduda neferlere verilen ve Amerikan bezinden kesilen iç donları da uzun paçalı ve paçaları bağcıklı donlar ola gelmişdir. Diz kapağının üstünde kalan kısa erkek donları Birinci Cihan Harbinden sonra yayılmışdır.

Son zamanlarda garib bir kibarlık budalalığı, dilimizdeki bâzı kelimeleri her nedense çirkin, lâübâli bulmuş, yerlerine yeni isimler kullanmaya başlamışdır; meselâ, işleri icâbı "pâk" ve "çâlâk" olması gereken ve isimleri bu sıfatlarla âhenkli olan hamam "dellâk' lerine "yıkayıcı" denildiği gibi, "don" yerine de "külot" ismi kullanılmaya başlanmışdır, bizce, sâdece gülüncdür.

Eskiden ayak takımı gece yatağa donca girmişdir. Gecelik entârisi ancak orta tabaka ve

Başında dalfes, sırtında beyaz bez gömleği ve câmedanı ve bel ağlı beyaz donu ile kayıkcı (hamlacı) tipi
(R.E.K. Arşivi)

kibar tarafından kullanılmışdır. Hâlen gecelik entârisi giyenler ben gibi kalmış, avam arasında, ayak takımında da iç donu üstüne pijama pantalonu çekenler gün günden çoğaltmaktadır.

İstanbulun eski mahalle hayatında oynaş aldığı sezilen yosma kadınların evine mahalleli tarafından baskın yapılır idi; eğer şüphe tahakkuk eder ve erkek yakalanır ise karakola götürür iken kadının ferâce giymesine veya herhangi bir şekilde örtünmesine izin verilir, fakat oynaşı erkek evden mutlaka donpaça (don gömlekle) ve yalın ayak çıkarılır, pabucu, esvabı eline, koltuğuna verilir, ve baskın yerinden karakola kadar yolda türlü hakaret ve alaylara mâruz kalır idi.

Eskiden evinde iç donu ile dolaşanlar sâdece ayak takımı idi. Lâübâli yatak kıyâfeti olduğu için, ev mahremiyetinde bile donca dolaşmak hoş görülmemişdir. Bir iç donu ile görülme karşılığı edebiyatımızda "donpaça" tâbiri kullanılmışdır; meselâ İstanbulda Bahçe-

Amele — Hammal küfelerine kum doldurur iken dâimâ donpaça soyunur kum gemisi tayfası tipi, 1949 (R.E.K. Arşivi)

kapusunda bir kayıkhâne üstündeki bekâr odasında yatağında basılıp o yatak kılığı ile iskele başında îdam olunan bir kaatil kayıkcı için : "...Yamalı Bekir dedikleri kanlı yiğit dahi odasından donpaça alınıp iskele önünde kellesini vurdular.." diye yazılmışdır. Bir yangın tasvirinde de : ".. bir habbe alamayub donpaça hemen kuşca canlarını kurtardılar..." deniliyor.

Büyük şehirlerde bâzı esnaf, bilhassa İstanbulda, işi icâbı, ya kapalı iş yerinde (fırın uşakları, kalaycılar gibi), yahud açıkda (gemilerden kum boşaltan, odun boşaltan ameleler gibi) donca, donpaça çalışagelmişlerdir; zamanımızda dahi böyledir (Bakınız : Fırın uşakları kılık kıyâfeti; Kum ameleleri kılık kıyâfeti).

Eski kibar tabakanın iç donları büründücükden kesilmiş olmakla kalmamış, iç donları ayrıca ipekle türlü nakışlarla süslenmişdir, bilhassa Çintamanı denilen bir nakış kullanılmışdır (Bakınız : Çintamanı).

Bizde plâjlarda denize girme, ve plâjlarda mayo giyme Cumhuriyet devrinde başlamışdır. Daha önce denize ya herhangi münasib bir yerden açıkda, veya deniz hamamlarından girilmişdir, ve denize de iç donları ile girilmişdir. Pek terbiyeli olanlar da deniz hamamlarında hamam peştemalları sarınıp denize girmişlerdir. Hâlen de açıkdan denize girenlerin çoğu, mayo yerine iç donları ile yüzerler.

Kömür gemilerinin tayfaları gemide umumiyetle iç donu ile dolaşırlar, hattâ yanaşdıkları iskele civarına da o kılıkda çıkarlar. Fırın uşakları da kısa dinlenme zamanlarında civar kahvehânelere çıplak ayaklarında takunya, sırtlarında bir fanila iç gömleği ile donpaça çıkıp otururlar. Aslında ise o kılıkda sokakda dolaşmak ve kahvede oturmak 1909 dan bu yana yasakdır.

Evlerde pamuk atan seyyar hallaclar da kendilerine tahsis edilen bomboş bir odada, yaz günleri, soyunarak, yalın ayak ve donpaça çalışa gelmişlerdir.

Kadınların giye geldikleri iç donlarına gelince başlıca hususiyeti, paçaların topuğa kadar inmeyerek baldırların yarısına kadar inmesi ve paça ağızlarının da dantelalar, oyalarla süslenmiş olmasıydı. Erkek donu olsun ka-

dın donu olsun, belden uçkurla bağlanan eski iç donlarında uçkur, donun başlı başına bir süsü bilinmişdi (Bakınız : Uçkur).

Erkekler ve kadınlar tarafından giyilmiş bir de İş Donları vardır ki Türk Lugatında ayrıca «Çekme» adı ile anılmışdır (Bakınız : Çekme), ki zamanımızın iş başında giyilen tulumları yerinde idi.

DÖRT PEŞLİ, Bir kadın entârisi çeşidinin adı (Bakınız: Entârı). Basit bir entârinin gözde kısmı, ön ve arka, iki parça olarak kesilir, ve yandan birer dikişle eklenirler. Entârinin belden aşağı kısmını bolca yapmak için iki yan dikişi arasına kendi kumaşından üçgen şeklinde birer parça eklenirdi, «peş» denilen üçgen şeklindeki bu parçalar da, kaidesi entâri eteği hizasını tutmak ve üçgenin başı yukarı gelmek üzere eklenirdi. Entârinin belden aşağı kısmına daha zengin bir genişlikle dökülüş sağlamak için de, biri öne biri arkaya, ayni şekilde iki peş daha ilâve edilirdi; ve ipeklilerden, atlasdan, sâir ağır kumaşlardan kesilen ve dört peşli denilen bu entâriler belden aşağı kısmı dalga dalga kırılarak, hele giyenler de uzun boylu kadınlar, kızlar ise, araya kumaşın tatlı hışırtıları da katılarak, giyenlere levendâne bir letâfet verirlerdi.

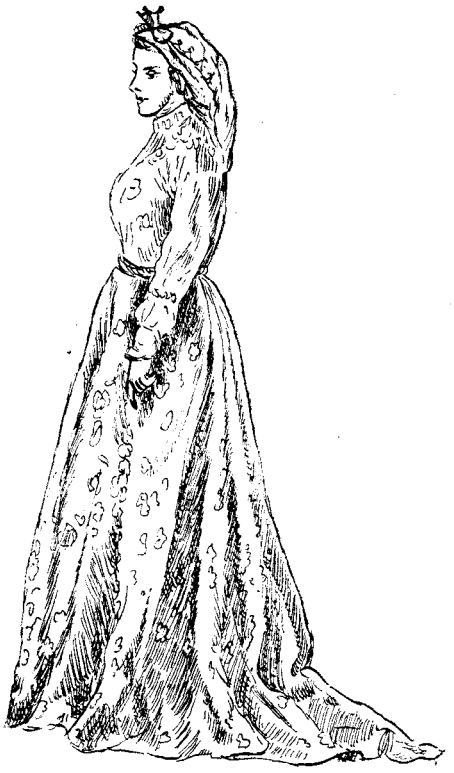

Başına yemeni bağlamış dörtpeşli entârili genç kadın, 1890 — 1900

DÖVME, Dilimizdeki eski adı ile «Veşim»; vücuda çıkmaz boya ile yapılan şekillere, nişanlara, yazılan yazılara verile gelmiş isim; vücuda dövme yaptırmaya da "Vücud dövdürmek" denilir. Tarihden önceki çağlardan zamanımıza kadar gelmişdir, ve zamanımızda tamamen avâmî bir iş, zevk, süs olmuşdur. Bilhassa gemiciler arasında çok yaygındır. Yelken devrinde, denizciliğin çok çetin olduğu asırlarda vücudunda dövme bulunmayan tek tayfaya, gemiciye rastlanmazdı.

Dövmenin yapıldığı yerlerden biri de mahbushâneler, zındanlar ola gelmişdir. Bu yönden de dövme zevki, süsü sâdece avâmî olmakdan çıkmış, apaşlık, uygunsuzluk kârı, alâmeti olmuşdur.

Bizde Tersânelilerden başka Yeniçeriler arasında da dövme, ocaklarına karşı taassubla bağlılıklarının en parlak nümâyişi bilinmişdi. 196 ortadan (taburdan) mürekkeb Yeniçeri Ocağında her ortanın, meselâ "Çatal uçlu kılıç" (Zülfikar), "Ok", "Yay", "Tüfek", "Top", "Gülle", "Mızırak ucu", "Tuğ", "Çadır", "Bayrak", "Balta", "Cami", "Minare", "Minare alemi", "Cami Merdiveni", "Âdî merdiven", "Arslan", "Fil", "Deve", "Kurt", "Köpek", "Kartal", "Şâhin", "Balıkçıl Kuşu', "Kadırga", "Gemi Çapası", "Güneş Kursu", "El - Pençe", "Hilâl", "Hurma Ağacı", "Selvi Ağacı", "Makas", "İbrik", "Süpürge", "Araba Tekerleği" gibi "Nişan" adı verilen alâmeti fârika bir resim, şekil var idi. Her yeniçeri neferi mensub olduğu ortanın nişanını el, kol, bâzu, baldır, göğüs gibi vücudunun görünen bir yerine dövme olarak nakşettirirdi. Ve bu dövmeler, yeniçeri tuvaletinin baş maddesini teşkil ederdi.

Vücud üzerinde dövme taşımanın yeniçeriler arasında ne zaman başladığı kesin olarak bilinmiyor.

Bizim tahminimize göre, devşirme kanunu-

nun kalkmasından ve Yeniçeri Ocağı kapusunun halkın ayak takımına açılmasından sonra, XVII. yüzyıl sonunda olacakdır.

XVII. ve XIX. yüzyıllarda bütün İstanbul esnafının yeniçeri ocağına kayıdlı, İstanbulda esnaf tabakasından ve ayak takımından gençlerin, oğlan çocukların da yeniçeri taslakcısı geçindiği devirlerde, vücudlarına bir yeniçeri nişanı dövdürmek o tabaka arasında çok yaygın bir hal almışdı. İkinci Sultan Mahmud 1826 da Yeniçeri Ocağını kanlı bir şehir muhârebesi ile kaldırdığında, ocakda kaydı olmayan pek çok yeniçeri taslakcısı genç de, vücudlarındaki yeniçeri dövmeleri yüzünden idam edilmişlerdi.

1826 dan evvel söylenmiş bir türküdür :

Âşifte kâkülün hoş kesmiş berber
İşmar çakar dîdesinde gamzeler
Bâzûda baldırda çifte dövmeler
İskelede piyâde, aman yağlı piyâde
Hopalımın vurgunu belki binden ziyâde

Başında şal sarılı bacağına, koluna, göğsüne dövülmüş nişanları ve göğsünde sîne perçemi ile cezâyir kesimli bıçkın, 1790 — 1808

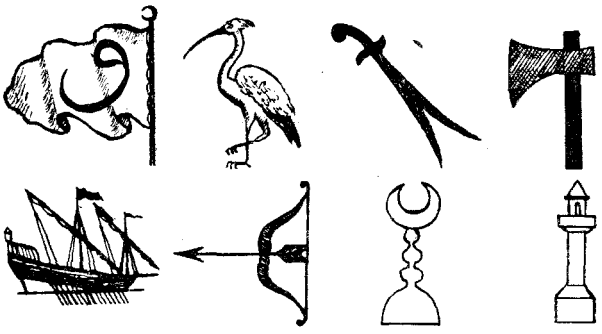

Yeniçeri kol ve bacaklarına dövülmüş nişanlardan örnekler: Vavlı bayrak, balıkçıl kuşu, çatalkılıç (zülfikar), balta, kadırga, ok ve yay, alem, minâre (R.E.K. Arşivi)

Şu beyit de o devrin ünlü şâirlerinden Enderunlu Fâzıl Bey tarafından bâzusunda ortasının dövme nişanı bulunan 71. Yeniçeri Ortasından güzel bir delikanlı için yazılmış bir gazeldendir :

Açdı bâzusunu bildim ki o meh yetmişbir
Gerdeninde sayılır hâli siyek yetmişbir

Zamanımızdaki dövmeli vatandaşlarımızdan askerliğini bahriye neferi olarak yapmamış olanların büyük çoğunluğu o nişanları mahbüshâne hâtırası olarak taşımaktadırlar.

DRAL DEDENİN DÜDÜĞÜ, Giyim kuşam üzerine halk ağzı deyim; «Kışın yaz kılık kıyâfeti ile dolaşma» yerinde kullanılır, meselâ baba zıpır oğluna çıkışır : «— Oğlum.. paltonu giysene, atkını alsana, bu havada Dral Dedenin Düdüğü gibi sokağa çıkılırmı!..». Dul kadın da hoppa kızına hitab eder : «— Eline geçeni fantaziyeye verdin.. İşte kış geldi, kaldın mı Dral Dedenin Düdüğü gibi!..».

DUDUBURNU, «Dudu, Tûtî = Papağan soyundan türlü çeşidleri olan meşhur bir kuş ki, dili insan dili gibi kalın olduğu için işitdiği sesleri taklid eder, hattâ tâlim edilir ise lakırdı dahi söyler. Dudu = Kadın, hanım, bilhassa ermeni kadınlarına verilen bir unvan» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türki).

Duduburnu; tûtî denilen ve halk ağzında dudu kuşu diye meşhur kuşun gagasının kırmızımtırak sarı renginin adı.

Hangi kumaşdan ve kesimi, yapısı ne biçim olursa olsun bu renkdeki şalvarlar, entâriler, ferâceler, hozotlar «Duduburnu Şalvar», Duduburnu Entâri", "Duduburnu Ferâce", Duduburnu Hotoz" diye isim almışlardır.

Nar çiçeği şemsiye, Duduburnu Ferâce
Bir ak yaşmak tutunmuş nakşi hayalden ince
(Âşık Râzi)

Yakın geçmişin kadın tuvaletinde bir hotoz "Duduburnu" adını taşır. M. Zeki Pakalın "Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri" isimli eserinde "Duduburnu hotoz" maddesinde şunları yazıyor :

«Eskiden kadınların başlarına takdıkları (koydukları) hotoz nevilerinden birinin adı idi. Hatırı sayılır derecede büyük olan ermeni dudularının burunlarına benzediği için bu ad verilmişdir».

Tuhaf, garib, fazla cesâretli bir yakıştırmadır. Horoz, kadın başının bir süsüdür; bir çeşidine böyle çirkin benzetişle isim takılması asla düşünülemez, kaldı ki iri burun ermeni kadınlarının da alâmeti fârikası değildir. Duduburnu Hotoz yukarda da kaydettiğimiz gibi adını, kumaşının kırmızımtırak sarı renginden almış idi.

Renkli kumaşlardan hotozlar genc kadınlar tarafından taşınırdı. Geçen asır sonlarında yaşamış Üsküdarlı kalender halk şâiri Âşık Râzi duduburnu hotozlu yaşlı bir yosmayı şöyle hicvediyor :

Hanımımın başında duduburnu hotozu
Aguşuna çekmiş bir gül ibikli horozu
Oğlanın adımına çil çil altın sayılmış
Çift otuzu aşmışdır yosmanın kokorozu

DUVAK, «Gelinin veya yeni doğmuş çocuğun başına takılıp yüzünü örten tülden ve telli süslü örtü» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Eski gelin duvakları gelin telleri ile berâber başın üstünden diz kapakları altına kadar inerdi. Şehirlerde ve kasabalarda beyaz tülden yapılırdı. Zamanımızda büyükşehirlerde ve bilhassa yüksek tabakadan gelinlerin baş tuvaletleri üstünde büyükce bir mendil kadar kalmışdır. Köylü gelinlerin duvaklarında ise, bâzı bölgeler için hâlâ kırmızı tülden duvaklar tercih edile gelmişdir .

Gelibolulu Sun'î nin bir manzûmesinden XVI. yüz yılda gelin duvaklarının al valadan yapıldığı öğreniliyor; şâirin bu konudaki mısrai şudur :

Duvağ etmişler ana al vala

Eski toplum hayatımızda güvey, gelinin yüzünü zifaf gecesi duvağını kendi eliyle kaldırarak görürdü; ve duvağı kaldırmadan, zevcesine yine kendi eliyle «Yüz görümlüğü» denilen bir mücevher takardı.

Duvak zifâfın sabahı sâhibesi tarafından sandığa konulur ve ömür boyunca telleriyle beraber saklanırdı.

Teli ile duvağı ile gelin olmak her kızın en büyük ideâli idi; bundan ötürüdür ki gelinlik çağında yahud yeni gelin iken ölen kızların tâzelerin tabutları bir duvak ve gelin telle-

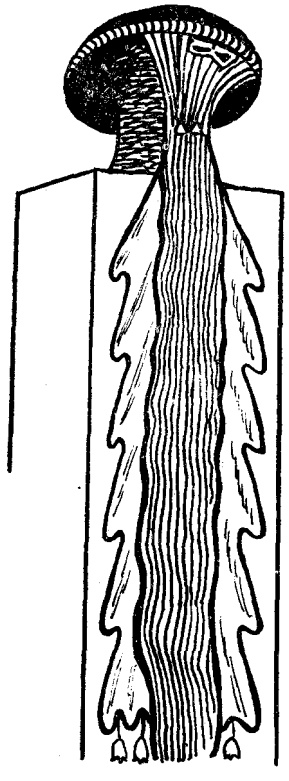

Hatice Nefise Hanımın telli duvaklı kabir taşı

ri ile süslenirdi; bu hazin geleneği ebedileşdirmiş kabir taşları da vardır; meselâ İstanbulda Muradpaşa Camii mezarlığında yeni gelin iken ölmüş bir Hatice Nefise Hanımın muhteşem kabir taşına bir gelin başlığı ile duvak ve gelin telleri nakşedilmişdir.

Yeni doğmuş çocuk duvağına gelince, Annesinin gelin tellerinden bir kaç sap tel ile süslenir, ve loğusa döşeğinde anasının ağuşunda yatan bebeğin yüzüne, babasına gösterileceği sırada örtülürdü; baba bu sefer de zevcesine yüz görümlüğü bir mücevher hediye eder, kadın da bebeğin duvağını kaldırarak yüzünü babaya gösterirdi. Zamanımızda unutulmuş mâsum, şirin ve asîl bir gelenekdi.

DÜĞME, Eski türk giyim kuşamında «düğme», gördüğü işden başka esvabın süsleri arasında yer alırdı. Tarihimizde servet ve kudreti temsil eden kimselerin altın tel ve ipek nakışlı en ağır, en kıymetli kumaşlardan kesilmiş esvablarındaki düğmeler, o esvabların maddî kıymetini yükselten elmaslardan, yâkutlardan, zümredlerden yapılmışdı. Lâle Devrinin ilk yıllarında sefir zevcesi olarak İstanbula gelmiş İngiliz edibesi Lady Montagu, Hafize Sultanın tuvaletinden bahsederken: «... sırtındaki erguvan renginde dolamanın kollarının etrâfı ve yakasından eteğine (önü) elmas düğmelerle süslüydü. (Dolamanın yakasından görünen) iç gömleğinin yakasında da, düğme yerinde, baklava biçiminde yontulmuş gaayet iri bir elmas vardı» diyor.

Akik, fîrûze, yeşim gibi kıymetli taşlar ve mercan da düğme olmuşlardır; bunlara altın ve gümüşü de eklemek lâzımdır. Halk üstlüğü cebkenleri, câmedanları, fermeneleri de oya gibi örülerek yapılmış pek güzel düğmeler süslemişdir.

Zamanımızda da düğmecilik çok gelişmişdir, küçük güzel sanatlar arasına girmişdir. Bilhassa kadın düğmeleri arasında zevk ile seyredilecekleri vardır. Hakikî mücevher düğmelerin yerini taklid taşlar almışdır, fakat altın, gümüş, bronz, bagza, fildişi, sun'i kehrübâ, sadef düğmelerin çok kıymetlileri vardır.

Güzel bir vücud yapısı güzel yüzlü bir baş taşıdığı zaman açık, uryan bir sine o güzelliğe ayrı bir revnak verir; fakat bir gömlek yakasındaki bir düğme bu temâşaya engel olur; aşağıdaki mısralar Nedimindir :

Küşâd eyle aman ol düğmei zerrîni bir pâre
*
Çözülmüş düğmeler, çâki giriban nâfedek imiş

Şu beyit de yine Nedimin bir gazelindendir :

Küşad et düğmemi, pîrâhenim aç, sînemi yokla
Hele gör neylemişdir bana şemşir nigâhın, gel..

DÜLBEND, «Pek ince beyaz bez, sarıklık bez» (Türk Lûgatı).

Günlük hayatda çok çeşidli yerde kullanıla gelmişdir; bu arada en önemli hizmeti tabâbette, cerrâhîde görür, yara bezleri, sargı bezleri dülbendden yapılır. Sık ve seyrek dokunuşuna, keten ve pamuk ipliğinden oluşuna göre çeşidleri vardır. Eski Türk giyim kuşamında da sarıklık en makbul bez olmuşdur; değirmi kesilen parçaları üzerine yazma usulü ile nakışlar basılarak kadınlara baş yemenileri namaz bezleri yapılmışdır.

Evliya Çelebi dülbendci esnafı için : «Pirleri Peygamberimizdir, kendileri de bir zamanlar beyaz destar sarmışlardır» diyor.

Aşağıdaki kıt'a XVI. yüzyıl şâirlerinden Kastamonulu Nihâni'nindir; düz beyaz dülbendin ilmiyeden (medreselilerden) olan kimselere bir alâmeti fârika olarak gösteriyor :

Sofuluk tâc ile abâ oldu
Hayf kim mârifet hebâ oldu
Dânişü fadlı, ehli ilm olanın
Kaba dülbend ile kabâ oldu

DÜZGÜN, Eski usul makiyajda kadınların yüzlerine sürdükleri beyaz ve kırmızı boyalar karşılığı kullanılmış bir isim; ayrı ayrı olarak da beyaz boyaya «aklık», kırmızı boyaya «allık», yüz boyamada hüner ve zevk sâhibi olub kibar hanımlara o yolda hizmet eden kadınlara da «düzgüncü» denilirdi; bilhassa düğünlerde ge-

lin kızın yüzü muhakkak bir düzgüncü eli ile boyanırdı.

Yaşlı yosmalar, erkek canlısı zengin dul kadınlar düzgünlerine son derecede dikkat ederlerdi. Allık zararsız bir kırmızı boya ile sağlanır, aklıkda ise üstübeçli bir su kullanıldığı için hem yüzün tarâvetini tahrib eder, hem de cildden geçerek dişler üzerinde tesir gösterir, yıllar boyunca hergün düzgünlenmiş kadınların dişleri kap kara olurdu.

Bâzı kadınların üst dudakları üstünde bıyık denilecek kadar kıllar biter; öyle kıllarını cımbızla veya ipekle yoldurtan kart yosma hanım tipini Sünbülzade Vehbi şöyle hicvediyor:

Çokdur öyle bıyığın yoldurmuş
Çehresin düzgün ile soldurmuş..

Şu beyit de aynı şâir tarafından allıklı âşifte hanım için söylenmişdir :

Düzgün ile yanağın al eyler
Âl ile âşıkın abdal eyler

Boyalı âşifteyi Abdülhak Hâmid de şöyle tasvir ediyor :

Yüzü düzgünlü, sözleri düzme
İşi can yakma ya gönül üzme

XIX. Yüzyıl sonunda çıkmış bir İstanbul türküsü :

Akşamdan sabaha kadar düzgünü düzme
Gündüz akşamlara kadar sokakda gezme
Efendi hazretlerinin gönlünü üzme
Canımdan usandım dime bu da mı moda

E

EBRÛ, (Bakınız : Kaş)

EDHEMİ TÂC, «(Tarikat erbâbının giydiği) dört dilimli bir tâc. Edebiyatımızda Tâcı Edhem diye bir tâbir vardır ki istignâyı, (dünyâ nîmetlerine kıymet vermemeyi) temsil eder; İbrahim Edhemin tâcu tahtını terk etmesinden kinâyedir» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

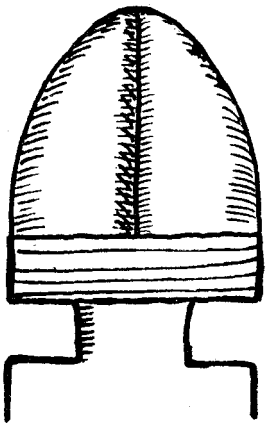

İstanbulda Eyyubda Karyağdı Tekkesinde Abdi Babanın kabir taşında Edhemî Tac

M. Zeki Pakalın «Tâcı Edhem» tâbirinin istiğna ifâde ettiğine örnek olarak Nef'înin şu mısraını alıyor :

Sernigûn peymânei Cem Tacı Ethemdir bana
«Cemin devrilmiş kadehi bana Ethemin Tâcıdır»

Edhemî Tâcı, kalenderâne fukarâlığı fazîlet bilen bektâşiler giyerdi; üst tarafı sivri olan bu külâhın «Elîfî Tâc» denilen ve yine tarikat erbabı tarafından giyilen diğer bir serpuş ile çok yakın benzerliği vardır; yine dört dilimli olan elîfî tâc ile ayırd edilen tek noktası, elîfî tâcın biraz daha yüksek, uzun oluşudur; bir de Edhemî Tâca dâima yeşil bir destar sarıldığı halde, elîfî tâca her çeşid destarın, hatta burma sarığın dahi dolana bildiğidir. (Bakınız: Elîfî Tâc).

EDİK, (Bakınız : Çekme).

EĞRİ FES MODASI, Fesin İkinci Sultan Mahmud zamanında erkek serpuşu olarak kabûlünden 1925 de bir kanun ile Türkiyede fes giyilmesi yasak edildiği tarihe kadar gençler arasında devam edegelmiş bir modadır; eski şâirlerin «eşbeh civan» dedikleri uçarlı koşarlı ve alımlı çalımlı yakışıklı delikenlılar feslerini dâimâ bir kaş üstüne, ve tercih ile sağ kaş üzerine eğmişler, bu edâya perçem, kâkül, püskül cünbüşleri de katılmışdır (Bakınız : Fes; Püskül; Perçem; Geysû; Kâkül). Şarkılarda türkülerde eğri fesli nevcivan tasvirlerine pek çok rastlanır; aşağıdaki manzûme genç bir yangın tulumbacısının tasviridir :

Çıkalım Bağlarbaşına
Mâilim samur kaşına
Yaraşmış şâhin başına
Elde gümüşlü kırbacı
Eğri fesli tulumbacı
Koşarlı ayağı güzel

Yangıncı uşağı güzel
Tırabulus kuşağı güzel
At nârayı acı acı
Eğri fesli tulumbacı
Gel sîneye ayvazım gel

At vahşeti haylazım gel
Şıkırdımım şehbazım gel
Gözün nuru başım tacı
Eğri fesli tulumbacı

Şirin adı Dilâverdir
Şâhi hûban semenderdir
Hüznî'nin bahtı yâverdir
Alur güzellerden bacı
Eğri fesli tulumbacı

ELCİK, ELLİK, (Bakınız : Eldiven)

ELDİVEN, «Ele geçirilen ve deriden, kumaşdan kesilip dikilen yâhud yün veya pamuk ipliğinden örülen el mahfazası; ellik, elcik de denilir» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Köylümüz kentlimiz tarafından kadimdenberi kullanılmışdır; eski Türk eldivenleri de (deri, kumaş ve örgü) üç şekil üzerinedir :

1 — Parmak yerleri olmayan, hamam veya para keselerine benzeyen ve bilekden bir bağcıkla bağlanan eldivenler; 2 — Yine kese şeklinde olup yalnız baş parmak için ayrı bir yer yapılmış olan eldivenler; 3 — Pençe şeklinde, beş parmak için de ayrı ayrı yeri bulunan eldivenler.

Eski Türk deri eldivenlerde bilhassa ceylân ve deve derileri kullanılmış, ve sâhibinin ictimâî mevkiine göre, ipek ve altın tel ile fevkalâde işlemeli eldivenler yapılmışdır. Deri süslemeciliğinde «çalma», «çarpma», «kabartma», «yapıştırman», «elvan (türlü renk veya altın yaldızlı boyama)» denilen usulleri ile deri üstüne ipek veya altun tel işlemeler eldivencilikde de kullanılmışdır.

Eldiven, giyim kuşamda, elleri soğuğa karşı korumak için evvelâ kışlık olarak yapılmış, ve bu yönden eldiven, köylü kadınlarımız tarafından da kullanılmışdır. Eldivenin şehirli Türk hanımları tarafından mutlak ihtiyacdan ziyâde süs tamamlamak için kullanılması, alafrangalık yolunun açıldığı Tanzimat devrinden sonra başlamışdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısındadır ki, Avrupa mâmulâtı erkek ve kadın eldivenleri Türkiyenin idhal ettiği giyim ve süs eşyası arasına girmişdir, ve yakın zamanlara kadar, memleketimizde eldivencilik, Avrupa eldivenleri ile rekabeti düşünmemişdir. Fakat 1945 - 1950 arasında Türk eldivenciliği birden öylesine gelişmişdir ki, zamanımızda, en müşkülpesend şık avrupalıyı tatmin edecek erkek ve kadın eldivenleri yapılmaktadır.

Deve derisinden işlemeli eldiven, XVII. Yüzyıl (Topkapı Sarayı Müzesinde)

Kadın eldivenleri arasında, geçen asrın sonlarında pek süslü Türk hanımları tarafından kullanılmış Brüksel dantelinden yazlık yarım eldivenleri kaydetmek lâzımdır. Ağır tuvaletlerle giyilen bu eldivenler, dirsekden elde parmak enlerine kadar kolu ve eli örtmüş, parmaklar, taşıdıkları elmas yüzükleri tam şâşaası ile teşhir edebilmesi için eldiven dışında kalmışdır.

ELİF, ALIN ORTASINA ELİF YAZMA, Arab asıllı Türk alfabesinin ilk harfi olan elif, «Allah» isminin de ilk harfi olduğu için yüzyıllar boyunca kutsal bir kıymet taşımışdır; ve bazı durumlarda, yine kutsal inanlarla yüz tuvalet ve makiyajına girmişdir.

Çocuk iken, yahud pek genç yaşda tahta oturtulan pâdişahların «Cülûs» denilen tahta oturma törenindeki muhteşem giyim kuşamları, alınlarının ortasına, ve iki kaşın arasına koyu siyah mürekkeb ile bir elif harfi yazılarak tamamlanırdı; çocuk yahud küçük delikanlı pâdişahın, alnında Allah adının (ismi Celâlin) ilk harfi ile, ogün kendisine sadâkat yemini verecek devlet ve ordu erkânına heybetli, Celâlli görüneceğine inanılırdı.

ELİFİ ŞALVAR, Sâdece «Elîfî» de denilir; kesimi pantalon kesimini aynı bir şalvar; üst kısmı pantalondan genişce, asıl şalvardan dar olub ağ kısmı da tamamen derlenmiş, toplanmışdır ki bir ara şalvar ağları yerde sürünecek kadar uzun olurdu. Elîfî Şalvar kesimi, İkinci Sultan Mahmud zamanındaki kiyâfet inkilâbında çıkmışdır; askerden başlayarak memurlara da pantalon giydirilir iken elifî şalvarı da ulemâ sınıfı, bilhassa ulemânın yüksek tabakası benimseyip giymeye başlamışdı.

ELİFİ TÂÇ, Tarikat mensublarının giydiği tâc (külâh) lardan birinin adı; dört dilimli olub Edhemî Tâc'ın hemen tam bir benzeridir; tek ufak

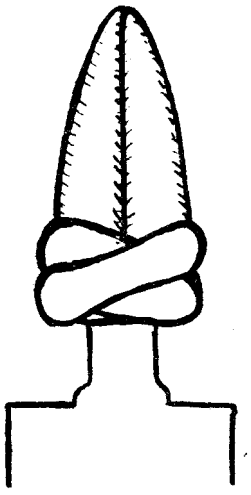

İstanbulda Rumelihisarında Şehidler Tekkesinde Şeyh Mustafanın kabir taşında Elîfî Tac

fark Elîfî Tâcın, Edhemi Taçdan daha yüksek, uzun oluşudur; en güzel örneği, Rumelihisarında Şehidlik Bektâşi Tekkesi mezarlığında Fâtih Sultan Mehmedle beraber İstanbul cenginde bulunmuş Şeyh Mustafanın kabir taşındaki burma sarıklı elîfî tâcdır.

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Elîfî Tac maddesinde: «Bektâşilerin giydikleri başlığın yassısına verilen addır» diyorki yassı kelimesinden mûrâdının ne olduğu mübhemdir; bir tâc (külâh) üzerinde yassı kelimesine verilecek her hangi bir şekil, tâcın adı olan «Elif» adı ile bağdaşamaz. Elifi Tâc, yassı değil mahtûrî, dört dilimli, uzun bir tacdır.

ELMA KÜRK, «Tilki postundan yapılan kürkün adı» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). Ucuzca kürklerden olduğu için esnaf tabakası ile dervişâne yaşayanlar ve mahalle imamları giyerdi; bir samur kürke sâhib olan bir imam kendini kibar ulemadan sanırdı.

A haspa konudan komşudan utan
İmam idi senin beş kuşak atan
Var mı senin gibi erkek canlısı
Her gün sokaklarda gezip kırıtan
Buldun bir zeberdest şehbazı peh peh
Arabacı kopuk yalın balaban
Başda keçe külâh perçemi yağlı
Bol paça donlu boğası mintan
Rahmetli babanın elma kürkünü
Giymiş de dolaşır eşbeh daltaban

(Âşık Râzi)

ENFİYE MENDİLİ, Asrımız başlarına kadar enfiye çekme tiryâkiliği memleketimizde çok yaygın idi; çalışır iken zihin açar ve uykuya, uyuklamaya mâni olur denildiği için mektebli gençler ve bilhassa medrese talebeleri genç yaşlarında alışır, enfiye tiryakisi olurlardı. Geçen asrın ünlü şâirlerinden Enderunlu Vâsıf enfiyeyi dört keyifden biri olarak gösteriyor:

Keyfin olsun dirsen âlemde eğer dört üstüne
Bâdenûş ol, tâze sev, nargûle iç, enfiye çek

İnsanı her çekişde hapşırtdığı ve o esnâdaki enfiye kırıntılarının burundan ifrâz edilmesi ile pis bir tiryâkilikdi. Enfiye çekenler «Enfiye Mendili» denilen koyu lâciverd yahud siyah renkli gaayet büyük mendiller taşırlar idi ve mendiller sûreti mahsûsada yapılır, satılırdı.

ENTÂRİ, ANTERİ, «Kelimenin aslı türkçedir, (eski yazımızda E diye okunarak) elif harfi ile yazılır, arablar bu türkce ismi almışlar, ayın harfi ile yazarak Anteri demişlerdir, (sonra bizde de arab imlâsı ile yazanlar olmuşdur); basma, patiska ve sâir kumaşlardan yapılır uzun bir libas, düz ve süssüz kadın esvabı; eskiden erkekler tarafından da giyilmişdir. Kadın ve erkeklerin iç çamaşırı ve iç donu üstüne geceleri yatağa girer iken giydikleri ve bâzan ev içinde de onunla dolaştıkları uzun bir gömleğe de Gecelik Entârisi denilir» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Entâri için yukardaki târifi yeter buluyoruz. Şehirlerimizde ve köylerimizde kadınlarımızın, kızlarımızın büyük çoğunlukla halâ giyegeldikleri bir esvabdır; ekseriya kendi kumaşından yapılmış basit süsler veya ucuz hazır dantelâlarla süslenir; yine kendi kumaşından basit bir kuşakla belden bağlanması entârinin husûsiyetidir.

Entâri, 1826 da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra İkinci Sultan Mahmud tara-

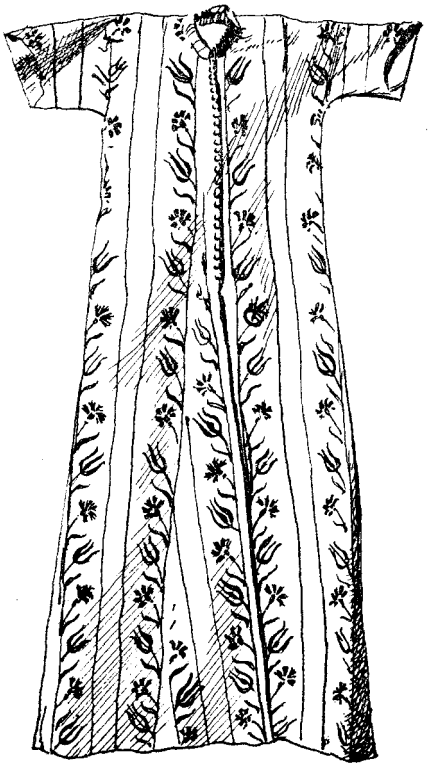

Lâle ve karanfil motifleri ile ipek işlemeli bir şehzâde (prens) entârisi, XVII. Yüzyıl (Topkapı Sarayı Müzesinde)

fından yapılan kıyâfet inkilâbına kadar sokakda günlük iş veya memuriyet hayatında erkekler tarafından da giyilmişdir. Fakat erkekler sokak entârisini asla, hiç bir zaman iç donu üstüne giymemişdir, iç donu üstüne ya şalvar, ya çakşır giyilmiş, entâri onun üstüne giyilmişdir. Bu bakımdan, zamanımızda moda olan ve etekleri pantolon üstüne salınan gömleklere benzer, şu fark ile ki, etekler çok daha uzun, ayak bilekleri hizâsına kadar inerdi, ve o uzun eteklerin savrulmaması için de belden bir kuşak ile veya bir kemer ile sımsıkı sarılır, bağlanırdı. Eski kıyâfetlerimizi gösteren ve yabancı ressamlar tarafından yapılan gravürlerde ve eski Türk minyatürlerinde erkekler çoğunluk ile şalvar veya çakşır üzerine entârilidir.

Çakşır veya şalvar üzerine giyilen erkek entârilerinin cebli olduğunu Enderunlu Vâsıfın şu şarkısı aydın olarak gösteriyor :

Kani ey mâh geçen şeb Yeniköyden beride
Bir kayıkda iki büt var idi bizden geride
O vesileyle söz açdım sana geldi yeri de
Yazmış idim o sözü kalmış öbür anteride
Vâdiniz buse mi vuslat mı unuttum ne idi.

Entârili bir nevcivanı tasvir eden aşağıdaki beyitler, Enderunlu Vâsıfın Üçüncü Sultan Selim şânında yazdığı bir kasîdenin girizgâhındadır :

O büt'ün gaayet yakışmış cilvei endâmına
Sırmalı tavşankanı mîntan şarâbî anteri
Ayağı yer mi basar rindanı aşkın şevk ile
Dalfes, sâgar be kef geldikce bezme ol peri

«O güzelim dilber endâmına sırma işlemeli tavşankanı mıntan ile şerâbî entâri gaayet yakışmış; o peri dalfes ve elinde kadehle meclise geldiği zaman, şevklerinden aşk rindlerinin ayağı yere basmaz, (uçarlar)..».

Başı salma yemenili, ayağında mercan terlik ve gecelik entârili kız, 1900 (Müsahibzadeden)

Bir mahalle karısı ağzından kızına nasihat yollu şu mizâhi kıt'a da aynı şâirindir :

Çekdir çiçekli anterine telli bir şerit
Akranlarına paça günü giy de körlük it
Kâküllerini bağla saçı düğününe git
Alur seni de belki bugünlerde bir yiğit
Olma sokak süpürgesi hanım hanımcık ol

Entârilik güzel bir kumaş, sevgiliye alınacak makbul hediyelerden idi; şu kıt'a yine Enderunlu vâsıfın bir şarkısındandır :

Buluruz istediğin, itme sitem beyhûde
Hele yarın bakalım bizde olan mevcûde
Yok senin istediğin anterilik çarşûde
Ne yapayım ay efendim a benim sultânım

1826 - 1827 arasındaki kiyâfet inkilâbından sonra erkeklerin çakşır veyâ şalvar üstüne yüzyıllardanberi giye geldikleri sokak entârileri giyilmez oldu, türk giyim kuşamında tamâmen târihe mal oldu. Fakat buna karşılık, genç ve yaşlı, iş saatlerinin dışında sokağa gecelik entârileri ile çıkdılar; semtlerinin manavına, kasabına, bakkalına gecelik entârileri ile gittiler, mahalle kahvehânelerine de yalın ayak, ayaklarında takunya, başlarında fes yahud bir gecelik takkesi ve gecelik entârileri ile çıkıp oturdular; bu lâübâli hürriyet 1908 - 1909 yıllarına, İkinci Meşrûtiyete kadar 70 yıl kadar devam etti, ve 1909 da ilk defa İstanbulda, ve İstanbulda Üsküdarda erkekler için gecelik entârisi ile sokağa çıkma yasağı kondu. Aşağıdaki şirin yazı Hüseyin Suad Beyin Kalem isimli mizah mecmuasında Gâveci Zâlim takma adı ile bu yasak üzerine bir sohbet fıkrasıdır :

Devlet adamı vezir Ahmet Vefik Paşanın üstünde gecelik entârisi
(R.E.K. Arşivi)

«Geçenlerde Üsküdarda Sultantepesinde oturan dostlarımdan birine misâfir gittim. Niyetim birkaç günümü orada âsûde geçirmekdi, fakat bu sene oranın neşvesini kaçıran bir mesele var : Entâri yasağı...

«Entâriyi ancak yatağa girerken giyersem de başkalarını bu kılıkda sokakda seyretmesini pek severim. Meselâ, titiz ve temiz kimseler vardır ki entâriyi arkasına, takunyalarını ayaklarına, ince yazlık hırkasını omuzuna alarak şöylece sandalyaya kurulurlar, tamâmiyle istirahatda bulunduklarını gösterecek bir tarzda öyle bir vaziyet alırlar ki insanın imreneceği gelir.

«Üsküdarda bu sene entârilerin pabucu dama atıldı, sokakda gördükleri entârililerden para cezâsı alıyorlar. Sultan tepesinde konu komşu birleşdiğimiz zaman ekser sohbetimiz entâriler üstüne oluyor. Kimi memnun, kimisi pür hiddet, bâzıları da : Bu âdetâ şahsî hürriyete müdâhaledir!.. diyor.

«Sabaha karşı sokakda müdhiş bir gürültü ile uyandım : Tutun!.. Kaçıyor!.. Sağdan!.. Soldan!..

«Ne oluyoruz diye pencereyi açdım bakdım. Beyaz entârili, uzun boylu, baş açık, yalın ayak birisi yere ve gökyüzüne birşeyler söylirek koşar gibi gidiyordu. Arkasında iki polis, Jandarma, bir bekci tâkib ediyor ve dur emrine karşı o beyazlı heyûlâ muttasıl yürüyordu. Kulak verdim, manzum bir şey okuyordu :

Karikatürde erkek gecelik entârisi «...entârisiz öksüz gibi kaldı Üstüdarım...»
(Cem, Kalem Mecmuası, 1909)

Entâriyi inceden, kalından
Altmış sene giydi cismi zârım;
Entâri yasak olunca artık
Kayboldu benim de ihtiyârım.
Entâri içinde çünki geçdi
Ömrüm ,bütün aşkı nevbahârım.
Mâtem tutuyor bu yıl dolabda
Yazlıklarım, âh penbezârım.
Entârisiz, aşksız, çiçeksiz
Öksüz gibi kaldı Üsküdarım!
Ölsem de yine gam yemem
Entârı Dede olur mezârım;
Kabrimde kemiklerim gülümser
Entâri giyerse türbedârım!...».

Entâri yasağı üzerine bu mizâhî manzûme bellidir ki Hüseyin Suad Beyindir.

Erkek gecelik entârileri yaz için beyaz patıskadan, kışlık olarak da beyaz pâzenden kesilirdi; yalnız güveylerin gecelik entârileri beyaz ipekliden yapılırdı.

Kadın ve kız gecelik entarilerinin yakası azıcık dekolte olur, yakadan bele kadar göğüs yırtmacı bâzan düğme yerine bir kordelâ ile bağlanıp kapatılır, yaka ve kol kenarlarına ve göğsüne fisto süsler işlenir, farbalaler konur, ve entâri bedene nisbet az bolca yapılır, etekleri de bâzan yere kadar inmez, ayak bileklerinin üstünde kalırdı. Kız gecelik entârileri renkli olduğu zaman penbe ve süt mâvisi diğer renklere tercih edilirdi.

ENVERİ, Birinci Cihan Harbi içinde başkumandan vekili Enver Paşa tarafından kara ordusu efrad ve zâbitlerine giydirilmiş bir serpuşun adı (Osmanlı Devletinde başkumandan pâdişahdır); isim halk tarafından Enver Paşanın adına nisbetle verilmişdir, ilk çıkdığı zamanlar askerî kabalak denilmişdi.

Koloniyal şapkayı andırır, yapısı da ona benzer, hâki renkde ve dört parmak kadar eninde kuşak gibi bir bezin bir usule göre sa-

rılması ile yapılmışdı. Birinci Cihan Harbine âit bütün resimlerde askerlerimizin başında Enverî görülür; o harbe iştirâk etmiş bütün kumandanlarımızın, bu arada Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Atatürkün de enverili resimleri vardır.

ETEKLİK, «Belden aşağı giyilen ruba, fistan, tennûre» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türki). Belden aşağı bir yârım entâridir diyebiliriz. Bir kadın esvabıdır, ve etekliğin kadınlarımız tarafından yaygın şekilde giyilmeye başlaması, Tanzimât Devrinden sonradır; ve alafrangalık yolunda yüksek tabakaya mensub âilelerin kadınları tarafından rağbet görmüştür.

Bir kadın giyim şeyi olan eteklik, tuvaleti belden yukarı giyilen bir bluz ile tamamlamışdır; ve Tanzimâtdan zamanımıza kadar etekliğin türlü kesimleri olmuşdur. Bu kesimlerin en önemli husûsiyetleri de uzunluk ve kısalık modalarıdır, topuklara kadar inmiş, baldır hizâsına çıkmış, diz kapağına, hattâ diz kapağının da üstüne kadar kısalmışdır; kırmalıları olmuş, çan şekline benzeyenleri olmuşdur.

Zamanımızın en son modası diz kapaklarından da çok yükselmiş «Mini Etekliler» dir.

Tanzimâtdan önce eteklik erkekler tarafından «tennûre» adı ile mevlevî dervişlerince semâ esnasında giyilmişdir (Bakınız: Tennûre). Yine o eski devirde köçek oğlanlar da, rakıslarına ayrı bir câzibe, âhenk verdiği için eteklik giymişlerdir. XVII. Yüzyılın ünlü yazarı Evliyâ Çelebi İstanbulun oyuncu kollarının köçeklerinden bahsederken : «...her biri şib ve zerbaf etekliklerini kuşanıp meydânı muhabbetde rakıs ve cevelân ettiklerinde gören üftâdeler hayran olur...» diyor.

Aşağıdaki beyit, şâir Beliğ'indir :

Giyüb bir al eteklik hâleden meydâne azmetti
Semâda mevlevi âyinini tasvir eder mehtab

Şu beyitler de Nedimin bir gazelindendir :

Dili raksâver ider sabr idemem mâ haseli
Yüreğim oynadı gördükde o çengi güzeli
Al eteklik olalı cûyi mûrad uzre habab
Ber hebâ itti dili nağmei derten yeleli

F

FELEK TABANCASI, Kadın başının eski süslerinden Hotoz'un bir biçiminin adı; Kaptânıderyâ Hacı Vesim Paşa torunu Neş'ecan Hanım efendi şöylece târif etmişdir: «Hotozun ön tarafında çarkı felek şeklinde bir fiyonga vardı; bu fiyonga eski tabancaların mermileri taşıyan döner topuna benzetilmiş, çarkı felek şekli adından da Felek ismi alınıp hotoza Felek Tabancası adı verilmiş olacakdır. Tâzeler, tâzelerin fingirdekleri, yaşlansa da gönlü tâze kalan yosmalar tarafından bağlanır hotoz idi. Aynı tarzda baglanan kundak yemenilere de Felek Tabancası denilirdi (Bakınız: Kundak Yemeni)».

Baş yemenisini kundak şeklinde ve Felek Tabancası düğümle bağlamış İstanbul kızı, Müsâhibzâdeden (R.E.K. Arşivi)

FERÂCE, ERKEK FERÂCESİ, Aslı arabca «Ferrâce» dir, fakat şiirde vezin zarureti veya lugatperdazlık olmadıkça dâimâ Ferâce denilegelmişdir. «Ulemânın giydiği pek geniş ve (yine çok geniş olan) kolları yarık bir nevi biniş» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). «Bol kollu ve yakalı biniş; kenarına samur kürk de kaplanırdı, eskiden ilmiye ricâli giyerdi» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Luğatı)

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Ferâce maddesinde erkek ferâcesi için şunları yazıyor.

«İlmiye ricâlinin resmî günlerde giydikleri sırma işlemeli üstlüğe de ferâce denilirdi. Biniş dahi denilen bu ferâcenin kolları çok boldu, çuhadan yapılırdı. İlmiyenin ferâcâ giyenleri hicrî 1264 (M. 1848) senesinde rütbelerde yapılan tâdilât ile başlamış, Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmişdir. Tanzimatdan önce saray erkânı da ferâce giverdi. Bunların kürke kaplı olanları da vardı. Başçavuş divan günleri kürklü ferâce giyerdi» (M. Z. Pakalın).

Yukardaki satırlarda «Kürke kaplı» ve «Kürklü» tâbirlerinden kasıd, ferâcede iki ön kenârının, yakadan etek ucuna kadar kürklü de olabildiğidir; yoksa içinin de kürklü olduğu sanılmasın. Zirâ ferâce diye kesilmiş bir çuha bir ferveye kaplanırsa (Bakınız: Ferve) ferâcelikden çıkıp çuha kaplı kürk olur.

Delikanlı ferâcelerinin kolları kısa olur bir de geniş devrik yaka ilâve olunurdu, kol kenarları ve yaka sırma harçla işlenirdi; önünde sâdece süs olarak kalan kürk parçaları ile gençleri pek açan bir üstlük idi, yazın pardesü yerine giyilirdi.

XVIII. yüzyıl şâirlerinden Sâbit bir vâiz efendiyi şöyle hicvediyor:

Ferrâce ve destar ile pek maskara düşmüş

Sağ elinde çubuğu, kolunda tütün kesesi, sol elinde yelpâze, ayaklarında arkası basık filâr, şalvar üzerine entâri giymiş ferâceli İstanbul delikanlısı, XVIII. yüzyıl (R.E.K. Arşivi)

FERÂCE, KADIN FERÂCESİ, «Kadınların sokakda yaşmakla berâber giydikleri üst esvabı ki muhtelif biçimlerde olup en mârûfunun, eteklerle bir boyda yakası vardır» (Şemseddin Sâmi, Kaamusu Türki).

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Ferâce maddesinde kadın ferâcesi için şunları yazıyor: «Çarşafdan evvel kadınların tesettür (müslümanlık gereği örtünme) için giydikleri üstlüğün adıdır; çuhadan, sofdan, sonraları aynı zamanda fantezi kumaşlardan yapılırdı. Düz, süssüz, sâde olanları olduğu gibi, cebleri ve yakaları işlemelileri de olurdu. Arkası, yakası uzun olanları, modaya göre bol ve darları vardı; renkleri de daha ziyâde koyu idi. Bir aralık al moda olmuşdu, kibarlar hep al ferâceler yaptırmış idi :

Al ferâce, ince yaşmak, eldiven
Gencliğim var isterim elbette ben

diye şarkısı da çıkmışdı. Ferâce mantodan hemen hemen farksızdır. Ferâceyi mantodan ayıran cihet, ferâcede manto tarzında geniş yaka bulunmaması (!) ve daha uzun olmasıdır. Ferâcelerin yakaları, askerlerin giydikleri ceketlerin dik yakaları tarzında idi» (M. Z. Pakalın).

Hemen yukardaki satırlar, Ferâceyi hattâ ferâcenin resmini bile görmemiş bir kimsenin kaleminden çıkmış zannını uyandırır. Ferâce ile mantonun hiç bir yönden benzerliği yokdur; manto, kendi başına, müstakilen bir üstlükdür; Ferâce ise, başı-saçları örten yaşmak ile tamamlanan bir üstlükdür. Ferâcede manto gibi geniş yaka bulunmamakta idi demek ise hayretle karşılanacak lâfdır; Ferâcede yaka, bu üstlüğün bir ikinci parçası sayılacak kadar geniş, ve omuzlardan, sırtdan yere kadar dökülecek büyüklükde idi.

Ferâce kadimden İkinci Sultan Abdülhamid devri sonlarına kadar büyük şehirlerde, bilhassa İstanbulda giyilmişdir, ve yaşmakla beraber kullanılmışdır; başı örten yaşmak ve vücudu örten ferâceden mürekkeb müslüman Türk kadınının bu eski sokak kıyâfeti, kıza kadına feerik bir güzellik ve çekicilik veren bir kıyâfet idi. Yüz yıllar boyunca Avrupalı yazarlar ve ressamlar ferâceli yaşmaklı Türk kadınlarının sihri altında kalmışlar, onları tasvir eder pek çok resim yapılmış, hattâ Avrupalı sefîreler, İstanbula gelmiş ünlü kadın yazarlar ferâce ve yaşmak altında kendi portrelerini yaptırmakdan da kendilerini alamamışlardır.

Eski Türk kadınının sokak kıyâfetindeki sihir ve füsûnun en büyük sırrı muhakkak ki yaşmakta idi. İki parçadan mürekkeb olub bi-

İstanbul'da Büyük Kapalı Çarşıda Yağlıkcılarda ferâceli hanım (Presiozi'nin bir sulu boya tablosundan Sabiha Bozcalı eliyle) (R.E.K. Arşivi)

ri başı, diğeri de gözlerin hemen altından yüzü örten yaşmak, tuvaletine düşkün bir kadını uzunca bir zaman ayna karşısında tutacak dikkat ile bağlanırdı (Bakınız: Yaşmak).

Yukarda da kaydedildi, Ferâce de yaşmak gibi iki parçadan mürekkeb olub biri uzun kollu rob kısmı idi. Bu robun boyun etrâfı ve önü, her devrin modasına göre şeridler, dantellerle süslenir, işlenirdi. Ferâcenin ikinci parçası, benzetmede büyük hatâmız olmayacakdır, zamanımızın bahriye neferleri üniformasındaki palet denilen geniş mâvi yakalar gibi, gerdan altında bir kavuşma noktasından omuzlara doğru açılan ve omuzları aşarak sırta kıvrılan, ve yere kadar dökülüp inen, âdetâ bir pelerine benzeyen geniş ve büyük bir yaka, arkalık idi. Ferâcelerde bu ikinci parça, arkalık yakalar, o kadar nümâyişli, şatafatlı, süslü yapılmışlardır ki, sokaklarda yabancı erkeklerin gözlerini kadınların üstüne çekmiş, devir olmuş, giyeni kahbelik, haspalık ile suçlayacak kadar ileri gidilmiş, aşırı süslü ferâceler, aşırı süslü ferâce yakaları için devlet yasakları çıkmışdır (Bakınız: Açık saçık gezme yasağı).

Aşağı tabakadan kadınlar ile kibar hanımların ferâce ve yaşmakları her devirde ayrı ayrı olmuşdu. En câzib renklerde aşırı süslü ferâceler ancak hanımlar sırtında görülmüşdür. Bilhassa İstanbulda ferâce ve yaşmak tuvaletlerine aşırı önem verenler, büyük şehrin yosma nigârları ola gelmişdi.

Ahmed Râsim «Fuhşi Atik» isimli ölmez eserinde önü sıra yürüyen ferâceli bir yosmayı şöyle tasvir ediyor:

«Alt üst yaşmağın birleşdiği saç topuzunun açık bırakdığı ense omuzlara doğru, avuc gibi mi desem, ne desem, dört parmak arzında beyaz mı desem, biraz mücellâ, bir sâha görünüyor. Ondan ötesini beş altı parmak eninde yine siyah boncukdan çiçekli gibi bir yaka örtüyordu. Ya gron, yahud mantin olacak, ferâcenin arkalığı aşağıya doğru su gibi akub dururken kalça hizâsından bükülmüş küçük ve yine beyaz bir elin yumuk parmakları arasına sokularak tatlı miller, kıvrımlar yapmışdı; adımların hareketi ile bir o yana, bir bu yana dalgalı dalgalı bocalandırıyordu...»

Şu beyit geçen asrın büyük şairlerinden Yenişehirli Avni Beyindir; dilber bir genç kız şânından ziyâde ilmiyeye mensub bir delikanlı için yazılmışa benzer:

Yeşil ferrâce giysen goncasın ey lâlerû ammâ
Gülüb açıldığın demler gülizîbâya benzersin

Şu kıt'a Beşiktaşlı Gedâi'nindir:

Yukardan aşağı ferâce siyah
Görenler yârimi ettiler ah vah
Kimi mecnun oldu kimi de seyyah
Koltuğum kabarır gördükce yâri

Orta oyunlarında «Zenne» (Kadın) rollerine çıkan genc sanatkârlar ferâce ve yaşmak altında kadından, hattâ güzel, oynak

Orta oyuncu zenne delikanlı kadın ferâcesi yaşmağı altında
(R.E.K. Arşivi)

ve yosma bir kadından asla farkedilemezdi; orta oyununu ilk gören toy taşralılardan zenneyi hakikaten kadın zan edip âşık olanlar çıkdığı söylenir.

FERÂHİ Fesin üst tablası üstüne dikilen ve fesin dâima kalıblı durmasını sağlayan sarı pirinçden yapılır dâirevî ince bir plakanın adı.

Fes'in millî serpuş olarak kabülü İkinci Sultan Mahmud zamanındadır (Bakınız: Fes). İlk feslerin püsküllerî, tel ipek püsküller idi; fesin üst tablasının ortasındaki bir ibiğe geçirilip bağlandıkdan sonra, tablanın dâirevî kenarından fesin etrâfına fırdolayı dökülürdü; ve ufak bir rüzgarla savrulur, tel tel ipekler birbirine dolaşır, karışır, püskül güzelliğini kaybeder idi. Bunu önlemek içindir ki «ferâhî» kullanıldı; püskül takılıp fes tablası üstüne intizamla yayıldıkdan sonra onun da üstüne bu dâirevî ince pirinç levha kondu ve dikildi, böylece püskülün dağılıp bozulması önlendi, fesin etrâfına fırdolay dökülen püskülün telleri karışdıkca da, bir tarakla kolayca taranıp düzeltildi.

Tel ipek püsküllerden sonra burma top püsküller çıkdı (Bakınız: Püskül). Bunlar ibiğe geçirilip bağlandıkdan sonra fesin tablası kenarının bir noktasından aşağı salındı, tabla kenarına da bir kaç ilmek dikiş ile tesbit edildi; püskül dağılması, karışması diye bir şey kalmadı, dolayısı ile «ferâhi» de lüzumsuz bir yük ,ağırlık oldu. Fakat, fesin başda güzel durması için, kalıplarını muhafaza etmesi lâzımdı. Burma püsküllerle berâber ortaya fes kalıbcısı esnafı çıkdı. Az da olsa fes kalıplatmak bir masraf idi. Askerin ise fes kalıbının düzgünlüğünü koruması çok zordu, sık sık kalıplatma imkânını sağlayamayacağından, burma püsküller çıkdıkdan sonra, ferâhî, fesin dâima kalıplı durmasını sağlayan bir faydalı şey olarak, asker feslerinde muhâfaza edildi, ve 1908 meşrutiyetine kadar askere beylik bir fesle beraber bir de ferâhî verildi.

Ferâhî, feslerinin kalıpları pek tez bozulacağı âşikâr olan Çocuk feslerinde de kullanılmışdır; hatta çocuk feslerinde, evlerde kesilip yapılan mukavva ferâhiler de kullanılmışdır.

Mâdeni olsun, mukavvadan olsun ferâhiler kaba, düz bir levha olarak bırakılmamış, zarif oymalarla tezyin edilirlerdi.

Cebkenli, entârili ve fesi ferâhili Bursalı kız (Kıyâfeti Osmaniye Albümünden)

Cumhuriyetin ilânına kadar İmparatorluğun son yıllarında askerî inzibat erleri ve subayları, boyunlarından bir kordon ile göğüslerine hilâl şeklinde mâdeni bir levha asarlardı ki bu levhanın üzerinde «Kanun» yazılı idi; M. Z. Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Kanun yazılı hilâl şeklindeki bu mâdenî levha - plâklara da «ferâhî» denildiğini yazıyor.

FERMENE «1 — Harcla işlenmiş ve yuvarlak yanlı (?) yelek; 2 — Harcla işlenmiş esnaf ve sâire takımına (ayak takımına) mahsus her nevi elbise» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türki).

«Fermene kelimesinin aslı lâtince paramentum'dur, elbisenin önüne dikilen süsler demekdir; (bizde fermene) çuhadan veya abadan kısa bir yeleğin adı» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı).

«Gaytanlı bükme nakışlı çuha veya aba» (Ahmed Vefik Paşa, Lehçei Osmânî).

M. Zeki Pakalın bu kaynaklardaki kayıdları aldıkdan sonra «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserin Fermene maddesinde şunları yazıyor: «Kolsuz, işlemeli bir nevi yeleğin adıdır; salta, ceket, şalvar ve poturlara sırma (?) ve kaytandan yapılan işlere de bu ad verilir. Fermene daha ziyâde Rumelide giyilirdi».

Fermene, halk ağzında daha ziyade kaytanla işlenerek süslenmiş yeleklere isim olmuşdur; Şemseddin Sâmi Beyin bu yelekleri târifindeki «yuvarlak yanlı» tâbiri de mübhemdir.

Fermene, çuhadan veya abadan kesilir, kolsuz, vücuda sım sıkı yapışır ve önden çapraz kavuşur bir yeleğin adıdır. Dâimâ avam ve esnaf tabakası tarafından giyilmişdir. Bu arada bilhassa yangın tulumbacıları fermeneye aşırı rağbet göstermişlerdi; tulumbacılığın

Fesinde ağabâni, sırtında mintan, fermene, ve elîfî şalvarlı, ayaklarında Kamerçin pabuç, sandığın üniforması olan ceketini omuzuna atmış yangın tulumbacısı
(R.E.K. Arşivi)

da 1827 ile 1880 arasındaki ağır çardaklı yangın tulumbaları devrinde, usta bir terzielinden çıkmış güzel bir fermene, dizlik ve kuşağın üstünde tulumbacı kıyâfetini tamamlamışdı (Bakınız: Tulumbacı kıyâfeti; Dizlik). Kalender meşreb şâirlerimizin esnaf civanlarını medih yolunda yazdıkları şiirlerde o gençlerin kılık ve kıyâfetleri târif edilir iken Fermeneden de bahsedilmişdir.

Aşağıdaki kıt'a geçen asır sonunda yaşamış Rifat Beyin bir köçek için yazılmış bir şarkısındandır:

Dün bakdım ol penbe tene
Zülfü dökülmüş gerdene
Al şal turuncu fermene
Hoş yakışır ol dilbere
(Hâşim Bey Mecmuası)

FERVE, «Aslı arabca isim: Kürk kaplanmış esvab» (Hüseyin Kâzım Bey, Büyük Türk Lugatı) M. Z. Pakalın da «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Ferve maddesine bu târifi aynen almakla yetiniyor.

XVIII. yüz yılın ünlü şâiri Nedim bir şarkısından:

Kaplatıb gül pembe şâli fervei sâmûruna
Ol siyah zülfü döküb sînei billûruna
İtrı şâhîler sürüb ol gerdeni kâfûruna
Îddir çık nâz ile seyrâna kurban olduğum

Nedimin pek renkli ve zarif bu tasviri ile tam tezad hâlinde, aynı asır sonlarında yaşamış Sürürî ferveyi şu ağır hicviyesinde kullanmışdır:

Mest olub fervesini tersine giymişdi köpek
Ayıya döndü de çingâneler oynattı onu!

FERVEİ BEYZÂ, Beyaz ferve, beyaz kürk (Bakınız: Ferve); «Fervei Beyzâ» Osmanlı Sarayı ağzı bir terimdir. Pâdişahın şahsında temsil edilen devlete sadâkatle hizmet eden veya etmesi istenen kimselere madalya ve nişan yerine elmaslı sorguçlar, hançerler, kılıçlar ve en alâsından kürkler verilirdi, bu arada «Fervei Beyzâ» da yalnız Şeyhülislâm Efendilere verilirdi.

«Fervei Beyzâ», gaayetle yumuşak ve çok bahalı «Hermine = Beyaz Su Samuru» pos-

tundan yapılmış beyaz bir kürkdür, ki bu postun dilimizde asıl adı «Kaakum» dur.

FES, «Kuzey Afrikanın batısında Fas şehrinde îcâd edilmiş kırmızı renkli bir baş kisvesidir; bütün osmanlı memleketlerinde ve diğer bâzı müslüman memleketlerinde yayılmış, giyilmişdir» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî)

«Fas şehrinde icâd edilmiş mâruf baş kisvesi» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı)

Osmanlı İmparatorluğunun son yüz yılı içinde Türkiyede erkekler için kabul edilmiş ve resmiyete bürünmüş kırmızı renkli serpuş; kalıpsız hâli ters kapanmış bir çanağa benzer ki fes üzerine :

Kırmızı çanak
Kıllıya kapak

bilmecesi pek güzel tanzim edilmişdir. Giyilirken devir devir ve her devirde çeşidli olarak kalıplanmış ve o yüz yıl içinde değişik modalarda püsküllerle süslenmişdir.

Fesin Türkiyede evvelâ askerî bir serpuş olarak resmen kabûlü 1827 - 1828 arasındadır, Cumhuriyet devrinde 1925 yılında çıkan bir kanun ile de Türkiyede fes giyilmesi yasak edilmişdir.

Fesin çok eski bir tarihi vardır. Anadolunun mitolojik çağlarında Frikya Kıralı Midas'ın icâd ettiği «Frikyalı Külâhı» fesin dedesidir denilebilir. Frikyalılardan sonra fesin eski örnekleri olan çeşitli kırmızı külâhları romalılar, Bizanslılar, Rönesans asırlarında İtalyanlar giymişlerdir .

Türk lugatlarında fesin icâd edildiği memleket olarak gösterilen Fas, İslâmiyetin yayılışından sonra fes giyilen ilk müslüman memleketidir. Cezâyirliler ve Tunuslular da Faslılar gibi fes giymişlerdir. XVI. Yüzyılda Cezâyir Osmanlı İmparatorluğuna ilhak edildiğinde ve bu memleketde çok kuvvetli bir deniz akıncıları teşkilâtı kurulduğunda, o yaman deniz akıncıları, Cezâyir Korsanları başlarında fes giymişlerdi, onların kırmızı fesleri hattâ alâmeti fârikaları olmuşdu. Bu bakımdan «Fes» in Türkiyede giyilmesi XVI. Yüzyılda başlamışdır. XVII. Yüzyılda yaşamış büyük Türk yazarı Evliyâ Çelebi Akka Limanı önünde bir deniz cengini anlatırken : «...cümle kırmızı fesli guzâtı müslimin kalyonun kıç ve baş palavrası üzerinde sîneçâk olarak Allah Allah sedâsına rehâ buldurub...», «...ardı sıra yeşil alemli iki kalyonda al fesli cezâyirliler...» diyor.

Meşhur seyyahatnâmesinde İstanbulda Kasımpaşayı anlatır iken yine Evliyâ Çelebiden öğreniyoruz ki daha XVII. yüzyılda, Osmanlı Donanmasının gedikli bahriyelileri de başlarına fes giymektedirler : «Kasımpaşa halkının bir kısmı gemicilerdir ki cümlesi Cezâyirli elbisesi giyip Kırmızı Fes üzerine kafesi destar ve arkalarına burnus, demir koparan, karput, günâgün dolamalar, ve bellerinde çatal pala bıçaklar ve ayaklarında tomaklar ve bâzıları baldırı çıplak serenbaz, cundabaz gazilerdir».

XVI. ve XVII. Yüzyıllarda erkek fesleri cezâyirli gemicilerin başlarında görülüyordu, İstanbul hanımları ise daha o asırlarda başlarına fes giymeye başlamışlardı (Bakınız : Fes, Kadın fesi).

İkinci Sultan Mahmud 1826 da Yeniçeri Ocağını kanlı bir şehir muhârebesi ile kaldırdıkdan sonra, yeniçerilik hâtıralarını da tamamen yok etmek için kökden bir kıyâfet inkilâbını zarurî görmüşdü. «Asâkiri Mansûrei Muhammediye» adı ile yeni Türk ordusu kurulmuş, bu orduda askere setire pantalon giydirilmiş, fakat baş için münasib bir serpus bulunamıyarak «Şubara» denilen ve yeniçeriler tarafından hiç giyilmemiş bir nevi keçe külâhlar üzerine sarıklar sardırılmışdı (Bakınız: Şobara)

Devrin ünlü vezirlerinden Mehmed Husrev Paşa, ki sonraları Koca Husrev Paşa diye anılmış, 1826 kaptanpaşalık makamında ve donanma ile beraber Akdenizde bulunuyordu. Türk bahriyelilerini Avrupa devletlerinin donanmalarında olduğu gibi sıkı askerlik tâlimine tâbi tutmuş, 1827 de de İstanbula dönerken donanma efrâdının başlarına Tunusdan satın aldığı fesler giydirmişdi. İstanbula geldiğinin tezine, bu fesli bahriyelileri pâdişahın bir cuma namazı alayına çıkardı, teslimli askerin intizâmı ve başlarındaki al fesler hem pâdişah

hem de halk tarafından fevkalâde beğenildi, ve İkinci Sultan Mahmud fesi kara askeri için de bir serpuş olarak kabul etti.

Kara askerinin deniz askerinden ayırd edilmesi için de Asâkiri Mansûre feslerine eğri bir sarık sardırıldı. Hattâ askerle de yetinilmeyerek bütün devlet memurlarının ve ulemâ efendilerin de fes giymesi için yeni bir kıyâfet nizamnâmesi yapıldı; bu nizamnâmede memurların askerden ayırd edilmesi için feslerine hiç bir şey sarmamaları, yâni dalfes giymeleri tesbit edilmişdi. Yalnız ulemâ efendiler için fesin etrafına beyaz bir dülbend sarmaları bir imtiyaz olacaktı. İşte hem de fesi halka hoş göstermek için devrin şöhretli şâirleri fes için medhiyeler, şarkılar, gazeller yazdılar, fesi örerlerken bu yeni serpuşun bilhassa gençlere gaayetle yakışdığını söylediler.

Güftesi bir marş güftesine benzeyen Rifat Beyin şu şarkısı Hicazkârdan bestelenmiş :

Kisve giydi buldu asker şimdi şan
Her biri oldu misâli kahraman
İtmede böyle cemîi asâkiran
Pâdişâhım devletinle çok yaşa

Pek yaraşdı eğri sarık eğri fes
Resmine erbâbı irfan didi pes
Bu sözü tekrar iderler her nefes
Pâdişahım devletinle çok yaşa

İlk asker feslerinin sarıkları eğri sarıldıkdan başka, bu şardıkan, başa da eğri konulduğu anlaşılıyor; Nikogos Ağanın Hüseyinîden bestelediği bir şarkıdan da asker başındaki eğri feslerin bütün gençler arasında bir moda olduğu anlaşılıyor (Bakınız : Egri fes Modası) :

Bir yana eğdir fesin ey nevcivan
Halka halka kâkülün olsun ayan

*

Eğmiş fesini turresin olsun ten açmış
Sandım ben ise bağçede top fesleğen açmış
(Enderunlu Vâsıf)

(Turre = Kıvırcık kâkül)

Her yeniliği istemeyen aşırı muhâfazakâr ham sofularla yeniçerilik geleneklerine bağlı kalabalık esnaf kitlesi fesi, sâde, dal fes giymemekde ısrar etti; bunun üzerine asker feslerindeki sarıklar kaldırıldı, fes giyen esnaf takımının da feslerine yemeni, çenber, ağabânî, yazma dülbend gibi şeyler sarmalarına izin verildi; ve fes halk başında ancak bundan sonra gereği gibi yayıldı. Ayıntablı Ayni'nin aşağıdaki gazeli, fesin tarihçesinde bu durumun tasviridir ki Enderunu Hümâyundaki tüysüz delikanlıların da çavuşluk, mülâzimlik, yüzbaşılık gibi rütbelerle ordu hizmetine devredildikleri ve başlarına sâde fesler (dal fesler) giydikleri zamandır :

Giydi gördüm mehcebînim bu gice rüyâda fes
Şâhi hüsne tâc ile tâbir olur mânada fes
Onbeşinde böyle bir yüzbâşı gelmez kışlaya
Giyse de her hafta da bin nevcivan dünyada fes
Elde sîmin tâziyâne belde tigi zer nişan
Arkada gülpenbe harvâni serinde sâde fes

İkinci Sultan Mahmudun başında altın sırma işlemeli ve mâvi tel ipek püsküllü fes (R.E.K. Arşivi)

Soofii dilmürdenin Hak kavuğun taş eylesin
Giymemiş rûzi ibâdetde şebi ihyâda fes
Baş kabak yâlın ayak gördü beni bildi o şûh
Çürki vardır Ayniyâ âlâda fes ednâda fes

Ayni'nin yukardaki gazelinin son beyitinde söylediği gibi «Fes», kibar ve ricalden ayak takımına kadar herkesin başına yayılınca, o devirdeki Türk müsikisi de geysû lu, perçemli, kâküllü mevcivan başlarındaki kırmızı feslerle uğraşdı :

Hüsnün gören seni ister
Aç fesini perçem göster
(Beyatî Şark, Tanbûrî)

Sünbülistan etmiş etrafı fesi
Perçemin başdan çıkardı herkesi
(Bûselik Şarkı, Kemânî Şâkir)

Seni gördüm o perçemle beğendim fesle
Niçün ülfet ediyorsun böyle herkesle
(Hisârbûselik Şarkı, Numan Ağa)

O devrin Fes üzerine türküleri şarkılardan çok asâletlidir; bu bir İstanbul türküsüdür :

Aman al fesli al fesli
Eşbeh civanım dalfesli
Aman aman dalfesli
Dizlikle mintan açmış pek
Fesinde püskül top ipek
İpek kâkül dalfesli
Tulumbacıdır hevesli
Aman al fesli dal fesli
Mâvi püskül al fesli
İpek kâkül dalfesli

Bu da bir Aydın türküsüdür :

İstanbuldan aldırayım fesini
Nerelerden işideyim sesini
Ayın ondördüne benzer kesimi
Bizi barışdıran diller övünsün

Türkiyede daha XVI. Yüzyılda fesi ilk defa giymiş olan Cezâyirli gemicilerin feslerinde bir püskül bulunub bulunmadığını bilmiyoruz. Fes, İkinci Sultan Mahmud devrinde önce askerin sonra halkın erkek serpuşu olduğu zaman fesi bir de püskül süslemişdir. Aslında fesin sâdece bir süs parçası olan püskül, türlü çeşitleri ile bu sözlükde müstakil bir madde olarak kaydedilmişdir (Bakınız : Püskül, Fes Püsküllerî; Ferâhi).

Fesin başı kapsayan kısmının üstüne, yahud başka bir târif ile, başa giydirilmiş olan dâirevî bir şekil alan üst kısmına «tabla» denilir; bu tablanın ortası delik olup bu deliğe 2 - 2,5 santim boyunda «ibik» denilen bir dilcik eklenir; İbik, incecik boru şeklinde bir dilcikdir, püskül fese bu ibik vâsıtası ile takılır, püskülü tutan bir iplik, ibik içinden fes içine alınır ve içerden düğümlenir.

İkinci Sultan Mahmud devrinden 1925 de bir kanun ile Türkiyede giyilmesi yasak edildiği tarihe kadar «Fes» in şekli devir devir değişmiş, İkinci Sultan Mahmud devrinin fesleri, ki bunlara «Mahmudiye Kalıb» denilebilir, büyük ve yüksek fesler olmuşdur ve mâvi ipek püsküllerle süslenmişlerdir.

Bu devirde şehzâdelerin (prenslerin) fesleri ve bâzı vezirlerin fesleri (meselâ Mustafa Reşid Paşanın tören fesi) elmaslarla süslenmiş, murassâ fesler olmuşdur. Abdülmecid zamanında fes küçülmüş, son zamanlardaki şeklini almışdır. Püsküller de tel ipek yerine burma ibrişim olmuşdur. Bu padişah törenlerde fesine elmaslı bir sorguç takmışdır. Abdulâziz kendi zevkine mahsus kalıpda bir fes giymiş, ikinci Abdülhamid zamanında, fesin kalıbı tekrar değişmiş, yayvan Aziziye Kalıp yerine daha dikce bir fes giyilmişdir (Bakınız : Hamidiye Kalıp Fes).

Bu kalıplar, fes tablasının alçalıp yükselmesi ve büyüyüb küçülmesinden çıkmışdır. Halk arasında da İkinci Abdülhamid devrinde ve İkinci Meşrûtiyet devrinde çeşitli kalıplarda fesler giyilmişdir.

Fes, kumaşının rengine göre de çeşidli olmuşdur. Fes aslında kırmızıdır, fakat fesde, narçiçeği kırmızısından karaya çalan koyu güveze kadar bu rengin çeşidleri kullanılmışdır. Fesler, renkleri ile de onları giyenlerin ruh hâletlerini ifâde etmişdir.

Aşağıdaki satırları büyük çağdaş yazar Ahmed Rasimin bir yazısından alıyoruz :

«Fes umumiyetle eğri giyilir; kaş üstüne kadar eğik olur, yana, arkaya atılır, Bâzan ön tarafda, tabla ile kenarında hâsıl olan çukura «Yar Tekmesi» denilir. Zarâfet dilinin Yar Tekmesi dediği bu çukurun kopuklar arasındaki adı «Kuş Yuvası» dır.

Fes, perçem ve kâkül üstünde, halka halka kıvırcık saçlar üzerindeki duruşa ve edâya ve sîmânın da şekline göre açar, yakışır. Kulaklara kadar geçen fes ise bönlük verir. Kenarı geysûlarla süslü olursa hal ehlinin ağzında «Kapatma Sünbül Saksısı» denilir.

Fes renkleri gittikçe koyulaşmak üzere : Kırmızı, Hunnâbî, orta renk al, Nar çiçeği, (Vişne çürüğü), (Güvez), siyahdır.

Çocuk feslerine Nazar Takımı, Muska, Ziynet Altını takılır. Fes üzerine Sarık, Dülbend, Ağabânı, Şal, Çenber, Yemeni sarılır. Kulakları Tamâmen örten fese «Babayâne» de denilir, «Kelörten» ve «Ayıp Kapayan» da denilir. Islanup büzülmüşüne «Limon Kabuğu», sıfır numara kalıba çekilmişine «Saksı Dibi» denilir. Nar Çiçeği kırmızılığındaki feslere de ikinci Abdülhamid zamanında «Hafiye Fesi» denilirdi» (Ahmed Rasim.)

Fesin yapılışını M. Şâkir Ülkütaşır fes üzerine bir makalesinde şöyle kaydediyor : «Fesler yünden yapılırdı. Fesin dokunuşu çorab örgüsüne benzer, ve önce kocaman torba gibi bir şekil alır. Boyama, dink ve zamk ameliyatlarından sonra küçülür, bir külâh şekline girer. Başa giyileceği zaman kalıplanır» (M. Ş. Ülkütaşır, Aylık Ansiklopedi).

FES, KADIN FESİ, Kadın başında fesin, daha XVI. yüzyılda çok yaygın bir serpuş olduğu görülür. Müslüman Türk kadınının günlük ev hayatının tuvaletinde başını hotozdan çok tepelikler, inciler, elmaslarla bezenmiş, altın tellerle işlenmiş fesler süslemişdir. İstanbulda Eyyubda Pertev Paşa türbesindeki fesli kadın kabir taşları vardır. Türk taş işçiliğinin de güzel eserlerinden olan bu taşlar Türk giyim kuşam tarihi bakımından ayrıca çok kıymetli vesikalardır. Anadolu da ise fes, geçen asır sonlarına kadar hotoza daima tercih edilmişdir; sokağa çıkılır iken de fesli başın üstüne bir bürgü, car atılmışdır (Bakınız : Fes; Fino Fes; Tepelik; Hotoz). İstanbul kadınlarında ise fesin yerini XIX Yüzyılın ikinci yarısında hotozlar almışdır; XIX Yüzyılın ilk yarısında yaşamış Enderunlu Vâsıf'ın bir İstanbullu mahalle kızı ağzından anasına hitab ile yazılmış mizah yollu bir kıt'asıdır :

Top burma püsküllü fesinde yemeni sarılı, cebkenli ve çakmak pabuçlu Konyalı kız
(Kıyâfeti Osmaniye Albümünden)

Ben gülistânı şivede bir nahli nevresim
Bağlarda türkü söylemeden kalmadı sesim
Giyib başıma pul donatıb nevzuhur fesim
Girüb koçunun içine öyle kırık kesim
Onbeş yaşında kendime bir oynaş arayım

FIRIN UŞAKLARI KIYAFETİ, Fırın uşakları, bilhassa hamurkârlar ile pasacı gençler ve gelişmiş çocuklar günlük iş hayatlarında don paça soyunuk çalışarak kendilerine has bir kıyâfete sâhib ola gelmişlerdir. Yine iş icâbı fırınlardaki bekâr odalarında yatıp barındıkları için, yatak-

dan çıkdıkları kılıkla iş başına geçerler, yalın ayaklara takunya geçirilir, saçların undan korunması için de başlarına basmadan bir takke giyerler. Bu basma takkelerin yerine son zamanlarda patıskadan alafranga aşcı bonelerine (külâhlarına) benzer bir külâh giymeye başlamışlardır. Hamurkârlar önlerine un çuvalından bir önlük bağlarlar; bu çuval önlük yerine de yine son zamanlar, omuzdan askılı ve göğüsden diz kapağı altına kadar iner patıska yahud Amerikan bezinden önlük kullanılmaya başlanılmışdır. Yakın zamana kadar fırınlarımızda ekmek, hamurkârlar tarafından ayak ile yoğurula gelmiş; icâbında pasacılar hamurkâra yardım etmişdir, aslında pasacı oğlan bir hamurkâr yamağıdır; bu yarı çıplaklık, yukarda da kaydettik, ayakla hamur yoğurmanın, ve çabuk bulaşan, tozayan unun doğurduğu bir iş zaruretinden gelmişdir.

Hamurkârlar ve pasacı oğlanlar, iş molası zamanlarında fırın civârındaki kahvehânelere de o kılıkda çıkarlar, otururlar; mevsim kış ise, omuzlarına bir ceket atarlar.

Fırınlarımızda ekmek yoğurma makinaları gereği gibi yerleşdikden sonra donpaça fırın uşakları tipi de kaybolacakdır.

Don paça fetâdır hamurkâr kopuk
Şaşman uşşâkına kakarsa topuk
Nâni azîzi ki ol mâhi magrur
Ayağı altında çiğner yoğurur
(Hubannâmei Nevedâ)

FİLÂR, «Eski bir cins hafif terlik» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türki); «Şıpşıp (Şıpıtık) nev'inden hafif ve ökçeli ayakkabı» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı).

Şemseddin Sâmi Bey «filar»a terlik demekle büyük hatâya düşmüşdür; Filâr, XVIII. Yüzyılda yangın tulumbacıları tarafından giyildiği için «Tulumbacı Yemenisi» adını almış olan ökçeli hafif erkek ayakkabısının eski adıdır, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda bilhassa gemiciler tarafından giyilmiş ve XVIII.Yüz yıldan sonra da, İstanbulda «Tulumbacı Yemenisi» adını almış olan bu ayakkabıyı gemiciler ve kayıkcılar giymekde yine devam etmişlerdir.

XVII. Yüzyılda yaşamış büyük Türk yazarı Evliyâ Çelebi, azametli seyyahatnâmesinde Türkiye İmparatorluğunun yalı boyları ehâlisinin kıyâfetlerinden bahsederken «Filar»ı dâimâ gemici, korsan ayaklarında gösterir; meselâ Ayamavrili Türk deniz akıncıları, korsanlarının tasvirinde şöyle yazıyor: «Bir alay gazi gemici yiğitlerdir kim cümle küçüğünün büyüğünün tavır ve hareketleri ve esvabları Cezâyirli gibidir; başlarında kırmızı fes, ve kırmızı göğüslükler, ve bağır yelekleri ve ipek kuşak-

Fesinde ağabâni sarık, bez gömlekli, basma mintanlı, kısa diz çakşırlı, baldırları çıplak ve yalın ayakları filârlı bekâr uşağı seyyar satıcı
(R.E.K. Arşivi)

lar ve bellerinde çatal bıçakları ve ellerinde balta ve nacakları ve beyaz dimiler giyip baldırları çıplak gezip ayaklarına siyah filar ve arkalarına burnus ve gûnâgûn kaput ve kırmızı ihramlar giyip reftâr ve iyşü tarab iderler» (Bakınız : Dimi; Burnus; İhram; Fes).

Filar, giyenler ayak takımı ve bilhassa pırpırı boyundan baldırı çıplak gençler olduğu için hemen dâimâ çorabsız, yalın ayak ile giyilmiş, ökçeleri de basılarak yalın topuk gösterilmişdir; aşağıdaki satırlar da Evliyâ Çelebinindir: «...mahbub civanlar beyaz Cezâyir ihramlarını arkalarına alıp başlarında lâalgûn (kırmızı) fes, baldırları çıplak, ayaklarında filar billur topuk nümâyişi ile gezerler...»

Girdik çarşuda bir yemeniciye
Aldı ayağıma filar hediye
Akçede bakınayub bire ikiye
Hesabını ocak defterine yaz

(Galatalı Çorbacı, Serencam Destanı)

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Filar maddesinde şunları yazıyor : «Şıp şıp nev'inden ökçesi hafif ayakkabının adıdır. Bunun sâdeleri olduğu gibi sırmalı ve incili olanları vardır, saraylılar giyerdi».

Pakalın Fiların târifini Ş. Sâmi ile H. Kâzımdan alıp, Hüseyin Kâzım Beyin «hafif ve ökçeli» tabirini «hafif ökçeli» şeklinde tahrif etmişdir. Saraylıların giydikleri sırmalı ve incili filârı nereden çıkarmışdır bilemeyiz. Filar, bıçkın oğlan ve zeberdest yiğitin iri kıyım ve tabanı nasırlı yalın ayaklarının ayaklarına mahsus bir hafif ayakkabı, yemenidir; fiları, kesinolarak, böyle bilmelidir.

FİNO FES, «Fino İtalyanca ince, zarif, âlâ, seçkin demekdir; Fino Fes, fesin en âlâsı, en zarifi» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türki).

Fesin Türkiyede yayılışında Cezâyir gemicileri ön ayak olmuşdu (Bakınız : Fes) Cezâyir gemicilerinin çoğu da İtalyanca bildikleri için Fino Fes tâbiri de onların icâdı olmuşdur.

Bu tâbir hem erkek, hem kadın fesleri için kullanılmışdır :

Çıkalım dağlar başına
Mâilim hilâl kaşına
Aman Alim âhu gözlüm
Fino fesin giy başına

*

Kasdır kasıntı terziye ver al canfese
Sar bir değirmi pullu yemeni fino fese
Bez verme sakın arşınına göre herkese
Kâh türkü ırla, gâhi nakış işle, gâh kese
Olma sokak süpürgesi hanım hanımcık ol

(Enderunlu Vâsıf)

FOTİN, (Bakınız : Potin)

FRENK GÖMLEĞİ, Avrupa kesimi ceket ve pantalondan mürekkep erkek esvabında giyimi tamamlayan ve yakasına boyunbağı bağlanan gömlek. Bizde Avrupalı kıyafetinin kabul edildiği Tanzimatdan sonra giyilmişdir. İlk gömleklerde kolalı takma sert yakalar kullanılmış, kol kapakları (manşetler) de takma ve kolalı olmuş, ve göğüs kısmı da ayrıca kolalanmışdır; manşetlerin ağızı da bir kol düğmesi ile tutturulup kapanmışdır. Şarklı kıyâfetinin rahat esvablarına alışmış kimseler için ilk zamanlarda frenk gömleği sıkıntılı bir cendere gibi gelmişdir. Beş namaz vaktinde abdets almak için de ayrıca sıkıntılı olduğundan halk arasında yayılması çok ağır olmuşdur, ancak alafrangalığa aşırı hevesli gençler tarafından rağbet görmüşdür; bir kısmı kibar tabakaya mensub, hemen hepsi mektebli, ve başda fransızca bir ecnebi dil de öğrenmiş olan bu gençler, koyu muhâfazakârlar tarafından beynamazlık (namaz kılmazlık), dolayısı ile dinsizlikle damgalanmışlardır. Ceket - Pantalon hayli yayğın bir hâle geldikden sonra dahi esnaf tabakası frenk gömleğine hiç ısınamamış, frenk gömleği yerine ceket ve yelek altına mintan giyilmekde devam edilmiş, dolayısı ile boyunbağı da bağlanmamışdır.

Memleketimiz için kaydediyoruz, XIX. Yüzyıl ortasından zamanımıza kadar frenk gömleği kesimlerinde çeşidli modalar çıkmış ve değişen de gömlek yakaları olmuşdur; kolalı

takma yakaların çeşitleri, sâbit kolalı yakalar, sâbit yumuşak yakalar, yaka uçlarının kesimleri, biçimleri ayrı ayrı isimler almışdır. İlk frenk gömlekleri resmî memuriyet hayatında giyile gelirken, günlük hususî hayatda boyunbağı bağlamadan giyilen ve spor kesimi denilen frenk gömlekleri yapılmışdır. Hattâ zamanımızda, üstüne ayrıca ceket giymeye ihtiyac göstermeyen, ceket yerini de tutan frenk gömlekleri vardır.

FUTA, «Bir iş işlerken, veya hamamda, sâir ahvalde bele bağlanan ipek peştemal» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türki).

Şemseddin Sâmi Beyin bu târifinden peştemalın ipeklisine «futa» denildiği anlaşılır; fakat edebi ve târihi metinlerde «ibrişim Futa», «İpek Futa» gibi tâbirlere pek sık rastlanır ki futanın «ipekli» kaydına lüzum kalmadan doğrudan peştemal anlamında bir isim olduğu bellidir (Bakınız : Peştemal)

Dellâk belinde hamam futası

Toplum hayatımızda yüzyıllar boyunca iş işlerken bele bağlanan bir futa - peştemal, bütün esnafın ve zenaat erbâbının müşterek ve kutsal bir masgotu, bir hüner, ehliyet, uğur, sıhhat alâmeti, tılsımı bilinmişdir.

Bir çırağın girdiği meslekde, tutduğu işde ehliyeti görülüp esnaf loncası kararı ile meslekdaşlığa kabulü töreni, o çırağın beline bir peştemal - futa kuşatmakdan, bağlamakdan ibâret idi.

Seyyar veyâ dükkân sâhibi bâzı esnaf, meselâ şekerci, Şekerci, Helvacı, Aşçı, Kahveci, Berber iş başında bellerinde mutlaka bir futa bulundururlardı.

Futalar bir zemin rengi üzerine mutlaka çubuklu ve çubuk kafesli olarak dokunurdu; çubuklar inceli kalınlı olub, ekseriyetle zemin renginin derece derece koyusundan yapılır; ve futalarda (peştemallarda) al - kırmızı renk, esas renk ola gelmişdir. Bilhassa esnaf tabakası iş başında al futa bağlanmışdır. Halkın hamam futaları, (peştemalları) da aynı renkde olagelmiş, hamamlarda müşterilere mahsus futalar (peştemalar) da dâima al olmuşdur.

Külrengi - siyah futa (peştemallar) da, kadim bir geleneğe dayanan esnaf nızamnâmeleriyle hamam dellâklarına tahsis edilmiş idi; o nızamnâmelerdeki kayıdlara göre bir «fûtei siyah» (siyah futa) hamam çıplağı dellâkin belinde, kendisini müşteriden ayırd ettiren bir alâmeti fârika idi.

Büyük çarşı hamamlarında beyaz zemin üzerine ince kırmızı ve sarı çubuklu ve çubuk kafesli ibrişim futalar ise en hatırlı, kibar müşterilere, onların da bilhassa gençlerine, nevcivanlarına çıkarılırdı.

Gerek esnaf kılık kıyâfeti tasvirlerinde, gerekse kalender meşreb şâirlerin esnaf civanları ve nevcivan dellâklar şanında yazdıkları manzûmelerde futalara bilhassa önemli bir yer verilmişdir.

XVII. Yüzyılın ünlü yazarı Evliyâ Çelebi İstanbulda Kâğıthâne mesîresini tasvir ederken şunları yazıyor :

«... nice bin dilberan mukaşşer bâdâm gülpenbe misâl vücudu nâzeninlerini nilgûn (kırmızı) ibrişim fûtelere sarıp mâhîler (balıklar) gibi yüzerler...».

Beşiktaşlı Gedâî bir berber civanını şöyle tasvir ediyor :

İbrişim fûte güzel gerçi yaraşmış beline
Düzedir kökülünü zer şâneyi almış eline
Sırma tasmalı nalın pâyine mikrâs eline

Yukarda da kaydettiğimiz gibi edebî metinlerimizden futa üzerine geniş ölçüde bir derleme yapılsa koca bir risâle elde edilir :

Dellâk selâm verir buyurun ağam
Size mahsus bugün bu güzel hamam
Şimşir nâlin ipek futalar tamam
(Galatalı Çorbacı, Şengül Destanı)

Belinde futası tavus kuyruğu
Elinde âyîne berber buyruğu
Cümle kalenderan kulu uyruğu
Şâhi hûban oldu bu yaz İsmail
(Galatalı Çorbacı, Berber İsmail Destanı)

Şu beyit XVI. Yüzyıl şâirlerinden Bahâînindir :

Kendisi meh, camlar encüm, fûte ebri siyâh
Hak bu ki hammâmı anın ibreti eflâkdir
(Ebri siyah = kara bulu)

Şu beyit de yine XVI. yüzyıl şâirlerinden ve Peygamberimizin torunlarından Mevlânâ Sâkî'nindir :

Soyundu gonce gibi çıkıb sebzi câmeden
Bir sûreni fûte ile o gül pîrehen

Esnaf futaları (peştemalları) ile hamam futalarının (peştemallarının) kuşanılış şekilleri ayrıdır; esnaf futası önden kuşanılıp arkadan iki üst uçlarından düğümlenerek bağlanır, ön kısmı belden aşağı dümdüz iner. Hamam futaları arkadan kuşanılır, ve önden, bir üst ucu belde ten üzerinde kalarak diğer üst ucu bel üzerinde futanın kıvrımına sım sıkı sokulur; bağlanmaz; futanın ön kısmında üste gelen parçası eğri bir şekilde kıvrımlar yaparak belden aşağı dökülür.

Mâcuncu belinde esnaf futası
(R.E.K. Arşivi)

FÜLFÜL, Karabiberin arabcası, tabiî, yahud süs için lâdenden konmuş, yapıştırılmış yüz benleri şâirlerimiz tarafından karabibere benzetilmiş ve güzellerin medhi yolunda yazılmış mısrâlara fülfül adı ile geçirilmişdir.

Sevdim bir dilberi hûblar serveri
Kızarmış ruhleri ter güle nisbet
Dudağı sükkerî kudret kevseri
Hâli hindûleri fül füle nisbet
(Beşiktaşlı Gedâî)

(Hâli hindû = hindiye benzeyen kara ben)

G

GECELİK ENTÂRİSİ, Sadece «Gecelik» de denilir; aslında ise Türk dili kurallarınca «Gece Entârisi» denilmesi gerekir ise de halk ağzında «Gecelik Entârisi» diye adlandırılmışdır (Bakınız: Entâri).

GELİNLİK, GELİN ENTÂRİSİ, Eski toplum hayatımızda kadın tuvaletinde bir kadının ömrü boyunca giydiği en pahalı, en süslü entârinin adı; ard eteğinin gaayetle uzun olması, ve altın gümüş işlemelerinin bâzan bu işlemelere katılmış incilerinin yanında tek hususiyeti idi. Düğünden sonra gelin görmeğe gelenlere çıkılır iken bir müddet daha giyilir, sonra hâtıra olarak saklanırdı.

Zamanımızda gelin entârisi tabiri ancak küçük kasabalarda, köylerde kalmışdır; büyük şehirlerde ve bilhassa yüksek tabakada gelinlik, muhteşem ve muhakkak beyaz, bir gece tuvaleti olmuşdur.

Başında duvak, üstünde elmaslı tac ve belinde elmaslı tokası ile ipekli sırmalı kemer, ve sırma işlemeli uzun etekli entârisi ile İstanbul gelini, XIX. yüzyıl başı (Musâhibzâdeden)

Başında duvak üstünde ziynet altınlı gümüş tepelik, belinde tokası elmaslı gümüş paftalı kemer, şalvarı üstünde entâri ile Anadolu gelini, XVIII. yüzyıl sonu (Müsâhibzâdeden

GELİN PABUCU, GELİN TERLİĞİ, Eski Türk kadınının ayakkabılarının en süslüsü olmuşdur, altın ve gümüş sırma ile işlenir, işlemeleri arasına inciler de katılırdı. Pabuç, düğün günü

kocasının evine giderken bir kere giyilir ve sonra duvakla berâber hatıra olarak bir sandıkda saklanırdı. Gelin terliği ise, düğünden sonra da tebrike gelen, gelin görmeğe gelen misâfirlere çıkarken bir müddet daha giyilirdi.

GELİN TELİ, Gelin tuvaletinde duvağı süsler (Bakınız: Duvak). 1 - 2 milim eninde gaayetle ince uzun gümüş tellerdir. Aşırı zenginlerde gümüş yerine altından olmuşdur. Duvakla beraber, pırıl pırıl bir at kuyruğu halinde başdan diz kapakları altına kadar sarkardı. Zamanımızda duvak kısalmış, gelin teli de, başta gümrah bir püskül hâlinde kalmışdır. Düğünlerde evlenme çağındaki kızlar gelinin başından birer sap tel alırlar ve kendi başlarına iliştirip takarlardı; kısmetlerinin çıkması için uğurlu bilinirdi.

Zamanımıza kadar devam etmiş bir gelenek olarak İzmit ve havalisinde sünnet çocuklarının takkelerine de uzunca bir tutam gelin teli takıla gelmektedir (Bakınız: Sünnet Takkesi).

İstanbulun fethinden sonra Osmanlı pâdişahları ve şehzâdeleri bir düğün töreni ile evlenmemişlerdir; sarayda câriye istifrâş etmişler, kız gebe kalınca şer'i nikâh kıyılarak câriye «Haseki» yahud «Haseki Sultan» adı ile pâdişah zevcesi olmuşdur. XVIII. Yüzyıl ortalarında Sultan İbrahim haremde Hümâşah adında bir câriyeye aşırı alâka göstermiş, fakat güzel kız telli duvakla gelin olmadan pâdişâha teslim olmayacağını, her tazyiki göze alarak bildirmişdir. Kızın arzusu kabul edilmiş, Hümâşah telli duvaklı bir gelin olmuşdur ve halk bu güzel genç kadına «Telli Haseki» lakabını takmışdır.

GELİN TUVALETİ, «Gelin, evlenmeye hazırlanmış kız veya yeni evlenmiş kadın; Gelinlik, evlenme çağında kız; Gelinlik, geline mahsus esvab» (Şemseddin Sâmi, Kamûsu Türki)

Eski toplum hayatımızda gelin tuvaleti «Gelinlik» yahud «Gelin Entarisi» denilen bir esvab, «Gelin Pabucu» ve «Gelin Terliği» denilen bir pabuçla bir terlik, duvak ile duvağa takılan «Gelin Teli» ile tamamlanmış olurdu: Düğünden bir gece evvel de geleneğe uygun törenle gelin kızın el ve ayaklarına kına konur (kına yakılır), o geceye «Kına Gecesi» denilir, düğün gününün sabahı da gelinin yüz makiyajı yapılır, ona da «Gelin yüzü yazma» denilirdi, allık aklık sürülür, gözlerine sürmesi, kaşlarına rastığı çekilir, saçları tanzim olunur; yakın geçmişe kadar da yanakları «yapıştırma» lar ile süslenirdi. Yapıştırma, üstüne hurda elmaslar, yakutlar, zümrüdler, yahud altın pullar konmuş, altı zamklı atlasdan çiçek şekillerinde kesilmiş kumaş parçacıklarıdır. Gelin tuvaletini nihayet ziynet altınları ve mücevherler, yüzükler, bilezikler, küpeler gerdanlık, titrekler, iğneler, broşlar tamamlardı.

XVI. Yüzyıl şâirlerinden Gelibolulu Kâtib Sun'î gece odasını aydınlatan mumu bir gelin kıza benzeterek şânında yazdığı manzûmede o devrin gelin tuvâleti üzerine mübhem de olsa bir bilgi veriyor :

Arûs oldu bu gice şem'i rânâ
Anınçün yakdılar pâyine hınnâ
Saçına sırma altun teller itmiş
İzârı üstüne hâlin zer etmiş
Duvağ etmişler ana al vala
.....

(Arûs = Gelin; Hınnâ = Kına).

Gelin tuvaleti hiç şüphesiz ailelerin içtimâî durumuna ve servetine denk olur, alelâdesinden şâhanesine varırdı (Bakınız: Gelin Entârisi; Gelin Pabucu ve Terliği; Gelin Teli; Duvak).

Zamanımızın gelin tuvaletinde büyük şehirlerde ve bilhassa yüksek tabakada yüz makyajı tamamen değişmişdir, duvaklar küçülmüşdür, tellere mum çiçekleri katılmışdır, ağır gelin entârilerinin yerini beyaz zengin esvaplar almışdır, papuç ve terliğin yerine de beyaz gelin iskarpinleri giyilmektedir. Kına köylü kızı gelinlerle kasabaların avam tabakasında kalmışdır. Yapıştırma tamamen kalkmıştır.

GERMŞÛD(?), Yalnız Nedîm'in bir gazelinde rastladık; beyitdeki yerine göre, lugatımıza geçmemiş kışlık eski bir kumaş ismi olması gerekir :

Şu zîba germsûdu sevdiğim gel al ziyan etme
Çıkar bir câme sana belki artar nîmtenlik de
(Nedîm).

GEYSÛ, «Uzun saç, zülüf, kâkül, saç örgüsü» (Şemseddin Sâmi; Kaamûsu Türkî). «Başın iki tarafında omuzun üzerine dökülen saç» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı).

Dilimize farsçadan alınmışdır; Hüseyin Kâzım Bey tarafından gereği gibi târif edilmişdir. Ş. Sâmi Beyin kaydına bakıp Geysûyu zülüf, Kâkül ve perçem ile asla karıştırmamalıdır. (Bakınız: Zülüf; Kâkül; Perçem).

Aslında kadın, kız saçı şeklidir; taranıp bir at kuyruğu gibi tel tel salınır ise «Geysûi Perişan» denilir; ekseriya örülerek, başın iki yanından iki kolan hâlinde bırakılır; bu saç örgüsünde kullanılan ve bitiminde de örgüyü bağlayıp tutan sureti mahsusada yapılmış, hattâ bâzan altın sırma işlemeli saç bağına

Örgü geysûlu İstanbul kızı (1850-1900)
(R. E. K. Arşivi)

(kordelaya) da «Geysûbend» adı verilirdi.

Eski toplum hayatımızda kadın ve kız gibi saç uzatmış tarîkat şeyhleri, melâmî dervişler, kalender âşıklar görülmüşdür; onlara da «Geysûdar» denilirdi; Geysûdar sıfatı, muhakkak saçlı bir erkek ifâde eder; sakallı bıyıklı geysûdâr şeyhler, dervişler, âşıklar istisnâsız bekâr taifesinden olmuşlar, yanlarında dolaştırıp hizmetlerini gören mürid, can yoldaşı, mâşuk delikanlılara geysû saldırmışlardır, onlara da «geysûdar civan» denilmiş. Tarihimizde saçlı erkeklerin en meşhuru XVII. yüz yılda yaşamış Unkapanlı Şeyh Geysûdar Mehmet Efendidir.

Köçek oğlanların ise hemen hepsi, istisnâsız Geysûdar idi; hatta geysû onların damgası idi. Evliyâ Çelebi bir oyuncu kolunun köçeklerin bahsederken: «Mehpâre civanlar ki her birinin merguule merguule zülfü ham ender hamları müşkbar amber geysûleri perîşan oldukda gören âşıkların aklı târümâr olur...» diyor.

Geysû, zamanımız delikanlıları arasında da salgın bir moda olmuşdur; bizde Geysûdar civanlara henüz pek ender, ve galiba yalnız İstanbulda rastlanıyor ise de memleketimize gelen turistlerin arasında pek çok rastlanmaktadır.

Şalvarlı, basma entârili göğsü ziynet altınlı ve hotozunda bir gül ile perişan geysûlu İstanbul kızı (1850-1900)

(R. E. K. Arşivi)

Lâtin asıllı Türk harfleri ile bâzı edebi metinlerde Geysû kelimesinin «Gisû» şeklinde yazıldığı görülür; muhakkak ki doğru değildir.

Kız, kadın veyâ delikanlı, güzel gençlerin âşık gözü kamaşdıran yüzlerinde, başın iki yanından dökülmüş geysûlar bir tuvalet motifi olmakla kalmamış, edebiyâtımızda âşıkaane rindâne şiirlerde önemle bir yer almıştır.

Başında yeşil destarlı tâcı, ellerinde teber ve keşkül, yalın ayak, bir iç donu ve bir koyun postu ile yarı çıplak geysûdar derviş.
(. R. E. K. Arşivi)

Geysûlu Köçek Oğlan
(. R. E. K. Arşivi)

Bir hâli hindû
Geysûsu hoşbû
Mahbûbu hoşgû
İşte budur bu

(Şarkı)

(Hâl = Ben; Hoşbû = güzel kokulu; Hoşgû = Tatlı dilli)

*

Tâze gülden nâzik ter gül yanağı
Geysûları sünbül lâle dudağı
Nâz ile sarkıtmış belden aşağı
Saat kordununda zer saçağını

(Beşiktaşlı Gedâî)

*

Âkibet gönlüm esir ettin o geysûlerle sen
Hey ne câdûsun ki âteş bağladın mûlerle sen

(Nedîm)

GEZİ, «İpek ve iplikle karışık hâreli bir kumaş; bir arşın eninde (dokunur) olduğu için gezi adı verilmişdir; (bir çeşidine) Hind Gezisi (denilir), entâri yapılırdı» (Şemseddin Sâmi; Kaamûsu Türkî). »Sert ve hareli bir ipekli ku-

maşın adı; her rengi vardı, açık renklileri makbuldü. Eni çok dardı, eski kadın entârileri geniş ve uzun olduğu için iki top geziden bir entâri yapılırdı, (bundan ötürü arşın ile değil), top ile satılırdı. Şam Gezisi, Haleb Gezisi, Bağdad Gezisi isimleri ile çeşidleri var ise de en makbuli Hind Gezisi» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Yüz sürme kimseye yok şimdiden tezi
Aldır babana anterilik mâvi bir gezi
Geldi tamam bir herife varma merkezi
Gayrî ayıpdır öyle bürünüb namaz bezi
Olma sokak süpürgesi hanım hanımcık ol
(Enderunlu Vâsıf)

GOCUK, Kışın askerler ile köylünün ve şehirlerde bekçilerin giydiği yekpâre koyun postundan kürkün adı; kalın kaba kumaşlara, abaya kaplanır. Kollu, genişce devrik yakalı, ve beden kesimi diz kapağından aşağı uzundur. Asker gocukları ordu birliklerinin demirbaş eşyalarındandır; katı kışlarda, karda tipide ve şehir dışında görevli birliklerde öncelikle nöbetci erlere giydirilir. Köylerde bilhassa köy ağaları giyer yağmurlu kara kışda pek giyilmez, kaplanan kumaşı suyu çeker, post deri tarafından ıslanır, terbiyesi bozulur, kuruyunca katılaşır, gocuk giyilemez hâle gelir.

GÖMLEK, denilegelir, doğrusu Gönlek'dir; gön deri, ten demektir, gönlek, çıplak tene giyilen şey demekdir; erkek gömleklerinin eteği dizden yukarda kalır ve belden aşağı iç donunun içine sokulur; kadın gömlekleri ayak bileklerine kadar uzun olur, ama aslında bu çamaşır bedenin üst kısmını örter. Yalnız setri avret etmiş esvabsız kılık için bir don bir gömlek denilir» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türki).

Kız veya delikanlı güzel gençlerin âşık gözü kamaşdıran tenlerini örten gömlek, âşıkaane rindâne şiirlerde önemli bir yer alır, fakat yakın geçmişe kadar bu çamaşır Türkçe adı olan gömlek yerine farsca karşılığı olan «Pîrâher» veya «Pîreher» diye anılmışdır. (Bakınız: Pîrâher, Pîreher).

İnce, yumuşak bezlerden kesilirdi, gömleklik bezler de ya düzbeyaz, yahud beyaz üzerine kırmızı, sarı, mâvi renklerin uçuk tonları ile ince Çubuklu olarak dokunurdu. Kadın veya erkek kibar gömlekleri de büründükden olur ve «helâli, helâli gömlek» diye isim alırdı (Bakınız: Büründük). Ayak takımından amele, ırgat, uşak kayıkçı gemici gömlekleri de kaba bezden (Trabzon bezi, Amerikan bezi) yapılırdı ki o boydan kimseler zamanımızda da ayni cins gömlek giyerler; ordumuzda erlere verilen beylik gömlekler de böyledir (Bakınız: Don).

Dağ devirir sanki âşık Ferhadım
Zeberdest nevcivan eşbeh ırgadım
Göklere sığmaz ger olsa kanadım
Pırpırılar şâhı bir don bir gömlek
Başıma ne işler açdı gör Felek
(Galatalı Çorbacı, Irgat Destanı)

GÜL, Türk süslenme tarihçesinde kadın ve erkek, bilhassa baş için, greplerin, yemenilerin, çemberlerin, hotozların, oyaların, işlemelerin, altınların, altın pulların, incili elmaslı iğnelerin, perçemlerin, kâküllerin, zülüflerin yanında güzellikleri insan eliyle taklid edilemez çiçekler de yer almış, bu arada yaprakları ile beraber bir gül, kız, genç kadın ve bir nevcivan başı için şâhâne bir süs bilinmişdir. Çiçek, sarığın destarın, yemeninin veya hotozun bir kenarına kıvramına ilişdirilmişdir.

Sen kim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz
Gül goncasısın kûşel destâr senindir
(Nedîm)

GÜLLÜ ÇORAB, Hârikulâde güzel nakışları ile meşhur eski-yeni el örgüsü yün çorablarımızdan gül motiflerini taşıyan çorablara verilmiş isimdir. Güllü kadın çorablarını gelinlik çağında genç kızlar, erkek çorabını eşbeh civanlar giyerdi, belki daha yerinde bir tâbir ile bu çorablar onlara lâyık görülürdü (Bakınız: Çorab).

Allı güllü çorabının içinde
Kesme billûr güzelim de ayaklar

GÜLLÜ DİBÂ, Dibâ denilen ağır ipekli kumaşın gül nakışlılarına verilmiş isim (Bakınız: Dîbâ).

H

HÂL, İnsan vücudundaki Ben denilen benek nişanın arabcası (Bakınız: Ben). Ya tabiî, yahud süslenmek için lâdenden sun'î olarak yüze konulan, yapıştırılan benler, güzellerin yüzlerini tasvir şânında yazılmış eski şiirlerde ben ismi yerine ekseriya benin arabcası olan «hâl» kelimesi ile kaydedilmişdir. Aşağıdaki terennümler divanlarımızda binlerce emsâlinden bir kaç örnekdir :

Hâl kâfir zülüf kâfir çeşim kâfir el aman
Serbeser iklîmi hüsnün kâfiristan oldu hep
(Nedîm, gazel)

•

Gördüğüm günden beri sad dâne hâli ruhlerin
Dilde tesbihimdir ol fülfül gibi çok benlerin
(Nedîm, beyit)

Ayak bilekleri halhallı çengi kız
(R.E.K. Arşivi)

HALHAL, «Kadınların ayak bileklerine takdıkları bilezik» (Türk Lugatı).

Aslında arab kadınlarının günlük süslerinden olan Halhal, bizde ancak köçek oğlanlar ve çengi kızlar - karılar tarafından kullanılmışdır. Ayak bileklerinde gümüş yahud altun ikişer, üçer halhalın rakkas veya rakkaasenin oyununa çok tatlı bir ses katacağı aydındır.

Pür etti kûçeyi sıytı feşâfeşi dâman
İrişdi zirvei Nâhîde çın çını halhal
(Nedîm)

*

Hayâli bûsi pâye desti ümmîdim sarılmakdan
Gönülde halka halka âhlar halhaale dönmüşdür
(Nedîm)

Aslında sâdece oyuncular ayağını süslemiş ve şâirlere teşbih motifi olmuş halhal memleketimizde artık görülmemektedir.

HAMAM NALINI, (Bakınız: Nalın)

HAMAYLI, «Aslı arabca Hamâil, omuzdan çaprast asılan bağ: kılıç hamâili, nişan hamâili; aynı sûretle asılan muskalara, uğur tılsımlarına da hamâil denilir» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Hamaylı, hamâilin halk ağzı yaygın adıdır; okula giden çocukların omuzdan çaprast asılan cüz keselerine de, çaprast bağı ile beraber hamaylı denilirdi.

Pullunun evleri hamama yakın
Sağına soluna hamaylı takın
Mezadda bulunmaz alayım satın
Aman Pullum aman yandın elinden
Kaçub kurtulmadım senin dilinden
(Aydın Türküsü)

İkinci Abdülhamid zamanında öğrencisi için üniforması olan okullarda bir karış enliğinde kırmızı atlasdan hamaylılar yaptırılır ve üzerine sarı sırma yahud beyaz ipek ile «Pâdişahım çok yaşa» dövizi işletilir, okulca bir törene gidildiğinde bu dövizli hamaylılar öğrencilerin ceketlerinin önüne sağ omuzdan ceketin sol yan eteğine doğru konulurdu.

Kılıç hamaylılarının ise, som sırma işlemeli pek güzel alıcıları vardı.

Sünnet çocuklarına da hamaylı takılır, eski bir gelenekdir ve daima kırmızı renkli olur (Bakınız: Sünnet Çocuğu kıyâfeti).

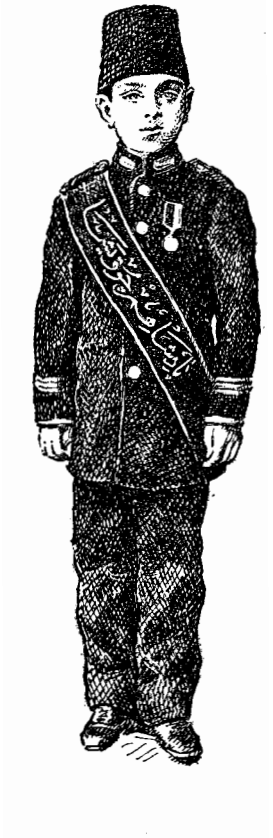

İkinci Sultan Hamid zamanında okul üniformasının üstünde «Pâdişahım çok yaşa» yazılı okul hamaylısı (R.E.K. Arşivi)

HANÇER, «Ucu sivri, iki tarafı keskin kamaya benzer bıçak» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Tanzîmâtdan önceki eski toplum hayatımızda hançer, erkek tuvaletinin, aynı zamanda merdlik nişanı olan en önemli süslerinden biriydi. Erkek çocuğun delikanlılık çağı, belindeki kuşağın kıvrımına sokulmuş bir hançer taşıması ile başlardı.

Hançerin kını ve kabzası, memleketimizde yüzyıllar boyunca en zengin kuyumculuk konularından biri olmuş, irili ufaklı zümrütler,yâkutlar, elmaslar, pırlantalar ile süslenmiş, yüksek kıymetlerine kıymet biçilmesi güç ve güzelliklerinin seğrine doyum olmaz hançerler, Osmanlı Pâdişahları tarafından vezirlere, serdarlara, yabancı hükümdarlara hediye olarak verilmiş, gönderilmişdir; ve Osmanlı Pâdişahları bizzat kendileri de en muhteşem hançerleri taşımışlardır. Kadifeden, ipekden altın sırma ile, incilerle işlenmiş kıymetli kumaşlardan esvapların, kaftanların arasında murassâ bir hançer kabzası, göz kamaştıran şahâne tuvâlete ayrı bir revnak vermişdir. İstanbulda Topkapusu Sarayı Müzesi hâzînesinde dünyânın en güzel, en kıymetli hançerleri teşhir edilmekdedir; bir vitrinde de bu kıymetli hançerlerden bir kısmı, mankenler üstündeki padişah esvapları arasında, kuşaklara konmuş, asıl yerlerinde görülmektedir.

Şu kıt'a XVIII. Yzyılın ünlü şâiri Nedîm'in meşhur bir şarkısındadır:

Sürmeli gözlü, güzel yüzlü gazâlân ande
Zer kemerli, beli hançerli civânân ande
Bâhusus aradığım servi hirâmân ande
Nice akmaya gönül su gibi Sâdâbâde

Başka manzum tasvirleri :

Câmei surh u kebûd içre nıhandır hançerin
San şafak içre hilâli âsümandır hançerin

(Misâli)

Edebiyatımızda güzelllerin, bilhassa güzel delikanlıların kaşları ve kızgın sert bakışları hançere benzetile gelmişdir.

Kılıcını hamaylı ile kuşanmış Çuhadar.
(R.E.K. Arşivi)

HÂRE, «Sof gibi dalgalı bir nevi kumaşın adı» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı).

Hâre dâimâ düz renk bir kumaşdır; «dalgalı» tâbirinden kasıd, mermerin üstündeki dalgalı damarlara benzeyen görünüşüdür, «hâre» ve «hârâ» aslında da farsca sert taş, mermer demekdir ve kumaşa adı bu benzeyişden verilmişdir.

Hâre giyinmiş bir nevcivan şânında aşağıdaki kıt'a, XVIII. Yüzyılın ünlü şâiri Nedîmin bir şarkısındandır :

Şîvesi nâzı edâsı hamdesi pek bî bedel
Gerdeni püskürme benli gözleri gaayet güzel
Sırma kâkül sîm gerden zülûf tel tel ince bel
Gül yanaklı gülgülî kerrâkeli mor hâreli

HARMANÎ, HARMANİYE, Pelerinin eski adı, bilhassa erkek pelerinin, asker pelerinin adı. İkinci Sultan Mahmudun zamanındaki kıyafet inkilâbında orduda, zâbitler arasında yaygın moda olmuş, omuza kolayca atılan harmânîler kaputlara tercih edilmişdi.

HARMANLI ÇARŞAF, «Etekleri harmaniye gibi geniş bir nevi çarşafın adı» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Târih Deyimleri ve Terimleri)

HARTÂVİ, «Sipâhilerin yeniçeri keçesine muadil olarak giydikleri toparlak Keçe Külâh» (Şemseddin Sâmi, Kaamusu Türkî).

HAT, «Arabca çizgi, yazı; gençlerde yeni çıkmaya başlayan bıyık ve sakala da, (yüz levhası üzerinde yazıya benzetilerek) hat denilmişdir. Hatâver: Sakal ve bıyığı yeni bitmeye başlamış genç, delikanlı» (Şemseddin Sâmı, Kaamûsu Türkî).

Giyim, kuşam ve süslenmede vücud yapısı düzgünlüğü ile yüz çizgileri güzelliğinin elbet ki çok önemli tesîri vardır; bir dilber delikanlı yüzünde önemli değişiklik olan «hat», bundan ötürüdür ki, bilhassa kızın ve kadının örtü altında bulunduğu devirlerde şâirlerimizi çok meşgul etmişdir; dîvanlar hat ile hatâver gençler üzerine tasvirlerle doludur.

Lâübâli meşrebi yosma kesim
Kıl kalemle yapma gûya bir resim
Ben şaşırdım doğrusu pûşü pesim
Yandı esmâm bir hatâver dilbere

Mülki hüsnün dil temâşâ eylemiş
Son bahârın zevkin icrâ eylemiş
Hat gelüb vechin dü bâlâ eylemiş
Yandı esmâm bir hatâver dilbere

(İsmet Ağanın muhayyer sünbüle şarkısı)

*

Ol kâkülleri bin can fedadır
Hattın hele bir başka sefâdır
Uşşâka amma ki bir belâdır
Göz gördü gönül sevdi ne çare

(Nikogos Ağanın ferehnak şarkısı)

*

Hat sanmamız ruhindeki, yazmış debîrî sun,
Bir al kâğıd üstüne sünbül kasîdesin

(Nedîm, gazel)

HATÂÎ, «Eski bir ipekli kumaşın adı; Sâde Hatâî, Telli Hatâî, Nevzuhur Hatâî diye nevîleri vardı» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

XVIII. Yüzyılın ünlü şâiri Nedîmin bir beytinden bu ipekli kumaşın iç gömlekliği olarak kullanıldığı anlaşılıyor :

Limoonî hatâyîde o pistâna nigâh et
Hiç böyle celî şâşaa nârenc bulunmaz

(Pistan = Meme; Nârenc = Turunç).

HAYDERİ, HAYDERİYE, «Dervişlerin giydikleri kolsuz ve omuz başlarında üçgen şeklinde birer parçası olan bir nevi kısa libas ki hırkanın altına giyilirdi» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). Abadan, çuhadan kesilirdi, kolsuz olduğu için abdest alınırken sırtdan çıkarılmazdı. Derviş kârı olan hayderiye halk tarafından da giyilegelmişdir; M.Z. Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde: «Hayderîlerin uzunluğu mintanı örtecek kadardı, Bektâşiler ise Hayderiyi dizkapaklarına kadar uzun yaptırırlardı» diyor. Bu uzun kesim Hayderî de halk sırtında görülmüşdür.

HEFTRENK, «Dîbâ» nın bir çeşidinin adıdır (Bakınız: Dîbâ); yedi renk üzerine iplikle dokunmuş olub memleketimize İran ile Venedikden gelirdi; birine «Heftrenk Acem Dîbâsı», öbürüne de «Heftrenk Venedik Dîbâsı» denilirdi.

HELÂLİ, HELÂLİ GÖMLEK, «Arışı büründcük (Ham ipek; Bakınız: Büründcük) ve argıcı pamuk olup buruşuk görünüşlü çamaşırlık bez; bu bez yapılan (ve ten üstüne giyilen) gömlek» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

İpekli esvab ve çamaşır giymenin erkeklere haram olduğu söylene gelirdi;; bilhassa tene temas eden ipekli çamaşır giymekden halkın orta tabakası ile ayak takımı çok çekinirdi; koyu sofuların bu haram telkini karşısında, büründcüğe pamuk ipliği katılmakla bu çamaşırlık bezin erkekler tarafından da kullanılabileceği için beze «helâlî» adı verilmişdir, ondan yapılan iç gömlekleri de «helâlî», veya «helâlî gömlek» adını almışdır.

Helâlî bez gömlekleri de bilhassa büyük şehirlerde, bu arada İstanbulda ayak takımından şehbaz civanlar giymişdir; onların günlük tuvaletlerinde bir helâlî gömlek o kadar önemli bir yer almışdır ki kalender şâirler destanlarda, semâîlerde, kâlenderîlerde, koşmalarda şehbaz civanların giyim kuşamlarını anlatır iken helâlî gömleklerinden muhakkak bahsetmişlerdir.

Gör aylın ayakla o meh cemâli
Ak dimiden donu gömlek helâlî
Lâübâli meşreb şühâne hâli
Zeberdest nevcivan bir eşbek yiğit

Hanım demiş buyur senindir yalı
Yardım çalımına bıçkın Hopalı
Ayağın altına sereyim halı
Vaz geçüb çalıdan terki vahşet it

(Galatalı Çorbacı, Baskın Destanı)

HIRKA, «1 - Dervişlerin giydikleri üst libâsı; 2 - (Halk tarafından) cübbenin altına veyâ gecelik entârisi üstüne giyilen dize kadar yahud daha kısa pamuklu libas» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). «1 - Yamalı ve fersûde libas (derviş lîbâsı); 2 - Üste giyilen dikişli ve pamuklu libas» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı).

Hırka kesiminin hususiyeti, kollarının az genişce, boyun kısmının yakasız, ve önden; yukardan aşağı bir sıra ilik düğme ile kapanır oluşudur; iki yanına ekseriyâ birer ceb de yapılır. Yukardaki lugat kayıdlarında «pamuklu libas» tâbirinden, hırkanın pamuklu kumaşdan yapıldığı anlaşılmamalıdır; hırkanın bir yüz kumaşı, bir de astar kumaşı vardır, yüz ile astar arasına, istenilen incelikde bir tabaka pamuk konulur, ve bu pamuk tabakası ya düz dikişlerle, yahud baklava dikiş denilen kafesli dikişlerle hem yüze hem astara, dağılmasını önleyecek şekilde dikilir. Bunun içindir ki hırka bir kışlık libasdır. Yüz yıllar boyunca kadınlar ve erkekler tarafından giyile gelmiş, Anadoluda zamanımızda da çok

Başında elmaslı hotoz, entârili, hırkalı Aydın Hanımı
(1880 — 1890)
(Kıyâfeti Osmaniye Albümünden)

yaygın olarak halâ giyilmektedir; İstanbulda da Anadoluya, bilhassa köylere sevkedilmek üzere hazır hırka dikip satan dükkânlar vardır.

Hırkanın yüz kumaşı, giyecek olan kimsenin içtimâî durumuna göre en ağır, en bahalı kumaşlardan, en âdi, en ucuz kumaşlara kadar ola gelmişdir, astarı da yüz kumaşına denk olmuşdur.

Hırka aslında derviş libası olduğu için, dervişliğin sırrı ve hikmeti de kanaat ile fakirâne yaşamak olduğundan hırka giymek, mecâzi anlamda tevâzuu, kanaati ifâde etmişdir; dervişe «Hırkapûş», hırka giyen denilmiş, «bir lokma, bir hırka» diye de bir darbı meselimiz olmuşdur.

Dervişliği, şeyhliği gösterişde olanları hiciv yollu aşağıdaki beyit, XVII. Yüzyılın ünlü şâiri Şeyhülislâm Yahya Efendinindir :

Hırka vü tâcle zâhid kerem et, sikleti ko
Âdeme cübbe vü destâr kerâmet mi verir

Hırka üzerine şu beyit de Ziyâ Paşanındır :

Gencîde durur hırkamız altında künûzât
Dervişleriz gerçi nazarde fukarâyız

«Dervişleriz, görünüşde fukarâyız ama hırkamızın altına hazîneler, defineler sığmış duruyor...».. . . .

Yüz kumaşı yünlüden olan hırkalara «Hırkai peşmîne» denilirdi, beyit Nedîmindir.

Kimse anmaz zâhidin alûde dâman olduğun
Çokluk olmaz nem hüveydâ hırkai peşminde

«Sofunun eteğinin kirli olduğunu kimse düşünmez, ekseriyâ yünlü hırkada nem görünmez...». .

XVI. yüzyıl şâirlerinden Dürrî'nin şu beyti de hırkanın fukarâ üstlüğü olduğunu belirtir :

Ey hâce fakrü fâkemiz mülkü ginâya vermeyiz
Bu köhne şâlü hırkamız atlasu kâbâya vermeyiz

HİL'ÂT, «Hükümdarlar ve vezirler tarafından birine hürmet ve mukâfat yerine giydirilen kaftan; hil'ati fâhire» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). «Pâdişahlar ve vezirler tarafından şâyânı taltif ve mükâfat görülen kimselere giydirilen müzeyyen Kaftan» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı)

Osmanlı Devletinde pâdişahlar ve vezirler tarafından hil'at giydirme geleneğinin ne zaman başladığını kesin olarak söyleyemeyiz, herhalde XV. Yüzyıl ortasında olacakdır; 1826 dan sonra İkinci Mahmud tarafından kaldırıldı; hil'at giydirmenin yerini murassâ saatler, murassa armalı saatler, altun ve murassâ kutular, daha sonra da nişanlar, madalyalar aldı (Bakınız: Kaftan; Kürk).

Budur atiyyei dîvanhânei kısmet
Gehî pelâsi gühen hil'ati sâmur
(Nâbi)

•

Geh zuhûr eyler idi ol güli âl
Hil'ati surh ile hurşîd misâl
(Hâkaanî)

Kırmızı ipekli kumaş üzerine altın tel ve mâvi, kırmızı, beyaz ipekle çiçek nakışlı hil'at (Kanuninin oğlu Şehzâde Mehmedin hil'ati, XVI. yüzyıl, Topkapı Sarayı Müzesi)

HORASÂNÎ, «Eski kiyâfetde sarıkdan taşgın Hâcegân Kavuğunun adı ki eski mezar taşlarında emsâli çok görülür» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). «Horasan edâsı sarığına aşgın bir boysuz kavuk ki Hacegân rütbesine mahsus idi» (Ahmed Vefik Paşa, Lehcei Osmânî).

Hâcegânlık rütbesi, Tanzimatdan önceki devlet teşkilâtında Bâbıâli kalemleri (Başbakanlık ve bakanlıklar büroları) âmirlerinin rütbesi idi. Kendine mahsus sarık şekli ile Hâcegân Efendilerin giydiği bir kavuk olan Horasânî her iki lugat kaynağında da mübhem târif edilmişlerdir. M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Horasânî maddesinde şunları yazıyor: «Tepesi düz, kenarları dikişli, içi pamuklu idi. Memurların ileri gelenlerine mahsustu. Üstüne ince, kenarı ipekli, beyaz yahut yeşil sarık sarılırdı. Sarığın üstünden kavuğun bir iki parmak kadar yeri görülür, sarığın altına tesâdüf eden ön kısmı da hilâl şeklinde açık bırakılırdı. Ön tarafındaki açıklık, sarığın kabarıklığı, namaz kılınır iken secdeye mâni olmamak içindi. Meşhur şâir Sünbülzâde Vehbi İran elçiliğine tâyin edildiği zaman, vaktin usûlünce uhdesine hâcegânlık rütbesi verilmiş, bu münâsebetle başına Horasânı giymişdir; Lütfiye isimli meşhur eserinde :

Ol Horasânî büyük âfettir
Sanma kim baş çekecek siklettir

Ez kazâ uğradı başım derde
Çok zaman ben de götürdüm serde

Murgi cana idüb Allâh imdad
O kafesden beni etti azad

diye şikâyet ediyor. Son beyitdeki kates kelimesi, Horasânî Kavuk üzerine kafes şeklinde (Kafesi) sarılan sarığa işârettir» (M. Z. Pakalın).

HOTOZ, «Aslı Kotaz'dır; kadınların kendi saçlarından veya yemeni ve sâire ile yapdıkları baş süsü» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî)

Kotaz yahud Kaytaz, Türkistanın bir cins uzun kıllı öküzünün kuyruğundan yapılan tuğ ile at gerdanlarına süs olarak asılan püskülün adıdır, çağatayca olan bu isim, yukarıda târif edilen kadın başı süsüne de Hotoz diye telaffuz edilerek isim olmuşdur.

Yakın geçmişe kadar yetişkin kızların ve her yaşda kadınların türlü çeşidleri ile en yaygın baş tuvaleti olan hotoz bir ev tuvaleti idi. Sokağa çıkılırken de, yaşmağın başı örten parçası hotoz üstüne atılıp bağlanırdı. Başlarına hotoz yapıp kondurmayanlar da saçlarını tarar örerler, üzerine bir yemeni bağlarlardı. (Bakınız: Ferâce; Yaşmak).

Hotozlar bilhassa «krep» ile (Bakınız: Krep); yahud papâzî denilen fabrika büründüğü ile yapılırdı (Bakınız: Papâzî); şeklinin andırdığı şeylere, kreplerin rengine veya dü-

Dörtpeşli entârili, şalvarlı, beli şal kuşaklı ve başı hotozlu İstanbul hanımı, 1880 — 1890
(Kıyâfeti Osmaniye Albümünden)

ğüm şekillerine göre de Felek tabancası Hotoz, Zeyrek yokuşu Hotoz, Duduburnu Hotoz, Saraylı Hotozu, Kürdî Hotoz, Gelin sorgucu Hotoz, Çimdik Hotoz, Kayık Hotoz, Küpkapağı Hotoz, Tandır Hotoz diye isimler alırdı. Hotozlar, zamanımızın kadın şapkaları gibi esvabın rengine ve kesimine de uygun olurdu. Zengin hanımlar hotozlarını, ayrıca, mücevherler ile de süslerlerdi.

Över kızım över, kendini över
Hotozu büyük, tavanı döver

tekerlemesi kendini beğenmişler için söylenirdi.

Eski Türk kadını ev içinde, haremde başına yemeni, krep, namaz bezi bağlamışdır, ev-harem serpuşu da çeşidli hotozlar olmuşdur. Bâzı yabancı ressamlar Osmanlı Sarayının harem şöhretleri olmuş Haseki Sultanların (pâdişâh zevcelerinin) muhayyel portrelerini yapmışlar, o muhteşem kadınlarının eteğinin ucunu dahi görmedikleri için, diledikleri gibi giydirip kuşatmışlar, başlarına da, ortaçağ avrupa kraliçelerinin baş tuvaletlerinden mülhem olarak acâib sivri sivri serpuşlar oturtarak bu serpuşlardan tüller sarkıtmışlardır. Türk kadını hiç bir zaman o biçim külâhla tac arası hotoz kullanmamıştır. Bu resimlerin hakikî Türk sultanı kıyâfeti ile hiç ilgisi yokdur, ancak bir sanatkârın tahayyülü olarak kıymetlendirilebilir.

Acâib harem serpuşu hotozu ile muhayyel Hurrem Sultan
(R. E. Koçu Arşivi)

İ.İ.J

ISKARLAT, «İtalyanca Scarlatto isminden; has boyalı ve pek kırmızı ve pek parlak bir cins eski Venedik Çuhasının adı» (Kaamûsu Türkî).

Eski devirde bilhassa yeniçeriler tarafından giyilen çuhaların en makbulü idi, devletce temin edilir, verilirdi; yeniçeri ağzında ve halk ağzında çoğunlukla «İskerlet» şeklinde telâffuz edilirdi.

İÇLİK, Kışın esvab altına giyilen pamuklu yelek, «Zıbın» da denilir (Bakınız: Zıbun, Zıbın).

İNCİ, «İstiridye denilen deniz hayvanının sedef kabuğu içinden çıkan mâruf kıymetli dâneler ki kadınlara ziynet olmuşdur, eski bir telaffuzla) İncû da denilir; gaayet beyaz, tertemiz ve gaayet muntazam dişler de inciye benzetilir» (Kaamûsu Türkî): Arabcası «Dür», «Lû'lû» dur, eski edebî metinlerimizde çoğunlukla İnci yerine bu arabca isimleri ile anılır.

En makbülleri sıcak iklimli ülkelerin denizlerinde, bu arada Basra Körfezi ile Hind Denizinde çıkar. Denizden çıkarıldıkdan sonra tüccarı elinde gereken terbiyeyi görerek temizlenir, boy boy ayrılır ve dünya mücevher piyasalarına sevk edilir. En makbülleri fındık büyüklüğünde ve hiç pürüzsüz yus yuvarlak incilerdir ki bizde «Hürmüz İncisi» diye anılır. En küçük boylarına da «Hurda İnci» denilir. Hakikî incinin hurdası da kıymetlidir; inci piyasasında boylarına ve sedefinin cinsine göre kıymet alırlar. İnci bizde kırat ve mıskal denilen eski bir ağırlık ölçüsü ile satılırdı; bir mıskal 1,5 dirhem veya 24 kırattır. Antikacı ve kuyumcu Nureddin Rüşdi Büngül 1939 da Türkiye mücevher piyasasında 1 kırat incinin 500-1000 lira arasında satıldığını söyler, 100 dirhem ağırlığında güzel bir inci kolyenin bu hesaba göre 1,600,000 lira değerinde olması gerekir.

İnci Osmanlı Sarayında ve eski toplum hayatımızda en çok rağbet görmüş bir süslenme unsuru idi. Çeşitli kıymetli taşlarla beraber çeşidli mücevherle girdikden başka sâdece inci olarak iğne, küpe, ve bilhassa kolye, gerdanlık olmuşdur.

Kanunî Sultan Süleyman'ın huzuruna kabul edilmiş Fransız râhibi Jérom Morand haşmetli imparatorun sağ kulağında fındık büyüklüğünde ve armud biçiminde bir tek inciden bir küpe bulunduğunu söyler. XVII. yüz yılın ilk yarısında İstanbuldaki İngiliz elçisinin zevcesi Lady Montagu da Hafize Sultanın üzerindeki mücevherlerden bahsederken bu güzel kadının boynunda üç muhteşem kolye bulunduğunu, kolyelerden birinin de bir inci kolye olup ucunda hindi yumurtası büyüklüğünde bir zümrüd bulunduğunu yazar.

İri ve güzel bir inciden yapılmış boyunbağı (kıravat) iğneleri asrımızın başında şık erkeklerin süsleri arasında idi.

İnci, eski kadın esvablarının altın tellerle beraber işlemeleri arasına da girmişdir; bilhassa yüksek tabakanın düğünlerinde gelinlikler dâimâ incilerle işlenmiş, ve bu işlemelere bir kaç okka hurda inci harcanmışdır. Hurda incilerle kadın terlikleri ve pabuçları da işlenmiş, süslenmişdir.

Geçen asrın başlarında Cezâyir Kesimi denilen bıçkın ve külhânî tuvaletinde (Bakınız: Cezâyir Kesimi) sîne tamamen uryan, çıplak bulunur, göğüs kılları tıraş edilerek yalnız sekiz on sapdan mürekkep bir tutam kıl bırakılır, ve her birine bir hurda inci geçirilerek bağlanır, adına da «Sîne Perçemi» denilirdi.

Zamanımızda boy boy incilerin hakikîlerinden asla farkedilmez taklidleri yapılmaktadır. Taklid olduklarını ancak inci mütehassısları anlayabilir.

İSKARPİN, ERKEK İSKARPİNİ, «Fransızca Escarpin (Eskarpen) den; konçsuz, yarım konçlu

zarif ayakkabı , alafranga hafif kundura» (Kaamûsu Türkî, 1899).

Bizde avrupalı kiyâfetinin kabulünden sonra setire - pantalonun yanında ayağa giyilen ayakkabı da, yine alafranga konçlu potin olmuşdu. İskarpin avam ayağındaki yemeniyi andırdığı için yadırganmışdı. İskarpinin yayılışı ve potinin hemen hemen giyilmez oluşu İstanbulda 1918 mütârekesinden sonra, Anadolu'da da Cumhuriyetin ilk yıllarındadır.

Derilerinin cinslerine, kalıp biçimlerine göre çeşidli isimler alır (Bakınız: Mokassen). Kalın ve ince tabanlılar, kauçuk tabanlılar, yüksekce ve alçak ökçeliler, bağcıklılar, fermuarlılar, yandan lastikliler yazlıklar, içi kürklü yarım konçlu kışlıklar, küt veya sivri burunlular, hemen her yıl iskarpin piyasasında yeni moda bir iki çeşidi görülür.

İSKARPİN, KADIN İSKARPİNİ, Türk kadını ferâce yaşmak altında dâimâ pabuç giymişdir; carlı, bürgülü kadınlarımız da kundura giymişdir. İkinci Abdülhamid zamanında ferâcenin yerini çarşaf alır iken (Bakınız: Çarşaf; Ferâce), evi alafrangalaşmış ailelerin hanımları da çarşaf'la berâber alafranga bir ayakkabı olarak uzun konçlu, koncu baldıra kadar çıkan bağlı kadın botları giymişlerdir. Meşrutiyetden sonradır ki 1909 - 1914 arasında botların yerini, ayağı bileklere kadar kapsayan kadın ayakkabılar almışdır. ve bu ayakkabı zaman ile gün günden dekolteleşerek zamanımızdaki iskarpinlere, hemen bir taban ile topukdan ibâret, var ile yok arası topuğu, parmakları tamamen teşhir eden iskarpinlere varmışdır.

Uzun ökçelisi, kısa ökçelisi, mantarlısı, tahta tabanlısı, kumaşdan, deriden, yaldızlı, sırmalı, boncuklu, nalına benzeyeni, çarığa benzeyeni, hatta pili ökçenin içinde, küçücük ampulü de burnunda fenerlisi, binbir çeşidi yapılmış, yapıla gelmektedir. En lüks, en son moda kadın iskarpinlerinin teşhir yerleri balolar ile yüksek sosyete düğünleridir.

İSTANBULİN, Sivil memurların avrupalı gibi giyinmeye mecbur tutulduğunda, Abdülmecid zamanında «Redingot» un yerine kabul edilmiş (Bakınız: Redingot), ve Abdülaziz devrinde de giyilmiş bir ceketin adı.

Redingot, kıravatlı ve kolalı yakalı freng gömleği ile giyilen bir avrupalı kisvesi idi. Siviller bu ceketi resmiyet icab ettiren yerlerde, toplantılarda giyerdi. Setire pantalon giyildiği zaman, gençler onun icablarını kolayca kavradılar, fakat yaşlılar için, kolalı gömlek içine girmek, boğazına kaskatı kolalı yakayı takmak, onun üstüne boyunbağını bağlamak kolay alışılır şey olmadı. Sarayda resmi kabullerde, ecnebilerin de bulunduğu toplantılarda, çoğu yaşlı olan devlet erkânı ile yüksek memurların redingot içinde azab ve işkence çekeceklerinden gayri, kıyâfet aksaması ile de garibsenecekleri düşünülerek sivil memurlara resmî bir kisve olarak İstanbul'in îcad edildi. Redingotdan farkı göğsünün tamamen kapalı olması idi, kolalı gömleğe, kolalı yakaya ve kıravata lüzum göstermemesi idi. İki parmak yükseklikde düz ve dik bir yakası vardı. Yakanın içine, kirlendikce değiştirilen hafif kolalı bir iç yaka dikilirdi ki bu iç yakanın dışardan ancak 1-2 milimlik bir kısmı görünürdü. Yaka önden iliklenmez, fakat, yakanın hemen altından İstanbulinin ilk düğmesi başlardı. Eteği tıpkı redingot gibi diz kapağına kadar uzundu; fakat İstanbulinin göğsü, yaka altından bele kadar, kendi kumaşından yapılmış tek sıra 5 - 6 düğme ile iliklenip kapanırdı.

İstanbulinler yerini İkinci Abdülhamid zamanında redinyotlara terketti.

İSTANBUL KEMHÂSI, Kemhânın İstanbulda dokunmuş olanlarının adı (Bakınız: Kemhâ).

İSTÜFE, «Sırmalı veyâ kılıbdanlı bir cins ipekli kumaşın adı «(Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). «Sırma veyâ sırma taklidi tel işlenmiş tokca bir kumaşın adı. Muhtelif renkleri olan bu kumaşın sırma taklidi tellilerine Telli İstüfe denilirdi. Bundan Doğu Anadolunun birçok yerlerinde gelin elbîsesi, papas elbîsesi,

yapılır, döşemelik olarak da kullanılır. Hakiki sırma tel ile işlenmiş olanları ağır cinsidir» (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

İŞLEMELER, Eski Türk giyim, kuşam ve süslenmesinde sanatkâr ellerin ibdâ ettiği ipek ve altın telli işlemeler çok önemli bir yer alır. Düz renk ağır kumaşlardan kesilen esvablar, bu arada bilhassa gelin entârileri, terziden önce işlemecilere verilmiş, ipek ve altın tellere bâzan hurda inciler de katılarak serapa, göz kamaştıran ihtişamda, cennet bahçeleri gibi işlenmişdir. Kadınlar ve erkekler tarafından kullanılmış destimaller, çevreler, yağlıklar hatta iç donu uçkurları üzerindeki işlemeler arasında, işçiliğin inceliği, motiflerinin güzelliği, ve sathı, yahud bir kenarı dolduran kompozisyonunun mükemmeliyeti ile sanat hârikaları vardır. En güzel, kıymetli örnekler, Topkapusu Sarayı müzesinde Türk İşlemeleri salonunda görülür. İşlendikleri tarihin üstünden yüz yıllar geçmiş, ne ipeklerin rengi solmuş, ne de has altın ve gümüş teller kararmışdır. Çeşitli kumaşlar, bezler üzerine işlemeler gergefler de, el kasnakların da yapılmışdır. İnce deriler üzerine yapılan işlemeler de mestleri, çizmeleri, eldivenleri süslemisdir. Antikacı Nureddin Rüşdi Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» isimli eserinde şunları yazıyor: «... (eski işlemeli) elbiseler, entâriler, şalvarlar, yazlıklar, paçalıklar, uçkurlar işlerinin değerine göre satılır, 5000 liraya kadar edenleri vardır. (1939)».

K

KABÂ, «Arabca isim; Cübbe, Kaftan» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî); «En üste giyilen geniş libas, kaftan; önü açık kaftan» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı).

Kabâ, en basit târifi ile önü dâima açık duran, kapanmayan kaftanın adıdır (Bakınız: Kaftan).

Şöyle mest olmuş ki açılmış giribânı kabâ
Nâfden tâ bendgâhı hançeri fülâdedek

(Nedîm, gazel)

(Giriban = Yaka; Nâf = Göbek çukuru; Bendgâh = bağlandığı yer).

*

Giymiş ol rûhi musavver kırmızı canfes kabâ
Lâleveş, gördüm seher açıldı gülşenden yana
Cismi pâkime münâsib gelse olurdu sezâ
Rengi gülden câne bûyi yâsemenden pîrehen
Bağa gel ey gül beden açıl gül ey gonce dihen

(Nedîm, şarkı)

*

Benim servi kabâ pûşum ko hâk olsun yolunda ten
Deliyim ben benim rûhum yaraşmaz bana pîrehen

(Usûli, XVI. yüzyıl)

KABAK ÇİÇEĞİ, Yakın geçmişe kadar kadın mücevheratından bir broşun adıdır; kıymetleri taşıdığı elmasların iriliğine ve temizliğine göre değişen kabak çiçekleri, ortada iri bir çiçeği bulunan bir buket ile bu bukete konmuş bir kuşdan teşekkül ederdi. Kıymetli taşların yanında mine işçiliği de ayrıca değer taşırdı. Zamanımızda bir kabak çiçeği ancak maddî kıymeti ile antika kıymeti taşır; kadınlarımızın mücevherle süslenmesinde Kabak Çiçeği artık modası geçmiş bir broşdur.

KABARTMA NAKIŞLI KUMAŞLAR, İpekli veya kadife, nakışları kabartma olarak dokunmuş eski Türk kumaşları, dünya teksil sanayiinin en güzel kumaşları olmuşdur denilir ise aslaa hataya düşülmez;; bugün küçücük parçaları antikacılar elinde satılmaktadır; bu arada bilhassa Bursa ve Üsküdar çatmaları birer hârikadır (Bakınız: Çatma). Bu kumaşların kıymetlerine

Kabak Çiçeği
(Eski Eserler Ansiklopedisinden)

baha biçilmez örnekleri Topkapısı Sarayı Müzesinde Padişah Esvabları Salonunda görülür.

KADİFE, «İpek, yahud pamuk ve yünden yüzü tüylü yumuşak kumaş» (Türk Lugatı).

Eskiden beri memleketimizde kadın ve erkek esvablığı olarak kullanıla gelmişdir; daha XIV. ve XV. yüzyıllarda Bursada dokunmuş ipekli Türk kadifeleri Avrupa pazarlarında da en makbul kumaşlardan biri olarak tanınmışdı. Kabartma nakışlı Türk kadifeleri ise zengin ve kibar harcı kumaş olarak meşhurdu.

Karanfil nakışlı Bursa Kadifesi
(XVI. Yüzyıl)

Antikacı Nureddin Rüşdi Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» isimli eserinde: «Engüzel kadifeler bizim eski Bursa kadifeleridir; Bilecik ve Aydosda da kadife dokunmuşdur; Bursa ve Aydos kadifeleri şaheser kumaşlardır ve fevkalâde kıymetlidir. Düz, çiçekli, bilhassa yelpâzeli ve karanfilli kabartma kadife çatmalar (Bakınız: Çatma) pek meşhurdur, ve metresi 1000 lira eden (1939 daki antikacılık piyasası) kadife görülmüşdür» diyor.

Kadifenin çeşidinden kavuk, takke, cebken, câmedan, hırka, entâri, şalvar, ayak terliği yapılmışdır. Ayrıca döşemelik olarak da kullanılmışdır.

Zamanımızda düz kadifeler bir kadın kumaşı olarak bilinir, kabartma çizgili ve pamuklu - yünlü kadifelerden de erkek ceket ve pantalonları kesilir, hattâ ayak takımı tarafından da giyilir harcı âlem kumaşlardandır.

Eski Türk kadifeleri el tezgâhlarında dokunmuşdur; tekstil sanayii fabrikalaşdıkdan sonra, kapitülasiyonların sağladığı imtiyazlardan faydalanan fabrika mâmûlâtı Avrupa kadifeleri karşısında Türk kadifeciliği rekâbet edemedi ve kadife artık türlü çeşidleri ile Avrupadan ithal edilir oldu. Ancak Cumhuriyet devrinden sonradır ki yerli kadifeciliğimiz yeni bir hayata kavuşmuşdur.

KAFESİ KAVUK VE DESTAR, «Çuhadan yapılan ve içine pamuk konulan bir kavuğun adı; başa geçen alt kısmına nisbetle üst kısmı daha geniş olurdu ve kafes, yâni şebeke tarzında tülbend (destar) sarılırdı. Hâcegânı Dîvanı Hümâyuna (Divânı Hümâyunun seçkin, rütbeli bir sınıf kâtiblerine) mahsusdu» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı).

KAFTAN, 1828 den önceki eski kıyâfetde en üste giyilen astarsız esvab, entâri, bilhassa er-

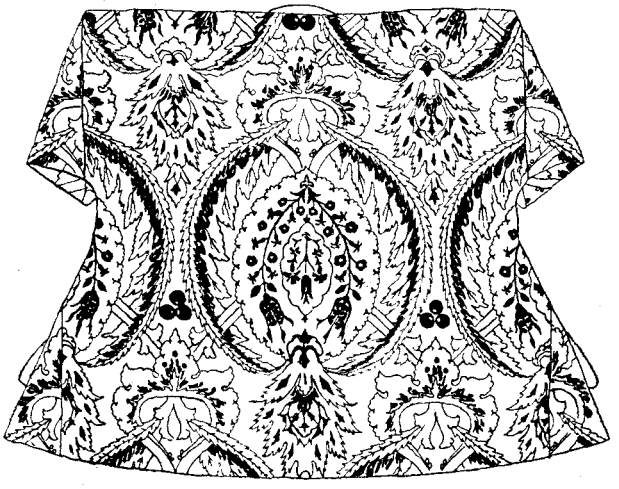

Altın tel ve ipek işlemeli, üslûblaştırılmış çiçek çintamanı nakışlı kaftan (Topkapı Sarayı Müzesinde)

İkinci Sultan Bayazıdın ipek ve altın tel nakışlı kaftanı, Topkapı Sarayı Müzesinde (R. A. K. Arşivi)

kek entârisinin adı; ten üstüne giyilen iç donu ve gömlekle başlayan erkek giyim kuşamı kaftan ile tamamlanır. Kaftanın üstüne ancak, zamanımızın paltosu pardüsüsü yerine cübbe, kürk, kapaniça giyilir (Bakınız: Cübbe; Kürk; Kapaniça).

En kıymetli, en lüks eski kumaşlarımız için «kaftanlık» denilirse hatâya düşülmez. Eski toplum hayatımızda yeniçeri neferinden pâdişâha, bir küçük oğlancıkdan pîr olmuş kişiye kadar kaftan giyilmiştir. (Bakınız: Dolama).

Ağır kıymetli kumaşlardan kesilmiş kaftanların göğüs kısımları ayrıca altın telli şeridlerle, kordonlarla süslenir, elmas ve altın düğmelerle bezenirdi. İstanbulda Topkapısı Sarayı Müzesinde Padişah Elbiseleri salonunda teşhir edilen pâdişah ve şehzâde kaftanları, hem kaftan hem de eski kıymetli kumaşlar üzerine çok zengin, eşsiz bir koleksiyondur.

KÂKÜL, «Dilimize farscadan alınmışdır; perçem, zülüf, alına, yanaklara doğru dökülen saç» (Türk Lugatı).

Giyim, kuşam ve süslenmede vücud yapısı düzgünlüğü ile yüz çizgileri güzelliğinin elbet ki çok önemli tesiri vardır; kâkülde, sâhibinin işve ve cilve fennindeki hünerine göre yüze ayrı bir revnak, câzîbe verir. Zamanımızda da olduğu gibi eski toplum hayatımızda genç kızlar, delikanlılar kâküllerine dikkatle önem vermişler ve onu, yüzlerine yakıştırmaya çalışmışlardır, öyleki şâirler ağzında kâkül âşık tutan, bağlayan bir kemende benzetilmişdir. Divanlarımız kâkül üzerine tasvirlerle doludur. Kadının, kızın örtü altında bulunduğu devirlerde de çoğunlukla nevcivan kâkülleri övülmüşdür.

Çeşmi şûhundur dili âşıkde tesîr eyleyen
Kâkülündür âlemi derbendi zencir eyleyen
(Nedîm)

*

Kâkülünden perde çekmişsin ruhi tabânına
Âferin ey goncai bâğı edeb irfânına
(Nedîm)

*

Sırma kâkül, sîm gerden, zülüf tel tel, ince bel
(Nedîm)

*

Kâküllerini bağla saçı düğününe git
Alır seni de belki bu günlerde bir yiğit
Olma sokak süpürgesi hanım hanımcık ol
(Enderunlu Vâsıf)

*

Pek dizgin etme halk ediyor inkisâr, dur;
Kâküllerin aman oluyor pür gubâr, dur.
(Muallim Nâci)

*

Nerde mest olmuş yine ol şûh bilmem neşveden
Dîdeler mahmur, kâküller perişandır bütün
(Üsküdarlı Talât)

KALAFAT, Börk - Üsküf, yeniçerilerin merasim, alay, tören serpuşu idi; günlük hayatlarında başlarına en kıdemsiz neferden yeniçeri ağasına kadar Kalafat giyerlerdi. Kalafat, başı kapsayan alt kısmına nisbetle üstü geniş ve yüksek çuhadan yapılır paralel dilimli bir serpuş olub dülbendi yine paralel ve meyilli dilimler hâlinde sarılırdı.

Kalafatların dülbendleri 5 - 6 arşın uzunluğunda idi, gâyetle heybetli görünüşü olan çok ağır bir serpuşdu; yeniçerilerin kabadayılık nümâyişine çok uygundu.

Ocakdaki mevkî ve rütbelere göre kalafatın rengi devetüyü, sarı, yeşil, mor, al olmak üzere değişirdi. Bâzan da kalafat dikilirken üstüne bir kat da kalınca tülbend konularak kalafatın dilim dikişleri ile birlikde dikilir, üstüne ayrıca dülbend sarılmazdı, onlara da «Dal Kalafat» denilirdi (Bakınız: Dal).

Yeniçeri Ağasının başında destarlı kalafat ve Yeniçeri Falakacısının başında arâkiye üstünde Dalkalafat

Devşirme kanunu kalkdıkdan ve Yeniçeri Ocağının kapusu halkın ayak takımı gençlerine açıldıkdan, bilhassa İstanbulda hemen bütün esnaf da ocağa yazıldıkdan sonra, esnaf gençlerinin çoğu da yeniçeri yahud Yeniçeri taslakçısı olarak başlarına kalafat giyer olmuşlardı. Sürûrînin (ölümü 1813) aşağıdaki gazeli, ayak takımının başında ibtizâle düşen Kalafat ile alay yollu yazılmışdır:

Çember ister ata bindikçe giyenler kalafat
Cümbüşi esb ile düşmezse de oynar kalafat

Başda zom zom idene zom ideriz yoksa bizim
Serimizde yeri var olsa da mermer kalafat

Hoşça tutmazsa girerken kapudan hâke düşüb
Odabâşîya olur haylice muğber kalafat

Sanmakim bâşına gelmiş kocalıktan ra'şe
İhtiyar ocâğının üstüne titrer kalafat

Durduğu yerde sıçanlar yuva yapmış içine
Yaraşur olsa dahî lânei sansar kalafat

Kimisi sârı alur kimisi mor kimi kızıl
Biribirine uyar mı hele bak her kalafat

Âteşi olmalıdır rengi çırağ olduğu gün
Giyse mumcûya yakışmaz gice âhar kalafat

Ey Havâyî yere ur eyle Ağâya şikâyet
Kadi kûtahla seni kıldı kışmer kalafat

1826 da Yeniçeri Ocağı İstanbulda kanlı bir şehir muhârebesi ile kaldırıldığında Türkiyede kalafat giyilmesi yasak edilmişdi.

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Kalafat maddesine şu satırlarla başlıyor: «Vezirlerle devlet ricâlinin giydikleri serpuşlardan birinin adıdır (!)». Bu cümlenin doğru olabilmesi için: «kiyâfet tebdil ederek dolaşırlar iken» demek lâzımdır.

KALÇIN, Koncu diz kapağına kadar çıkan kışlık kalın çorab; pabuçla, yahud çizme altına giyilirdi; o kadar sıkı örülür idi ki, tabanı üzerine konulduğunda dim dik durabilir; pabuç ile giyildiği zaman koncu bacakdan, baldırdan sıyrılıp düşmezdi. Abadan kesilerek dikilen kalçınlar da vardı. Ayağın üstü ile bacağı örten, kapsayan aba tozluklara da kalçın deni-

Simitci ayağında kalçın, 1885 - 1900

lirdi. Kalçın adının «Kalça» ile hiç ilgisi yokdur, bâzı yazarlar bu telaffuz yakınlığına aldanarak «koncu kalçaya kadar çıkan çorab» diye yakıştırma hükümler vermişlerdir. Kalçın adı dilimize İtalyanca «calzl (Kalza), calzone (Kalzone)» den bozma olarak girmişdir.

Hey usta kalçın al deyû şâkird ayak basar
Yarım pabuçla giydiği eski çorab iken
(Sürûrî, Hezeliyât)

(Şâkird = Çırak).

KAKUM, Bazân, bilhassa manzum eserlerde, vezin îcâbı kaakum diye de okunur; «Kuzey memleketlerinde bulunur sansar ve gelinciğe benzer boz ve siyah kuyruklu kürkü (postu) pek makbul bir hayvan;; bu hayvanın postundan yapılmış kürk» (Şemseddin Sâmi, Kâmûsu Türkî); «Gövdesi beyaz ve kuyruğu siyah bir küçük hayvan, ve bunun postundan yapılan kürk» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı).

Kakum kelimesi ile şu renkli portre XVIII. yüzyılın ünlü şâiri Nedîm'indir :

Ol muğbeçei ferve fürûşi dilcû
Âşıklarının zahmine itmede refû
Kaakum dilesem sînei billûrun açar
Sâmur disem cünbüşe başlar ebrû

Zamanımız diline, şöylece çevrilebilir :

«Ferve satıcı (Bakınız: Ferve) o dilber, gönül arayıcı çocuk
Âşıklarının yarasını hiç belirsiz dikiyor (tımar ediyor.)
Kaakum dilesem, billûr sînesini açar.
Samur desem, kaş cünbüşe (oynamaya) başlar».

KALENSÜVE, Dilimizde başa giyilen her şey (kavuk, külâh, takke, fes, kalpak, şapka) farsca olan «Serpuş» adı altında toplanmışdır; Kalensüve de serpuşun arabcasıdır; fakat halk ağzında kullanılmamışdır; ancak bâzı Türkçe metinlerde rastlanır, kullananlar da Arabca terim düşkünleridir. Şemseddin Sâmi Bey «Kaamûsu Türkî» de Kalensüve için, mânasını belli bir şekil ile sınırlandırarak: «Tepesi sivri külâh» diyor; öyle tahmin ediyoruz ki budil bilgini kalensüvenin bu târifini bir tarikat ağzından tesbit etmiş olacaktır.

KALLAVİ, İkinci Sultan Mahmud zamanındaki kıyâfet inkilâbından ve fesin umumî bir serpuş olarak kabulünden önce Sadırâzam ile vezirlerin giydiği resmî kavuğun adı.

Kâidesi dört köşeli ehram (piramid) şeklinde bir kavuk idi;; yüksekliği iki karış, 40 santim kadardı. En âlâ, yumuşak ve hafif keçeden yapılır ve içi, kâidesi, ortasına baş girecek şekilde bir yuva yapılarak kapatılırdı; öyle ki, başa giyildiği zaman kâidenin etrafı, alın ortası hizâsında, bir fötr şapkanın pervazını andırırdı; kâidenin baş girecek yeri çeviren etrafı ve kavuğun dış yüzü en alâsından dülbend ile sarılır, ve ön kısmına da, sağdan sola ve aşağıdan yukarıya doğru altın tel ile işlemeli dört parmak eninde dülbendden bir şerid - kordelâ ilâve edilirdi.

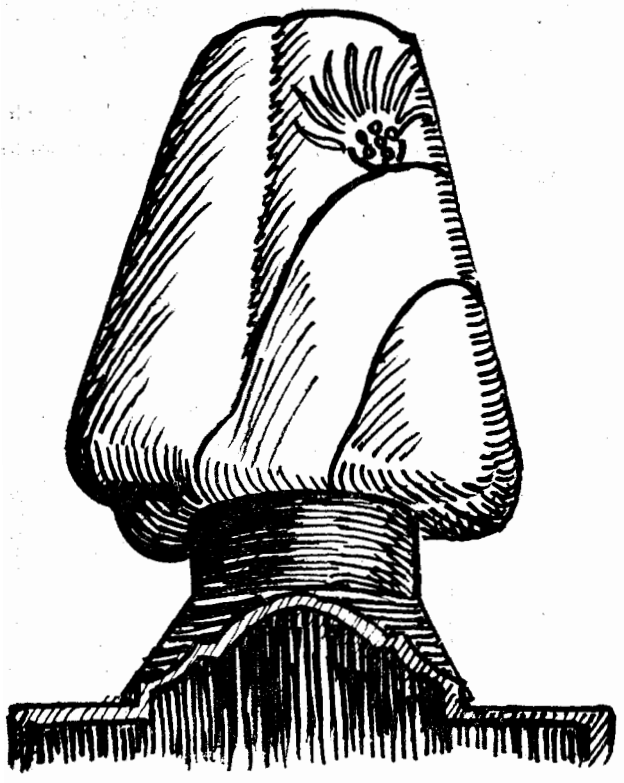

Kaptanıderyâ Küçük Hüseyin Paşanın kabir taşında kallâvî

Sadrâzam ve vezir kabirlerinin baş taşları hemen istisnâsız kallâvilidir. Muhakkak ki eski kavukların en muhteşemi idi. Ne zaman ihdas edildiğini kesin olarak tesbit edemedik; Kallâvinin XVI. Yüzyıl sonlarında kullanılmaya başladığını tahmin ile kaydederiz.

Müverrih Abdürrahman Şeref Bey kallavî üzerine şirin bir fıkra nakleder: «Mehmed Emin Rauf Paşa mühim devlet meselelerinde hiç bir zaman fikir beyan etmez, sebebini soran mahremlerine: — Artık kallâvî beni kurtaramaz!... derdi. Bu yaşlı, irfan sâhibi ve tecrübeli veziri ömrü boyunca ürkek yapmış olan vak'a şudur: 1814 de sadrâzam olduğu zaman otuzbeş yaşında idi; uzun boylu ve pek yakışıklı idi; aşırı derecede de ıslâhat tarafdarı idi; bu yüzden devrin pâdişâhı İkinci Sultan Mahmudun gözdesi olup yeniçerilik gayretleri güden Hâlet Efendinin düşmanlığını kazandı ve onun entrikaları ile azledildi. Hâlet Efendi paşanın îdam fermanını da almak için çok çalışmış, fakat Sultan Mahmud: — Başına kallâvî pek yakışıyor, ben o güzel başa kıyamam!... diyerek Rauf'u sürgüne göndermişdi. Hayatını başına yakışan kallâviye borçlu vezir de ömrünün sonuna kadar dâimâ susmuşdur».

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Kallâvî maddesinde bu kavuk için: «... tersine çevrilmiş ehramî (piramid şeklinde) bir kavuk...» diyor ki fâhiş hatâdır, tersine çevrilmiş piramid şeklinde değil, düpe düz piramid şeklindedir.

KALOŞ, İkinci Sultan Mahmud zamanında setire pantalonla beraber potin giyilmeye başladıkdan sonra çıkmış ve pek yakın bir geçmişe kadar halâ giyenler olmuştu; potin üstüne giyilen yalnız sokaklık bir ayakkabının adıdır.

Şer'î ve maddî temizlik üzerinde çok titiz olan islâm muaşereti, sokağı dâima pis görmüşdür, ve sokakda gezilen ayakkabı ile, her tarafında namaz kılınabilen evin içinde sokak ayakkabısı ile dolaşılmamışdır. Eski devirde çeşidli isimleri ile pabuçlar ve kunduralar ya yalın ayak, ya çorabla, veyahud mest ile giyilmiş ve pabuçlar, kunduralar, yalnız evde değil, dükkânlarda bile eşik önünde çıkarılmışdır, Avrupadan alınan potinler giyilince, pabuç veya kundura potin üstüne giyilememiş, potine mahsus kaloş kullanılmışdır. Üstü deriden arkalıklı bir sokak terliğine benzeyen kaloşlar, potin ile beraber aynı usta elinden yapılıp çıkar ve potin ile berâber satılırdı. İçi potin tabanına tıpa tıp uygun olduğu halde, yürürken, potinin arka tarafının her adımda kaloşdan çıkmaması için kaloş içine ökçe hizasına bir küçük yay konulurdu. Meskene girerken potinden kolay çıkarılması için kaloşun arkasına dışdan küçük bir mahmuz konulurdu; kaloş, o mahmuza basılarak çıkarılırdı. Kaloş ne kadar hafif olursa o kadar makbul idi. Yaz ve kış kullanılırdı.

Tam Avrupalı gibi giyinme yayıldıktan sonradır ki kaloş giyenler gün günden azal-

mışdır. Yalnız kışın ve yağışlı havalarda kaloşun yerini lastikler almışdır. Zamanımızda ise lastik giyenlerde pek az kalmışdır; ancak babayâne kimselerin ayaklarında görülür.

Kaloş adı fransızca «Galoche = Galoş» isminden gelir; Şemseddin Sâmi Bey Kaamûsu Türkî'de: «fransızcada Galoş, lastiklere denilir, bizde Kaloş, potin üstüne giyilen deriden mâmul kunduracı işi dikişli ayakkabıdır» diyor.

KALPAK, «Tüylü ve postlu külâh» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı); «Asıl deriden ve ona taklid ile çuhadan yapılır ve üstüne sarık sarılmaz serpuş; Tatar Kalpağı, Çerkes Kalpağı, Bulgar Kalpağı, Acem Kalpağı; post serpuş, Samur Kalpak» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî), Çuhadan yapılmış ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Eşkinci denilen yeni bir sınıf askerin başına giydirilmiş bir nevi kalpak da «Şubara» adı ile anılmışdır (Bakınız: Şubara).

Cumhuriyet devrine kadar memleketimizde kalpak yaygın bir halk serpuşu olmamışdır. Doğu Türkistanlı ırkdaşlarımız ile Kırımlı Türklerin Başında (Tatar Kalpağı); Azerî Türkleri ile İranlı tüccarların başında (Acem Kalpağı); Rumeli reâyâsının başında (Bulgar Kalpağı, Macar Kalpağı); çerkeslerin başında (Çerkes Kalpağı) görülmüşdür. XVII. yüz yıl ortasında samura karşı aşırı bir düşkünlüğü olan Sultan İbrahimin başında bir samur kalpak - kavuk ile meşhur bir gravürü vardır; hayalî bir resim olduğu muhakkakdır. Köylümüz de kentlimiz de kalpak giymemişdir.

Osmanlı İmparatorluğunun son devrinde, üniformalı askerin serpuşu fes olmuşdu. 1908 Meşrutiyetinden sonra, her rütbedeki subaylara resmi serpuş olarak kalpak kabuledildi; bu subay kalpakları fes şeklinde idi, post kısmı yalnız çevrede olup kalpağın tepesi, tablası çuhadan idi; çuhanın renkleri de subayın sınıf ve rütbesine göre değişirdi. (Yaya yeşil, topcu lâciverd, süvâri kül rengi, erkânı harb (kurmay) ve general kırmızı). Tablo çuhalarının üstünde çaprast dikilmiş sırmalı şerid ve tam ortada, şeridlerin kavuşak noktasında da sarı parlak mâdenî bir düğme vardı.

Yine 1908 den sonra üniformalı polislere de aynı biçimde kül rengi çuha kalpaklar giydirildi.

Mustafa Kemal Paşanın, Atatürkün başında Kemâlî Kalpak (Fotoğrafdan Sabiha Bozcalı eli ile) (R.E.K. Arşivi)

Millî Mücâdeleye başlar iken, Atatürk Anadoluya Osmanlı generali üniforması ve kalpağı ile gitmişdi; Erzurum Kongresine ordudan istifa etmiş olarak sivil esvap ile ve başında fes ile başkanlık etti; az sonra da başına o zamana kadar görülmemiş şekilde kuzu postundan bir kalpak giydi; bu kalpak yukarıya doğru genişlemekde ve tablası da kuzu postu olup ortası küçük bir kabarık hâlinde durmakda idi, «Kemâli Kalpak» veyâ sâdece «Kemâlî» adını alan bu kalpak derhal yayıldı. Bir kaç kişi müstesna, Büyük Millet Meclisinin hemen bütün üyeleri «Kemâlî Kalpak» giydiler, yeni kurulan orduda da zâbitler Kemâlî giydiler, neferler için de bu kalpağın şeklini andırır kumaş serpuşlar yapıldı. Halkdan da pek çok kimse, hakiki kuzu derisinden yahud taklidi dokuma çuhadan kemâlî kalpaklar giydi; hatta mektep çocukları da kemâli giydiler.

Şapka kanunundan sonra memleketimizde fes ile beraber kalpak giymek de yasak edildi. Hâlen bu yasak, kalpak hakkında tavsamış bulunmaktadır.

Atatürk'ün Kemâlî kalpağı İstanbulda Atatürk Müzesindedir.

KAMERÇİN, 1890 ile 1900 arasında İstanbulda yangın tulumbacısı delikanlılar arasında pek moda olmuş yemeni ile iskarpin arası bir ayakkabının adı; Glase denilen siyah parlak derinin en âlâsından yapılırdı, üzerinde siyah kordelâdan papiyon (kelebek) şeklinde bağlanmış bir fiyongası vardı; yumurta ökçeli (topuklu) olup mutlaka arkası basılarak ve hemen dâimâ çorabsız, yalın ayak giyilir, bıçkınlık icâbı topuk nümâyişi yapılırdı. (Bakınız: Topuk Nümayişi). Yine o yıllar arasında bol paça ve paçaları yerde sürünür pantalonlar çıkmış, moda olmuşdu; ayakları kamerçinli tulumbacı şehbazlar öyle bir edâ ve çalımla adım atarlar idi ki çalpara çalan o geniş pantalon paçalarının altından her adımda topukları görünür idi.

Giymiş koşarlı güzel ayaklarına kamerçin
Yeni çıkmış pantolla o paçalı güvercin
Düşdüm râhi aşkına dönmem vallah bıçkınım
Olsa bile vahşetin karşımda bir Seddi Çin
(Âşık Râzi)

Tulumbacılığa havesli üniformalı mektebli ayağında Kamerçin, 1880 - 1900

KANADİYEN, Zamanımızda delikanlılarımız ve genç kızlarımız tarafından fevkalâde rağbet görmüş pamuklu bir ceket - bluzun adı; dış kumaşı atlası andırır sun'i ipekten ve ekseriya koyu lâciverd, koyu kahverengi, beyaz veya nar çiçeği al düz renk üzerine olup baklava dikişlidir. Ceket gibi giyilip önden ilik düğme ile kapananları veya başdan geçirilip giyilen ve yine önden ve aşağıdan yukarı bir fermuarla kapananları vardır. Memleketimizde moda olarak yayılışı 1950 den sonradır; hattâ ilk zamanlarda bir Amerika seyyahatından dönenler tarafından yakınları genç kız ve oğlanlara hediye olarak bir kanadiyen getirmek de

nümayiş modası olmuşdu. Aşırı rağbet gördükden sonra bu ceket - bluz da hazır esvabcılığımızın işleri arasına girmiş, burada dikilip satılmaya başlamışdır. Aslında ise Kanadiyen, memleketimizde yüzyıllar boyunca dikilmiş giyilmiş pamuklu hırkamızın ad değiştirmiş Amerikalısıdır.

KAPAMA, «Hazırcının sattığı tekmil bir kat elbise; mâruf libas» (H. Kazım, Büyük Türk Lugatı). Bu lugat «mâruf libas» dediği kapamayı târif etmiyor, ve büyük bir vekaayinâme olan Naimâ Tarihinin hangi bahsini aldığını aydınlatmayarak mâruf libas için şu satırları naklediyor: «... arkasında bir nefti kapama ile pejmürde kıyâfet bir araba içine koyup...»

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Kapama maddesinde şunları yazıyor: «Elbise takımı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vaktiyle medresetalebeleri ile yeniçerilere verilen elbiselere kapama denilirdi. Kapama, cübbe gibi üste giyilen bir nevi elbisenin de adı idi».

Yakın geçmişe kadar «Sibyan Mektebi» denilen mahalle ilk okulları yapdıran hayır sâhiblerinden bâzıları, mekteblerinin yaşaması için tesis ettikleri vakıfların şartları arasına, bütün talebeye bir kat da elbise verilmesini koyarlardı; halk bu gibi okullara «Kapamalı Mekteb» derdi.

KAPANİÇA, Kolsuz ve geniş devrik yakalı bir kürkün adı; kol yerine omuzlar altında 4-5 parmak eninde bir parça (bir kolcuk) bulunur, onun ağzına da kürkün postundan fır dolayı bir parça, bir kolcuk kapağı dikilirdi; yakanın altından da arkada, sırt üzerinde hemen yere kadar uzanan ve dört parmak enlilikde süs olarak takılmış iki kolanı, şeridi vardı; kapaniçanın kumaşından yapılmış ve uçlarında kapaniçanın postundan püskülü andırır birer post parçası dikilmiş bu şeridler yürürken dalgalanır, sallanır, savrulurdu; bâzan da bir yandan ele alınır, elde tutulurdu.

Şemseddin Sâmi Bey «Kaamûsu Türkî» de: «Vaktiyle devlet ricâline mahsus olan geniş ve devrik yakalı muhteşem kürk» diyor, ve Kapaniçanın kolsuz olduğunu kaydetmiyor. Hüseyin Kâzım Bey de «Büyük Türk Lûgatı» nda: «Padişahlara mahsus kolsuz kürk» demekle yetiniyor. Halbuki XVII. Yüzyılın ünlü yazarı Evliyâ Çelebi'de Kapaniçanın halk tarafından giyildiğini gösteren kayıdlar vardır, meselâ Ünkapanlı Geysûdâr Şeyh Mehmed Efendinin hal tercemesinden bahseder iken: «Gelibolulu derlerdi, halbuki Macaristan taraflarından kapaniçalı, kopçalı, çağşırlı adamlar gelir, (onda misâfir olurlar) ve Mehmed Efendinin akrabaları olduklarını söylerlerdi» diyor.

Kıyâfet inkilâbını yapmadan önce İkinci Sultan Mahmudun üstünde Kapaniça
(R.E.K. Arşivi)

Başında Süpürge Sorguçlu Kuka ve sırtında Kapaniça ile Yeniçeri Başçavuşu
(R.E.K. Arşivi)

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Kapaniça maddesinde bir kaynak göstermeden şunları yazıyor:

«Padişahların giydikleri Serâser'e kaplı (Bakınız: Serâser) kürkün adıdır. Hükümdarın şahsına mahsus olan bu kürk fevkalâde iltifat olmak üzere Kırım hanına da ihsan olunurdu. Ender olarak Eflâk ve Boğdan voyvodalarına da pâdişah huzurunda (kapaniça) giydirilirdi, ancak voyvodaların kapaniçaları kadifeye kaplı olurdu. Bâzan sadırâzamlara da arza (pâdişah huzuruna) girerken muvakkaten (âriyet olarak) pâdişâhın şahsına mahsus olan kapaniçalardan giydirilmek âdetdi. Kapaniçanın daha aşağı olan (postu çuhaya kaplı) bir nevine de Kontoş denilirdi.

«Pâdişâha mahsus Kapaniçanın kürkü tilki postu, kabı atlas ve düğmeleri murassâ olurdu, ve çaprazvâri mücevherlerle bezenirdi.

«Devlet ricâli de Kapaniça adı verilen kürklü üstlük giyerlerdi, fakat onlar pâdişahların giydikleri ile kiyas olunamayacak kadar basitti» (M.Z. Pakalın)

KAPATMA SÜNBÜL SAKSISI, Gençler tarafından kenarından fırdolayı saçlar taşırılarak giyilen

Genç kayıkçının başında Kapatma Sünbül Saksısı fes
(R.E.K. Arşivi)

fesler hakkında kalender ağzı kullanılmış bir deyimdir. Ahmed Râsim şöyle yazıyor: «Fesin kenarı geysûlar ile (Bakınız: Geysû) pür çini letâfet olursa ehli hal lisanında buna Kapatma Sünbül Saksısı tâbir olunur» (A. Râsim, Muharrir Buya).

KAPUT, «Askerlerin üstlük esvabı, yağmurluğu» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî)

Kaba kalın kumaşlardan, bilhassa kaba şayakdan dikilen avam harcı paltonun adı; hemen dâima hazır esvabcılar tarafından satılır. Avam ağzında palto isminin kullanılması, yayılması Cumhuriyet devrindedir; hattâ meselâ bir uşak «Beyin paltosu» demez, «Beyin kaputu» derdi.

Asker kaputları, halkın giydiğinden ayırd edilerek Asker kaputu diye anılır. Kara askerlerimizin nefer kaputları deve tüyü renginde ola gelmişdir. Subay paltolarına da kaput denile gelir, eskiden kurşûnî olan subay kaputlarının rengi zamanımızda nefti olmuşdur. Deniz erlerinin ve subaylarının kaputları da siyahdır; kara ordusu erlerinin kaputları he men ayak bilekleri hizâsına kadar uzun, deniz erlerinin kaputları ise diz kapağı hizâsında kısadır.

İkinci Sultan Abdülhamidin koyu kurşunî renkli asker kaputu Topkapısı Sarayı Müzesinde pâdişah esvabları salonundadır.

KARA BAĞLAMAK, GİYMEK, Mâtem alâmeti ola rak kara esvab giymek bizde, bir görünüşe göre yenidir, Cumhuriyet devrinde başlamış dır, ve halk arasında yayılmamışdır. Cenâzelerde bile kara giyilmiyor, ancak, pek ünlü kimselerin cenâzelerinde, bir protokol îcâbı bulunmaya mecbur resmî şahsiyetler kara esvab ve kara şapka giymektedir, bir de batı kültürünün geniş ölçüde tesîri altında bulunanlar buna riâyet etmektedir. Halkın nazarında mâtem alâmeti olarak kara giymek, bir hıristiyan geleneğene uymakdır. Aslında ise mâten alâmeti olarak kara renk, bizde kadimden beri kabul edilmişdir, kara giyilmiş, ve karalar bağlanılmışdır. Bilhassa Osmanlı Sarayında bir pâdişah öldüğü zaman, başda tahta oturan yeni hükümdar ile beraber bütün saray halkı başlarına birer kara şemle atar, bağlarlardı, «Şemle» büyük baş örtülerine verilmiş Arabca bir isimdir (Bakınız: Şemle). Cenâze alayına da devlet erkânı, kavuklarının üzerinde kara şemlelerle iştirâk ederdi, mâtem üç gün sürer, ve kavukların üzerindeki o kara örtüler yeni pâdişahın emri ile çıkarılırdı. Aşağıdaki mısrâlar Hâlet Efendinin bir şarkısındandır :

Başıma hicrinle kara bağlarım
Vuslatın ümîd idub kan ağlarım
Sîne-i pürsûzi cevri dağlarım
.....

KARAKUŞ KANADI VE KARTAL KANADI, XIV., XV., XVI. yüzyıllarla XVII. yüzyılın ilk yarısında, tarihimizin zincirleme büyük zaferler devrinde, bu zaferlerin öncüsü Türk akıncılarının göz kamaşdıran zenginlikle pitorest bir kiyafeti olmuşdur; bu cengâver tuvaletinin en önemli husûsiyeti de akıncıların omuzlarına takdıkları bir çift karakuş kanadı, yahud kartal kanadıdır. Tığ gibi erkek yapısı bir vücud üstünde güzel bir baş, güzel bir yüz tahayyül edilerek bir akıncı şöylece giydirilip kuşatılabilir :

Başında samur, yahud kaplan derisi kalpak, yahud, oyalı, sırma işlemeli ipek krepler sarılmış bir keçe külâh veya altın nakışlı bir miğfer. Kalpakda, külâhda, miğferde altın suyuna batırılmış turna kuşu, balıkçıl kuşu telleri, tüyleri. Helâli gömleğin, mintanın akik, mercan, zebercet veya hurda elmas düğmeleri. Cebken, câmedan, kısa serhadli kürkü, şalvar, çakşır, kısa diz çakşırı en kıymetli çuhalardan, kadifelerden, çatmalardan kesilmiş ve altın sırma ile işlenmiş. Kuşaklar, silâhlıklar bu lükse denk kıymet ve zerâfetde. Ayaklarda ceylân derisinden filâr (yemeni), yahud çizme. Ayağa filâr giyilmiş ise baldırlarda sırma işlemeli çuha yahud kadife tozluklar. Elde kaplan kuyruğu kamçı. Ve nihâyet omuzlarında bir çift karakuş kanadı, yahud bir çift kartal kanadı. Kıymetli eğerler vurulmuş alnı sorguçlu, turna telli atının üzerinde dolu dizgin giderken bu kanatların heybet ve haşmetle açılışı.

Bir gün dolu dizgin boşanan atlarımızla
Birden yedi kat arşa kanadlandık o hızla
(Yahyâ Kemal Beyatlı)

KARTALKANAD, Yeniçeri yangın tulumbacılarının giydiği kırmızı çuhadan kaputların adı (Bakınız: Kaput). Omuz tarafı gayet kabarık durur, içindekine bir heybet verirdi. Yeniçeri yangın tulumbacıları ocağının neferleri, hepsi esnaf delikanlıları ve ayaktakımından gençler olan Acemioğlan Ocağından seçilirlerdi; yârım pabuç, yalın ayak, baldırı çıplak dolaşırlar, kışın bu pırpırı kıyâfetin üstüne kırmızı kartalkanadlarını giyerek itlik yolundaki nümayişlerine ayrı bir caka ilâve ederlerdi; bundan ötürü Kartalkanad ayrıca kendilerine de alem olmuşdu, «Tulumbacı Kopuğu» yerinde de kullanılırdı (Bakınız: Tulumbacı Kıyâfeti).

KAŞ, Gözlerin üzerinde ve alın altında kavis şeklinde uzanan kıllar; Ebrû.

Giyim, kuşam ve süslenmede vücud yapısı düzgünlüğü ile yüz çizgileri güzelliğinin çok önemli tesiri vardır; kaş da, şekline göre yüze bir mâna verir. Zamanımızda kadın yüzü makiyajı sanatının önemle meşgul olduğu konulardan biri kaşdır; zaman zaman kaş modaları çıkar. Eskiden kadınlarımız kaşlarını «Rastık» denilen kara bir boya ile boyarlardı, aklıkla bembeyaz bir yüz, ve kara sürmeli kirpiklerin üstünde kapkara iki sülük gibi kaşın güzel düşdüğüne inanılmışdı. Yakın geçmişde ise kadın kaşları cımbızla yolunmuş, veya bir tıraş bıçağı ile alınmış, ya kıldan incecik bir kaş bırakılmış, yahud makiyaj kalemleri ile sun'î kaşlar çekilmiş, resmedilmişdi. Zamanımızda kadın kaşı rastıkdan ve tıraşdan kurtulmuş, yaradılışında huzûruna kavuşmuşdur; yalnız gümrah, yolunu şaşırmış kıllar terbiye edilmekde ve boyalı kalemlerle de hafif bir rötuş görmektedir.

Eskiden de, zamanımızda da, güzelleşme yolunda kaşları ile oynayan, cımbızla kaş yolduran erkekler olmuşdur. Yakın geçmişde erkek berberleri arasında kaş kıllarını ibrişim ile alıp kaş tanzim eden usta berber vardı; kaş kılı, iki sap incecik ipek iplik arasında burularak alınırdı, hem kaş yolar iken acıtmaz, hem de yoluk izi bırakmazdı.

Kaş, türlü şekillerine göre edebiyatımızda isimler taşır: «Keman Kaş», biçimli kavisli kaş; «Kalem kaş», ince güzel resimli düz kaç; «Samur Kaş», enlice dolgun kaş; «Çatık Kaş», iki kaşın alın ortasındaki uçları bitişik kaş.

Çatık kaşı, kaş çatma ile karışdırmamalıdır.

Dîvanlarımız, kadın kız ve delikanlı, güzellerin tasviri yolunda kaşların medhi için yazılmış şiirlerle doludur, bu şiirlerde hem «kaş» adı, hemde kaşın farsca karşılığı olub dilimize girmiş «ebrû» ismi kullanılmışdır. Örneklerini yalnız Nedîm'in Divanından seçmekle yetiniyoruz :

Çünkü tiri hicr ile oldun zahimnâk ey gönül
Çek çevir kendin ki bir kaaşı keman lâzım sana
(Gazel)

*

Aman pek yârelendim ol nigâhı şûhi evbâşa
Kapıldım doğrusu ol yâlü bâle ol güzel kaaşa
(Şarkı)

*

İşte hûn oldu dilim gamzei ayyâşın için
İşte hançerlere düşdüm senin ol kaaşın için
Pek ricâ ederim unutma güzel bâşın için
Gel benim kaaşı hilâlim bize bir îyd idelim
(Şarkı)

*

Bir civan kaaşı sarık sarmış efendim bâşına
Sürme çekmiş, ıtrışâhîler sürünmüş kaaşına
Şimdi girmiş dâhi tahminimde onbeş yâşına
Gül yanaklı, gülgülî kerrâkeli, mor hâreli
(Şarkı)

*

Yine oldum esirî âh bir şûhi sitemkârın
Ki dilber sevmemiş bilmez belâsın âşıkı zârın
Ne kâfirliklerin gördüm ben ol zülfi siyehkârın
O ebrûnun o zâlim gamzenin ol çeşmi mekkârın
(Şarkı)

*

Nâil oldum bir siyehçerde civânı şebreve
Tâkı ebrûsun görenler benzetir mâhi neve
İltifâtı yâre mağrur olma dil virme Nedim
Gör ne kanlar yutturur ol meh hele bir gez seve
(Müfred)

KAŞBASDI, Kaşların üstünden alına sım sıkı bağlanan bir dülbent, çenber, her hangi bir bez. Baş ağrılarında alın üzerine konmuş ve sirkede ıslatılmış bir pamuk veya bez üstünden bağlanırdı. Fakat büyük şehirlerde, bilhassa İstnabulda yakın geçmişe kadar kenarın yos-

ması sürtük kadınların günlük tuvaletine girmişdi; iki anlamda kullanılırdı: 1 — Koca larını yıldırmış şirret, celâlli kadınların alâmeti fârikası idi, «eli maşalı» deyimi gibi «kaşbasdılı» denilirdi; 2 — Bir bıçkın oynaşı olan kadınlar bağlardı; bu münâsebet ile bıçkın yavukluya, kırığa, oynaşa da «Kaşbasdı» adı verilmişdi, halk ağzında kadınlar arasında «Ağrısız başa kaşbasdı» deyimi, gönül kuşunu bir dilber bıçkının perçemine kondurub başına derd açma anlamında kullanılırdı.

Kadınların saç tuvaletinde kullandıkları «Alın çatkısı» na kaşbasdı da denilirdi (Bakınız: Alın çatkısı).

KAŞIKLIK, Yeniçeri serpuşu Börkün önüne eklenen ve kaşık yahud serpuş süsü bir tüy konulan parçanın adı (Bakınız: Börk, Bürk).

Yeniçeri Börkünde Kaşıklık

KÂTİBİ, 1828 den önceki kiyâfet nizâmında devlet bürolarında, mevki ve unvanları ne olursa olsun, kâtib sınıfı adı altında toplanan memurlar için kabul edilmiş bir sarık tarzı; dülbend, kavuğun arka tarafından, ense üstünden düz olarak dolanır, kavuğun ön tarafından, alın üstünden çaprast kavuşur, alın ile dülbend arasında kavuğun alt kısmı bir üçgen şeklinde görünürdü.

KATIR, Tahta topuklu (ökçeli), topuğu nalçalı ve tabanı demir çivili; kabaralı kaba kunduranın adı; gayet dayanıklı olduğu için bilhassa oğlan çocuklara giydirilirdi; «Katır Kundura» diye anılır, «Katır Yemeni» de denilir. Eski çizmelerin koncu kesilerek kundura gibi kullanılanlarına da «Katır» denilmiştir, birde şirin tekerlemesi vardır:

Çizmeden bozma katır
Ne gönül bilir, ne hatır

KAVUK, 1828 de İkinci Sultan Mahmud tarafından Fesin umumi bir serpuş olarak kabulüne kadar yüzyıllar boyunca ecdadımız tarafından giyilmiş serpuşların en yaygını, en çeşidlisi.

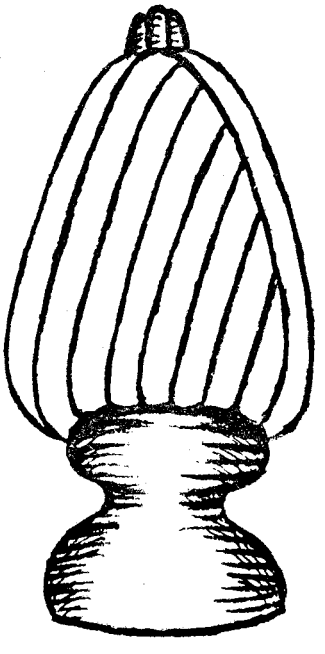

Kavuk Kalıbı

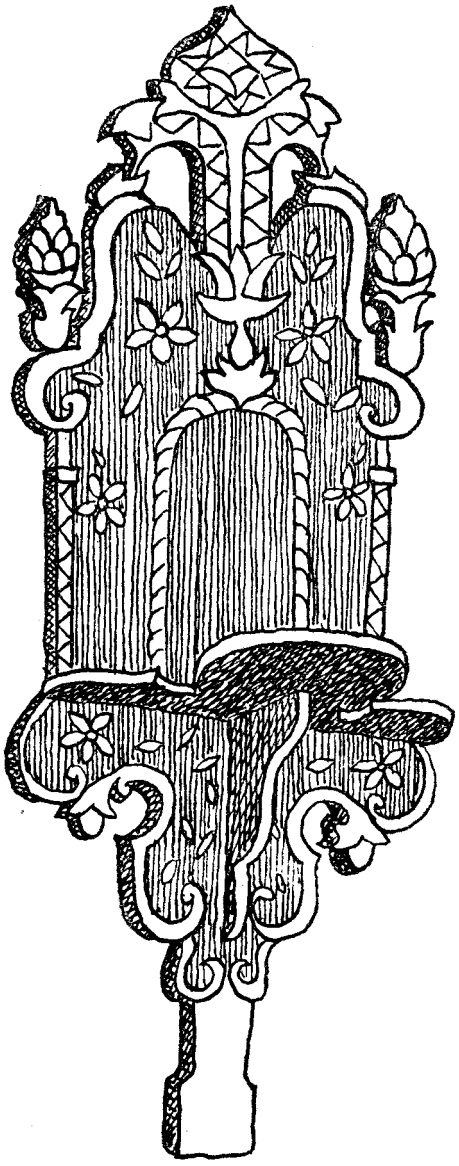

Tavukluk

«İçi boş, kof anlamında Kav kökünden yapılmış bir isimdir; vaktiyle başa giyilen şey ki ekseriya pamuklu ve yüksekce olub üzerine sarık sarılır» (Kaamûsu Türkî).

Yüzü çuhadan olur, içinde münasib bir bezden astarı bulunur, yüzü ile astarı arasına pamuk konulurdu ve o pamuk tabakası, kavuğun çeşidlerine göre kabul edilmiş dikişlerle (dilimli dikiş, kafesli dikiş, baklavalı dikiş) dikilirdi.

Çeşidi, adı ne olursa olsun Kavuk mutlaka sarık sarılarak giyilmişdir, sarıksız kavuk asla giyilmemişdir (Bakınız: Dalkavuk).

Kavuklara sarılan sarıklar da hem bezinin cinsi, hem de sarılış şekli ile çeşidli olmuşdur ve kavuklar, yalnız kendi şekilleri ile değil, üzerlerine sarılan sarıklarla beraber muhtelif isimler almışlar :

İnce tül üstüne mâvi, kırmızı, yeşil ve siyah ipekle meşe yaprağı, lâle, yıldız çiçeği motifleri işlenmiş kavuk örtüsü, XVI. Yüzyıl (Topkapı Sarayı Müzesinde)

1 — Kallâvî; sadrâzamlar ile vezirlere mahsus kavuk;

2 — Mücevveze; sadırâzamlara, vezirlere, devlet ricâline mahsus kavuk: pâdişahlar da giymişdir;

3 — Horasânî; devlet kalemleri (büroları) yüksek memurlarının giydiği kavuk;

4 — Selîmî; pâdisahların, sadırâzamların, vezirlerin ve devlet erkânının giydiği kavuk;

5 — Yusûfî; pâdişahların, sadırâzamların, vezirlerin ve devlet erkânının giydiği kavuk;

6 — Örf; şeyhülislamların, kadıaskerlerin ve yüksek mevki ve pâyeli ulemânın giydiği kavuk;

7 — Kâtibî; devlet memurlarının kâtib sınıfının giydiği kavuk; bilhassa sarık şeklinin adıdır;

8 — Molla Kavuğu; ilmiye mensublarının giydiği kavuk;

9 — Tâc; şeyhlerin giydikleri kavuklar.

(Bakınız: Kallâvî, Mücevveze, Horasânî, Selîmî, Yusûfî, Örf, Kâtibi, Tâc).

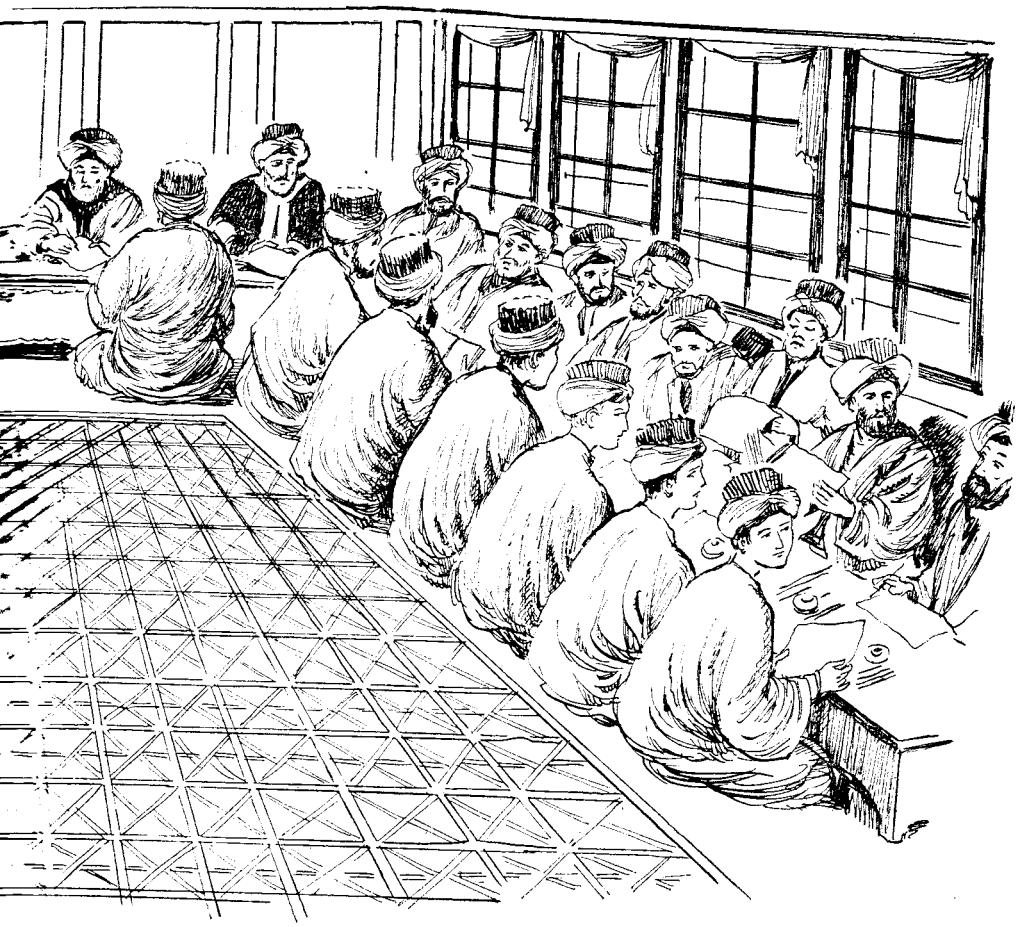

Bir kalemde devlet bürosunda Kâtibî kavuk ve destarlı memurlar ve şâkird (kâtib namzedi) çocuklar (R.E.K. Arşivi)

Kavukların sarıkları her gün için yeniden sarılmazdı; sarıklar (dülbendler) ancak kirlendikleri zaman yıkanmak üzere çözülürdü. Muhtelif kavuklara muhtelif şekillerde sarık sarmak âdeta bir ihtisas işi idi. Dışarda, vazife başında giyilen kavuklar eve dönülünce başdan çıkarılır, sarığının bozulmaması için, sûreti mahsusada yapılan, duvarlara asılan ve «Kavukluk» denilen raflara konulurdu; hatta, kavuklarına çok düşkün, titiz kimseler ayrıca, şimşirden yapılmış baş şeklinde kavuk kalıpları kullanırlardı; kalıpdaki, kavuklukdaki kavukların dülbendlerin tozlanıp kirlenmemesi için üzerlerine «Kavuk Örtüsü» denilen işlemeli; güzel, kıymetli örtüler, çevreler örterlerdi.

KAYIK HOTOZ, Hotoz çeşidlerinden birinin adı; M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde bu isimli maddede «... Kayığa benzediği için bu isim verilmişdir» diyor. Cesâretli bir yakıştırmadır; «Kayık Hotoz» başda eğri duran, bir yana kaymış olan hotozlara verilmiş isimdir.

Hanımımın başında kayık durur hotozu
Oynaşı var bir körpe gül ibikli horozu

(Âşık Râzi)

KAYTAZ, KOTAZ, (Bakınız: Hotoz).

KAZMİR, «Fransızca; mûcidinin ismidir. Yünden erkek esvablığı bir nevi kumaş, pantalon, ceket yapılır, Kazmir pantalon, Kazmir ceket denilir. Fransız Kazmiri, İngiliz Kazmiri diye de cinsleri vardır» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Kadınlar da çarşaf yaptırırlardı, ağır başlı zengin hanımlar ipekli çarşaflara Kazmir Çarşafı tercih ederlerdi.

KEBE, En kalın keçenin adı, çoban kepenekleri kebeden yapılır. (Bakınız: Kepenek); hayvan üstüne örtülen kebe örtülere de teyelti denilir. Hem kepenek hem de teyelti yapılan tüylü bir kebenin adı da Yanbolu Kebesi idi.

KEÇE, İplikten dokunmamış, yün veya kıldan, ıslatılarak dövülmek sûreti ile yapılan kalın, kaba kumaş. En kabası da Kebe adını taşır (Bakınız: Kebe).

En âlâsından Külâh yapılır (Bakınız: Külâh); çizme ve bilhassa çarık giyenler ayaklarına, bacaklarına keçe sararlar. Keçeden ayak terliği yapılır. Giyimde kullanılmadığı takdirde yere döşenir, serilir, kapu perdesi olur, keçeden çadır yapılır.

KELLEPUŞ, Dilimize farscadan alınmışdır, «Takke» anlamındadır; kavuk altına giyilir idi, kavuğun alın teri ile kirlenmesini önlerdi (Bakınız: Terlik; Kavuk).

KEMÂLİ, (Bakınız: Kalpak)

KEMER, Bir şerid şeklinde yapılan ve giyilen esvabı belden sıkıp tutmak için veya sâdece süs olarak kullanılan ve bele yalnız bir defa dolanarak önden bir toka ile tutturulan şey.

Eski toplum hayatımızda kadın ve erkek tuvaletinde pek çok çeşidi kullanılmışdır.

1 — Yüksek tabakanın kullandığı ağır kumaşlardan yapılmış ve çeşidli mücevherlerle bezenmiş murassâ kemerler;

2 — En kıymetli kumaşlardan yapılmış altın sırma ile işlenmiş kemerler,

3 — İnce kuyumculuk işi altın ve gümüş tellerle örülmüş altın ve gümüş kemerler;

4 — Altın ve gümüş paftalardan (plaklardan) yapılmış kuyumculuk işi murassâ kemerler;

Bu kemerlerin tokaları da kendi başlarına yüksek kıymetler taşıyan mücevherler olurdu. Kıymetlerine bahâ biçilmesi güç bu eski Türk kemerlerinin en güzel örnekleri Topkapısı Sarayı Müzesindedir.

Eski bir gelenekdi, düğünlerde gelin kızın beline babası, yoksa en yakını olan erkek, gücünün ölçüsünde kıymetli bir kemer bağlar, hediye ederdi.

5 — Orta halli kimselerin, avâmın bağladıkları alelâde kemerler; meşin, kayış kemerler.

6 — Palaska denilen kayışdan asker kemerleri. Tanzimatdan sonra bu kemerlerin tokaları Osmanlı Devleti arması ile gemi çapası, top namlusu ve güllesi, ayyıldız gibi amblemler taşımışdır.

Kemer zamanımızda da hayli yaygın olarak kullanılmaktadır; esvapların kumaşından veya en güzel, ince derilerden yapılmış, zarif tokalarla, fiyongolarla bezenmiş kemerler, çok güzel zarif giyimlerde yer almaktadır. Bilhassa deri kemercilik kendi başına sanat olmuşdur. Erkeklere gelince, kemer ancak pantalon kemeri olarak kullanılıyor. Kadın ve erkek pardösüleri, paltoları arasında da, kendi kumaşlarından kemerli olanları vardır.

Eskiden bir de «altın kemeri» kullanılırdı; sağlam ve yumuşak bir bezden, yahud yumuşak sahtiyandan 4-5 parmak enlilikde iki katlı olarak kesilip dikilen bu kemerlerin iki katı arasına altın paralar yerleştirilip teker teker dikilir, tesbit edilir, ve kemer bele, çamaşır altında ten üzerine bağlanırdı; altın kemerleri tokasız idi, iki ucuna birer uçkur dikilir, kemer bele yerleştirildikten sonra bu uçkurlarla üzerinden sım sıkı sarılarak bağlanırdı. Altın Kemerleri, kervan devrinde, seyahatlarda kullanılırdı.

Bütün giyim eşyaları gibi, güzelleri tasvir yollu yazılmış şiirlerde kemer üzerine de terennümlere rastlanır :

Açıldı bunca muhkem kal'alar ey şûhi mehpâre
Kemer bendin senin fethetmeye olmaz mı bir çâre
Küşâd eyle aman ol düğmeyi zerrîni bir pâre
Meserret vaktidir rûhi revânım gel açıl şâd ol
(Nedîm, şarkı)

*

Sürmeli gözlü güzel yüzlü gazâlân ande
Zer kemerli beli hançerli civânân ande
(Nedîm, şarkı)

*

Değilmiş kasdı hançer çekmek ol sermesti tannâzın
Heman âguuş açub zerrin kemer göstermek istermiş
(Nedîm, müfred)

KEMHÂ, Altın ve gümüş tellerle nakışlı esvablık ipekli kumaş; Hüseyin Kâzım Bey «Büyük Türk Lügatı» nda: «Havsız kadife» diyor. Düz renk, bir renk üzerine de dokunurdu; bilhassa ağır kaftanlık kumaşdı.

Libâsında değildir nakşi kemha pençe resminde
Benim desti ümidimdir ki dâmânında kalmışdır
(Lisânî)

«Esvabındaki pençe şeklinde nakış, kemhânın nakşı değildir, eteğinde kalmış ümid elimdir».

İkinci Sultan Mahmud devrindeki kıyâfet inkılâbından sonra kaftan giyilmez oldu, aslında kaftanlık olan kemhâ da konaklar ve saraylar için ağır döşemelik kumaş oldu.

Gümüş Telli Kemhâdan Kaftan
(Topkapusu Sarayı Müzesinde)

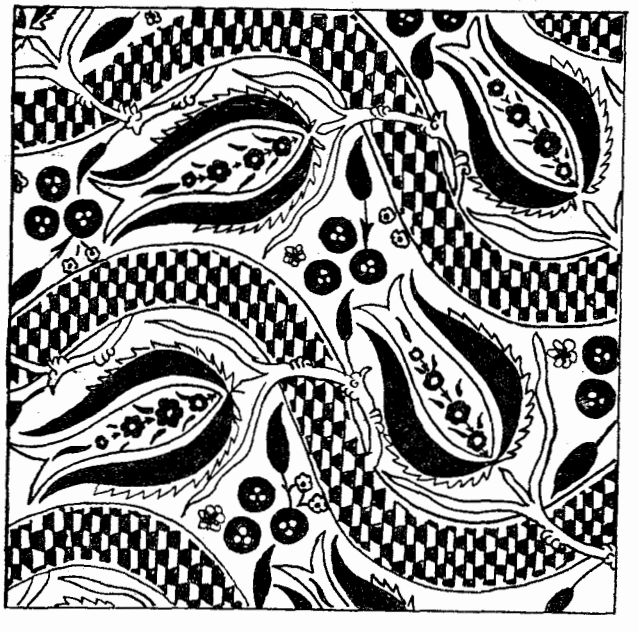

Lâle, Çıntamanı ve Ejderhâ Kabuğu nakışlı Telli Kemhâ
(XVI. Yüzyıl Türk kumaşı, Topkapusu Sarayı Müzesi)

Ya bisteri kemhâda ya virânede can ver
Çün bâyü gedâ hâke beraber girecekdir
(Ziyâ Paşa)

En güzel, ağır, kıymetli eski Türk kemhâları İstanbulda ve Bursada dokunmuşdur; Avrupadan gelenlerine de «Frengi Kemhâ» denilirdi.

KEPENEK, Kışın çobanlar ve katırcılar tarafından kullanılır kebe üstlüğün adı (Bakınız: Kebe; Keçe). Eski kervan devri geçdiği için toplum hayatımızda geçen yüzyıl sonlarından beri katırcı tipi artık yoktur, fakat çobanlarımız kışın kırda hâlâ kepenek giye gelmektedirler.

Biri sırt, ikisi ön üç parçadan mürekkebdir; ikisi omuz, ikisi yan dört düz dikişi vardır; kolsuzdur; yerinde bir târif ile giyilmez,

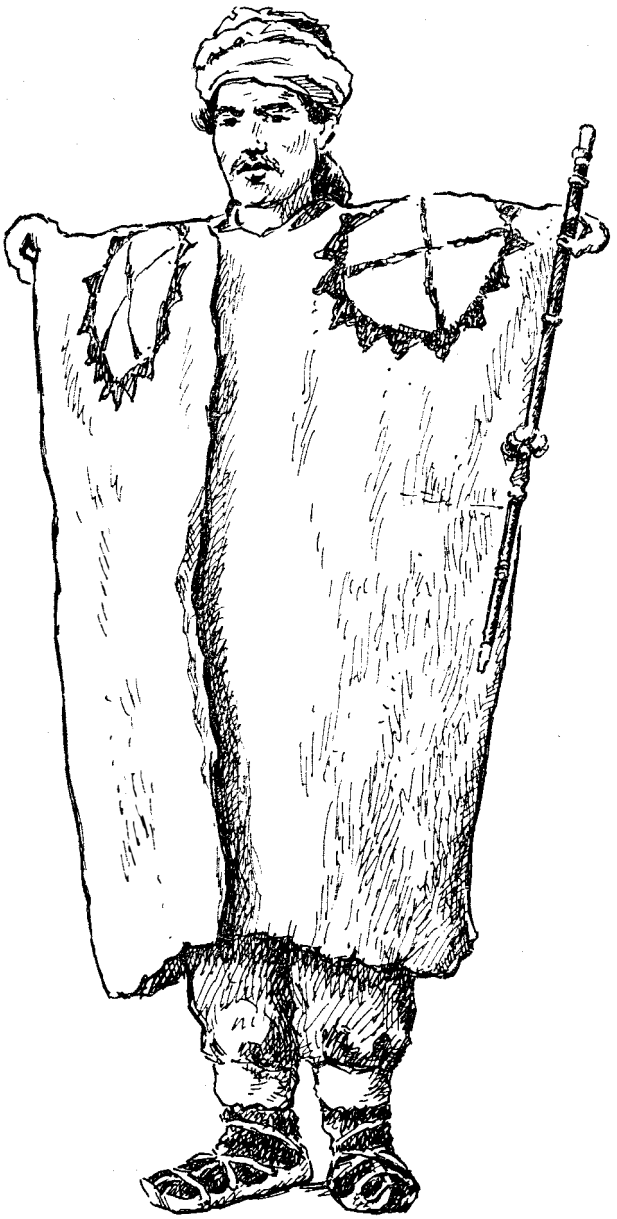

Ankaralı çobanın sırtında Kepenek
(Kıyafeti Osmaniye Albümü)

omuzlara alınarak içine girilir; boyun ve baş dışarda kalmak üzere vücudu bir kabuk gibi kapsar, boyu da diz kapağından aşağı, baldır bitimine kadar iner; önü düğmesizdir, fakat iyice kavuşarak göğsü tamamen kapatarak korur.

Omuz başlarında, ön ve arka parçaların birer köşesinde bırakılmış dilciklerle birer halkacık yapılır; kepenek ucundan çıkarıldığı zaman bu halkacıklar ile duvara asılır; sırtda taşınır iken çoban kavalı bu halkacıklardan birine sokar.

Kepenek evlâdiyelikdir, çobanın ömrü boyunca dayanır.

Kürküne börküne bakma aslaa
Örfü zarf âdemi etmez ilâ
Postu sırtında olur hayvanın
İlmi sadrında olur insanın
Hâk içinde dürüs gevher bulunur
Kepenekde dediler er bulunur
(Sünbülzâde Vehbi)

KERRÂKE, «İnce sofdan yapılır hafif bir cübbenin adı; vaktiyle ilmiye mensubları giyerdi» (Kaamûsu Türkî). «Sof kumaşdan üstlük» (Lehçei Osmânî, cüz 1.)», «Dar cübbe, kadın cübbesi» (Lehçei Osmânî, cüz 2.). «Yünden ve sofdan ince cübbe» (Büyük Türk Lûgatı).

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde bir kaynak göstermeden şu tafsilâtı veriyor «... Pâdişahlarınkiler (Pâdişahların kerrâkeleri) samura kaplı, cevâhir çaprastlı idi; bunun üstüne de kapaniça denilen kürk giymek âdet idi».

Biz bu satırlarda garib bir tezad görüyoruz, şöyleki, kerrâke samura kaplı, yani kürklü olunca, «ince sof veya yünlü cübbe» olmakdan çıkar; kapaniça altına giyilince de cübbelikden, üstlükden çıkar; nihâyet yukardaki tafsilata göre pâdişâhlar da üst üste iki kürk giymiş olmaktadır. Garib, güvenilmez kayıddır.

Nedimin meşhur bir şarkısında Kerrâkeyi güzel bir delikanlının sırtında görüyoruz ki Kaamûsu Türkî'nin târifini tereddüdsüz kabul etmek lâzımdır :

Ol perî rûyin cefâyi çeşmi cellâdın dimem
Derdi aşkıyla Nedîmin âhu feryâdın dimem
Tarzu tavrın söylesem mânî değil âdın dimem
Gül yanaklı gülgülî kerrâkeli mor hâreli

KESE, KİSE, Küçük torba; deriden, kumaş dikilir, yahud çeşidli iplikden elde örülür ve günlük hayatda ayrı ayrı yerlerde kullanılır eski Türk

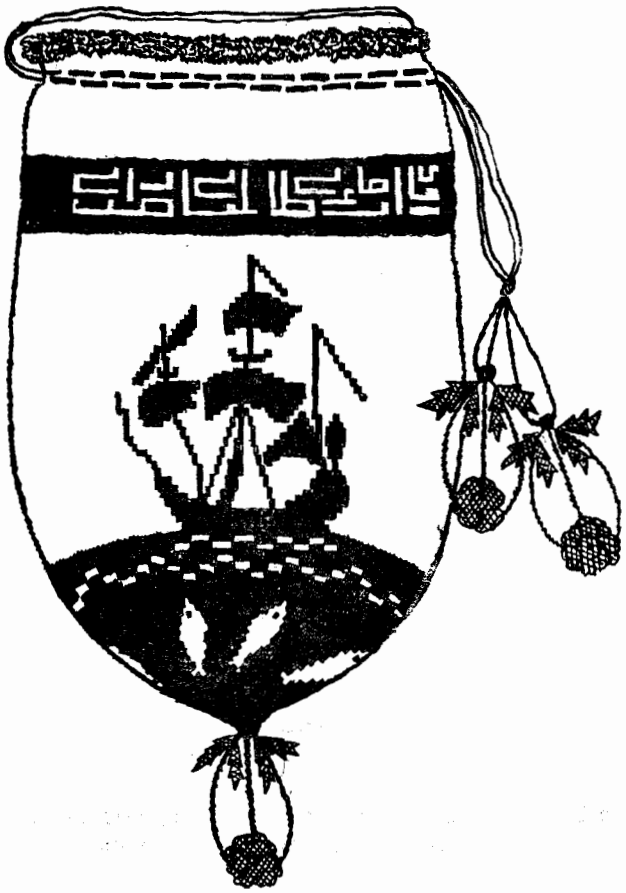

Telemsanlı Hasan Dayının Para Kesesi
(R.E.K. Arşivi)

keseleri, yalnız Hamam Kesesi müstesnâ, artık kullanılmıyor. Sâhiplerinin aynı zamanda süs eşyasından olmuş keseler, gördükleri işe göre şunlardır :

Para kesesi — Mâdeni para devrinde yüz yıllar boyunca kullanılmışdır, oya gibi, çeşidli ipliklerden elde örülmüşdür; kesecilik, oyacılığın bir kolu olmuş ve eski küçük güzel sanatlarımız arasına girmişdir.

Kadın para keseleri erkeklerinkinden daha ufakca yapılmış, erkek para keselerinin en büyükleri de, irice bir el boyunda bir torbacık olmuşdur. Keselerin üstü çeşitli örgü nakışları ile tezyin edilir, en lüks para keseleri, iplikleri arasına altın teller katılarak örülürdü. Kesenin ağzı yine el örgüsü bir bağcık ile büzülerek kapanır, bağcığın iki ucunu, ve kesenin ucunu, bitimini birer oya - çiçek süslerdi. Kibar erkekler biri altın diğeri gümüş ve bakır ufaklık para (mağşûşe - karışık) için iki para kesesi taşırlar idi; ve altın keseleri umumiyetle en lüks keseler olurdu. Bilhassa altın keselerine bâzan kısa güzel sözler, sâhibinin adı yazılırdı. Kibar para keseleri atlasdan, ve sâir kıymetli kumaşlardan da yapılmışdır. Dikilerek yapılan bu kumaş keseler de, hurda inciler, altın ve gümüş teller ve ipekle işlenir süslenirdi. 1955 - 1957 arasında antikacı Nureddin Yatman bir Amerikalıya XVII. yüzyılda örüldüğü tahmin edilen nâdide bir para kesesi satmışdır; süt mâvisi, krem ve siyah ipekle örülmüş kesenin bir yüzünde bir kalyon resmi ile kûfî hatla yazılmış bir yazı bulunuyordu; yazıyı benzetme yolu ile şöyle okuduk: «Zamanın o Hâtemi Tâyı Telemsânî Hasan Dayı»; gemi resmi de yazıya uyduğuna göre zengin bir armatörün kesesi olacakdır; kesenin öbür tarafın da ise arab alfabesi ve sülüs hat ile sâdece bir çifte «vav» bulunuyordu. Değerli bilginlerimizden Topkapı Sarayı müdürü Hayrullah Örs, çifte vavları şöyle mânâlandırır: «İsmi Celâl (Allah) ebced hesâbı ile 66 tutar; vav'ın kıymeti 6 olduğuna göre yanyana yazılan iki vav 66 rakamı gibi görülebilir, bu takdirde ismi Celâli her yere yazmamak için onun rakam tutarı 66 nın karşılığı çifte vavlar yazılmış olacakdır» der ki akla çok yakın bir izahdır. Bu nâdide kesenin bağcıkları uçlarında ve kese ucunda da yaprakları ile berâber gemi çapalarına benzeyen güllü oyalar bulunuyordu.

Para keseleri koyunda, kuşak kıvrımı içinde, entâri ceblerinde taşınırdı.

Mühür kesesi — Para keselerinin aynı idi, yalnız daha küçük idi; hem örgü olur, hem ince deriden yapılırdı ve bir kolon veya ince gaytan ile boyuna asılırdı. Pâdişahların sonsuz yetkili vekili olan sadırâzamların sâdırâzamlık alâmeti kendilerine verilen pâdişahın altın mühürü idi, bu mühür de bir gelenek olarak al atlasdan bir kese içine konulurdu, kesenin bağcığı da som altın sırmadan

olurdu, «Mührü Hümâyun» denilen bu mühürü, sâdırâzamlar da boyunlarına asıp taşırlar, hatta onunla beraber yatarlardı.

Saat Kesesi — Eski erkek ceb saatleri, daha önce yine erkeklerin kullandığı büyük koyun saatleri, deri keseler içinde koyunda veya kuşak kıvrımı içinde taşınmışdır; ve kesenin gaytanı da boyuna geçirilmişdir. Güzel, kıymetli bir saat erkeğin süs eşyâsından olmuş, onların keseleri de bazan altın ve gümüş tellerle işlenmişdir.

Tütün Kesesi — Tiryâkilerin süs eşyâsından biri de tütün keseleri ile; içine kav ve çakmakla berâber tütünün konulup taşındığı bu keseler dâima deriden yapılır, üstü altın ve gümüş tellerle işlenir ve gaytanından kola, bileğe asılarak bir ziynet şeyi gibi nümayişle dolaşılırdı.

Hamam Kesesi — Bu sözlüğün konusu dışında tek kesedir. Sofdan yapılır; hususî kadın ve erkek keseleri beyaz sofdan, hamamlarda dellâk keseleri de siyah sofdan olur; «Kir Kesesi» ismi ile de anılır. Keselerin içinde halâ kullanılır yalnız Hamam Keseleri kalmışdır. Memleketimizde para kesesi kullananlar gün günden azalmaktadır. Mühür keseleri, saat keseleri yok olmuş gibidir.

KESİM, Eski giyim kuşam ve süslenmede «Moda» demekdir; hem tek bir giyim eşyası için kullanılır, «Abaza Kesimi Cebken» (Abaza Modası Cebken) gibi; hem başdan ayağı bir tuvaleti ifâde eder, «Cezayir Kesimi» (Cezâyir Modası) gibi (Bakınız: Abaza Kesimi; Cezâyir Kesimi); hem de tuvaletde her hangi bir nümâyişi ifâde eder, «Topuk Kesimi» (Topuk Gösterme Modası) gibi (Bakınız: Topuk Kesimi).

KETFİYE, «Kefiye de denilir; omuzları dahi örtmek üzere başa sarılan ipekden püskürlü ince örtü. Baş ve yüzü güneşin harâretinden mu hâfaza eder» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Ketif Arabca omuz demekdir. Katfiye başa konulur, ve alın üzerinden kendine mahsus bir bağcık kordon ile sımsıkı sarılıp tutulur; alın açık kalır, örtünün geri kalan kısmı omuzlara ve sırta dökülür. Aslında Arab-serpuşudur; eskiden yalnız Adana ve havâlisi, güney ve güney doğu halkımızdan bir azınlık tarafından kullanılmışdı; bir de, Suriye, Filistin ve Irak gibi memleketlere memuriyetle giden Türkler, iklim icâbı başlarına ketfiye sarmışlar, hattâ oralarda bulunan ordularımız subaylarına da, üniformaları üzerlerinde bulunduğu halde başlarına ketfiye sarmaya izin verilmişdi.

Fidikos fanilalı, dizlikli, elinde kamçı, beli kuşaklı ve başında ketfiye ile tulumbacı reisi

Ketfiyeyi, yalnız İstanbulda, bir de yangın tulumbası sandıklarının bâzılarının uşakları ve reisleri sarmışlardır. Tulumbacılıkda başa ketfiye sarmak da sâdece bir fiyaka, caka, nümayiş olmuşdu.

Aşağıdaki dîvan başı ketfiyeli tulumbacılardan güzel bir delikanlı şânında bu gence âşık olmuş Hûriye isminde kibar bir hanımefendinin ağzından Üsküdarlı halk şâiri Vâsıf Hoca tarafından yazılmışdır :

Parladı dil hânesi söndür aman tulumbacı
Pek de bıçkın gösterir dar câmadan tulumbacı
Kahramâne kisveyi lâbis olan eyler çalım
Bas katı nârayı da koş hûb lisan tulumbacı
Yardan ayrıldım ipek ketfiye başda bir yana
Kaş çatub ejder gibi pek de yaman tulumbacı
Görse yangın kulesi al ârizın yangın sanır
Köşklüye çeker işâret bil hemen tulumbacı
Çeşmemeydanlı Bekirdir nâmı şânın dilberim
Bilmeyen sıdku vefâyı bî aman tulumbacı
Pâyini âzürde kılma taş yerine kalbe bas
Sen gönlümün sultânısın ey daltaban tulumbacı
Dikdiğin yelkenle çıkdım ben bu aşk ummânına
Esme deli poyraz gibi civan korsan tulumbacı
Hûriyi yakdın ciğerden sen de yan yan âteşe
Ol sebebden benle yanık bil bu divan tulumbacı

KINA, Arabca «Hinâ» dan Türkçeleştirilmiş bir isim; bu adı taşıyan bir ağacın yapraklarının tozundan yapılmış karamtırak kırmızı bir boya ki eski Türk süslenmesinde çok önemli bir yer almışdı.

Ağaran kıllara karşı erkek sakal ve bıyıklarını kadınlar saçlarını kına ile boyamışlardır. Kızların, kadınların avuçları, el parmak ve tırnakları, ayak parmak ve tırnakları kına ile boyanmış ve buna «Kına yakmak» denilmiş dir; bir mâcun hâline getiriten kına boyası akşam yemeğinden sonra avuca konulur ve parmaklar yumularak yumruk olmuş eller bezle sarılıp bağlanırdı, ertesi sabah açılıp yıkandığında avuçlar ve parmaklar bir aydan fazla devam edecek, tırnaklar da uzayıp kesildikce kaybolacak şekilde kırmızıya boyanmış olurdu. Düğünlerde gelin kızın el ve ayaklarına muhakkak kına yakılır ve gece sabaha kadar devam eden sazlı sözlü oyunla eğlenceye «Kına Gecesi» denilirdi.

Erkek çocukların, ve yetişkin erkeklerin de yalnız sağ ellerine kına yakılırdı; fakat bunun bir süsden ziyâde nazara karşı bir nevi tılsım inanından geldiğini zannediyoruz.

Anadoluda ve bilhassa köylerde kadınların kına yakma geleneği devam etmektedir.

Kurnaz keklik gibi eller kınalı
Ocaklar yandırdın kahbe analı
Ben bilirim seni filânsın güzel
(Beşiktaşlı Gedâî)

KIZILABA, Yeniçeri yapılmak için Rumelinden devşirilen oğlanlara giydirilen bir esvabın, üniformanın adı; kesim şeklini tesbit edemedik, abadan bir kırmızı potur, şalvar veyâ çakşır ile abadan bir salta yahud cebkenden mürekeb olduğunu tahmin ediyor. Oğlanlar devşirildikleri bölgelerden önce Edirneye, oradan da İstanbula kafileler hâlinde bu kızıl abalarla sevk edilirlerdi. Din telkin edilip sünnet edildiklerinde kızıl abaları çıkarırlar, Yeniçeriliğin ilk kademesi olan Acemioğlanı üniformasını giyerlerdi.

KİRPAS, KİRBAS, Astarlık bezin eski adı: keten ipliğinden yahud pamuk ipliğinden dokunur; bez anlamında bu isimlerin ikisi de yabancıdır, Kirpas farsca, Kirbas arabcadır.

KİSBET, Yağlı Türk güreşinde pehlivanların giydiği kara meşin don. Ölçü üzerine dana derisinden yaptırılır, arkadan tam bel üzerine oturur ve önden göbek altından geçer, göbek ve göbek çukuru kisbet dışında kalır ve bir sı-

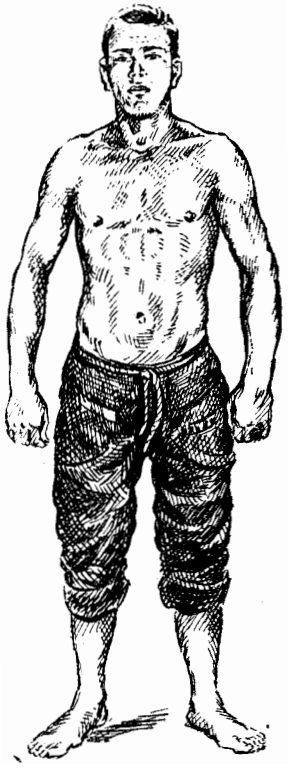

Kisbetli Pehlivan
(R.E.K. Arşivi)

rım - uçkurla bağlanır; diz kapakları altından da sırımlarla sım sıkı bağlanır; bu diz bağlarının altında 2 - 3 parmaklık bir paça kalır. Ön tarafına dikiş ile bazı süsler de yapılır. Dışı, pehlivanın vücudu ile beraber yağlanır, güreşlerden sonra kisbetler asla yıkanmaz, dâimâ yağlı kalır, hususî bir zenbilin içinde muhafaza edilir.

Çıkdı şehlevendim er meydânına
Cihan halkı hayran hoş endâmına
Kisbetle tığ gibi zeberdest feta
Reşk ider Zaloğlu hüsnü ânına

(Âşık Râzi)

KONTOŞ, «Tatar beylerinin giydikleri yüzü harçlı dar kollu üstlük libas, Kapaniçanın bir nev'i «(Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).» Tatar han ve beylerinin yüzü harç işlemeli üstlüğü tarzında dar yenli kapaniçanın bir nev'i «(Ahmed Vefik Paşa, Lehçei Osmânî; H. Kâzım, Büyük Lugatı). M. Zeki Pakalın da «Osmanlı

Çavuşbaşı sırtında Kontoş Kürk

Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserin de: «Büyük devlet adamlarının giydiği üstlüğün adıdır» diyor, Vefik Paşanın kaydını nakilden sonra XVIII. yüzyıl şâirlerinden Sâbit'in şu beytini alıyor:

Samur kontoşunda o billûr düğmesi
Benzer şu necme kim çıkar zîri sehâbdan

Kontoşun kapaniçaya benzetilmesi, onun gibi geniş ve devrik bir kürklü yakası olmasıdır. Kaniçanın kolsuz bir üstlük olması, onu dar yenli ve uzun kollu Kontoşdan tamâmen ayırır. Eski metinlerde kapaniça sâdece kendi adı ile anılır, kaplı olduğu posta göre, meselâ «Samura kaplı kapaniça» denilir. Kontoşdan ise «Kontoş Kürk» diye bahsedilir. Yukardaki kayıtlarla kontoşun en doğru târifi «Tatar Hanları ile beylerinin yüzü harç işlemli ve kontoş kesimi yakalı ve dar kollu bir nevî kürk» demek olur.

KUBBEDESTAR, «Sarık nevîlerinden birinin adı; sarık başlığın (Kavuğun) üzerine kubbe şeklini alacak şekilde sarılırdı» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

M.Z. Pakalın yukardaki kaydın yanına Ali Ufkî imzası ile şu beyitleri almıştır :

Uçdu eflâke ilmü fazlu kerem
Kalmadı îtibar ilm ehline hem
Kaldı ortada îtibâru vekaar
Bir büyük cübbe ile bir kubbe destar

KUKA, Yeniçeri serpuşlarından birinin adı; Kaamûsa Türkî: «Yeniçeri ümerâsının ve Eflak prenslerinin (Voyvodalarının) giydikleri tulga (miğfer) şeklinde sorguçlu baş kisvesi» diye kaydediyor; H. Kâzım Bey «Büyük Türk Lugatı»nda: «Boğdan Voyvodolarına mahsus serpuş» diyor. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı da «kapukulu Ocakları» isimli eserinde Kukayı yeniçeri serpuşları arasında göstererek bir yeniçeri kanunnâmesinden şu satırları alıyor: «Kuka çorbacı keçesi gibidir, lâkin süpürge sorgucu yokdur, heman ardında turna teli vardır».

Kuka
(R.E.K. Arşivi)

Narçil denilen hindistna cevizi ağacın kö küne de kuka denilir ki gayet sert ve parlak olan bu kök odunundan tesbih yapılır; miğfere benzetilen bu serpuş adını, aynı zamanda ortadan kesilmiş bir hindistan cevizini de andırdığı için bu ismi almış olacakdır.

KULAKÇIN, «Takke ve külâhın (ve bilhassa kalpağın) kulakları örten kenarı, kıvrımı» (Büyük Türk Lugatı).

Bilhassa tatar kalpaklarında, papaklarda görülür; ihtiyac duyulmadığı zaman yukarı kaldırılıp, kulakları örten iki uzun dil, serpuş tepesinden düğmelenip toplanır. Zamanımızda yaya askerleri serpuşlarında, temizlik amelesi serpuşlarında, balıkcıların giydiği meşin kasketlerde görülür.

Kaşık çanağı şeklinde, içi ve dışı yumuşak kumaşlarla kaplı ve birbirine mâdeni bir zenberek teli ile bağlanmış, bu tel serpuş altından başa geçirilerek kulakları şiddetli soğuğa ve rüzgara karşı koruyan kulaklıklara da kulakçın diyebiliriz.

KUM AMELESİ KIYÂFETİ, Türlü işlerde çalışan ameleler ve ırgatlar arasında gemilerden karaya kum aktarıp çıkaran kum amelesi istisnâsız don paça soyunuk çalışır; kum, kendisine mahsus küfelerle insan sırtında taşınır iken, onu yüklenmiş olan amele - hammalın başka kılıkda olmasına imkân yokdur; yoksa üstüne dökülüp bulaşan, yapışan ıslak kum zerrelerinden temizlenemez.

Kum amelesi-hammalı iş başı kılığında

Kum amelesi bir gömlek ve bir donca, başı açık, baldırı çıplak ve yalın ayakdır. Gözlerini, kulaklarını ve saçlarını çuvaldan yapılmış bir kukulete ile korur. Donu, uçkurluklu da olsa, beli lastikli de olsa, bir iple belinden ayrıca ve mutlaka sımsıkı bağlar; don eğer uzun paçalı ise, paçalarını da diz kapağına kadar sıvayıp kıvırır.

Kum küfeleri büyük bir huniyi, bir mevlevî külâhını andırır ve dibine bir çomak sokulmuşdur, ağzına yakın bir yerde, dışında kalın bir urgandan yapılmış bir tek kolanı vardır; doldurulan küfe, bir yardımcı tarafından çomakdan tutulur, sol eliyle kolanı kavramış amele - hammalın sırtına yüklenir, küfenin ağzı, amelenin çuval kukuletesinin sırtına düşmüş kısmı üstüne rastlar. Kum ağır çeker, küfeyi yüklenmiş amele eğik yürürken dengesini kaybetmemek için sağ elinde de mutlaka kalın bir değnek bulundurur ve adımlarını ona dayana dayana atar.

Soyunuk kılığı ile, küfesi ve değneği ve kukuletesi ile kum amelesi-hammalı bir kıyâfetnâmede hatırlanacak tiptir. Gemilerden kum boşaltma işinde zamanımızda küçük vinçler kullanılmaya başlamışdır; tesbit ettiğimiz bu pek yakında kaybolacakdır sanırız.

KUMRU YAKA, «Kumrunun boynundaki çizgiyi andırır şekildeki yaka biçimi» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri); «Dekolte olmayan kadın yakası kesiminin adı» (Neş'ecan Hanım, not).

KUNDAK YEMENİ, Kadın baş yemenisi iki şekilde bağlanır, birine kundak yemeni, birine de salma yemeni denilir.

Kundak tarzı bağlamada saçlar başın üstünde ve arka tarafından yemeni içinde sımsıkı toplanır, yalnız alında ve şakaklarda biraz kâkül, perçem görünür, ensede de, yemeni içine alınmış saçların bitimi, bâzı tüyler kalır.

Müsâhipzâde Celâl Bey «Eski İstanbul Yaşayışı» isimli eserinde bu yemeni bağlanış tarzına «Kundak Hotoz» diyor ki yanlışdır. Hotoz başa bağlanmaz; Hotozlar önceden çeşit çeşit yapılır, hazır durur, Hanım hangisini kullanmak isterse, saç tuvaletini yapdıkdan sonra seçdiği hotozunu, saçlarının üstüne koyar, kondurur şu veya bu kıymetli mücevher iğnelerle saçına rabteder. Yemeni ise bir değirmi bezden, dülbend veya krepden ibâretdir, her sabah baş üstüne bağlanır. Yemeni saçı içine alır, hotoz saç, baş üstünde durur (Bakınız: Salma Yemeni).

Kundak Yemeni
(Müsâhibzâdeden)

KUNRURA, İskarpinnin kabası, koncsuz, 1 - 2 pamak topuklu (ökçeli), ökçe altı demir naçalı, taban altı kabaralı (demir çivili) ağır ve kaba ayakkabı; aslında erkek ayakkabısıdır, köylerde kadınlar tarafından da giyilir.

Ayakda nalçası gümüş kundura
Elbet ki çalımla topuğu vura
Dayı revişiyle geçerken o şûh
Halk iki keçeli selâma dura
(Galatalı Çorbacı)

KUŞAK, «Beli sıkı tutmak için sarılan uzun ve dar kumaş, şal ve sâire...» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Eski Türk giyim kuşamında hem erkek hem kadın belinde çok önemli bir yeri olmuşdur.

Erkek kuşakları iki çeşiddir; biri, lûgatda kaydedildiği gibi, beli sıkmak için, içdonu ve iç gömleği üstüne ve esvab altına, arkada kuyruk sokumu hizâsından önde meme altına kadar dolanıp sımsıkı sarılır; bu iç kuşakları mevsime göre pamuk, pamukla karışık yün, yâhud sırf yün kuşak olurdu. Diğeri üstlük kuşakdır; şalvar, çakşır, potur ve mintan üstüne sarılır, ve saltanın, cebkenin, câmedanın, yeleğin etekleri kuşak üstüne düşer. Zeybekler bu dış kuşaklarını, göbek üstünden hemen koltuk altlarına kadar pek nümayişli şekilde sararlardı. Bu dış kuşakları; saranın kese kudretine, ictimâî mevkiine göre, alelâde yün ve pamuk kuşaklardan başlar, en kıymetli kumaşlardan, şallardan yapılmış kuşaklara kadar çıkardı. Eski Türk giyiminde beline dış kuşağı sarmayan erkek yokdu; yalın ayak yarı çıplak bir pırpırı dahi beline bir, şey bulur, sarar idi, meteliksiz kopuğu târif yolunda «... ipden kuşağı» tekerlemesi de bunu gösterir. 1828 den önceki eski kıyâfetde, daltaban kopuktan pâdişâha kadar herkes kuşaklıdır. Ancak saray hayâtında bâzan kuşak yerine erkek kemerleri kuşanılmışdır, hattâ bâzan kemer de kuşak üstüne bir lüks olarak kuşanılmışdır (Bakınız: Kemer). Silâhlıklar da kuşak üstüne bağlanır, takılırdı (Bakınız: Silâhlık).

Eski kıyâfetde kuşak, hem bir erkek süsü olmuş, hem de öne gelen kıvrımlarından ceb gibi istifâde edilmişdir; çevreler, bıçaklar, hançerler, çubuklar, tütün ve kav çakmak keseleri, para keseleri, enfiye kutuları, saatler, anahtarlar kuşak kıvrımları arasına sokulup taşınmışlardır.

Bilhassa İstanbulda gençler, gençlerin de bıçkın takımı kuşaklarına ayrı bir nümâyiş vermek için, kuşaklarını lüzumundan uzun yaparlar ve bir ucunu yere salarlardı, öyleki «dayı revişi» (dayı yürüyüşü) denilen levendâne adımlarla yürürlerken, yere sarkmış kuşak, yerde topuklarının yanı sıra sürünürdü (Bakınız: Cezâyir Kesimi). Erkeklerin dış kuşakları içinde en makbülleri dâimâ şal kuşaklar ola gelmişdi. Delikanlı belindeki kuşaklar, şûh meşreb veyâ kalender şâirlerin kalemi ile edebi metinlerimize girmişdir.

O gül endâm bir al şâle bürünsün yürüsün
Ucu gönlüm gibi ardınca sürünsün yürüsün
Alub âguuşe bu çâğına miyânı nâzik
Saran ol servi kadi Vâsıf öğünsün yürüsün
(Enderunlu Vâsıf)

*

Kuşak kaymış aman göbek altına
Temâşânın narhı bir çil altına
Mestâne nigâhı kalmış bahtına
İşmarda her gün bir nev îcâdı var
(Galatalı Çorbacı, Yuran şah Destanı)

*

Pek yerinde kaş göz eli ayağı
Hallacın dilberi o laz uşağı
Her adımda topuk öper kuşağı
Destinde kemâne âfeti devran
(Galatalı Çorbacı)

Harcı âlem dış kuşaklar beyaz, siyah, yâhud kırmızı pamuk ve yün kuşaklar olmuşdur; esnaf tabakası, her hangi bir iş tutmuş bekar uşakları, kayıkcılar, hammallar, adamlık kılıklarında fırın uşakları, dellâklar, hep bu tek renkli kuşakları bağlamışlardır; bu kuşakları bağlıyanlar zamanımızda vardır. Fakat bellerine dış kuşağı bağlayanlar gün günden azalmaktadır.

Eski kadın giyim kuşamında da, entâriler üstüne sarılan dış kuşakları önemli yer almışdı, bilhassa şal kuşaklar o eski kıyâfetlere pitoresk bir revnak verirdi. Zamanımızda mükellef kadın dış kuşakları hiç görülmez.

Mutavazi ev hayatında kadın entârileri, kendi kumaşlarından yapılan ve bir uçkuru andıran dar kuşaklarla bağlanırdı, bu kuşaklar bele ancak bir defa dolanır ve önden bir düğümle bağlanırdı; bu kuşaklı entâriler de artık görülmez olmuşdur; pek yaşlı kadınlarla köylü kadınlarında kalmışdır.

KUŞ YUVASI, Külhanbeyi, bıçkın edâsı ile bir fes giyimi üzerine kopuk ağzı bir deyim: «Bâzan fesin ön tarafında hâsıl olan çukura Yar Tekmesi denilir. Lisânı zerâfetin yar tekmesi dediği bu çukurun kopuklar arasındaki nâmı Kuş Yuvasıdır» (Ahmed Rasim; Muharrir Buya).

KUTNU, KUTNÎ, «Kutun arabca pamuk demekdir; dilimizde pamuklu dokumalara Kutnu (Kutnî) denilir; pamuk ipliği karışık atlas taklidi bir

ipekli kumaş da Kutnu (Kutnî) adını taşır» (Türk Lugatı).

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» adlı eserinde Kutnî maddesinde şunları yazıyor: «Kutnîden kadınlar önü açık, yanları yırtmaçlı ve içi astarlı entari yaparlardı. Entârilerin gerek önlerine, gerek yan yırtmaçlarına siyah gaytan harç dikerlerdi. Hind Kutnisi, kutnilerin en makbulü idi».

Târif edilen entâri kesiminin Kutnîye mahsus olduğu, kutnî entârilerin de muhakkak bu kesimde olduğunu zannetmiyoruz.

KÜLÂH, Türlü çeşitleri ile yüzyıllar boyunca yalnız erkekler ve asker ile her tabakadan halk tarafından giyilmiş bir serpuş; son külâhlar cumhuriyet devrinde şapka kanununun çıkması üzerine fes ile beraber kalkmışdır.

Külâhı kavukdan ayıran hususiyet, dikişsiz, bir tek parça keçeden yapılmış olmasıdır; külah denilince keçeden bir serpuşun hatıra gelmesi gerekdiği halde ayrıca «Keçe Külâh» tâbiri de kullanılmışdır.

Mevlevî külâhı müstesna (Bakınız: Mevlevî Sikkesi), külâhın tepesi sivri idi. Külâh hem sâde, sarık sarılmadan, «dal külâh» olarak giyilir (Bakınız: Dal), hem de sarık sarılıp giyilirdi.

Yukarda da kaydettik, bütün esnaf tabakası külâh giye gelmişdir; kalender meşreb şâirler tarafından esnaf civanları şânında yazılan manzûmelerde, onların pitoresk kıyâfetlerinden bahsedilirken külâhları da unutulmamışdır, hem divanlarda, hem de halk ağzı yazılmış destanlarda, koşmalarda, semâî ve türkülerde külâhlı şehbaz tasvirlerine çok rastlanır.

Zülfü külâhı verdi halel Magribü Fese
Çeşmi kebûdu saldı akın mülkü Çerkese
(Nedîm, gazel)

*

Neden şikestedir tarfı külâhın
Neden mestânedir çeşmi siyâhın
Niçün kanlar döker tîzi nigâhın
Niçün sen böyle âşûbi cihansın
(Nedîm, şarkı)

*

Keçe küiâh inmiş samur kaşına
Şeyh köçeği yeşil bağlar başına
(Galatalı Çorbacı, İşmar Destanı)

Takmış külâhına bir sap sümbülü
Gönüller üstünde belâ püskülü
(Galatalı Çorbacı)

*

Mevlevîdir sevdiğim her dem külâh eyler bana

KÜPE, «Kadınların kulağa asdıkları süs» (Şemseddin Sami, Kaamûsu Türkî). «Kulağa asılan müzeyyenât (süsler); elmas, altın, inci küpe» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı).

Şemseddin Sâmi Beyin küpeyi kadına tahsis etmesi hatâlıdır, çünkü erkekler de küpe takmışlardır.

Eskiden bizde erkekler de küpe kullanmışlardır. XIV. yüzyılda Anadoluda esnaf tabakası ile zanaat erbâbının çok yakın bağları olduğu Ahi Zâviyelerinde Şeyhler ve müridleri, bir sanata sâhib olduklarının alâmeti olarak sağ kulaklarına bir küpe takmışlardır. Ahilerin içinden çıkarak bir hânedanın kurucusu olmuş Osman Gazinin torunları bu hâtıranın yolunda bir sanat öğrenmeye heveskâr olmuşlar, bir kısmı hünerlerin içinde muhakkak ki bir asâlet taşıyan yazı sanatında çalışmışlardır. Bu arada Kanunî Sultan Süleyman gibi büyük bir İmparator da kuyumculuk ile meşgul olmuşdur; Yavuz Sultan Selimin kulağında bir küpe taşıdığı, küpeli muhayyel bir portresi yapılacak kadar meşhurdur. Kanunî Sultan Süleymanı yakından görmüş olan Fransız râhibi Jérom Morand da, büyük pâdişâhın sağ kulağında bir fındık büyüklüğünde ve armud şeklinde tek inciden küpesi olduğunu söylemektedir.

Bazı şeyhler kalender dervişler kulaklarına küpe takmaya asrımız başlarına kadar devam etmişlerdir. Erkeklerden küpe takanların bir kısmı da sırf süslenme bakımından, oyuncu kollarının genç rakkasları olmuşdur, XVII. yüzyılda Evliya Çelebi Küpeli Ayvaz Şah adında meşhur bir köçekden bahseder.

Eski çağlarda Türk kadınlarının tuvaletinde, küpe, mücevherat arasında çok önemli yer alır. Osmanlı sarayında Vâlide Sultanlar, haseki sultanlar, üzerlerindeki bahâ biçilmesi güç mücevherler arasında, kulaklarına en muhteşem küpeleri takmışlardır. XVII. Yüzyıl-

Bazı külâh çeşitleri

1 — Süpürge sorguçlu Peyk keçesi; 2 — Tüylü Solak külâhı; 3 — Bostancı Baratası; 4 — Zülüflü Baltacıların amrûdî külâhı; 5 — Enderun Zülüflü Ağalarının Zer külâhı; 6 — Kapıcı yatırtması (Yatırtma keçe); 7 — Uzun Efe külâhı; 8 — Sivri seyis külâhı; 9 — Sivri ve zilli hokkabaz külâhı; 10 — Yangın tulumbacıların giydiği Dal Külâh; 11 - Mevlevî Sikkesi; 12 - Ağabanî sarılı esnaf külâhı.

da İngiliz Elçisinin zevcesi Lady Montagu Hafize Sultanın göz kamaştıran tuvaletinden ve mücevherlerinden bahsederken: «... Sultanın üzerindeki mücevherlerin kıymetini yüzbin ingiliz lirasından fazla tahmin ettim; bu servetin yarısına sâhib Avrupada bir tek kraliçe yokdur» diyor, ve küpelerini şöyle târif ediyor: «Sultanın üstündeki bütün mücevherler küpelerinin şâşaası ile siliniyordu; bu küpeler, armud biçiminde yontulmuş fındık büyüklüğünde iki elmastı» diyor. İki yabancının târifine göre, biri tek bir inci, öbürü iki elmas, Hafize Sultanın küpeleri ile Kanunînin küpesi arasında mutlak bir şekil benzerliği vardır.

Türk kuyumculuğu küpelere şekillerine göre «Armud Küpe», «Gül Küpe», «Salkım Küpe», «Divanhâne Enseri» gibi isimler vermişdi.

Bir kadının hayatında ilk kızlık küpesi ve gelinlik küpesi büyük hâtıralar taşırdı.

Kıymetli bir küpe, zamânımızda da kadın kulağını süslemede devam etmektedir, fakat, şekilleri bakımından eski Türk küpeleri değildir; sık sık değişen Avrupa modası küpeleridir; kadın kulaklarına küpe, kulak memesi delinerek takılmıyor, kulak memesine yaylı bir kıskaçla tutturuluyor.

KÜPKAPAĞI HOTOZ, Hotozun sünnet çocuğu takkelerine benzeyen bir çeşidinin adı (Bakınız: Hotoz); sünnet takkesinden farkı daha az havaleli, ancak iki parmak kadar yüksekliğde olması idi. İsmi ile tezad hâlinde, kadın başına pek yakışan hotozlardan idi.

KÜRK, «Tüyleri yumuşak ve güzel hayvanların giyimde kullanılmak üzere sûreti mahsûsada hazırlanmış postları, ve postlara kaplanan kumaşlarla yapılmış üstlük esvablar; postlar, giyeni sıcak tutmak üstlüğün içine, süs kasdı ile de üstlüğün dışına konagelmişdir» (Türk Lûgatı)

Postların en güzelleri, en makbulleri sert soğuk iklimli yabancı pazarlardan geldiği halde İstanbul dünyanın en bahalı kürklerinin satılıp alındığı bir belde olmuş, İstanbulda

Kürklü tarikat şeyhi oğlu, 1890 - 1900

kürk dikiciliği de gaayetle ince bir sanat olarak gelişmişdi. Kürkcüler Büyük Kapalı Çarşıda uzun bir yolun iki tarafında muazzam bir serveti temsil ederek toplanmışdı.

Usta debbağ elinde terbiye edilmiş kürklük post, kürk tüccarının eline tulum hâlinde gelir; her tüccarın mutahassıs kürk işçileri vardır; bunların elinde tulum post evvela dörde bölünür :

1 — Sırt tüyleri

2 — Boyun (kafa) tüyleri

3 — Göbek (karın) tüyleri

4 — Paça (bacak) tüyleri

Bu dört çeşit tüy kendi bölümleri içinde de mütecânis, aynı boy, kıymet ve güzellikde değildir; her biri ayrı ayrı ele alınır: 1 - âlâ (en güzelleri), 2 - evsat (ortaları), 3 - ednâ (aşağı boyu) olmak üzere küçücük parçalar hâlinde kesilip ayrılır. Sonra âlâlar, evsatlar, ednâlar bir araya toplanır, yatkıları aynı yönü muhafaza etmek üzere derilerinden birbirine gaayet ince bir dikişle dikilir, eklenir ve eni boyu tesbit edilmiş mozayık bir pafta teşkil eder, buna kürkcülük ağzında «Tahta» de nilir ve tahtalar kendisini teşkil eden parçaların cinsine ve postun hayvanının adına nisbetle isim alır: «âlâ sırt samur», «evsat sırt vaşak», «âlâ nâfe zerdava» gibi.

Tahtalar elbise kürkün iki ön parçası ve bir arka parçası olarak iki ölçü üzerine hazırlanır; sonra, omuz hatları, yan hatlar, kol ve boyun oyukları ile bir kürk kabına kaplanacak hâle getirilir, buna da «Ferve» denilir (Bakınız: Ferve).

Fervelere, kıymetleri ile denk kumaşlar kaplanarak üstlük libas, esvab olan kürk meydana gelir. En yüksek kıymetdeki kürkden en âdisine kadar, kürke başda «Serâser» gelmek üzere atlas ve çuha gibi, çeşidli kumaşlar kaplanır. Eskiden bizde giyilmiş kürklerin en yüksek kıymetlisi «Serâser kaplı âlâ sırt samur kürk» dür (Bakınız: Serâser).

Postların hayvanına göre isim almış başlıca kürkler şunlardır: Samur, Vaşak, Zerdava, Kaakum, Tilki (Elma), sîncab (Bu isimlere bakınız).

Normal kesimli kürkler boy kürkleridir; seferlerde, seyahatlarda giyilen kısa kürkler «serhadli kürkü», kolsuz bir nevi kürk de «Kaniça» adı ile anılmışdır (Bakınız: Serhadli; Kapaniça).

Eski toplum hayatımızda ve Türk giyim kuşamında, yüz yıllar boyunca kürkün çok önemli bir yeri olmuşdur.

İkinci Sultan Mahmudun yapdığı 1828 deki büyük kıyâfet inkilâbından önce kürk, Osmanlı Devletinin azamet, şevket ve servetini temsil eden bir üstlük olarak kabul edilmişdi. Devletce, ve devletin tek başına sâhibi olan padişah tarafından taltif edilecek kimseye, hizmetine ve mevkiine göre münâsib bir kürk giydirilirdi. Pâdişahın sonsuz yetkili vekîli olan sadırâzamlar da devlet adına kürk giydirme hakkına sâhibdi, hattâ Bâbıâlîde, lâyık olanlara giydirilecek türlü kıymetde kürklerin muhafaza edildiği bir «Kürk Odası» vardı. Pâdişah huzûruna kabul edilen yabancı devlet elçileri ile mâiyetlerinde bulunanlara mevkîlerine göre çeşitli kürkler giydirilirdi.

Erkekler, kadınlar, kız ve oğlan çocuklar tarafından giyilen, eski toplum hayatımızda kibarlığın nişanlarından biri bilinmişdi; şirin bir tekerlemedir :

Güzeldin, hani kaşın kaaresi?
Kibardın, nerde samur pâresi (parçası)?

En güzel kumaşlar kaplanmış en kıymetli kadın kürkleri, ancak muhteşem bir harem üstlüğü olmuşdur; kadının örtü altında buluduğu devirde kürk sokağa yalnız erkek sırtında çıkmışdır. Kibar hanımlar sokakda yaya dolaşmamışlar, arabalara da ağır tuvaletlerinin üstünde ferâcelerle binmişlerdir.

Eski mâsum harem oyunları arasında bir oyun vardır ki kürkün kadın gözündeki kıymetini gösterir; bir küçük kafes arkasından sokağı seyrederken yalın ayaklı yarım pabuclu pırpırı güzel bir oğlanın geçdiğini görür, dayanamaz seslenir, ve şöyle konuşurlar :

— Kürkünü giy, kürkünü giy.. a benim canım, kürkünü giy!...
— Kürküm yok, kürküm yok.. a benim canım, kürküm yok!...
— Alsana!.
— Param yok!..

XVII. yüzyılda yaşamış büyük muharrir Evliyâ Çelebi Dördüncü Sultan Murad zamanında yapılmış bir esnaf alayını tasvir ederken İstanbul kürkcüleri için şunları yazıyor :

«Kürkcüler 500 dükkân, 1000 neferdir. İşleri iğne ile olduğundan pirleri terzilerin piri olan İdris peygamberdir. İlk kürk giyen İran şahlarından Huşenkdir. Peygamberimiz zamanında kürkcülerin piri Ömer bin Âmirî idi.

«Esnaf alayında tahtırevanlar üzerinde kurulmuş dükkânlarında nice bin kuruşluk samur, vaşak, zerdava, sansar, sincab, kakum,

ördek boğazı, kuğu boğazı, saka kuşu boğazı ve sâir kürklerle tezyin ederler. (Kürkcülerin adamlarından) niceleri ayı, arslan, kaplan tulum postlarına girib dört ayakla giderler, bir kısmı da onları) beşer altışar bağlayub yederler, onlar seyircilere hamle ettiklerinde berikiler zincirle tutup çekerler, halk içine bir hay ve huy düşer kim dil ile tâbir olunmaz..».

Evliyânın bahsettiği Ördek Boğazı, Saka Boğazı, Kuğu Boğazı kürkler, kadın kürklerinde süs olarak kullanılırdı.

Zamanımızda kürkcülük sanatı tamamen ölmüş bulunmaktadır, ancak gocuk yapılmakdadır (Bakınız: Gocuk). Kürk tüccarları kürkü tahtalar hâlinde yabancı memleketlerden getirtmektedirler, hattâ kürklerin büyük bir kısmı dikilmiş, hazır olarak gelmektedir.

Türkiyede erkekler artık kürk giymiyor. İçi kürklü paltolar ancak pek az kimsenin sırtında, bir kaç diplomat, bir kaç aşırı derecede zengin, kısa zamanda tahayyül etmediği servete kavuşmuş artist sırtında görülür. Kadın kürkleri ise, artık eski kadın kürkü değildir, post içden dışa çıkmış, ve kadın kürkü, kışın bir ihtiyâcından ziyâde servetin bir gösterisi olmuşdur.

L

LÂDEN, Çam cinsinden bir bitkiden çıkan ve kara bir mâcun hâlinde bulunan bir zamkın adı. Eskiden kadın tuvaletinde yüzde sun'i ben yapmada kullanılır; yakışacak büyüklükte lâden parçaları yüzün yakışacak bir yerine yapıştırılırdı (Bakınız: Ben). Kendine has hoş bir kokusu vardır.

Kaamûsu Türkî Lâdenin bir cins (reçineli) çalıda hâsıl olduğunu ve bu çalının da en iyi cinsinin Girid Adasında yetişdiğini yazar.

LÂHORÂKİ, Lâhor şallarının taklidi bir yünlü kumaşın adı; Lâhor kelimesine rumca bir takı ile yapılmış isimdir; «Lâhorcuk», «Lâhor şalcığı» anlamına gelir; kadın entâriliği, bilhassa hırkalık makbul bir kumaş idi (Bakınız: Şal).

LAPÇIN, «Gaytanla bağlanır kulaklı mest» (Kaamûsu Türkî). Mestin uzun konçlusudur, ağzı, kısa bir çizme gibi baldıra kadar çıkar ve bir kolanla baldır üstünden bağlanır. Daima kundura ile giyilir, mest-kundura gibi lapçın-kundura tâbiri de vardır (Bakınız: Kundura; Mest).

LATA, «Yakası ile kolları setre biçiminde olan ulemâ cübbesi» (Şemseddin Sami, Kaamûsu Türkî). M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserin de şu tafsilâtı veriyor: «İlmiye ricâlinin giydiği barut rengi çuhadan bir üstlüğün adıdır. Cübbenin üstüne giyilir, pardesü yerinde kullanılır; setre gibi iki santim (dik) yakası vardı, kolları da setre kolu biçiminde idi; daha geniş kollu olan lataları yaşları nisbeten ilerlemiş olanlar, setre kollu olanlarını da gençler giyerdi. Üst tarafı kabarık durması için göğüs kısmına telâ konurdu; etekleri topuklara kadar uzun olup ön taraftan iki ucu hafifce birbiri üstüne binerdi. Rütbeleri biniş giyme yetkisi vermeyenler (Bakınız: Biniş) Şeyhülislâm huzûrunda lata giyerlerdi» (M. Z. Pakalın).

LAVANTA ÇİÇEĞİ, «Bahçe ve yol kenarlarına dikilir bir cins otun çiçeği; mor bir çiçek olup güzel bir kokusu vardır» (Türk Lugatı).

Çürümeden kuruyan ve kurusu o güzel kokusunu muhâfaza eden bir çiçekdir. Kırlarda kendiliğinden de biter, yetişir ve çingene kadınları tarafından toplanıp satılır. Eskiden lavanta çiçekleri kuruları ince dülbendden yapılmış torbacıklara doldurulur ve yıkanmış, toplanmış, ütülenmiş çamaşırların konduğu çamaşır boğçalarının içine atılırdı ve o temiz çamaşırlara gayet hoş, tatlı bir koku verirdi.

LAZ KIYÂFETİ, Yüz yıllar boyunca Anadolunun Ünyeden Hopaya kadar uzanan Karadeniz yalısı halkının gemicilik ile geçinenleri ile yalı boyu gerisindeki dağlı köylülerin kendilerine has bir kılık ve kıyâfeti ola gelmişdi; başdan ayağa kapkara gayetle tipik bir giyim kuşam olup «Laz Kıyâfeti» diye anıla gelmişdir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda korsan ve dağ haydudu kılığı iken giderek o yalının bütün gemicileri ile dağ köylülerinin sırtında görülmüşdür.

Başa, üstlüğe bağlanmayan müstakil kara bir kukuleta geçirilir; «Başlık», «Kara Puşu» veya «kukula» isimleri ile anılır; bu kukuletanın gayetle uzun iki ucu, kukuletanın üstünden sarık gibi dolanarak uzun kulaklı bir düğümle bağlanır; o düğüm kulakları kukuletaya, başlığa kendine has bir manzara verir.

Sırta, gömlek ve mintan üstüne bir kara cebken giyilir; bu cebkene «Yelek» de denilir; uzun kollu olup kolların üst kısmı dar, alt kısmı geniş, hattâ bazan yırtmaçlı olup yenler bilek üstüne kolayca kıvrılır.

Cebkenin göğsünde bâzan sağlı sollu iki fişeklik - ceb yapılır. Kışın cebkenin altına ve mintanın üstüne omuzdan ilikli kara bir zıbın - yelek giyilir; cebkenin önü bu zıbın - yelek üstüne kavuşuk kapanır.

Bacaklara «Zıbka» denilen kara bir potur giyilir, buna «Laz Poturu», «Laz Donu» da denilir; Zıbka bir iç donu üstüne giyilir ve iç donu gibi bele uçkur ile bağlanır; kalçadan ayak bileğine kadar bacağa sımsıkı yapışır, fakat ağı körüklüdür; yüze yakın kırma ile yapılan bu körüklü ağ, zıbka giymiş kimsenin ba-

Kara başlıklı, kara mintan-cebkenli; kara zıbkalı laz kayıkcılar

caklarına, tamamen çıplak bir insanın bacak-hareketindeki mutlak serbestliğini temin eder; zıbkalı bir gemici veya dağlı dilediği gibi koşar, zıplar, atlar, tırmanır.

Bele karaya boyanmış hafif bir pamuk kuşak sarılır; kuşağın üstüne geniş bir meşin kemer bağlar; bu kemerin, gümüşden yapılmış yaprakcıklar, dilcikler hâlinde sarkıtılmış bir sıra süsü vardır.

Hâllice olanlar beş altı kolan hâlinde uzun bir gümüş saat kösteği takarlar; boyundan geçme bu uzun kösteğin ucundaki iri bir koyun saati kuşakda muhâfaza edilir.

Gemiciler yazın dâimâ yalın ayak olurlar, karaya çıkar iken ayaklarına Çapula denilen kendilerine mahsus ayakkabılarını giyerler (Bakınız Çapula); kışın ayağa yün çorap giyilir.

Dağlılar ise kış ve yaz ayaklarına «Salenk» giyerler; Salenk hem mest hem çizme, Çapula gibi bu yalı halkına mahsus bir ayakkabıdır (Bakınız: Salenk).

Başlık - Kukula, Zıbın - Yelek, Cebken - Yelek ve Zıbka kara çuhadan, bâzan kalın ve yüzü parlak saten - bezden yapılır; ve hepsi yine kara şeridden zıhlarla süslenir.

LEVEND KÜLÂHI, Gemi levendlerinin (tayfalarının) giydiği kırmızı keçe külâhın (fesin) adı; dal külâh olarak giyilir, üstüne yemeni de sarılabilirdi (Bakınız: Külâh; Makdem).

LİBÂDE, «Dikişli pamuklu kısa hırka» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî)

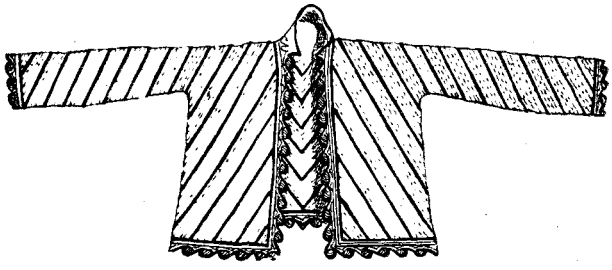

Libâde Hırka
(Müsahibzadeden)

Geçen asır sonlarının modalarından bir kadın hırkasının adı. Astarı ile yüzü arasındaki pamuğu verev dikişle dikilirdi ve bu dikişler hırkanın sırt kısmında balık sırtı denilen şekilde kavuşurdu; kısa dik yakalı, eteği bel hizâsında kısa ve kolları bol, kol yenleri bileğin üç dört parmak üstünde kalır, yakası önünün iki boyu ve eteği ve kol ağızları harç ile süslenirdi; ilik düğmesiz, önü dâima açık dururdu. Yazlıklarda sabahları, sabah serinliğinde giyilirdi. Adını ne münasebet ile aldığını tesbit edemedik; İstanbulun meşhur bir sayfiyesi Libâde adını taşır.

LÜLE SAÇ, (Bakınız: Turre)

M

MAKFARLAN, Ondokuzuncu Yüzyılın ikinci yarısında Avrupa modası pelerinli bir paltonun adı; memleketimizde Avrupaya gidip gelmiş alafrangalık düşkünü pek az kimse tarafından giyilmişdir. Türkiyede Makfarlan giymiş şöhretlerden biri Abdülhak Hâmid Beydir. Halk üstlüğü olarak yayılmamıştır. Önden bir sıra düğme ile kapanır kolsuz bir palto idi, iki yanında birer cebi vardı; kol yerinden ceketin kolları çıkardı, fakat kolu örtmek için, yakadan bele kadar inen bir pelerin eklenmişdi.

Makferlan

MAKRAMA, «Arapca isim; kenarı işlemeli destimal, havlu, peşkir; halk ağzında mahrama denilir» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı). «Destimal; bazı köylü kadınların başlarına sardıkları nakışlı peştemal» (Kaamûsu Türkî).

Makrama bir örtü, çevre iâfe eder isimdir. Antikacı Nureddin Rüşdi Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» isimli eserinde makrama için: «... eski biçim entârilerin kenarlarına süs olark konan harç uzun püskül; tesbihlerin uçlarına takılan «uzun püskül; köylü kadınların başlarına kalın şeridlerle yapdıkları uzun saç örgüler...» diyor ki, bu ismin, son devir antikacıları arasında asıl mânası ile ilgisi olmayan yerlerde kullanılmış olduğunu zan ediyoruz.

MALAKOF, Fransada İkinci İmparatorluk devrinde 1854 — 1855 arasında moda olan bir balo tuvaletine İstanbulda takılmış olan isimdir; bu tuvaletin hususiyeti, belin son derecede sıkılmış olması, ve eteğin, içine konulan balinalar

Malakof Fistan
(R. E. Koçu Arşivi)

ile belden aşağı kabarık bir şekilde, âdeta ters çevrilmiş bir sepet şeklinde inmesi idi.

1855 de Kırım Harbinin en şiddetli devrinde Rusların Sivastopol müstahkem mevkiinin en kuvvetli tabyası bilinen Malakof Tabyası o harbde Ruslara karşı müttefiklerimiz arasında bulunan fransızlar tarafından zabtedilmişdi. Haber İstanbula gelince Fransa Sefârethânesinde zafer şerefine bir balo verildi; yeni çıkma Paris modası tuvalet de İstanbulda ilk defa bu baloda görüldü, beğenildi ve yayıldı o Malakof balosu gecesine nisbetle «Malakof Tuvalet» adını aldı; İstanbulun rum ve ermeni zengini âilelerin kadınlarının sırtında «Malakof Fistan» oldu; aynı kesim fistanlara İstanbulun Türk hanımları arasında ise «Sepetli Fistan» adı verildi.

MANTİN «Fransızcadan alınmış isim; camfesden kalın bir cins ipekli kumaş» (Kaamûsu Türkî). «Camfese benzeyen ipekli kumaşlardan birinin adı. Elbise ve ferâce yapılırdı. Dayanıksız olmakla berâber su damlaları leke yapdığı için makbul sayılmazdı» (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Muntazır teşrîfine çifte kayık
İnce yaşmakla bu cuma seyre çık
Penbe mantinden ferâce pek de şık
İnce yaşmakla bu cuma seyre çık
(Şarkı; XIX. yüzyıl sonu).

MAŞLAH, «Altı üstü bir, kol yerine yukarki iki ucunda yarıkları olan bir nevî üstlük libas ki arablara mahsusdur; bizde yeldirme yerine kadınlar tarafından kullanılır» (Şemseddin Sami, Kaamûsu Türkî).

Antikacı Nureddin Rüşdi Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» isimli eserinde şunları yazıyor: «Bir zamanlar İstanbul hanımlarına kıymetli bir sabahlık veya köy (yazlık, sayfiye) mantosu iken modadan düşmüşdür. Maşlahların Bağdad da yapılmış olanlarının hâlis gümüş sırmalılarından ve bilhassa eski arab ümerâsının maşlahları 50 - 60 lira kadar eder (1939 piyasası). Kadın maşlahları ise her yerde dokunur (uygun olan her kumaşdan maşlah kesilirdi); hanımlarımıza fevkalâde yaraşırdı». Eserinin bazı maddeleri sonuna beyitler yazmak îtiyâdında olan N. R. Büngül «Mâşlah» maddesini de şu beyitle bağlıyor :

Kırmızı renk o vücûde ne kadar uygundur
Ne yaraşmış şu kızın maşlahı mâşallah..

İstanbul hanımları geçen asır sonlarında maşlah giymeye başlamışlardır ve bu moda ancak Birinci Cihan Harbi sonlarına kadar devam etmişdir.

Kibar kadın üstlüğüdür. Şehir içinde giyilmemiş, yalnız sayfiyelerde; yalılara ve köşklere taşınıldığı zaman giyilmişdir. N. R. Büngül'ün kaydettiği gibi bir sabahlık da değildir, günün her saatinde giyilmiş bir sokak, dış üstlüğüdür: yazlık kibar hayatında sokakda, kayıkda, sandalda, bahçede, mesîrelerde giyilmiş-

Maşlah
(Müsâhibzâdeden)

dir. Kolsuz, hafif, sırta geçirilmesi kolay olan maşlaha, yine aynı yazarın köy mantosu demesi de yersizdir; belki, avam tabakasına mensub kadınların, kızların giye geldikleri yeldirmelere karşı duyulan ihtiyaç ile bulunmuş bir üstlükdür denilebilir (Bakınız: Yeldirme). Kolsuz, torbamsı bir kisve olduğu için boyu dâimâ kısa göstermişdir, maşlah içine giren ince uzun nârin fidan boylar kaybolmuş, orta boylu hanımlar ise bodurlaşırdı. Maşlah modasının kısa sürmüş olmasının sebebi de budur. Mesireye maşlahla giden bir güzel hanım, ferâce ve yaşmak altındaki sihir ve füsununu, albenisini hiç bir zaman bulamamıştır.

MAYO, DENİZLİK, ILICALIK, Ondokuzuncu yılın ortalarına kadar memleketimizde erkekler ve erkek çocuklar denize, civârında müslüman evleri bulunmayan yerlerden, açıkda soyunub iç donları ile, yahud tıbkı sıcak çarşı hamamlarında olduğu gibi bir peştemal sarınarak girmişlerdir. Derelere, çaylara, nehirlere, ve ılıcaların (kaplıcaların) havuzlarına da aynı şekilde girilmiş, yüzülmüşdür.

XVII. Yüzyılda Evliyâ Çelebi İstanbulda Salacak sâhilini ve Kâğıdhane Deresi boyunu tasvir ederken: «... cümle dilberler temmuz ayında deryâda çimerler... kabuğu soyulmuş gülpembe bâdem gibi nâzenin vücudlarına kırmızı ibrişim futalar sarınıp balıklar gibi yüzerler...» diyor. İstanbulun denize girmek için en şöhretli yerlerinden biri çoğunlukla ermenilerin ve rumların oturduğu Kumkapı sâhiliydi, öyle ki bir XVII. asır türksünde adı geçer :

Edirne Tunca suyunda
Bursa'nın kaplıcasında
İstanbul Kumkapısında
Deniz melekleri oynar..

Eskiden denize girme bir elğence değil, sadece atlama yüzme, bir spor ve yıkanma, serinleme bilinmişdi, onun içindir ki memleketimizin zamanımızdaki şöhretli plajları yüz yıllar boyunca bomboş kumsallar olarak kalmışdı. Eğlenceli yüzmeler Ilıca (Kaplıca) havuzlarında yapılırdı; önce kurnalarda yıkanılır, sonra iç donları veya peştemallarla havuzlarda türlü cümbüşlerle yüzülürdü.

İstanbulda ilk deniz hamamları XIX. yüzyılın ortalarında yapılmışdır; yine İstanbulda kadın ve kızların denize girmesi de deniz hamamlarının kurulması ile başlamışdır.

Deniz hamamları hususî ve umumî olarak kurulurdu; hususî hamamlar yalıların hamamlarıydı; derin suda kazıklar üstünde her tarafı tahta perdeyle çevrilmiş büyükce bir kulube olan deniz hamamlarına giren erkekler isterlerse hamam dışına da çıkıp yüze bilirler, fakat kadınlar, ancak hamamın içinde kalan havuzumsu bir sahâda yüzerdi. Umumî deniz hamamları da biri kadınlara biri erkeklere mahsus ve ikisi arasında genişce bir mesâfe bırakılarak kurulurdu.

Kadınlar denize ya peştemal sarınıp girerler, yahud «denizlik» denilen bir don gömlek giyerlerdi, aynı don gömleğe Ilıcası olan yerlerde «Ilıcalık (Kaplıcalık)» denilirdi. Çiçekli basmalardan yapılan denizlik - ılıcalıklar, yukarda da kaydetdiğimiz gibi iki parçadan mürekkebdi. Donunun paçaları kendi kumaşından kırmalarla süslenirdi ve ayak bileklerine kadar inerdi, en kısa paça, baldır üstünde kalırdı; Gömleğinin yakası boyun altında kapalı, kolları dirseğe kadar, kısa olurdu. Gömlek ile donu belden dikilmiş, işçi tulumları gibi tek parça denizlikler de vardı. Denizliğin bir üçüncü parçası da başa geçirilen ve denizliğin kumaşından yapılan kukuleta - takkeler idi.

Bizde ilk plajlar Cumhuriyet devrinde açıldı ve dilimize «Mayo» adı da o zaman girdi.

İlk erkek mayoları, az dekolte bir atlet fanilaya eklenmiş bir kısa fanila dondan mürekkeb bir tulum şeklinde olmuşdu; sonra üst kısmı hazfedildi, kısa paçalı bir dondan ibâret kaldı; zaman ile paçalar da yok oldu, belden bacak aralarına inen ve ancak edeb yerlerini örten bir şey kaldı.

İlk kadın mayoları, tıbkı denizlik - ılıcalıklar gibi, göğsü kapalı, kısa kollu bir üst kısım ve paçalı baldır üstünde bir tulum idi; zaman ile üst kısım dekolteleşdi; kollar atıldı, göğüs üstüne inen üst kısım omuzlardan ince

birer kolonla tutturuldu, alt kısımda paçalar kısaldı, diz kapaklarının üstüne çıkdı, ve nihâyet, kadın mayosu «Bikini» adını alan moda ile ikiye bölündü, üst kısım kısacık bir yelek, alt kısım kısacık bir don oldu; Bikiniler de açıldı, üst kısım, yalnız göğsün ön kısmını örten bir memelik - sütiyenden ibâret kaldı, alt kısım da erkek mayoları gibi, Havvânın asma yaprağından farksız bir örtü oldu. Yabancı memleketlerde, ferdî hüriyetin çok geniş bilindiği yerlerde memelik sutiyenlerini de atan ve plajda soyunmayı strep-tease gösterilerinin yanına getiren cür'etkâr kadınlar oldu ise ahlâk zâbıtası tarafından tâkibe uğramakdan kurtulamadılar.

Zamanımızda deniz mevsiminde kadın mayo modası, mayo yenilikleri, çok önemli bir yer almış bulunmaktadır. Kadın vücudunu çırılçıplak denilecek şekilde soymuş olan bikiniler eskimiş, esrârengiz yarı örtünmenin câzibesi kıymetlenmiş, yine tulum mayolar moda olmuş, fakat filelerden yapılan, türlü şeytanî pencereler bırakılan son moda mayolar, plaj güzellerine bakan gözlere tecessüsün zevkini vermişdir.

MEMELİK, Yakın geçmişe kadar, göğüsleri tâzeliğini kaybetmiş fakat gönülleri tâze kalmış kadınlar tarafından kullanılır bir çift küçücük göğüs yastığına verilmiş isimdir. Dülbendden yapılır bu pamuklu yastıklar, giyilen esvabın, tuvaletin göğüs kısmının düşüb sarkmasına mâni olurdu. Zamanımızda kullanılan sutiyenlerin tam karşılığıdır diyemeyiz, çünkü sutiyenleri, tarâvetinin en parlak çağında bulunan genç kızlar da kullanmaktadırlar.

MENDİL, «Aslı arabca Mindil'dir; gözyaşı, yüz, burun, el silmeye mahsus olarak cebde taşınır pamuk, keten yahud ipekden dört köşeli dokunmuş, kumaş parçası; el mendili, burun mendili, ipek mendil içine mesalâ meyva ve kitab gibi elde taşınacak şeyler koymaya mahsus astarsız küçük ceb boğçalarına da mendil denilir» (Kaamûsu Türki). Çevre (Bakınız: Çevre).

El, yüz, burun mendilleri kadın ve erkek mendili olarak ikiye ayrılır; kadın mendilleri hem küçük, hem de yüzü ve kenarları nakış ve oyalar, dantelalarla süslü ola gelmişdir. Eski kadın tuvaletinde ipek ve altın tel ile nakışlı, oyalı bir mendil, üstlüğün göğsüne veya bir omuz başına elmaslı bir iğne ile iliştirilerek ayrıca bir süs gibi de kullanılmışdır.

Avrupâî erkek kıyâfetinde de, ceketin sol tarafında yukarda yapılan mendil cebinde tercih ile beyaz bir keten ve ipek mendil bulunmak, bunun uçlarını cebin dışına yaprak yaprak dökmek, yâhud toplu, katlı bir şekilde göstermek devir devir süslülük, şıklık modaları bilinmişdir. Renkli erkek mendilleri, hem renkleri, hem de renkli çubuklardan teşekkül eden desenleri ile sâhiblerinin zevklerini belirten bir miyardır. Erkek burun mendilleri arasında enfiye tiryâkilerinin kullandıkları mendiller, mendilcilikde ayrı bir çeşid teşkil etmişdi (Bakınız: Enfiye Mendili).

Avrupa kârî evrak - mekteb çantalarının kullanılmadığı devirlerde ilk okul çocukları için cüz keseleri yapılmış, fakat büyükler tarafından kitab mendile sarılarak taşınmışdır. Kitab mendilleri sureti mahsusada yapılmış, yahud o işde kullanılan bir mendil artık başka işde kullanılmamış, üstüne kenarlarına bilginin kutsallığını beyan eden güzel sözler, arabca veya farsca beyitler, kıt'alar, hattâ âşıkaane, rindâne şiirler işlenmiştir. Bir kitab mendili de bir kalem efendisinin, medreseli bir gencin süsü olmuşdur.

Güzel, kıymetli mendiller yâdigâr olarak saklanan hediyelik eşya arasına girmişdir.

Kadının kızın örtü altında bulunduğu devirlerde ve hattâ zamanımızda, kavuşulmamış, kavuşulamayacak veya kaçırılmış mâşûkanın her hangi bir suretle de ele geçmiş mendili yânık âşıklar tarafından arada sırada öpülüp koklanmak üzere ten üstünde, sînede saklanmış, gezdirilmişdir.

Kimi seyrâna gider atlasu dibâ giyerek
Kimi mendil bulamaz dideden eşkin silecek

MENGÜŞ, «Farsca isim, Küpe» (Kaamûsu Türkî). «Bektâşi tâbirlerindendir; mücerredlerin, ev-

lenmeyenlerin (bekârların) kulaklarına takılan küpe hakkında kullanılır» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Derviş mengûşları (küpeleri) bir gümüş halkadan ibâretti.

XVII. Yüzyıl ortasında cezbeli bir bektâşi babası portresidir: «Baş ayak çıplak, bir mülevveş şekil, ama yüzünde gözünde nur, sözünde letâfet var; gömleksiz, sîne açık, sînesine Hasan Hüseyin aşkına şerhalar (bıçak çentikleri, yaraları), çekmiş, başının ta üstünde bir teslim dağlaması, sol bâzusunda Kerbelâ çölü dağlamaları, elinde deste çûb, dilinde yâ mahbûbül kulûb...». Bu portreyi çizen Evliyâ Çelebidir, biz de: «kulaklarında birer gümüş halka mengûş» diye ilâve eder isek kalender bektâşinin resmini asla tahrif etmiş olmayız.

MERCAN TERLİĞİ, Topuksuz, yanları ve arkası açık ayak terliğinin adı, parmak enlerinin az yukarısından ayağın yarısından az bir kısmın kapsar, örter; halk ağzında «Mercan Terlik» denilir. Hem kadınlar hem erkekler tarafından giyilir, halk harcı, avam harcı terlikdir. Adını İstanbulda Mercan semtinden almışdır. Eskiden «Bekâr Odaları» denilen bekâr hanlarının büyüklerinden sekizi Mercanda idi, ve «Mercan Odaları diye meşhur bu hanlarda pabuccu bekârları oturur, barınır ve sanatlarını işlerlerdi. Bu terlik ilk defa XV. - XVI yüz yıl arasında Mercan Odalarındaki pabuç atölyelerinde yapılmışdır.

Çarşı hamamlarında yüzyılar boyunca Mercan Terlikleri kullanıla gelmişdir; en mütevazi Türk evinde ev halkı ve misâfir için bir kaç çift mercan terlik mutlaka bulunmuşdur.

MERKUP, «Mest ve Çedik üzerine giyilen sarı Meşinden yapılmış kunduranın adı» (Kaamûsu Türkî). (Bakınız; Mest; Çedik; kundura).

MEST, Tabanı ve yüzü yumuşak deriden, incik kemiğinin üstüne kadar çıkan kısa konçlu, düğmesiz ve bağsız, ayğa tıpkı çorap gibi giyilir ayakkabının adı; koncunun ağzı az genişce olub kulaklı ve üstünden gaytanla bağlanan bir çeşidine de lapçın denilir. Hem kadın, hem erkek tarafından giyilir. İç ayakkabısıdır, sokağa mestce çıkılmaz, üstüne mutlaka ya pabuç, ya kundura giyilir. Abdset alındıkdan sonra diğer abdestde ayakları yıkamaya hâcet bırakmayıp üstüne mesih kabul eder ayakkabıdır, adını da «mesh, mesih» den almışdır. İçinin kirlenmemesi için çorab üstüne giyilir; günlük ev ve iş hayatında sabahleyin ayağa, çekilen mest, gece yatma zamanı çıkarılır; evde, mescidde, dükkânda mestce bulunulur. Yüzyıllar boyunca her tabakadan müslüman Türkün ayakkabısı ola gelmiştir. Memleketimizde hâlâ yapılmakda, kullanılmaktadır; ve zamanımızda mest giyenlerin çoğu mesti pabuç ve kudura ile değil de, çamus lâstiği ile giymektedirler.

Meşin üzerine işlemeli mest, XVI, yüzyıl
(R. E. Koçu Arşivi)

MEVLEVİ SİKKESİ (Bakınız: Sikke)

MİĞFER, Arapca isim, harp zamanında başa giyilen demir tas; Türkçesi Toğulga, Tolga, Tulga» (Kaamûsu Türkî). Cengâver kıyâfetinde ilkgöze çarpan muhakkak ki miğferdir. Avrupalı cengâverler, dalgıç başlığı gibi, yalnız göz yerleri açık, başı tamâmen kapsayan miğferler kullanmışlardır; Türk miğferlerinde ise, göz üzerinde bir siper yapılmakla yetinilmiş, yüz açıkda bırakılmışdır, miğfer sâdece kafa tasını korumuşdur. Pâdişah miğferleri ise altından yapılmış, ayrıca elmaslarla, sâir kıymetli taşlarla süslenmişdir. Topkapusu Sarayı Mü-

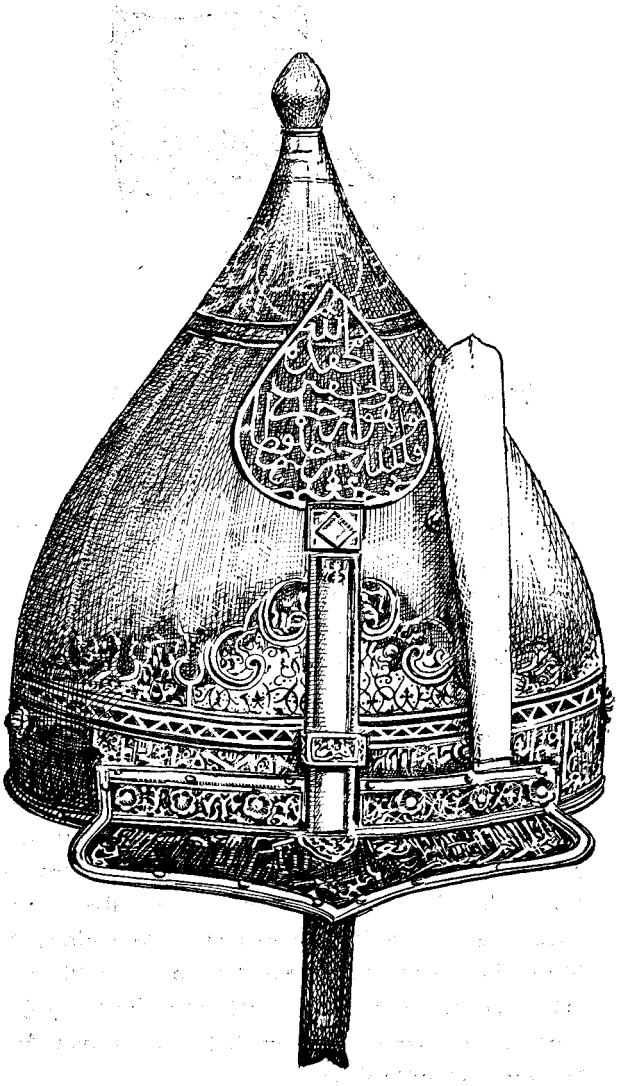

Altun kakmalı miğfer. Alın siperinin üstünde alemde: «Fallâhü hayren hâfizen ve hüve erhamül râhimin...» yazılıdır. Âlemin solunda tüylük görülmektedir.

zesinde Hazîne Salonunda Dördüncü Sultan Murada atfedilen murassâ miğfer maddî kıymeti en yüksek Türk miğferlerinden biridir; yine ayni müzenin silâh salonunda en güzel, en kıymetli türk miğferleri görülür.

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri» ve Terimleri isimli eserinde Türk miğferini şöyle târif ediyor: «... önünnde (göz siperinin altında) burnu muhâfazaya mahsus ve aşağı yukarı inip çıkabilir sûretde bir levha ile bunun sağında solunda süs olmak üzere tuğ sokmağa mahsus birer yer vardı. Boyun ve kulakları muhâfaza için de küçük zincir halkalardan yapılmış dört beş parmak kadar bir örtü, enselik rabt olunurdu. bunun ön tarafdan iki ucu kovuşturulunca gözlerle yanaklardan (ancak) pek az bir kısım görünürdü...».

MİNTAN, Farsca «Nîmten» isminden alınmadır; eskiden ekseriya nîmten yazılırdı; mintan halk ağzı söylenişidir, iç gömleği üstüne giyilir, etekleri kalçaları örtecek kadar uzun, uzun kollu, düz yakalı, önü entâri gibi yarım yırtmaçlı olup yırtmacı 3 - 4 düğme ile kapanır, başdan geçirilip giyilir avam, esnaf harcı erkek diş gömleği; zamanımızda da köylümüzün büyük çoğunluğu, şehir ve kasabalar halkının da esnaf tabakasının bâzıları mintan giyerler. Alelâde kumaşlardan, bilhassa basmalardan yapılır. Kollarının bitimi yırtmaçlı olup düz bir kol kapağı eklenir ve bu kapak üstünden bir sedef veya taş düğme ile iliklenir. Mintanın etekleri şalvarın, poturun, pantalonun içine alınır; mintan üstüne de yelek, ceket, cebken, câmedan gibi üstlükler giyilir.

Eskiden mintanların harcı âlem olanları alacadan (Bakınız: Alaca), en âlâsı da «Şâlî» denilen kumaşdan (Bakınız: Şâlî) kesilir, yapılırdı. Güzellerin medhi yolunda yazılmış manzûmelerle edebiyatımıza girmiş isimlerdendir.

Servsin sana yeşil şâlî gerekdir nîmten
Rengi gülden câme bûyi yâsemenden pîrehen
(Nedîm)

*

Didiki alayım sana çamaşır
Alaca mintan hem don ile çakşır
(Galatalı Çorbacı)

*

Güllü basma mintan üstünde yelek
Sıvanmış kolları ham gümüş bilek
Tâzeden tâze o şehrî civelek
Bir kahve getirdi turunç köpüklü

*

Al yollu mintan gaayet yaraşmış,
Ol sırma geysu tâ belden aşmış
Uşşâka sorma hayretle şaşmış
Çal sen de mutrib çeng'ü rebâbın

MİNTAN, Eski yangın tulumbacılığında bâzı mahallelerin, semtlerin sandıkları, tulumbacı grupları tarafından kabul edilmiş sokak kıyâfeti - üniformalarda cekete verilmiş isim; bu cekete mintan adının yanında «Aba» da denilirdi; devetüyü, lâciverd, nefti, siyah renklerde en âlâ çuhalardan, şayaklardan kesilirdi, ve sol kollarının üstüne sırmalı şeridlerle tulumbacının sandıkdaki mevki, rütbe işareti konulurdu:

Birinci reis 4 şerid

İkinci reis 3 şerid

Fenerci, 3 şerid, şeridlerin arası zikzaklı

Hortumcu 2 şerid

Kökenci 1 şerid.

Tulumbacıların arasında mintanın câzibesi çok büyük olmuşdur; bir sandıkda yeni kesim güzel bir mintan çıkdığı zaman nice namlı tulumbacılar o mintanı giyebilmek için şu kadar zaman tulumbacılığın nice kahirlerini berâberce çekdikleri ayakdaşlarını bırakır, sandığını terkederek bir mintan uğruna öbür sandığa koşardı (Bakınız: Tulumbacı Kıyâfeti; Tulumbacı Üniforması).

Başı bez kasketli, sırtında çizgili basmadan mintan ve yelekce sandalcı; 1945-1950
(R. E. Koçu Arşivi)

Yarım Fransızdır pantol kesimi
Hem yeni mintanı giymiş Muradım
Ayakda Kamerçin o dalfesini
Görün tıkır tıkır atarken adım
Adam aman muradı...
Paşa kızı sevmiş yanar Tulumbacı Muradı
Dil âteşin söndürmekmiş o şehbaza muradı

MOKASSEN, İkinci Cihan Harbi içinde memleketimizde geniş ölçüde rağbet görmüş bir erkek iskarpini çeşidinin adı; bu isim, Mokassen (Mocassin) aslında Kuzey Amerika kızılderililerinin giydikleri çarığın adıdır; mokassen iskarpinler de önce Amerikada yapılmış, memleketimize oradan gelmişdir; bağsız, düğmesiz ve arkası gayet yumuşak olup, ayağa terlik gibi hemen geçirilebilir, arkası basılıp da giyilebilir. Bizde yaygın giyiliş şekli de arkası basılarak giyilişi olmuşdur. Bu şekil giyilişi de lâübâli olduğu için bilhassa avam pek tutmuşdur. Bu bakımdan eski tulumbacı yemenilerini ve tulumbacıların Kamerçin ismindeki iskarpinlerini hatırlatır (Bakınız: Kamerçin). Kamerçinler, tulumbacılık, bıçkınlık aleminde önemli bir yeri olan topuk gösterme nümâyişine çok elverişli bir ayakkabı olduğu gibi mokassenler de bıçkın meşreb kimselerin o cakasını tatmin etmişdir (Bakınız. Topuk Nümayişi). Önemle kaydederiz ki bu iskarpin arkası basılarak yalnız memleketimizde giyilmektedir, Amerikalı ve Avrupalı arkası basık mokassen ile sokakda dolaşmaz.

MONTGOMERİ BLUZ, Aslı İskoçyalı olan İngiltere Mareşalı, B. Law Montgomery'nin İkinci Cihan Harbinde Kuzey Afrika Cebhesinde kumanda ettiği ordunun subay ve erlerine giydirdiği bir bluz - ceketin adı; önce bir askerî üniforma olarak yapılan bu bluzlar Türk Ordusu üniformaları arasına da girmiş ve nefer-

ler üstündeki modeli halkımız tarafından da benimsenerek ehemmiyetsiz değişikliklerle zamanımızda aşağı tabaka, ayak takımı için çok yaygın bir kisve olmuşdur; yakası hem kapalı hem açık giyilebilir, önden düğmeli, iki yanında büyük cebleri vardır;beli kendi kumaşından kemerli olup bluz kemer üzerine küçük bir pot yaparak dökülür. Çoğunlukla amele üzerinde, büyük şehirlerde gazete satıcısı çocuklar üzerinde görülür. Çocuklar bu bluzu bayağı uzun pantolonla giyer, amele işçi ırgad takımında da külot kesim pantolonlar üstünde görülür.

Sık dokunmuş kaba bezlerden, kaba şayaklardan kesilir.

Askerî nefer üniforması olan montgomerinin pantolonu da kendine mahsus bir biçimdedir, az bolca bayağı düz pantolon olup paçalarında bir tasması vardır, bu tasma ayak bileğini sarar ve pantolon tasma üzerine küçük bir pot yaparak dökülür.

Gazete satıcısı çocuk üstünde Montgomeri Bluz; 1950 (R. E. Koçu Arşivi)

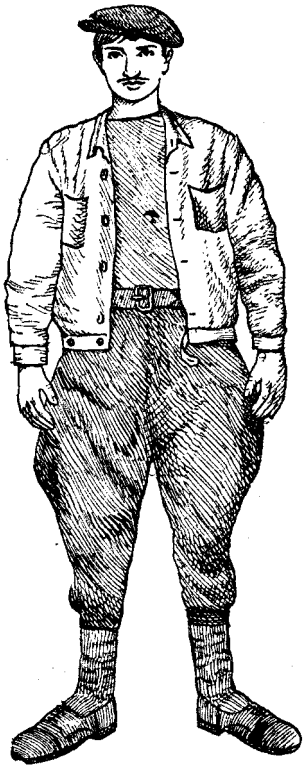

Bez kasketli külot pantolonlu amele-işçi sırtında Montgomeri Bluz

MUKADDEM, Kalyoncuların, kalyon levendlerinin kırmızı fes, kırmızı keçeden levend külâhı üstüne sardıkları saçaklı puşunun adı; saçakları, yüzün üstüne, kaşın gözün önüne yeniçeri civeleklerinin peçelerini andıracak şekilde sarkar, düşerdi, mukaddem adını da bu münâsebetle almışdı; Tersâneli bir nevcivan şânında aşağıdaki beyit Nedîmin bir gazelindendir.

Çak itmesun mü câmeî sebzin görünce gül
Bak şol yeşil mukaddeme, ol kırmızı fese

«Gül (kıskançlığından) yeşil esvabını yırtmasın mı, şu yeşil mukaddemle şu kırmızı fese bak..»

Başına mukaddem sarmış kaptanpaşa Çavuşu

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde bu kelimeyi «Makdem» diye alıyor ve fes üstüne sarılan bir puşu yerine külâhın, fesin adı olarak gösteriyor ki, Nedîmin pek açık tasviri karşısında doğru görünmüyor: «Kalyoncuların başlarına giydikleri serpuş. Makdem, üzerine ucu saçaklı pûşî (puşu) sarılı fes idi (?)» (M.Z. Pakalın).

MUSKA, «Nusha» nın halk ağzı söylenişi; «Tılsım gibi, hastalıkdan ve bir âfetden korunmak için yazılan ve üstde taşınan duâ» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türki). Umûmiyetle, erbâbı tarafından, şeyhler hocalar tarafından şerid şeklinde bir kâğıda yazılır, başlangıcından nihâyetine doğru kıvrıla kıvrıla üçgen şeklinde toplanır, sonra bir muşambaya sarılır, onun üstüne de ince bir meşin yahud münâsib bir kumaş dikilerek bir şeridle, kordon ile boyuna asılır; bazan da esvabın iç tarafında bir yere dikilirdi.

Zengin kişilerin muskaları yine üçgen şeklinde yapılmış, üstü kabartma çiçek tezyinatı gümüş veya altın mahfazacıklar içine konulur ve boyuna öyle asılırdı. Yakın geçmişe kadar memleketimizde muskasız kimse yok gibiydi; bebeklerin dahi muskaları vardı. Yağlı Türk güreşinin pehlivanlarında muska, pehlivanın boynunda âdeta bir süsü gibiydi; pehlivan muskaları muşambadan sonra mutlakaa bir meşine sarılmış olurdu.

MÛZE, Çizmenin farsca adı; dilimizde kullanılmış, edebî metinlere de geçmiştir.

Çıkar ey serveri hûban mûzeni
Rindan meclisinin budu âyâni
Çıkar mûzeni de göster o sîmin
BOsegâhı uşşâk olan pâyini

(Giritli Bekir Sıdkı)

Bak heman cünbüşü dümbâline tâvus gibi
İtme nezâre siyeh mûzelere pâyinde

(Nedîm)

MUTALLÂ SARIK, «Üstüne 4-5 parmak eninde sırmalı şeridler sarılmış sarıklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü sarıklar resmi günlerde kullanılırdı; Mutallâ arabca yaldızlı demektir» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

MÜCEVHER, Elmas ve sâir kıymetli taşlarla vehakikî incilerle bezenmiş erkek ve kadın asım takım eşyası; başlıcaları: süs tarağı, tac - gelin tacı, küpe, yapıştırma, gerdanlık, broş - iğne, bilezik, yüzükdür; murassâ (kıymetli taşlarla bezenmiş) saatler, hançerler, kemerler, yelpâzeler, sorguçlar, düğmeler, enfiye kutuları, muska mahfazaları da kadının ve erkeğin mücevherleri arasına girer. (Bu isimlere bakınız).

Farscada kıymetli taşlar «Gerher» adında toplanmış, ve bu isim «Cevher» diye arablaştırılmışdır; mücevher, cevherli demekdir. Bu sözlüğün konusu dışında kalan başlıca cevherler: Elmas - pırlanta, Zümrüd, Yâkut, Firûze,

pirûze Akikdir; bunlara İnci veMercan da katılır.

Eski toplum hayatımızda erkek ve kadınlar tarafından, ve bilhassa yüksek tabaka arasında günlük süslenmede mücevhere son derecede önem verilmiş; gün olmuşdur ki bir hanım, bir sultan üzerinde, tümüne baha biçilemez kıymetde mücevherler taşımışdır. 1717-17 18 arasında sefir zevcesi olarak Türkiyeye gelmiş olan ingiliz kadın yazar Lady Muntagu Hafîze Sultanın üstündeki mücevherleri şöyle anlatıyor:

«... erguvan renginde kumaşdan dolamasının etekleri ayaklarına kadar iniyordu; kollarının etrafı ve yakasından eteğine kadar önünün iki yanı elmaslarla süslenmişdi, bu elmaslar birer nohud büyüklüğünde idi. İç gömleğinin yakasında düğme yerinde baklava biçiminde yontulmuş gaayet iri bir elmas vardı. Çok geniş olan kemeri de sıvama elmas döşeliydi.

«Boynunda dizlerine kadar inen üç dizi vardı. Biri incilerden yapılmışdı, ucunda hindi yumurtası büyüklüğünde muhteşem bir zümrüd vardı. Diğer dizi yan yana konulmuş, yeşili gaayet güzel ve renkleri birbirini tutmuş ikiyüz zümrüdden bir diziydi. Nihâyet üçüncü dizi, yusyuvarlak küçük zümrüdlerden yapılmışdı.

«Fakat bütün bu mücevherler küpelerinin şâşası ile siliniyordu, bu küpeler, armud biçiminde yontulmuş ve birer fındık büyüklüğünde iki elmasdı.

«Serpuşunun etrafında üç dizi inci vardı ki bunlar dünyanın en beyaz ve en güzel incileriydi. Başına iki mücevher gül ilişdirmişdi ki her birinde göbek taşı olarak iri birer yâkut vardı. Bunların etrâfında gaayet kıymetli yirmi kadar elmas dizilmişdi. Bütün bunlara, serpuşunun üzerine sokulmuş başları zümrüd yahud elmaslı bir çok iğneler ilâve ediniz.

«Bileziklerine aynı güzellikde elmaslar döşenmişdi. Nihâyet parmaklarında en iri elmaslardan yapılmış beş yüzük vardı ki (bizim başvekil) M. Pitt'in yüzüklerini istisnâ edersem, hayatımda gördüğüm en büyük elmaslardır. Sultanın üzerindeki mücevherlerin kıymetini yüzbin ingiliz altınından fazla tahmin ettim (zamanımızın değerince 50 milyon türk lirası). Bu servetin yarısına sâhib Avrupada bir tek kraliçe yokdur...».

MÜCEVVEZE, Pâdişah, sadırâzam, vezirler, devlet ve saray erkânı ve yüksek memurlar tarafından teşrifat (protokol) gereğince giyilen resmî bir kavuğun adı.

Üstü, başı kapsayan alt kısmından daha geniş silindir şeklide ve yarım endâze, 35 santime yakın yükseklikde bir serpuş idi. Esâsı mukavvadan yapılır, üstüne beyaz dülbend sarılırdı. Üst tablası, tepesi az kabarık kırmızı çuhadan olup bunun da ortasında yine kırmızı çuhadan ceviz büyüklüğünde irice bir düğme kozalak bulunurdu. Serpuşun Mücevveze adını da bu kozalakdan, «ceviz» den aldığı söylenir. Arabcada bir «cevz» kelimesi vardır, bu kelimenin mânâlarından biri de «bir şeyin ortası» demekdir; Mücevveze adı bu arabca köke de bağlanır.

Eski kavuklardan «Selîmî», Mucevvezeye çok benzer, tek önemli farkı üst tablasının düz ve beyaz dülbendle sarılmış olmasdır (Bakınız: Selîmi).

Mücevveze
(R. E. koçu Arşivi)

N

NÂFE, Nâf, farsca göbek, göbek çukuru demekdir; postları kürk olan hayvanların göbek tarafı parçaları ile yapılan kürklere «Nâfe», «Nâfe kürk» adı verilmişdir (Bakınız: Kürk); post isimleri ile de «nâfe samur kürk», «nâfe vaşak kürk» denilirdi.

NALÇA, Küçücük nal anlamında «Nalçe», halk ağzında nalça denile gelmişdir, çabuk aşınmaması için, kundura, yemeni, çizme ökçelerinin altına, çakılırdı. Padişah ve vezir çizmelerine gümüş nalça çakılırdı; XIX yüz yılın başında, Yeniçeriliğin son devrinde aşırı süslenmeye meraklı her tabakadan İstanbul gençleri, hattâ baldırı çıplak şehbazlar yalın ayaklarına geçirdikleri yemenilere gümüş nalçalar takdırırlardı.

Hâli siyeh gül izârında anber
Samur ipek kâkül perçemden haber
Baldır bacak topuk ayak ak mermer
Nâmu şânı Yosma Gümüşnalçalı
(Galatalı Çorbacı)

NALIN, Odundan (Tahtadan) yontularak yapılmış ve ayağı tutması için köseleden tasması bulunan, zemîni taş döşeli, ve hattâ ıslak, sulu yerlerde, ayak yolunda ve hamamda giyilen ayakkabı.

Kelimenin aslı, arabca ayakkabı anlamında «na'l» isminden ikilik ifâde eden, yâni bir çift ayakkabı karşılığı «Na'leyn»dir; dilimizde dâima «Nalın» denile gelmiş, bâzan da incelterek «Nâlin» diye yazanlar, söyleyenler olmuş-

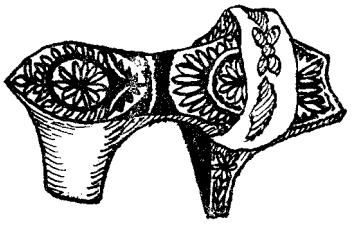

Kalın Ökçeli Nalın

Giyimli Hamam Uşağı ayağında Natır Nalını
(Bir minyatüre göre)

dur. Üstüne çakılarak eklenen tasması hâric, her biri odundan tek parça olarak oyulmuş bu ayakkabı yapılış tarzı ve hattâ tasması ile Takunya adını taşıyan ayakkabının bir benzeri ise de ondan şekil yönünden çok ayrıdır (Bakınız: Takunya). Önce takunyaya nisbetle yüksekdir, sonra, takunyanın bir ökçesi ile dolgun tabanı olduğu halde nalının altı, nalın iki ayaklı bir köprü gözü şeklindedir; bilhassa eski hamam nalınlarının ayakları dar ve uzun bir teber, balta şeklinde yapılırdı ve geniş tarafı aşağıya, zemine gelirdi. Takunyalar alelâde odunlardan yontula gelmişdir; nalınların ise odunu seçilmiş ve şimşirden, abanozdan yapılmış, ayak basılacak üstü, kenarları ve na-

lının kendi ayakları sedef işlemeli, gümüş tel, mercan kakmalı, yalnız üstü sırma işlemeli kumaş kaplı, tasmaları sırma işlemeli, hattâ sırma ile karışık inci işlemeli, kadifeden, ayna kırıkları ile süslü yapılmış ve hakikaten sanat eseri olanları vardır. XIX. Yüzyılın İstanbullu zengin ermeni ailesi Düzoğullarının harem hamam nalınlarının ayak konacak üstü ve tasmaları altın tel ve inci ile işlenmiş atlas kaplı idi. XVII. Yüzyılda da İstanbulun büyük çarşı hamamlarının şimşirden yapılmış ve türlü şekillerde süslenmiş nalınlarının tasmalarına, yahud nalın ayaklarının ön kısmına âid olduğu hamamın adını bildiren beyitler yazdırıldı.

Soyun dökün açıl gül
Buyur Hammâmı Şengül

*

Ferahfezâ dilküşâ
Hammâmı Mahmudpâşa

*

Hüddâmı çâbükü çâlâk
Bu Çardaklı Hammâmı pâk

*

Bu hamamda sefâ şifâ
Koğacılar semti Vefâ

*

Kaptanpaşa Hamamı
Cihânı tuttu nâmı

*

Hammâmı Tersânedir
Şu dünyâ fesânedir
Aç keştii aşka yelken
Hele fırsat eldeyken

Eski berber esnafının çırakları kalfaları esnaf nizamnâmelerinde kendileri için tesbit edilmiş maddeler gereğince dükkânlarda yalın, çıplak ayak ile nalın giymeye mecbur idiler (Bakınız: Berber kıyâfeti).

Memleketimizde avam tabakasından kadın, erkek ve çocuk ayağında takunya sokak ayakkabısı olarak da giyilmişdir. Büyük şehirlerde nalın ile sokağa çıkılmamışdır; daha doğru tâbir ile nalın sokak ayakkabısı olmamışdır; yalnız bâzı Anadolu kasabalarında, yalnız kadınlar, ayaklarına mest giyerek ve nalının ayakları çok yüksek olmamak şartı ile nalınla sokağa çıkmışlardır.

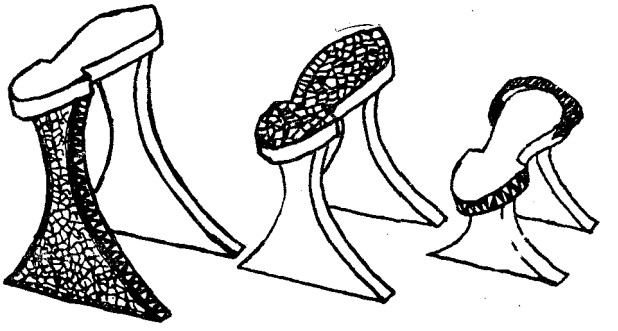

Şimşir üzerine sadef işlemeli Hamam Nalınları; Soldan sağa: Natır Nalını, Dellâk Nalını, Müşteri Nalını

Topkapusu Sarayı Müzesinin Hırkaii Saadet Dâiresi hazînesinde mübârek emânetler arasında Peygamberimizin nalınları vardır. Fakat «Na'leyni Şerif» adını taşıyan o nalınlar yalnız arabca adı ile nalındır; biz bugün o çeşid tahta ayakkabılara «arab sandalı» diyoruz ki memleketimizde hiç kullanılmamışdır.

NAMAZ BEZİ, Kadınların namaz kılar iken başlarına örttükleri beyaz dülbendin adı; eski toplum hayatımızda her evde üzerine namaz ibâdeti farz olmuş herkesin bir seccâdesi vardı, kadının namaz bezi de seccâdesinin içinde dururdu.

İki değirmi büyüklüğünde dülbendden yapılırdı. Yazmacılar namaz - bezlerinin etrâfına bir münâcaat beyti, kıt'ası yahud Kelime-i Şahadeti yazarlardı ve böylece yazılı olanlar da en makbülleri idi. Bir kadının yeldirmeyle baş örtüsü saracak yerde başına namazbezini alıp sokağa çıkması ayıplanırdı.

.....

Geldi tamam bir herife varma merkezi
Gayri ayıptır öyle bürünüb bir namaz bezi
Olma sokak süpürgesi hanım hanımcık ol
(Enderunlu Vâsıf)

NAZARLIK, «Nazar değmemek için üste takılan boncuk ve emsâli şeyler hakkında kullanılır»

(M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Denimleri ve Terimleri).

Tam takım bir nazarlık başlıca şu şeylerden mürekkeb idi: bir mâvi nazar boncuğu, üstüne Maşallah yazılmış bir nazar altını, bir akik, bir kurt dişi, bir kaplumbağa yavrusu kabuğu. Bunlara altın veya gümüş çenberler geçirilir, küçük bir inci püskül eklenirdi. Bazan maddî kıymeti hayli yüksek ve bir sanat eseri olan nazarlık eski toplum hayatımızda bebeklerin ilk ziyneti, süsü oldukdan başka gelin tuvaletlerine de katılmış, sünnet çocuklarının mutlakaa takılır bir süsü olmuşdur.

NİZÂMI CEDİD ÜNİFORMASI, Üçüncü Sultan Selim zamanında teşkil edilen Nizâmı Cedid Askerine, Yeniçeriler ile mutaassıb halk kitlesinden çekinildiği için tam Avrupa kesimi bir asker üniforması giydirilememişdi.

Başında postlu Barata, sırtında mintan ve fermene, bacaklarında sıkma ve ayaklarında sivri uçlu pabuç ile Nizâmıcedid Çavuşu

Nizâmı Cedid Askeri bir muhâfız kıt'ası gibi kurulduğu için neferlerinin başlarına kırmızı Bostancı Baratası giydirilmişdi (Bakınız: Barata); küçük zâbitleri de beyaz renkli barata giymişler, baratalarının alt kenarına dört parmak kadar kalınlıkda kara kuzu postu çevrildiği için baratalarına kalpak denilmişdi.

Neferlerin sırtına, ceketi andırır düz yakalı bir bluz giydirilmişdi, önden ve gizli düğme ile iliklenen bu bluz- ceketin beline bir palaska takılmış, palaskaya da sol omuz üstünden bir meşin hamaylı eklenmişdi; al çuhadan kesilmiş olan bu bluz - ceketin kolları dar ve uzun idi, palaska altında kalan etekleri de potur üstüne dökülmekde idi. Şalvar ve çakşır yerine de pantalona daha yakınca «sıkma» denilen bir potur giydirilmiş idi (Bakınız: Sıkma).

Küçük zabitler önden düğmeli, düz yakalı beyaz bir bluz - ceket üstüne çaprast iliklenir bir fermene giymişler, bluzun eteklerini potur içine alarak palaska yerine bellerine kırmızı kuşak sarmışlar, ve sağ omuzlarından atılmış ince bir hamaylı ile kılıç takmışlardır; bacaklarına yine sıkma geçirmişler ve sıkmaları (poturları) ile fermeneleri hâki renginde çuhadan kesilmişdir.

Bu târifler ressam Brindesi'nin kıyâfet albumuna göre yapıldı.

NİKAB, «Arabca isim; yüz örtüsü, peçe, yaşmak» (Kaamûsu Türkî). Hüseyin Kâzım Bey «Büyük Türk Lugatı»nda yüz örtüsü nikab karşılığı olarak yaşmak ve tutuk isimlerini vererek şu iki beyti kaydediyor :

Renk renk olmuş cemâli tâbdârından nikab
İmtizac etmiş şafakla aksi nûri mâhitab
(Abdülaziz Mecdi)

Nikaabın eylemesin ref' görmedik çokdan
O nûri dideye şâyed nazar isâbet eder
(Seyyid Vehbi)

Bilhassa siyah ve beyaz, yarı şeffaf kumaşlardan yapılırdı; nikabın hemen ardında-

ki gözler önünü ve etrâfını gereği gibi görür; uzakdan bakan gözler ise nikab ardındaki yüzü seçemez tanıyamazdı. Yüzün tümünü örtdüğü için nikab karşılığı olarak yaşmağı da kaydetmek doğru olmaz, zîrâ yaşmak gözleri açıkda bırakırdı, nikabın tam türkçe karşılığı peçedir.

Eski toplum hayatımızda nikabı kadınlardan başka erkekler de tutunmuşlardır; yeniçeri civeleklerinin peçeleri en güzel örneğidir (Bakınız: Peçe; Civelek Peçesi). Âilelerinin ve resmi görevlerinin şeref ve haysiyeti ile uygun görülmeyen yerlere giderek, meyhânelerde ve mesîrelerde avam arasına karışarak eğlenemk isteyen erkekler yüzlerine nikab (peçe) tutunurlar ve asla yadırganmazlardı; bunu da bilhassa kibar ve güzel genlçer yaparlardı. Kibar ve güzel olmadıkları halde yüzü nikablı dolaşır mâcerâperest gençler de olurdu.

Sabâ ki dest ura ol zülfe müşki nâb kokar
Açarsa ukdei pîrâhenin gülab kokar
Nikaab ile göremezken biz anı vâ hayfâ
Rakib o gerdeni sîmini bir nikaab kokar

(Nedîm)

Sâki çevir câmı zernigârı
Kaldır nikaabı dîdârı yârı
Raks eyledikçe ol gül izârı
İtsün temâşâ âşıkı zârı
Sîmîn topukla sahnı çemende
Âhû misâli atsun perende

*

Yüzünden çözdü çıkardı nikaabı
Alub açdı cemâlinden hicâbı

(Şeyhî)

O.Ö

OMUZ DÖVEN Türkiyede umûmî bir serpuş olarak kabulünden yüzyıllarca evvel Cezâyirli Türk gemicileri ile Akdeniz ve Ege adalarının çoğunluğu gemici olan halkı Fes giye gelmişlerdi.

Adalılar feslerine uzunca bir kordon ile mâvi ipekden bir top püskül takarlardı, öylesine ki bu püskül omuzlarına düşerdi, bundan ötürü de adalı feslerinin püsküllerine «Omuz döven» denilirdi.

Adalı şâhım. var urum yosması
Anın hüsnü siler gözümden pası
Püskül omuz döver nalça tıkırdar
Köçek cilvelidir adım atması
(Galatalı Çorbacı)

Adalı Omuzdöveni

OYA «Kadın çamaşır ve esvablarının ve sâir bazı şeylerin (boy yemenilerinin, çevrelerin) kenarına iğne ile yapılan veya yapılmış hazır alınarak dikilen ipek veya iplikten örgü, oymalı süs» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). «Renkli bir ibrişimden iğne ile çiçek veya yaprak şekillerinde örülen işlemenin adı; esvab ve baş yemenisi kenarlarına süs olarak dikilirdi.

Oyalar ya dantela gibi düz olarak örülür, yahud, oyayı danteladan ayıran en önemli husûsiyetidir, motifleri, çiçekler, meyvacıklar, yapraklar veya sembolik şekiller mücessem olarak örülürdü, ve mücessem örgüler bir zincirin boyunca top top, yaprak yaprak, kandil kandil, salkım salkım dizilip sallanırdı.

Oyalar bazan motiflerinin isimleri ile anılırdı: «Yaprak Oya». «Gül Oya», «Sünbül Oya», «Biber Oya», «Karanfil Dişi» gibi; Bâzan benzerlik yolu ile sembolik isimler taşırdı: «Kirpik Oya», «Oğlan Perçemi», «Komşu Çatlatan», «Çarkı Felek» gibi; bâzan da yeni bir örgü tarzı dolayısı ile bir memleket, kasaba adını taşırdı: «Selânik Oyası», «Bursa Oyası» gibi.

Oyacılık aşağı ve orta tabakadan türk kızlarının ve kadınlarının yüzyıllar boyunca geçim vâsıtası olmuş ve isimleri meçhul o kadın sanatkârlar muhayyilerinin mahsûlü şaheserler yaratmışlardır; bu gün Türk oyalarından bir koleksiyonun seyrine doyum olmaz ve kıymetine baha biçilmez.

Oyalı baş yemenilerini eskiden erkekler de kullanırdı, ve bilhassa ayak takımından delikanlılar külâhlarına oyalı yemeniler sararlardı. Aydın ve etrâfının zeybekleri, efeleri arasında da oyalı baş yemenileri çok makbul idi, uzun efe külâhlarına kat kat sarılır, külâhlar, fırdolayı dizi dizi sarkan mücessem oyalarla asma çiçek bahçelerine dönerdi. Zamanımızda Türk oyacılığı, ölmüş, yok olmuş küçük güzel sanatlarımızdan biridir.

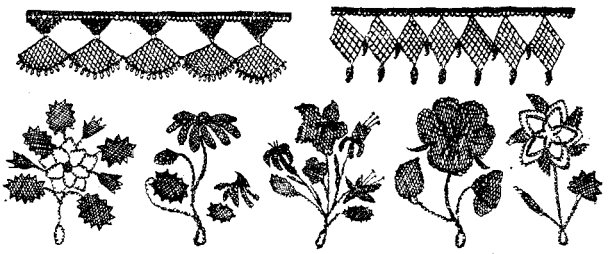

Düz Oyalar, Kabartma Çiçek Oyalar
(K. Özbel — C. E. Arseven'den)

Kirpikleri Selâniğin oyası
Has mâvidir gözlerinin boyası
Hûri gilman anasıyla babası
Bir berber civanı nam verdi bu yıl
Adını sorarsan Nazlı İsmayil.

(Galatalı Çorbacı)

külâhda yemeni kandili işi
Oyası biberle karanfil dişi

ÖRF «Şeyhülislâmlarla Kadıaskerlerin ve İstanbul Kadısının resmî günlerde giydikleri büyük kavuğun adı» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Örf üzerine burma dülbend sarılırdı.

Demişler ol nigâr bizimdir kolla
Başında koskoca örfiyle molla
Şol kahbe avreti sen ırz ehli yap
Bir garib şehbazı zındana yolla
Pâdişâhım adlin ayak altında
Hak kitabda değil çilçil altında

«Nigâr = kız, kadın»

(Galatalı Çorbacı)

ÖRGÜ, SAÇ ÖRGÜSÜ Saç, güzel yüzlü güzel bir başın her şeyden önce tabiî süsüdür. Eski kadın başı tuvaletinde de saç bakımı, saç tanzîmi en başda gelmişdir. Kadın saçlarının kesilmediği devirlerde, hele gür ve bele kadar, topuklara kadar inen genç kız ve genç kadın saçlarının temizliği ve bakımı da kolay olmamıştır. Meselâ kadın hamamlarında kurna başına yıkanmak üzere oturan bir kızın ve bir genç kadının uzun saçlarının yere dökülmemesi için sûreti mahsusada saç lengerleri kullanılmış, saçların yere serilecek kısmı o lengerlere konmuşdur.

Eski Türk kadının, kızının baş tuvaletinde uzun saçlar dâima örülmüşdür; bu örgüler, saçın gürlüğüne göre bâzan ince ince 10-15 veya 30-40 kolan, bâzanda kalın iki kolan olmuşdur; saç örgülerine, incecik klabdanlara dizilmiş saç altınları katılmış, her kolan nakıl gibi altınla donatılmış, bâzanda altın sırmalı şeridler, kordelalarla birlikde örülmüşdür ve ucları o şeridlerin, kordelaların bir fiyongası ile bağlanmıştır. Bir kız veya genç kadın saçının örgülerinin sökülmesi, o uzun ve gür saçların taranması, sonra tekrar örülmesi saatler dolduran iş olmuşdur. XVII. Yüz yılın başlarında (1717-1718) İstanbula gelmiş olan İngiliz edîbesi Lody Montagu bir gelin hamamını tasvir ederken şunları yazıyor: «... Kızlar çarçabuk soyundular. Tek ziynetleri incilerle, altınlarla, kordelalarla örülmüş uzun saçları olduğu halde çırılçıplak ortaya çıkdılar...»; yine aynı yazar Hafize Sultanın küçük güzel câriyelerinden bahsederken: «... uzun örgülü saçlarının üstünde çiçekden çelenkler vardı...» diyor.

P.R

PABUÇ Bu ismin aslı Pâpûş'dur; farsca Pâ=ayak, yine farsca olan pûş da pûşîden=örtmek, giyinmek kökünden örten giyilen anlamındadır; pâpûş, Türkçe «Ayakkabı» isminin farsca tam karşılığıdır. Eski sözlüklere de «pâpûş» diye kaydedilmiş olmasına rağmen yüzyıllar boyunca halk ağzında dâimâ «pabuç» diye Türkçeleştirilmiş olarak söylene gelmişdir. Yemeni, mest, kundura, filâr, terlik gibi türlü isim taşıyan türlü şekil biçimde ayakkabıları «Pabuç» adı altında toplanır. Güzellerin tasviri yolu ile edebiyat kütüğümüze geçmiş isimlerdendir; fakat o metinleri okur iken övülen güzelin işi gücü, toplum hayatında mensup olduğu tabaka kaydediliyor ise, pabuç için şânına uygun bir şey tahayyül etmelidir.

Sûki Haffaf'dan itdikce güzer
Kınalı bir topuğa itse nazer
Açılub ağzı misâli pâpûş
Terliği şevkine eylerdi hurûş

(Sünbülzâde Vehbi)

(Sûki Haffaf = Kavaflar, ayakkabıcılar, çarşısı; Haffaf, Kavaf = Ayakkabıcı)

Topukların göricek mest olub sefâsından Pâbuç gibi açılub
Pâbuç gibi aç... kaldı ağzı haffâfın

(Nedîm)

*

Bâşım üzre yer iderim elime girse eger.
Yârın ayağına ol yüzünü süren pabuç

(Edirneli Nazmi, XVI. Yüzyıl)

*

Alub ayağından pâpûşi zerkeşin
Öpdüm ayağını o şâhi serkeşin
Kuloğlu Ocaklı bir güzel beydir o
Bûsi pâye izin bahşişidir peşin

(Eskizagralı Hoca Tahsin)

Pabuç üzerine Sürûrî'nin (ölümü 1813) şirin bir tarihi vardır; şâirin yıldıza benzettiği cami kandillerini yakan Kayyum adı ile tâmiyelidir, mücevher târihdir, yâni tarih mısraında eski arab asıllı Türk alfabesi ile yalnız noktalı harfler sayılacaktır:

Gelmiş idi câmie bir beynamaz
Sârik imiş kim yiye yazdı dayak
Söyledi tarihini Kayyum anın
«Kaçdı pâpûş hırsızı yalın ayak»

(Hicrî 1214 M. 1799 - 1800)

Dilimizde «Yarım pabuç, yarım pabuçlu, yalın ayak yarım pabuçlu» tâbirleri vardır, ayağına ne bulursa çekip geçiren, giyen, perişan kılıklı anlamlarında kullanılır.

PAÇALIK «Gelinlerin paça günü giydikleri elbiseye verilen isim; gelinlik esvabına nazaran sâde olmakla berâber hâline göre yine yüksek, iyi kumaşdan yapılırdı; paça günü, düğünden sonra gelen ilk cuma günü gelin adına verilen ziyâfetin ismidir» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Paça günü, aynı zamanda yeni gelinin muhîtine, çeyizinin içinden güzel bir tuvalet altında tanıtılma töreni idi; oğullarına kız arayan analarla evlenme gelinlik çağındaki kızlar içinde tanıma, tanıtma, bakımından büyük fırsat bilinirdi, onun içindir ki gelinlik kızlar da o gün pek dikkatli süslenirlerdi. Kalender şâir Enderunlu Vâsıfın kalemi ile mahalle karısının sürtük kızına nasihatıdır:

Çekdir çiçekli anteriye telli bir şerit
Akranlarına paça günü giydi körlük it
Kâküllerini bağla saçı düğününe git
Alır seni de belki bu günlerde bir yiğit
Olma sokak süpürgesi hanım hanımcık ol

PAÇA SIVAMA MODASI XIX. Yüzyılın başlarında ayak takımından beyzâdelere paşazâdelere varınca İstanbul delikanlıları arasında şalvar paçalarını sıvayarak arkaları basık pabuçlarla çıplak ayaklarda topuk gösterme nümâyişi ile dolaşmak yaygın bir moda hâlini almışdı. Bu pırpırılık, kopukluk modası 1826 da yeniçeriliğin kaldırılmasına kadar devam etti (Bakınız: Topuk Nümâyişi).

Şimdi İstanbulda her bay cıvanın
Şöyle yeni kesim nümâyişi var
Paçalar sıvalı ayaklar yalın
Kimi piyâde şâh kimi şehsûvar

(Galatalı Çorbacı)

*

Beyzâdem sıvamış paçalarını
Atmış da yüzünden hicab arını
Pırpırı kesimle topuk vurarak
Görün levendâne hoş reftârını

(Galatalı Çorbacı)

Paça sıvama uçarılık, canlılık, hareketli olma alâmeti bilindiği için, dilimizde, bir işe canla başla sarılma anlamında «paça sıvamak, paçaları sıvadı, paçaları sıvayalım» gibi deyimler vardır. Yukarda tesbit ettiğimiz moda da bu deyimlerden doğmuş olacakdır.

Bir zamanlar moda olan, halâ da yapıla gelen pantalon paçaları dublörlerinin, ve Blucin ve emsâli Amerikan vâri pantalon paçalarının, paça sıvamadan kalmış sembolik bir iz görmek mümkündür.

PAFTA 1 — Esvapları, bilhassa eski kadın esvaplarını süslemek için, esvabın asıl kumaşının renginden başka renklerde kumaşlardan eklenen parçalara verilen isim; 2 — Esvabın kumaşından ayrıca o esvaba süs olarak kullanılan parçaların adı; 3 — Ayrı ayrı levhacıklar hâlinde yapılan ve üzerleri elmaslarla süslenen ve birbirine eklenen eski altın ve gümüş kemerlerin her parçasının adı; ki bu paftalardan kemerin iki ucunu birleştiren paftaya ayrıca «Toka» adı verilirdi. Güzel örnekleri Topkapusu Sarayı Müzesi hâzinesinde görülür.

PALABIYIK Uzun, gür ve iki yandan yanaklar dışına doğru taşmış, uçları bükülerek sivriltilmiş bıyıkların adı; eskiden yeniçeri neferleri istisnâsız palabıyıklı olurdu; kabadayı, zorba, cengâver bıyığı bilinirdi. Müverrih Peçevili İbrahim Efendi Kanunî Sultan Süleymanla Mohaç Meydan muhârebesinde bulunmuş Adil Toca adında yaşlı ve tecrübeli bir cengâveri şöyle tasvir ediyor: «... zırhı sırtında, tolgası başında; kepeneği terkisinde bir kırçıl ihtiyar olup sakalı matruş, ama bıyıkları tolgasından (miğferinden) dışarı çıkmış, gûyâ düşmana çekilmiş birer kılıç gibiydi ...».

PALTO «Avrupâî kesim kaputun adı» (Türk Lugatı). Zamanımızda erkekler tarafından giyilen ve dâimâ «Paltoluk» denilen kalın kumaşlardan yapılan paltolar da devir devir kesim, biçim değiştirerek modaya tâbi olur. Erkek esvapları, kostümlerinin değişen ceket ve pantalon kesimlerine nisbetle palto modaları daha seyrekce değişmektedir. Yaka biçimleri, arkaya konulan tokalar. içden üstden konan cebler, göğsün sol üstüne konulan bir mendil cebi, kapaklı kapaksız kollar, omuz kesimleri, eteğin uzunluğu kısalığı, önden tek sıra yahud çift sıra düğme ile kavuşup kapanması, yakanın arka parçası kadifeden yapılması, yakaya bir kürk parçası konması palto modalarında başlıca değişikliklerdir. Eski erkek kürklerinin yerini de zamanımızda kürklü paltolar almışdır.

Kadınların palto yerine giydikleri üstlüğe manto diyoruz; fakat kadınlar, ufak değişikliklerle erkek paltoları kesiminde üstlükler de giyerler ki onlar da palto adını taşır.

Aşağıdaki alay yollu manzûme asrımız başının ünlü halk şâirlerinden Merdivenköylü Bitli Tevfikindir, sarhoşluk âlemi cilvelerinden bir yeni paltonun mâcerasıdır:

Sarhoş sandım aydılar
Pazarlıkdan caydılar
Bulgarın bostanında
Paltocuğumu yaydılar
Üstüne uzanarak
Beni hiçe saydılar.
İki pırpırı tâze
Vardılar hâbı nâze
Ben açıkda kepâze
Vah yeni paltucuğum
Döşek olan kocuğum.

PANTALON «Alafranga kıyâfetde belden aşağı giyilen kısvenin adı; frenkler iç donuna da, vücudun belden aşağısını örten ve bacaklara

ayrı ayrı geçirilen her libasa pantalon derler» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

İkinci Sultan Mahmudun yaptığı kıyâfet inkilâbından sonra şalvarın, çakşırın, poturun yerine giyilmişdir; avam ağzında «Pantol» denilir. Edebiyat tarihimize meşhur bir İstanbul türküsü ile geçmişdir:

Üsküdara gider iken aldı da bir yağmur
Kâtibimde setire uzun eteği çamur
Kâtibim uykudan uyanmış gözleri mahmur
Kâtib benim ben de kâtibin el ne karışır
Kâtibime setire pantol ne güzel yaraşır.

Zamanımızda bu türkü sözleri azıcık değişik olarak okunmaktadır.

Bu türkü genç ve güzel bir kâtibe karşı kız ağzından âşıkane söylenmemiştir; setire pantalonlu genç kâtiplerle alay yollu bu türkünün târihî kıymeti, memleketimizde avrupalı kıyafetine karşı gerici zihniyetin tepkisini yaşatan bir vesika oluşudur. Türkü Kırım Karbi yılları içinde, Abdülmecid zamanında çıkmışdır. İkinci Mahmud Avrupalı kıyâfetini askere giydirmiş, fakat sivil memurları, bilhassa küçük memurları bu hususda serbest bırakmış idi. Kırım Harbi başlayınca Abdülmecid bütün küçük memurları setire pantalon giymeye mecbur tutmuşdu. Memuriyetden başka geçim kapusu olmayan orta halli âilelere mensup gençler de setire pantalon giymişlerdi. Mutaassıb bir zümre buna gâvur mukallidliği dedi ve pantalonla sokağa çıkmayı iç donu ile çıkılmış gibi gördüler, ayıpladılar. Kırım Harbinde müttefiklerimiz olan İngiliz, Fransız ve Sardunyalıların orduları İstanbuldan geçmişdi, Üsküdarda Selimiye Kışlası da bu gayri müslim Avrupalı müttefiklerimizin emrine hastahâne olarak verilmişdi. İstanbuldan geçen İngiliz ordusunda bir İskoç alayı vardı; meşhur gaydaları ve kısa eteklikleri ile İstanbulların pek tuhafına gitmişdi ve avam ağzında İskoçyalılara «Donsuz Asker» lâkabı takılmışdı. İskoç alayı şarka hareket ederken bu alay için bir marş bestelenmişdi; işte bu marşın bestesi, bizim Kâtibim Türküsünün nağmeleridir. Meçhul bir külhânî, söylediği türküye «Üsküdara geçerken..» diye başlayarak Avrupalıların Selimiye Kışlasına yerleştirilmesini îmâ etmiş, türküsünün nağmelerini «Donsuz Asker»in marşından almışdı.

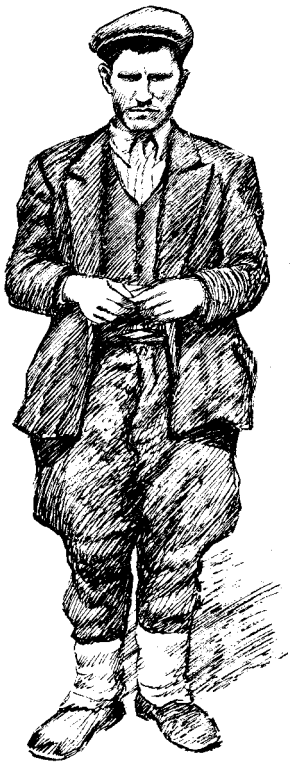

Külot Pantalonlu adamlık kıyafeti ile köylü tipi

1874 de İtalyan edîbi Edmondo de Amicis: «Her yıl binlerce şalvar düşüyor ve bacaklara binlerce pantalon çekiliyor..» diye yazıyor. Zamanımızda pantalon Türkiyede belden aşağı giyilen tek kisvedir; şalvar, çakşır, potur milyonların arasında nokta gibi kalmışdır. Anadolu köylüsünün tuttuğu, benimsediği pantalon kesimi de, diz kapağından aşağısı baldıra yapışan ve paçası ayak bileğinde kalan, yırtmaçlı olan paçaları da düğmelenip kapanan külot pantalonlardır. Eski kisvelerden çakşıra çok yakındır.

Üst tarafı dar, diz kapağından aşağısı geniş, hatta paçalar içinde ayakkabı kaybolup görünmez; üst tarafı bol ve elîfi şalvar gibi paçaya doğru daralan, boru altı üstü bir; paçası ayak bileğinde kalır, paçası yerde sürünür,

dümdüz durması için paça altından lâstik sübyalı; paçası düz; paçası, dublörlü, «Külot kesim», «Golf kesim», «Çarliston», «Blucin», «Kot» gibi isimler taşıyan türlü pantalon kesimleri devir devir moda olmuşdur; resmi kıyafetlerde Smokin pantalonları, Jaket etaz ile giyilen çizgili (rayye) pantalonlar, askeri üniforma pantalonları da moda akımları dışında çeşidleridir. Zamanımızda kadınlar da pantalon giymektedirler; pijama patalonu kesimiyle başlayan kadın pantalonu modası, zamanımızda vücuda ve bacaklara sımsıkı yapışan daracık paçalı ve taban altından bir sübya ile gergin tutulan bir modaya varmışdır.

Bilhassa ata binilir iken giyilen, dolayısı ile at yarışlarında cokey kiyâfetinin en önemli parçası olan çeşidli kumaşlardan yapılan külot pantalonlar köylümüz tarafından tek tip pantalon olarak benimsenmişdir. Köylü gençlerin askerden terhisinde ilk işleri kasabadan şehirden bir külot pantalon satın almakdır.

PAPAK Koyun, kuzu postundan yapılan bir çeşit kaba kalpağın adı; kulak üstlerini örtecek şekilde giyilir ve başa nisbetle büyük, iri bir kavuk gibi havalelidir. Türkistan taraflarından gelmiş muhâcir ırkdaşlarımız tarafından giyilmişdir. Zamanımızda şapka kanunu ile giyilmesi yasak baş kisvelerindendir.

PAPÂZÎ «Gayet ince tül yahud ipekli organtin gibi bir kumaş adıdır; kadın elbiselerinin yaka kısmına süs olarak konulduğu gibi bu kumaşdan hotoz da yapılırdı; pembe, mâvi, fıstıkî ve emsâli açık renkleri vardı» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri). «Bir nevi gömleklik bez; fabrika bürümcüğü» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). «Pamukdan veya yün karışık ipekden dokunmuş bir nevi kumaş» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lûgatı).

Hanımın başında papâzî hotoz
İki otuzunda yosma kokoroz
Dime kart tavuğun hakkı kart horoz.
Sürmesi kuyruklu rastığı sülük
Körpe oynaşları olur bir bölük

(Âşık Râzi)

PAŞALI KIYAFETİ 1826 dan, Yeniçeriliğin kaldırılmasından önce eski idârî teşkilatda Osmanlı İmparatorluğun her tarafına sancak beyi veya beylerbeyi (vâli) olarak gönderilen mîrimiranların (paşaların) ve vezirlerin kapusu kulları denilen adamlarının şatafatlı kılık ve kıyâfetleri mahallî halkın giyim kuşamına uymadığı için üstlerindeki şeyler «paşalı şalvarı», «paşalı entârisi», «paşalı Çakşırı», «paşalı kavuğu» diye anılırdı; ve sancak beyinin, vâlinin adamları her yerde yerli ehâliden derhal seçilirler, ayırd edilirlerdi.

PAŞMAK, BAŞMAK «Ayakkabı, pabuç» (Şemseddin Şâmi, Kaamûsu Türkî); «Bir nevi ayakkabı» (Hüseyin Kâzım; Büyük Türk Lûgatı). bu lûgat misal olarak Sünbülzâde Vehbinin Şevkengiz isimli hiciv-mizah mecmuasından şu beyiti alıyor:

Seyridüp başdaki kız yaşmağını
Bûs iderdi eğilüb başmağını.

Bir kadın pabucu olup yüz yıllar boyunca kullanılmışdır (Bakınız: Başmak).

PATAKÜTE «Yakası kadifeli, çapraz ipekli mintanın adı; kilise (yangın) tulumbacıları giyerlerdi» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Pakalın İstanbulda gayri müslim yangın tulumbacıları tarafından giyildiğini kaydettiği Pataküte'yi, Enderunlu Vâsıfın (Ölümü 1824) İstanbullu bir mahalle karısı ağzından hoppa ve sürtük kızına nasihat yollu yazdığı manzûmede bir kadın üstlüğü olarak görüyoruz:

Neymiş patista telli pataküte yok deve
Sana sevâyi kestireyim giy seve seve
Gece yarısı gezme dönüb düzdi şebreve
Koğalar babana komşu konu haydi gel eve
Olma sokak süpürgesi hanım hanımcık ol.

PATİK Çocuk ve bilhassa bebek, kundak çocuğu ayakkabılarına verilmiş isim; yürümeye başla-

mış çocuk patikleri çarşıdan tedârik edilir, altları ince kösele, en yumuşak derilerden, güderiden yapılırlar. Kucak, kundak bebeklerinin patikleri ise gaayet yumuşak yünden çorab gibi elde örülür; hattâ doğumundan önce, anası, ninesi gibi en yakınları tarafından örülüp hazırlanmış olurlar, ve bebeğe çorab yerine de geçer; hırkası takkesi ile beraber çocuk eşyası satan mağazalarda hazır olarak da bulunur.

PATİSKA «Fransızca Batiste isminden; Avrupa kârî ince ve düzgün beyaz bez» (Kaamûsu Türkî). Âdisi âlâsı boy boy olan bu beyaz bezden giyim eşyası olarak iç donu ile yazlık gecelik entârisi kesilir; ve kefenlik bezdir.

PEÇE «Kadınların sokakda yüze örtdükleri kafes gibi seyrek dokunmuş örtü; tutuk; nikab» (Şemseddin Sami, Kaamûsu Türkî).

Peçenin, tutukun, nikabın yaşmakdan farkı yüzü tamamen örtmesidir. Çarşaf ile birlikte kullanılmışdır. (M. Zeki Pakalın Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri) isimli eserinde: «... ilkin siyah kıldan kalınlı inceli yapılır iken sonra tül peçeler, ajurlu peçeler çıkmıştı. Çift peçe kullananlar vardı» diyor. Çift peçe fazla erkek kalabalığı olan yerde indirilir, sâir zaman kadın peçenin birini çarşafının başı üstüne kaldırır ve tek peçe ile önünü, etrafını daha rahat görürdü. 1908 meşrûtiyetine kadar kadının sokakda peçesi açık dolaşması hem ayıp sayılır, hem kötüye alınırdı.

Yakın geçmişin çapkınlık hayatında peçenin mûziblikleri olmuş, endâmı ve yosma edâları ile de tahrik edici bir kadın peşine düşen erkekler uzunca bir takibden sonra münasib bir peçesini açan kadının ya bir zenci bacının yahud yaşlı bir kadının alaycı yüzü ile karşılaşmışdır.

Eski toplum hayatımızda yüzleri henüz tüylenmemiş yeniçeri civelekleri kıldan saçak hâlinde peçeler kullanmışlar, bâzı muhitlerde tanınmak istemeyen erkekler de yüzlerine nikab adı ile bir peçe takmışlardı (Bakınız: Civelek Peçesi; Nikab).

PELENGÎ Peleng, kara benekli kaplanın adıdır, bundan ötürü irice kara benekli nakışları olan kumaşlara ve böyle kumaşlardan yapılmış esvablara «Pelengî» denilirdi; aşağıdaki beyit XVI. yüzyıl şâirlerinden Celâlzâde Sâlih Çelebinindir:

Cismi zerdim kaare kaare dağlardır bî kıyas
Şâhi aşk eğnime giydirdi Pelengî bir libas

PELERİN Omuzlar üzerine atılarak kullanılır kolsuz erkek üstlüğünün adı; «Harmânî» adı ile de anılmışdır.

İkinci Sultan Mahmud tarafından kurulan Asâkiri Mansûrei Muhammediyenin üniformalarında zâbitelere mahsus askerî bir üstlük kullanılmış; bir zamanlar askerî okullar öğrencilerine de kışlık kaput yerine pelerinler verilmişdir.

Devrik kapalı yakalı, önden bir sıra düğme ile iliklenir, omuzlardan aşağıya gaayet bol olarak dökülür ve uzun olan eteği ayak bilekleri hizâsına kadar inerdi. İki yanında ceb ağzına yukardan aşağıya iki kesik bulunur idi ki icab ettiği zaman buralardan kol çıkarılırdı. At üstünde kaputdan daha rahat bir üstlükdü; giyip çıkarma külfeti de yok idi.

Sivil kıyâfetde de giyilmişdir. İki ünlü ressamımız, Üsküdarlı Hoca Ali Rıza Bey ile Şevket Dağ hemen ömürleri boyunca palto yerine pelerin giymeleriyle tanınmışlar idi, bir ressam için kışın dışarda çalışır iken paltoya nisbetle kollara çok daha serbest hareket imkânı veren bir üstlükdür.

Uzun boylu kimselere de yakışırdı; bilhassa çizmeli zâbitlere yürürken dalgalı dalgalı savrulan etekleri levendâne bir edâ verirdi.

Zamanımızda pelerin hemen kullanılmaz olmuşdur. Ancak çocuk pelerinleri yapılıyor.

Simokin denilen sivil resmi kıyafetin ve balo kostümünün üstlüğü de siyah ipekli bir pelerindir, ayrıca «Kap (Cape)» adı ile anılır.

Geçen asır sonlarında memleketimizde ve zannederiz ki yalnız İstanbulda gayri müslüm

zengin bayanlar tarafından sokak üstlüğü olarak kullanılmış kadın pelerinleri vardı, erkek pelerininden farkı, eteklerinin bel hizâsına kadar kısa oluşu, ve yakası ile önünün harçlarla süslü olmasıydı.

PELERİN Çarşafın üst parçasının adı; baş ile vücudun belden yukarı kısmını örterdi (Bakınız: Çarşaf); çarşafın ilk zamanlarında pelerinden arkadan çarşafa bir dikişle dikilmiş yapılırdı; üst kenarı alında kaş üstünden tutunulur ve iki küçük kolancıkla kendi altından sımsıkı bağlanırdı, sonra iki yandan kıvrılarak şakaklar, yanaklar üstünden çene altına getirilir ve çene altında bir toplu iğneyle iğnelenerek müslüman Türk kadını örtünmüş olurdu.

Pelerin hem peçeli, hem peçesiz kullanılmışdır. Peçe ile kullanılırken pelerinden önce yüze peçe konulur, bağlanır, sonra yukarda târif ettiğimiz gibi pelerin ile örtünülürdü. Çarşaf giyip de peçe kullanmayan kadınlar umumiyetle ayak takımından olanlardı.

Yeni çarşaf kesimi modaları ile pelerin önce çarşafdan ayrıldı, onu çarşafa bağlayan arkadaki dikiş kaldı; eteği kısaldı, giderek başile omuzları örten bir atkı hâlini aldı. Başı örten kısmı içerden bağlanır iken pelerinin üstünden bağlanır oldu, bu suretle «sıkma baş pelerinler» çıkdı. Ön tarafı da açıldı, çene altından kavuşturulup iğnelenirken. göğüs ortasında kavuşturulur, iğnelenir oldu, ve kadının, peçesi de açık ise, gerdanı, göğsü, bluzu görünür oldu; islâmî tesettür bir nümâyiş hâline geldi, nihâyet müslüman türk kadının örtü, çarşaf altından çıkarak sokak kisvesinin kadın mantolar olması, bu sözde örtünmeye, müyişe son verdi.

PENBEÇUL «Altı üstü pamuk ipliği ile dokunmuş gömleklik ince bezin adı» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarihi Deyimler ve Terimleri). Burada gömlekden kasıd, iç ten, gömleğidir. Penbe, farsca pamuk demektir.

PENBEZAR «Altı pamuk ipliği ile bürümcük, üstü sırf bürümcük bir çeşid ince gömleklik bezin adı» (Şemseddin Sâmi Kaamûsu Türkî). Burada gömlekden kasıd, iç, ten gömleğidir .

PERÇEM «Farsca isim; vaktiyle başlarını (ustura ile) tıraş edenlerin tepede bırakdıkları (bir tutam) saç» (Şemseddin Sâmi Kaamûsu Türkî). «Başın tepesinde bırakılan (ve alına salınan, dökülen) saç, kâkül» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lûgatı).

Perçemin Kaamûsu Türkîde târif edilen şekline «Tepe Perçemi» demek doğru olur; eski gravürlerde serpuçsuz açık Türk başları dâima ustura ile tıraşlı ve bir tutam Tepe Perçemli gösterilmişdir. Bu saç kesimi bilhassa asker başlarında, bu arada Yeniçeri başlarında görülür. Akla yakınca rivâyete göre, cenklerde başı düşman kılıcına gelenlerin başları düşman ayağı altında hakaret görmemesi için bırakılır imiş cenk yoldaşları kesik başı o tepe perçeminden tutup alır, götürürlermiş.

Perçemin ikinci şekline, başdan alın üstüne salınmış, dökülmüş kâkül anlamındaki perçeme gelince ona da kâkül demekle kalmamalıdır (Bakınız: kâkül); Perçem, alın üstüne dökülen, sarkan «Bir tutam kâkül» dür.

Giyim, kuşam ve süslenmede vücud yapısı düzgünlüğü ile yüz çizgileri güzelliğinin elbet ki pek önemli tesiri vardır. Güzel bir yüz üstünde alına dökülen bir tutam kâkül, bir perçem, o yüze ayrı bir câzibe, albeni, letâfet, sihir verecekdir. Bundan ötürüdür ki divanlarımız nigârların, civanların perçemleri tasvirleri ile doludur:

Çıkardı âlemi başdan yine bir tâze gülfemli
Gören üftâdenin bağrı hun oldu gözleri nemli
Bakar mestâne mestâne o tıflı mesti nâz demli
Meded ey âfeti devran kıvırcık saçlı perçemli
(Beşiktaşlı Gedâî)

*

Alup ol şâne vü mıkrâsını berber eline
Nice kıydın o şohin perçeminin bir teline
(Beşiktaşlı Gedâî)

*

Gerdenin ey sim ten kâfur gibi
Çeşmi mestânen dahi mahmur gibi
Zîri fesden uğramış sâmur gibi
Perçemin başdan çıkardı herkesi
(Kemânî Şâkir Efendi, şarkı)

*

Meylider bu hüsn ile kim görse ey gülfem seni
Tâze sünbülzâre döndürmüş siyah perçem seni

PERİŞÂNÎ Kelime farscadır, «dağınıklık, tertibsizlik, mahzunluk» anlamlarındadır; eski kiyafetde dağınık, intizamsız sarılmış sarıklara «Perişâhî» adı verilmişdi (M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri) isimli eserinde: «Subaşı, şehir kadısının kethüdâsı gibi aşağı derecedeki memurların giydikleri başlığın adıdır» diyor.

Biz perişânîyî kavuk veya külâh bir başlık değil, her hangi bir başlığa kasden ihmalkâr sarılmış sarığın adı olarak biliyoruz, ve «başında perişânî» tâbirinden de serpuş değil sarık mânası çıkarıyoruz; doğrusu da budur.

PEŞMİNE «Yünden mâmul (kumaş). Yünden sofu hırkası; kaba, sâde, süsü olmayan esvab» (Şemseddin Sâmi Kaamûsu Türkî). «Yünden ve kıldan yapılan bir nevî kumaş; sarıklık olarak kullanıldığı gibi hırka yapılırdı» (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Nedîmin bir beyti su emmez, geçirmez bir kumaş olduğunu gösteriyor:

Kimse anmaz zâhidin âlûde dâman olduğun
Çokluk olmaz nem hüveydâ hırkai peşmînede

PEŞTEMAL Farsca isim, o dilde söylenişi püştemaldır, Türkçede peştemal denilir, bele bağlanan ve vücudun belden aşağı kısmını örten bez; futa, fıta (Bakınız: Futa).

Esnaf Peştemalı, Hamam Peştemalı ve kadınların sokağa çıkar iken başları ile beraber gövdeleri örtdükleri car peştemallar olmak üzere üçe ayrılır. Kadınlarımız örtü altından çıkdıkları halde kendilerini gönüllü olarak, yahud mutaassıb baba, ağa ve koca baskısı altında sokağa bir peştemala sarınıp çıkan kadınlara Anadoluda, ve bilhassa köylerde hâlâ rastlanır.

Hamam Peştemallarıda önce kadın ve Erkek peştemalı olarak ikiye ayrılır, erkek hamam peştemallarında da, eskiden siyah üzerine olan peştemallar çarşı hamamlarında dellâklara tahsis edilmişdi. Esnaf ve hamam peştemalları hakkında yazılması gereken notlar, bu sözlükte Futa maddesinde kaydedildi.

Hamam Peştemalını erkekler çıplak vücudlarında bellerine bağlarlar; kadınlar arasında ise utanç duygusu çok olanlar koltuk altlarından kuşanırlar, bunun içindir ki kadın hamam peştemallarının eni, erkek peştemalına nisbetle daha genişdir. Aşağıdaki beyit, XIX. yüz yılda yaşamış kalender şâirlerden Enderunlu Fâzıl Beyin meşhur «Zenannâme» isimli eserinin «Kadınlar Hamamı» faslındadır:

Peştemalı o kadar ince kumaş
Ki ider gizlediği nesneyi faş..

Esnaf civanları ve şehbaz dellâklar için yazılmış manzûmelerle edebiyatımıza geçmiş giyim kuşam eşyası isimlerindendir. Biri bir helvacı, öbürü bir dellâk için yazılmış aşağıdaki kıt'alar Galatalı Çorbacınındır:

Helvacı güzeli sarmış peştemal
Gaayetle dilkeş anda yâlübâl
Geçerken selâm selâmını al
Bu fıstıklı helva dır bize mahsus

*

Dellâk mâyesi dir Sivas toprağı
Bin şehir uşağı bir tek tırnağı
Siyah peştemalı nâzik belinde
Gümüş gönder üzre fitne bayrağı

PIRASA BIYIK Uzun gür ve iki yandan yanaklar dışına doğru taşmış, uçları bükülmeyerek püskül püskül bırakılan bıyıkların adı.

PIRPIRI KIYÂFETİ «Pırpırı, türkçe sıfat; esnafdan ve zanaat erbabından olan kimse; ilim ve zerâfet erbabından olmayan, bayağı ve kaba adam; pırpırı kiyâfeti, vaktiyle esnafa mahsus dar esvab» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). Hüseyin Kâzım Bey Büyük Türk Lugatında Pırpırı için: «esâfilden, âdi, bayağı kimse» diyor, «Pırpırı Kıyâfet» için de Bedros Efendi Keresteciyanın lugatından naklederek: «bohem kıyâfeti» diyor.

Pırpırı kelimesinin «Berberî» isminden bozma olduğu söylenir; biz bu sıfatı uçarılık anlamına çok daha yakın görüyoruz. Pırpırı

kıyâfet, her iki lugatın da tesbit ettiği gibi ayak takımının uçarılık, koşarılık, bıçkınlık, kopukluk yollarındaki nümayişlerle giyinişleri olmuşdur ki perçem salmak, sîne açmak, dövmeli kollar, bacaklar, baldırlar teşhiretmek, yalın ayak, yalın topuk göstermek bu kılık kıyâfetin icablarından olmuş, geçen asrın ilk yıllarında pırpırı kıyâfetin en mübalağalı örneği Cezayir Kesimli İstanbul gençlerinde görülmüşdü (Bakınız: Cezâyir Kesimi).

Yeniçeriliğin son yüzyılında, başda İstanbul, esnaf tabakasının büyük çoğunluğu yeniçeri idi, daha doğru tâbir ile yeniçerilerin hepsi esnaf tabakası ve ayak takımı oğulları olarak ocağa yazılmış bulunuyorlardı. Şemseddin Sâmi Beyin pırpırı için esnaf ve zanaat erbâbı; pırpırı kiyâfet için de esnafa mahsus esvab demesi bu yönden doğrudur; fakat, «dar esvab» diye kaydı doğru değildir, zirâ bu kıyâfet külâhdan, pabuca esvab ve çamaşırla beraber bir kılık ifâde eder.

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Pırpırıyı yukardaki lugatlardan tamamen değişik târif ediyor: «Yeniçerilerden salma neferlerinin arkalarına giydikleri cübbedir» diyor, ve Enderunlu Vâsıfın bu kayda hiç uymayan **şu** beytini alıyor:

Pırpırılıktan bakiye evde kalmış bir yelek
Eskiyip astarı destimal olmuş sana

Vâsıfın beyiti de pırpırılığın bir kılık olduğunu, ve pırpırı kıyâfetde yelek de giyildiğini gösteriyor.

Mîrzâzâde Sâlim Efendi meşhur şuerâ tezkîresinde XVII. Yüzyıl şâirlerinden Fasih Ahmed Dedenin hal tercümesi içinde «Baldırıçıplaklardan Pırpırı Mustafa» adında bir kabadayı serserîden bahseder, bu önemli kayıd da gösteriyor ki lakab olmuş Pırpırı sıfatının cübbe ile hiç ilgisi yokdur. Bununla beraber baldırıçıplak pırpırı gürûhunun giydiği bir üstlük de pırpırı adını taşımış idi diyebiliriz.

Aşağıdaki kıt'alardan birincisi bir mahalle karısının ağzından sürtük kızına nasihat yollu, ikincisi de o kadının kızı ağzından anasına cevap olarak Enderunlu Vâsıf tarafından yazılmışdır:

Babam vireydi seni bu lazkim mevâliye
Sâyende biz de bâri taşınırız yâliye
Baldırı çıplak olup oturtdurma hâliye
Ne pırpırıya eyle meyil ne paşâliye
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol

*

Yazıp yüzümü Esmâ Hanım kâkülümü kes
Bir âşinâya varacağım sen çıkarma ses
Pek pos bıyıklı pırpırıya eylemem heves
Dört kaşlı yosma şûhi cihan tâze dalfes
Onbeş yaşında kendime bir oynaş arayım

Geçen asır sonlarında yaşamış yazarlardan Mehmed Tevfik Bey «Meyhâne» isimli eserinde esnaf tabakasından biri yorgancı, biri çıkrıkcı, biri ipci üç delikanlının kıyâfetinden bahsederken: «Bunların kıyâfetine pırpırı denirdi; dal fes, câmedan, saltamarka, cübbe, düğme şalvar gibi şeylerdir. Şalvar üstüne bellerine şal veya Tarbulus kuşak sararlardı» diyor.

Ciddî bilgiye dayanır, görgüye dayanır târif değildir, nitekim hemen altında da şöyle söylüyor: «Başlarına o zamanın modasınca yardan ayrıldım denilen biçimde birer yazma yemeni bağlamışlardı». Az önce dalfes diyor; dalfes etrafına hiç bir şey sarılmayan fes demekdir, halbu ki Tevfik Bey yazma yemeniden bahsediyor! Üstelik bu gençler yeniçerilik devrinde yaşamaktadırlar, o devir de fes henüz bir halk serpuşu olmamışdır. Eski kıyâfetlerin târifi çok ciddî bir konudur, bizde yarı aydınların kalemi ile çeşitli eserlerde çok hırpalanıyor.

PIRPIT Yağlı güreşe hevesli serpilmiş oğlan çocukların ve küçük delikanlıların koyun derisinden yaptırdıkları kisbetin (güreş donunun) adı (Bakınız: Kısbet).

PİRÂHEN, PİREHEN «Gömlek, (türkçe olan gömlek isminin yine dilimizde kullanılmış farsca karşılığı), çıplak tene giyilen çamaşır (Bakınız: Gömlek)» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Kız veya delikanlı güzel gençlerin âşık gözü kamaşdıran tenlerini örten gömlek âşıkaane, rindâne şiirlerde önemli bir yer almış-

dır, fakat yakın geçmişe kadar bu çamaşır Türkçe adı olan gömlek yerine, şâir dilinde ve kaleminde farsca karşılığı olan Pîrâhen veya Pîrehen diye anılmışdır.

Ben kimseye âçılmaz idim dâmenin olsam
Kim görür idi sîneni pîrahenin olsam
(Nedîm)

*

Ey şehi hûbânım eyle ol kadi mevzûne sen
Rengi gülden câme bûyi yâsemenden pîrehen
(Nedîm)

*

Sabâ ki dest ure ol zülfe müşki nâb kokar
Açarsa ukdei pîrâhenin gülâb kokar
(Nedîm)

*

İşittim dürri sadef pirâhenin çâk eyleyüb çıkmış
Meger ol dilberi sîmîn beden deryâya girmişdir
(Nedîm)

*

Benim servi kabâ pûşun ko hâk olsun yolunda ten
Deliyim ben benim rûhum yaraşmaz bana pîrehen
(Yenicevardarlı Usûlî)

PİS BIYIK Bıyıkların kesilmediği, hâttâ bıyık kesmenin erkeklik şânına aykırı bilindiği devirlerde, seyrek, güdük, köseç biten, bir şekil verilemeyen bıyıklara verilmiş isimdir; o devirlerde pis bıyıklık bir erkek için bahtsızlık bilinirdi. M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde bu bıyığı yanlış kaydediyor: «Sulu bir şey yendiği zaman kabın içine giren ve kendisi de kirlenen bıyık hakkında kullanılır tâbirdir» diyor; Pisbıyık tâbirinin sulu yemeklerde bıyığın kirlenmesi ile hiç ilgisi yokdur.

POSBIYIK, POSTBIYIK Aslı post bıyıkdır, fakat dâima Posbıyık denilir; aşağı sarkan telucları dudakları ve ağzı örten, ve ucları burulmayarak kendi hâlinde bırakılan ve ağzın iki yanından aşağı düşen gür bıyıklara verilen isimdir, Bektâşî Bıyığı da denilir, hem kalenderlik, rindlik âlâmeti sayılır, hem de kabadayılık, pırpırılık nümâyişi bilinirdi.

Pek posbıyıklı pırpırıya eylemem heves
Dörtkaşlı yosma şûhi cihan dalfes
Onbeş yaşında kendime bir oynaş arayım
(Enderunlu Vâsıf).

POSTİN Kıymetli yekpâre postdan yapılmış üstlüğün adı, kürk ile karıştırmamalıdır (Bakınız: Kürk); kibar, zengin, vezir, pâdişah Gocuğunun adıdır (Bakınız: Gocuk).

POTİN Erkeklerin giydiği kısa konçlu Avrupa biçimi bir ayakkabının adı; «Botin, Fotin» de denilir; zamanımızda potin giyen pek az kalmışdır, potinin yerini iskarpin almışdır; halbu ki yakın geçmişe kadar en yaygın ayakkabı idi.

Koncu incik kemikleri üstüne kadar çıkar, ya önden «Potin Bağı» denilen kendine mahsus yapılır uçları küçücük ve incecik demir borulu bağlarla bağlanır, yahud dışa doğru yana yakın bir sıra kendine mahsus düğmelerle iliklenir, kapanırdı. Düğmeli potinler kibar işi bilinirdi. Yakın geçmişde pek şık beyler de kışın potin üstüne podüsüedden küçük bir tozluk takarlardı. Amele, işçi ve askerde nefer ayakları için yapılan kaba potinlere de «Postal» denilir.

Potinlerin de devir devir sivri burunlu, küt burunlu, burnu bombeli, maskaretalı, maskaretasız, alt kısmı alelâde glase deri ve üst kısmı podüsüed, alçak topuklu, yüksek topuklu çeşitli modaları olmuşdu.

Kışın büyük çoğunluk tarafından çamur lâstiği ile giyilirdi.

POTUR «Kıçında kırmaları çok, bacakları dar kisve» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî); Şalvar, çakşır, pantalon gibi erkekler tarafından vücudun belden aşağı kısmına giyilen potur, adını, kırma ve buruşuk anlamında pot isminden almışdır. Hüseyin Kâzım Bey Büyük Türk Lugatında potur için «bacağa gelen yerleri dar şalvar» demekle yetiniyor. M. Zeki Pakalın Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri isimli eserine aynen alarak: «Kırmalı ve potlu, yâni buruşuk olduğu için bu ad verilmişdir» diyor, ve neresinin buruşuk ve potlu olduğunu göstermiyor.

Rumeli muhâciri poturlu delikanlı
(R.E. Koçu Arşivi)

Poturun ön tarafı adetâ pantalon önü gibidir, bacak çatalı arasından bir, en çok iki üç kırma yaparak toplanmış. Arka tarafı, şalvar ağı gibi kırmalı, potlu, körüklü olarak sarkıkdır, fakat en çok, diz kapaklarının ard hizasına kadar iner (Bakınız: Şalvar; Çakşır).

Poturun hususiyeti, diz kapaklarına kadar pantalon bacağı kesiminde indikten sonra, bacaklarının alt kısmının baldırlara sımsıkı yapışır olmasıdır, diğer bir hususiyeti de paçalarının önünde ve arkasında birer dilcik, paletcik bulunmasıdır, arkadaki topuğu, öndeki ayağın üst kısmını örter, potur paçasına dikilmiş bir tozluk gibidir (Bakınız: Tozluk); öyleki potur giymiş bir kimse yalın ayakla dolaşırsa, ayaklarının ancak parmakları ile kenardan ayak kemeri görünür, topuk görünmez. Potur, paçaları dilciksiz de olabilir idi.

Cebken altına giyilir, cebkeni ile aynı kumaşdan takım olarak kesilir, yapılır; şalvar, çakşır, cebken olan bütün kumaşlardan yapılmışdır (Bakınız: Cebken). Potur çoğunlukla Rumelide giyilmişdir. Zamanımızda memleketimizde potur giyen kalmamış gibidir.

Basdı İstanbulu dağ civanları
Alemdar Paşanın pehlivanları
Kuruldu siyâset cün divanları
Kırcalı Askeri cebken poturlu
Gitmez buralardan artık bir türlü

(Destan)

Anadolu delikanlısı poturlu uşak
(R.E. Koçu Arşivi)

Poturlu seyyar manav
(R.E. Koçu Arşivi)

PUŞU, PÛŞÎ «Eskiden askerlerin başlarına sardıkdıkları hafif sarık» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde: «Topcularla Tersâne Kalyoncularının giydiği serpuşun adıdır» diyor. Farsca örtmek anlamında «pûşîden» kökünden örtü karşılığı «pûşî» isminin Türk ağzı ile söylenişidir.

Puşu külâh, kavuk etrafına sarılmaz, doğrudan çıplak başa sarılırdı, bu bakımdan Karadeniz Yalısı halkının başlarına geçirip iki uzun ucunu dolayarak bağladıkları kara kukuleta başlıklara benzer (Bakınız: Laz Kıyâfeti); hatta o kara laz başlıklarına «Laz Puşusu» da denilir.

Kalyoncu gözeli yirmi yaşında
Gönül ökseleri samur kaşında
Hele telli puşu şahhin başında
Aman kalyoncu kalyoncu yelken açalım
Aman yelken açalımda burdan kaçalım
Aman güzel hanım kız ben yelken açamam
Kaptanpaşa berdâr ider burdan kaçamam
(Türkü)

Yukardaki türküden anlaşılıyor ki puşular altın tellerle de işlenmişdir.

PÜSKÜL «İplikden, ipekden, sırmadan yahud ince telden yukarsı top ve aşağısı dağınık askının, askı şeklinde süsün adı; «püskürmek» kökünden yapılmış isimdir, aslı «püskür» olup kadimdenberi «püskül» diye söylene gelmişdir» (Türk lûgatı).

Türk giyim, kuşam ve süslenmesinde iplikden ve ipekden yapılmış mâvi ve kara püsküler Fes denilen kırmızı serpuşun bir süsü olmuş, ve feslere çeşidli püsküller takılmışdır (Bakınız: Fes).

İkinci Sultan Mahmut zamanında fes Türkiyede umumun giydiği serpuş olduğunda önceleri iplik veya ipek tel tel salınmış püsküller kullanılmışdır. Fesin üst tablası kenarından fes etrafına saçak şeklinde salınan bu püsküllerin fes tablası üstünde karışıp dolaşmaması için «ferâhî» denilen mukavvadan kesilmiş yahud mâdenî olarak yapılmış dâire şeklinde plaklar kullanılırdı (Bakınız: Ferâhî). Fakat buna rağmen fes etrafına dökülen püskül saçak, savruldukca yine karışdığı, şekli bozulduğu, saçak hâlindeki güzelliği kaybettiği için, gereği gibi kullanılması çok güç olmuş, bu güçlük karşısında da tel saçak püsküller yerine, burma top püsküller çıkmışdır ve bu burma top püsküller feslerde, Cumhuriyet devrinde Türkiyede şapka giyme kanunu çıkıncaya kadar devam etmişdir.

Hicrî 1261 (Milâdî 1845) yılı vak'aları arasında Lütfi Tarihinde bir Püskül Nizâmı kayıdlıdır, bugünkü dile çevirerek alıyoruz:

«O vakte kadar askerin, memurların ve halkın feslerine takdıkları püsküller bükülmemiş (tel) ipekden yapılmışdı. Rüzgârdan, yağmurdan vesâir küçük şeyden telleri dolaşır, hergün püsküllerin taranması gerekirdi. Hattâ püskül taramak için şimdiki kundura boyacıları gibi sokaklarda, çarşı pazarlarda, çoğu yahudi çocukları, püsküller tarayalım diye dolaşan ve bu işle geçinen pek çok kimse vardı. Kadınlar da tablalı fesler üzerine taranmış ipek püsküller takardı; ve başda kolay durması için feslerin üstüne gümüşden yapılmış paftalar (ferâhîler) takınılardı. İşte bu ipek püsküller halkın başına adetâ püsküllü belâ olup bilhassa askere, hademe uşak boyunda olanlara zahmetli şeydi. Bu yıl bir nizamnâme yapılarak Zabit ve nefer bütün askerin, ayrı ayrı gösterilen dirhemler mıkdârı örme (bükülmüş) püskül takmaları, feslerinin tepesine ferâhî adı ile mâdenden yapılmış alâmetler koymaları, sâir fes giyen kimselerin de tel ipekli püskül yerine örme püskül kullanmaları usul oldu.»

Türkiyede umumi bir serpuş olarak kabulünden yüz yıllarca evvel Cezayirli Türk gemicileri ile Akdeniz ve Ege adalarının çoğunluğu gemici olan halkı fes giye gelmişlerdi. Adalılar feslerine uzunca bir kordonla mâvi ipekden bir top püskül takarlardı, öylesine ki bu püskül omuzlarına düşerdi; bundan ötürüdür ki adalı feslerinin püsküllerine «Omuz döven» denilirdi.

Fes tablasına saçak şeklinde yerleştirilsin, yahud Omuz dövenler gibi top hâlinde, mâvi ipekden bütün tel püsküllere de ayrıca «Tunus Püskülü» denilirdi.

Ahmet Rasim son burma püsküllerin fes üzerinde duruşları için şunları yazıyor: «Püskülün fes üzerinde en makbul vaziyeti, tamâmen ense ortası hizâsına düşenidir. Yan duruşlarla öne düşüşler erbâbınca ayrı ayrı mânâlıdır.

«İbiğin ucu ense ortası hizâsında olduğu halde püskülün tersine dönerek fes tablası üzerinden ön tarafa püskürme duruşu da bir nevî işvei şûhâne sayılır.

«Fesi alın tarafından kırarak üzerinden püskül sarkıtma tam Kabaramazsın Kel Fatma deyimine uygundur; kabadayı, hovarda, kopuk alayı kıyâfetlerine mahsusdur. Bunun bir çeşidi daha vardır ki üç dört yerinden yar tekmesi ile bozuk düzen durur (Bakınız; Yar Tekmesi), buna da Uçarı biçim, Uçarı Püskülü denilir...» (Muharrir bu ya..).

Güzeller şânında yazılmış şiirlerle Püskül de edebî metinlerimize geçmişdir:

Sünbülistan etmiş etrâfı fesi
Perçemin başdan çıkardı herkesi
Oldu bülbüller dahi âşiftesi
Perçemin başdan çıkardı herkesi
Püskülü top top döküp bir yânına
Nev edâ süs verdi hüsnü ânına
Âşıkın kâr etti hasret cânına
Perçemin başdan çıkardı herkesi

(Şarkı, XIX. Yüzyıl)

*

Al fesin üstünde mâvi püskülü
Nevreste bıçkınım o Sakız gülü
Durma yetim gibi boynu bükülü
Binip sefînei aşka Adalım
Sen kaptan ben tayfa yelken açalım.

(Galatalı Çorbacı)

RASTIK Eski kadın tuvaletinde, mayajda kaş boyasının adı. «Kaşa sürdükleri mâdenî kara boya, vesme de denilir (Bakınız: Vesme); antimuan (tozundan) yapılır» (Kaamûsu Türkî). M. Zeki Pakalın, rastık kına ile karıştırılırsa kestâne renginde bu kaş boyası elde edildiğini kaydediyor.

Aklıkla bembeyaz olmuş bir yüzde rastıkla mübâlağalı boyanmış kaşlar iki kara sülük gibi dururdu; bâzan iki kaş arası da rastıkla boyanır, kaşlar birleştirilirdi, bâzan da iki kaş arasına rastıkdan bir ben oturtulurdu; zamanında yüze yakışdığı kabul edilmiş kaş boyama modalarıdır.

REDİNGOT Ceketi uzun etekli alafranga bir erkek kostümünün adı; memleketimizde İkinci Abdülhamid zamanında İstanbulin yerine giyilmeye başlanmış ve Cumhuriyet devrinin ilk yıllarından sonra modası geçmiş, giyilmez ol-

Açık renk Redingot
(E. Cenkmen'den)

muşdur. Atatürkün Sivas Kongresi günlerinde çekilmiş redingotlu bir resmi vardır ki târihimizin kıymetli resim vesikaları arasındadır.

Siyah şayakdan yapılan -redingotlar, sivil devlet erkânı ve protokola dahil yüksek sivil memurlar için resmî tören esvabı olarak kabul edilmişdi: Göğsü iki düğme ile iliklenip kapanır, sol tarafta iki tanede kullanılmaz süs düğmesi bulunurdu, belden aşağı etekleri, diz kapakları altına kadar serbest dökülürdü. Redingotla ceketin kumaşından bir pantalon giyilir, yeleği ise, beyaz yahut devetüyü, gri renkli bir Kumaştan olurdu. Redingot ile mutlaka göğsü ve yakası kolalı bir frenk gömleği giyilir, ya plastron yahut tek düğüm bir boyunbağı bağlanır ve boyunbağına da güzel kuyumculuk işi bir boyunbağı - kravat iğnesi iliştirilirdi.

Redingotlar siyahdan başka açık demir renginde (gri) Şayaktan da yapılırdı, fakat bu gri redingotlar aşırı alafranga şık zenginler tarafından hususî hayatlarının îcap ettirdiği teşrifatda giyilirdi.

S

SAAT Üstde taşınan saatler hem çok lüzumlu bir âlet, hem de erkek ve kadının süs eşyalarından ola gelmişdir. Zamanımızda memleketimizde bütün saatler, başta İsviçre yabancı memleketlerden gelmektedir: XIX. yüz yılın başlarına kadar Türkiyede de el emeği, işciliği ile çok, çok çok güzel ve kıymeli saatler yapılmışdı. Türk el işi saat sanatını öldüren Avrupanın fabrika saatciliği olmuş, biz de, Kapitülâsiyon andlaşmaları denilen eski ticaret andlaşmaların yabancılara sağladığı geniş imtiyazlar karşısında saat fabrikaları kuramamışızdır.

Üstde taşınan saatler şunlar olmuşdur:

1 — Koyun Saatleri : 8-10 santim çapında ilk büyük saatler; hususî örgü keselerin, kumaşdan, bilhassa kadifeden yahud deriden yapılmış kılıfların içinde kuşak kıvrımında veya koyunda taşınırlardı, ismini de koyunda taşındığı için almışdır. Altın koyun saatlerinin alt ve üst kapakları usta kuyumcular tarafından pek nefis mine tezyinat ve elmaslarla ayrıca kıymetlendirilmişdir. Memleketimizde namlı saatciler yetişmiş ve devirlerinin büyüklerine sipâriş üzerine saatler yapmışlardır: Bunlardan murassâ bir altın koyun saatinin de pek garib bir mâcerası tarihimize geçmişdir.

XVI. yüzyılın sonlarında saray erkânından Kapuağası Gazanfer Ağa, Üçüncü Sultan Muradın tam güvenini kazandıktan sonra devlet işlerine karışmış ve rüşvet yolu ile büyük bir servet yapmışdı. Bu zengin adam o zamanlar İstanbulda Rüstem Ağa adında namlı bir saatciye güzellikde eşsiz elmaslı bir altın koyun saati yaptırmıştı. Saatciler aynı zamanda müneccimlik bilirlerdi ve yapdıkları saatleri ilk defa olarak uğurlu bir anda kurup işletirlerdi. Rüstem Ağa da böyle bir an beklerken Gazanfer Ağa saatini istedi ve saatcinin bütün ısrarına, hatta: «Hele şu an çok menhus görünüyor» demesine rağmen saati kurdurup aldı- Aradan çok geçmedi; bir askeri ayaklanmada Gazenfer Ağa idâm edildi ve murassa altın saati koynunda bulunarak cellâtların eline geçdi. Yine o devrin geleneğince idam edilen kimselerin üstünde bulunan her şey cellâdların olur ve cellâd mezadı denilen bir açık arttırma ile satılırdı, cellâd satışı uğursuz mal bilindiği için de çok düşük fiatlarla alınırdı. Gazenfer Ağanın güzel saati bu mezada düşdü, ve Tırnakcı Hasan Paşa tarafından satın alındı. Bir müddet sonra Tırnakcı Hasan Paşa da idam olundu, saat üstünde bulundu, ikinci defa cellâd mezadına düşdü, pek ucuz bir bedel ile Kasım Paşa satın aldı. Bir iki ay sonra o da îdam edildi, saat üstünde idi, üçüncü defa cellâd mezadına geldi ve Sadırazam Derviş Paşaya satıldı, o da Eğriboz Sancak Beyliğine tayin edilen ve çok genç olduğu için tarihimizde asıl adı unutulup Civan Bey diye anılan kardeşine verdi. Müverrih Peçevili İbrahim Efendi de defterdar olarak Eğribozda bulunuyordu. Birgün genç sancak beyi ile deniz kenarında oturmuş sohbet ederlerken söz kıymetli ve güzel saatlerden açıldı, ve Civan Bey koynundan mâhud murassâ altın saati çıkararak meş'um macerâsını anlattı, İbrahim Efendi:» Böyle uğursuz saati insan düşmanına vermez..» deyince Civan Beye bir ürperme geldi, hançeri ile saatin elmaslarını söküp aldıktan sonra bir çekiç ile çarklarını kırarak denize attı. Aradan pek kısa bir zaman geçmiş idi ki bir atlı ulak gelip Civan Beye vazifesinden azledildiğini bildirdi, ve şöyle anlattı: «Derviş Paşa îdam edildi, sizin idâmınız için de ferman çıkarak cellâdlar yolland , fakat sonra şefaâtcileriniz çıkdı, cellâdları geri döndürmek için beni yolladılar, ancak pek az evvel yetişebildim...» dedi. Ulağın cellâdlara yetişip onları geri çevirmesi, uğursuz saatin çarklarının kırıldığı ana rastlıyordu.

Her parçası teker teker el ile yapılan koyun saatleri herkes tarafından kolay satın alınamayacak fiatlarla satılırdı. Saaddan ayrı yapılan anahtarlar ile kurulurlardı.

2 — Erkek Ceb saatleri: Memleketimize fabrika işi Avrupadan ithal edilen ilk erkek saatleridir. Çapları 4-5 santim arasında olup hem kadran tarafı hem arkası kapaklıydı; ilk ceb saatleri de ayrı parça olarak yapılan anahtarlar ile kurulurdu. Alelâdeleri Nikelden âlâları gümüş veya altın olup, altın saatlerin en lükslerinin kapakları elmaslarla, mine tezyinat ile süslenirdi. Her tabakadan halkın üstünde taşınır bir saate sâhib olması bu cep saatleri ile başlamışdır. Ve yine bu saatlerle berâber altın ve gümüş saat köstekleri kullanılmış, köstekler (kardonlar) mâsun nümayişlerle yeleklere asılmış, kuşaklardan aşağı salınmış, ve bilhassa gençler bir saate sâhib olduklarını göstermekle övünmüşlerdir.

Nâz ile sarkıtmış belden aşağı
Saat kordonunda zer saçağını

(Beşiktaşlı Gedâî)

İstanbulun yaşlı ve zengin yosma hanımları pırpırı takımından genç oynaşlarını ekseriya bir elmas gül yüzük ve bir altın saat hediyesi ile elde ederlerdi; ve o yalın ayaklı yarım pabuçlu kopuklar da bu hediyeleri alımlı çalımlı güzelliklerinin nişanı gibi taşırlardı.

Topkapusu Sarayı Müzesinin hazîne bölümünde murassa kapaklı ceb saatlerinin en güzelleri görülür; bunların arasında sâhiblerinin renkli portrelerini de taşıyanlar da bulunmaktadır.

Erkek ceb saatleri zaman ile inceldi, hafifledi. Saati kuran anahtarlar saatin üstünde tesbit edildi. Kapaklar kaldırıldı, kadran meydana çıkdı.

3 — Hançer Saatleri: Kocaman Koyun saatleri zamanında murassâ bir hançerin kabzası başına oturtulmuş küçük bir saat erkeklerin aşırı bir lüks nümayişi saatler olmuşdur. Bu saatlerin şaheser bir örneği Topkapusu Sarayı Müzesindedir.

4 — Kadın göğüs saatleri: Büyük koyun saatlerini kadınlar kullanmamışdır. Bizde kadınların saat kullanması XIX yüzyılda Avrupa yapısı saatlerin yayılması ile başlamış, erkekler için ceb saatleri yapılır iken kadınlara da esvaplarının göğsüne altında kendi iğnesi iliştirilip asılır saatler yapılmışdır. Erkek saatlerinden daha küçük olan bu saatler, pek nefis mine nakışlı ve elmaslı kapakları ile, bir hanım göğsünü süsleyen mücevher arasına girmişdi, bu saatlerin üst tarafında ekseriya altından ve yine elmaslı bir de fiyongası bulunurdu. Kadınlar tarafından göğüse asılarak taşınan saatler zamanımızda da yapılmaktadır. Fakat bu yeni saatlerde bir mücevher kaygusu yerine sanat zarâfeti ve kıymeti güdülmektedir.

5 — Kadın ve Erkek kol saatleri

6 — Kadın bilezik saatleri: Zamanımızın kadın mücevherlerindendir. Ortaları saatli altın veya plâtin bileziklerdir. Murassâ olanları vardır.

7 — Kadın yüzük saatleri: Zamanımızın kadın mücevherlerinden iri bir taş gibi küçücük bir saat taşıyan altın veya plâtin yüzüklerdir. Murassâ olanları vardır.

SABAHLIK Avrupa kesimi esvablar yayıldıkdan sonra, geçen asrın ikinci yarısında, bilhassa yetişkin, gelinlik çağında kızlarla genç kadınların, sabahları yatakdan çıkdıklarında gecelik entârilerini çıkarıp giyindikleri rahat, bol esvablara verilmiş isimdir; aşırı alafranga ailelerde sabahlığa fransızcadan alınma «Matine» ismi verilirdi. Yetişkin kız ve genç kadın baş ve yüz tuvaletini sırtında sabahlığı var iken yapar, sonra günlük esvabını giyerdi. Bir kızın, bir genç kadının en lâtif, en mâsum güzelliği sabahlığı içindedir denilirdi.

Yaz sabahları giyilen bir hırka da «Libâde» adını taşır (Bakınız: Libâde).

SABUK Anadolunun Ünyeden Hopaya kadar uzanan Karadeniz yalısı halkının dağlıları tarafından giyilen hem mest hem çizme bir ayakkabının adı; üstü ve koncu gaayetle yumuşak deriden yapılır, baldır üstüne kadar çıkan koncu, Zıbka denilen poturlarının dar paçası üstüne çekilir, bu konc da dar olub, bacağa-baldıra tıbkı dar bir çorab gibi çekilir ve öylesine

yapışır, oturur ki ne kadar hareket edilse aslaa düşmez. Sabuk'un tabanı, çizme tabanı gibi köseleden olup bâzan demir çiviler, kabaralar da çakılır (Bakınız: Lâz Kiyafeti).

SAÇ Erkek, kadın insan vücudu yapısında başı hem koruyan hem de süslüyen kudret eseri kıllar; yüzyıllar boyunca her devrin zevkine, güzellik ve güzelleşme anlamına göre türlü türlü, biçim biçim kesilmiş, taranmış, toplanmış, örülmüş, dağılmış, kendi rengi beğenilmeyip başka renklere boyanmışdır.

1826 dan önceki eski toplum hayatımızda erkeklerin saç uzatmadıkları söylenir. Bu konuda tarih kaynaklarımızda kesin kayıdlar yokdur. Bilâkis şâirlerimiz nevcivanları övme yolunda yazdıkları gazeller, şarkılar, semâîler, destanlarda onların kâhüllerinden, zülüflerinden, perçemlerinden mutlaka bahsetmişlerdir; meselâ bu arada Beşiktaşlı Gedâî güzel bir gencin saçlarını kesen bir berberi lânetlemeye kadar varmışdır:

Bir teli Hind'ü Yemen, Bağdâdu Basrâya değer
Bir teli Çin'ü Bedehşâna bedel bilsen eğer
Kör olub dîdelerin görmiyesin nurdan eser
İki destin kırılıp âhedesin haşra kader
Alup ol şâne vü mikrârını berber eline
Nice kıydın o şehin perçeminin bir teline

Saçlarını çok kısa kestirenler, ustura ile kazıtanlar kesin olarak söyliyebiliriz ki asker ocaklarında toplanmış efrad ile avam tabakası, ve medreseliler olmuşdu. Medrese karşısında tekkeler ise, saçın, insan yüzünü, başını süsleyen bir Tanrı lutfu olduğunu kabul etmiş, târikatların çoğunda canlar başlarına ustura vurmadıkdan başka kız saçları gibi uzun saçlar bırakmışlardır (Bakınız: Kâkül, Perçem, Zülüf, Geysû).

Erkek başında Avrupalılar gibi saç bakımı, kararca uzatılan saçların yandan ortadan taranması İkinci Sultan Mahmut zamanında başlamışdır (Bakınız: Avrupa).

Zamanımızın erkek saçı kesiminde, delikanlı başı tuvaletinde görülen şekiller topense saçlar, yanaklara kadar inen favoriler, eskiden olduğu gibi kaşlar üzerine dökülen perçemler, Beatle modası (Bakınız: Beatle), kız saçı gibi omuzlara kadar inen bohem geysûlardır. Saçlı (Geysûdâr) gençler ayrıca göğüs bağır açık meme göstererek, hatta pantalonlarını göbek altına düşürüb göbek çukuru göstererek daracık blucin pantalon ve yalın ayak, ayaklarında sandallarla dolaşırlar ki XIX yüzyıl başındaki Cezâyir Kesimli İstanbul bıçkınlarının, şıkırdımlarının yeni moda örnekleridirler (Bakınız: Cezâyir Kesimi).

Kadın saçları yüzyıllar boyunca makas yüzü görmeyerek uzatılmış, saçın kuvvetine göre bele, hatta topuklara kadar inmişdir, öyleki eskiden görücülere sağlık verilen kızlar: «Kirpiği yanağında, saçı topuğunda» diye övülürdü. Bu uzun saçlar tarandıktan sonra dâimâ örülmüşler, ve saç örgüleri, saçın gürlüğüne göre iki kalın örgüden ince ince 10 - 20, hattâ 30-40 kolan örgüye kadar çıkmışdır (Bakınız: Örgü; Geysû).

İkinci Sultan Mahmud devrindedir ki Türk kadınları baş, saç tuvaletlerinde Avrupalı kadınları taklide başlamışdır. Alın üstüne Avrupa kesimi top kâküller salınmış; uzun saçlar ense üstünde başın arkasında bir topuz şeklinde toplanmış, bâzan topuzlar başın tam tepesinde yapılmış, arkada ve tepedeki topuzlar güzel güzel, hattâ elmaslı taraklarla süslenmişdir.

Birinci Cihan Harbi sonlarında kadın saçları omuz hizâsından kesilmiş ve bu kesik saç modasına Yüzyıl Cenginin erkek kıyâfetine girerek saçları kestiren kahraman Fransız kızının adına nisbetle «A la Jeanne d'Arec (Alajandark)», Jan Dark Biçimi denilmişdir.

Bu modayı oğlan başı gibi saç kestirme modası tâkib etmiş, ona da «A la Garçon (Alagarson)» Oğlan Biçimi denilmiştir.

Jandark Kesimi, biçimi, Oğlan Kesimi, biçimi saçlar memleketimizde bilhassa aydın tabakanın mektebli kızları arasında, çok rağbet görmüşdür.

Saçlar tekrar uzatılmış, «Ondulé (Ondüle)» Dalgalı Saç modası çıkmış, zenci başları taklid edilerek saçlar buklecikler (Turrecikler,

kıvrımlar) hâlinde başı kapsamış, bir takım ilâçlarla, makinalarla bu bukleler baş yıkamadıkça bozulmaz hâle konmuşdur.

Silvette isminde bir fransız kızı saçlarını başının arkasında toplayıp boğduktan sonra at kuyruğu hâlinde salmış, ünlü ressam Picasso tarafından yapılan bir portresinden sonra

Silvette'in at kuyruğu saçı bir moda olarak dünyaya yayılmış ve bu arada memleketimize gelmişdir.

Atkuyruğunu «Dîbâ Saç» modası tâkib etmişdir (Bakınız: Dîbâ Saç). Bu baş, saç tuvaleti aşırı mübâlağaya varmış, kadın saçlar, yüzün ve başın üstünde kıldan bir yeniçeri kalafatına benzemişdir (Bakınız: Kalafat). Kadın saçları bir yandan yukarıya doğru kavuk gibi kubbe gibi kabarıp yükselirken bir bohem saç modası çıkmışdır; saçlar, dağınık, perişan, taranmamış deniz yosunları hâlinde omuzlara, sırta, hattâ yüz üstüne dökülmüşdür ve bilhassa genç kızlar arasında yaygın bir moda olmuşdur; ala bohem saçlı kızlarda entârileri, etekleri atarak pantalon giymişlerdir, ve benzerleri oğlanlarla beraber pabuçlarını, sandallarını çıplak ayaklarla giymişlerdi; çift olarak dolaşdıkları zaman da Nedimin meşhur bir beyti hakikat olmuşdur :

Kız oğlan nâzı nâzın şehlevend âvâzı âvazın
Belâşın ben de bilmem kız mısın oğlan mısın kâfir

Zamanımızda modanın her kolunda olduğu gibi saç kesim ve tuvaletinde de ünlü sinema yıldızları önderlik yapmaktadır.

SALMA YEMENİ Kadın baş yemenisi iki şekilde bağlanır, birine kundak yemeni (Bakınız: Kundak Yemeni), birine de salma yemeni denilir.

Salma tarzı bağlamada, saçlar taranır, örülür, bir veya bir kaç kolan sırt üzerine bırakılır; değirmi şeklinde olan yemeni ortadan katlanarak üçgen şekline konulur bu üçgenin uzun yanı alın üstüne getirilerek üçgenin köşesi saç örgüleri üstüne salınılır ve iki ucu, saç üstüne salınan kısmın altından çaprast dolaştırılıp alın üstündeki kısmının üstünden bağlanır.

Salma Yemeni
(Müsâhibzâdeden)

SALTA Bir çeşit kısa cebkenin adı; önceleri bilhassa gemiciler, Tersâneliler tarafından giyildiği ve Venediklilerin bir üstlüğünden alındığı, adının da bu beldenin ve eski Venedik Cumhuriyetinin koruyucusu Saint-Marc'ın (İtalyan ağzı ile San-Marco: okunuşu Sen-Mark, San Marko) adından geldiği söylenir; zirâ salta'ya bizde Salta-Marka da denilmişdir ki San-Marko adından bozma olduğu âşikârdır.

Çuhadan kesilir bir üstlük idi; Tersâneliler sırtından halk sırtına da geçmiş, yayılmışdır. Cebkenden farkı kollarının tamamen ceket koluna benzemesidir (Bakınız: cebken).

SAMUR «İsim farscadır, ve o dilde Semmûr diye söylenir, Türkçede Samur denile gelmişdir; Zerdava ve Sansar cinsinden Sibiryada yaşar bir hayvanındır ki postu (kürkü) pek makbuldür; postun, kürkün adı da Samurdur» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). Kara Samur ve Sarı Samur olarak iki cinsi vardır, karası sarısında makbuldür. Yüzyıllar boyunca Türk

toplum hayatında samur, kürklük postların en kıymetlisi bilinmişdir (Bakınız: Kürk). Serâser denilen çok kıymetli bir ipekli kumaş kaplı samur kürkler ise kürkün şâhı, şâhânesi ola gelmişdi (Bakınız: Serâser). Hem bir kürk olarak, hem de güzellerin kaşlarının, nevcivanların tâze bıyıklarının, yeni salınmış sakallarının samura benzetilmesi dolayısı ile edebî metinlerimizde çok rastlanır bir isimdir. Manzum eserlerde vezin zarûreti ile Semmûr şeklinde okunur; biz şedde yerine «a» yı uzatarak «Sâmûr» yazmayı, küçücük vezir hatâsını göze alarak tercih ediyoruz.

Sal hattı siyehkârın o ruhsârei âle
Sâmûrunu kaplat bu sene kırmızı şâle
Al deste eğer lâle bulunmazsa piyâle
Ver hükmünü ey serviravan köhne bahârın
(Nedîm)

*

Mû be mû dikkatler ettim kıl kadar fark etmedim
Kaşların billâh beyim dûşindeki sâmûrdan
(Nedîm)

(Mû be mû = Kıl kıl; Dûş = sırt)

*

Gelmiş hattı siyeh ruhine âh ey gönül
Sâmur hoş yakışmış o gül penbe atlasa
(Nedîm)

*

Samur kaşlar olmuş alın yazısı
Güzellik berâtının yalın yazısı
(Galatalı Çorbacı)

*

Elde bir simin kadeh, omzunda bir sâmûr ile
Geçmiş âhu gözlü sâkiler bu mâtemhâneden
(Fâruk Nâfiz Çamlıbel)

SANDAL «İpekli-pamuklu eski bir kumaş adı. Yollu olan bu kumaşın bir yolu ipek, bir yolu pamuk idi. Küçük dallı, beneklileri de vardı. İstanbulda Büyük Kapalı Çarşıda şimdi Belediyenin mezad yeri olan çarşıda satıldığı için o çarşı hâlâ Sandal Betesteni diye anıla gelmişdir » (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

SANDAL Avrupâî ayakkabılardan yazlık bir ayakkabının adıdır. Bizde yayılması 1908 meşrutiyetinden sonradır, ve önce bir oğlan çocuk ayakkabısı olarak gelmiş, sonra mutaassıb olmayan âileler kız çocuklarına da giydirmişlerdir. Zamanımızda büyüklerin ayakları için de yapılmaktadır.

Arkası kapalı olup topuk görünmez. Yanları açıkdır, ön kısmı da meşin şeridlerle seyrek kafes atkılıdır, bu atkılardan tam ortadaki ayakkabının burnundan yukarıya bir dilcik hâlinde uznır; arka kısmın iç ucundan ve ayak bileği hizâsından bir kolan gelip bu dilciğin ortasındaki bir çentik yuvadan geçer ve arka kısmın dış ucundaki bir tukaya bağlanır. Sandalı ayakda tutan, dilcik içinden geçmiş ve bileği sımsıkı dolanarak tukayla bağlanmış olan bu kolandır.

Ekseriya çorabsız, çıplak ayakla giyilir. Yanlarından ayağın taban kemeri, ve öndeki seyrek kafesli atkılar arasından da parmak enleri görünür. Çorab ile de giyilir.

Zamanımızda çocuklardan ziyâde büyüklerin ayaklarında görülmektedir. Günlük iş hayatından ziyâde yazlık dinlenme hayatında, plâj yollarında yakışık alır bir ayakkabıdır.

SARIK, Türkçe sarmak kökünden isim; Kavuk, Külâh, Fes bir serpuş, baş kisvesi üzerine sarılan Dülbend, Ağabani, veyâ Şal'a verilen isim; sarığın farsca karşılığı Destar ve arabca karşılığı Ammâme isimleri de dilimiz de yüz yıllar boyunca kullanılmışdır (Bakınız : Kavuk; Külâh; Fes; Destar; Ammâme; Dülbend; Ağabâni; Şal). Sarık, sarılış şekillerine göre de Burma Sarık, Civan kaşı Sarık, Kâtibî, Dardağan, Perişânî gibi isimler almışdır.

Ulemâ, pâdişahlar, vezirler ve sair devlet memurları, türlü şekillerde dâima beyaz dülbend sarık sarmışlardır; muhtelif tarikat şeyhleri tâc yahud sikke adını taşıyan külâhlarına beyaz dülbend, kırmızı, siyah, yeşil ve kara dülbend sarıklar sarmış ve değişen renkler ve sarıkların sarılış tarzı tarîkatların alâmeti fârikaları olmuşdur. Halk ve asker ise serpuşlarına

beyaz dülbend, ağabani ve şal sarmışlardır. Zamanımızda memleketimizde şapkanın çeşidlerinden gayrı her türlü serpuşu giymek ve her çeşid sarığı sarmak yasakdır; yalnız imamlar görevleri başında, câmide imamlık yaparken ve cenâze kaldırır iken beyaz dülbend sarılmış fes giyerler.

Önü çökmüş sarığın, arka taraf vermiş bel
Çağlıyor püsküle bakdım üzerinden tel tel
(Mehmet Âkif)

*

Saliha avrata bu arbede çok
Sarığımda leke var onda yok-
(Enderunlu Fâzıl, Zenannâme)

*

Bugün gül goncası başına yeşil sarsa nola kim
Kişi kim âl ola yeşil sarınmakdır onun şânı
(Celâl Çelebi, XVI. yüzyıl)

SARMA, «... Kadife ve kumaş üzerine kabartma işlemecilikde kullanılan bir tâbirdir. İşlenecek çiçekler ve şekiller kumaşın üstüne çizilir, o şekiller önce iplikle işlenip doldurulur, kabartma şekil alır, onun üstüne de ipekle, sırma ile işlenirdi. Gelin elbiseleri'nin işlemeleri bu iş ile yapılırdı. (Bir de sarma) Dival denilen iş vardır. İşlenecek motifler ince mukavvadan veya ince meşinden kesilir, o kesikler gergefdeki kumaş üstüne konularak teyellenir ve üstlerinden ipekle veya sırma ile doldurulur...» (M. eki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Selîmî Kavuk
(R.E. Koçu Arşivi)

SELÎMÎ, «Yavuz Sultan Selimin îcâdı olan tac biçimli bir kavuk» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî); «Üstüvâne (silindir) şeklinde, üzerine ince ve beyaz dülbend sarılır baş kisvesi ki Yavuz Sultan Selim tarafından îcad edilmiş ve bir çok zamanlar pâdişahlar ve devlet erkânı tarafından resmî günlerde kullanılmışdır» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı). «(Selîmî'nin az değiştirilmesi ile yapılmış bir kavuk olan) Mücevveze den daha uzun, 65 santim boyunda, yukarısı ağzından genişce ve (tepesi) düz bir kavuk idi. Sadırâzamlar ayni zamanda serdar tâyin edilip sefere giderken (pâdişaha vedâ ziyaretinde), Sadırâzam ve vezirler divan günlerin de, şehirde kola (teftişe) çıkdığında, bayramların üçüncü günü Eyyüb Türbesi ziyâreti alaylarında Selîmî giyerlerdi. (Sâdırâzam ve vezirler divandan sonra pâdişah huzûruna çıkdıklarında se lîmîleri'ni çıkarıp Kallavî giyerlerdi). Vezirler divan günlerinden gayri huzûra çıkdıklarında Selîmî giyerlerdi. Sâir devlet erkânı ve Yeniçeri Oca-

ğının büyük ağaları da vezirlerin Selîmî giydikleri yerlerde Selîmî giyerlerdi» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

SEPETLİ FİSTAN, «Balina balığı kemiklerinden yapılmış ince çenberler ile sepet gibi kabarık bir fistan; Vücûdun belden aşağı kısmını örtdüğü için fistanın aşağısı şişkin gösterirdi. Avrupada moda olan ve XVIII. Asrın sonlarına kadar devam eden bu biçim fistanlar Türkiyeye de gelmiş ve Malakof adını almışdır» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Sepetli fistanların Türkiyede giyilmesi XIX. Yüzyıl ortasındadır ve önce İstanbulun Rum ve Ermeni zengini âilelerin kadınları tarafından giyilmişdir (Bakınız : Malakof).

SERÂSER, Serâser farsca bir kelime olup «başdan başa», «tümü» anlamlarındadır; ipekli ve başdan başa her tarafı altın ve gümüş tellerle işlenmiş eski ve çok kıymetli bir kumaşın adıdır, ki ekseriya Serâser'in altın ve gümüş telleri arasına inciler de katılmış olurdu.

Bilhassa ağır ve kıymetli kürk kabı olarak kullanılmış, en bahalı samur fervelere (Bakınız : Ferve) Serâser kaplanmışdır. Döşemecilikde de ancak tahtlarda kullanılmışdır. Topkapısı sarayında Arz Odasında bulunan gaayet geniş ve büyük tahtın şiltesi ile yastıklarına kaplanmış pek ipekli ve incili bir serâser, aynı saray müzesinin hazîne salonunda teşhir edilmektedir; pek kıymetli ve çok çok güzel bir kumaşdır, bir imparatorluk tahtının döşemesi olmaya hakikaten lâyıkdır.

SERDENGEÇDİ KAVUĞU, «Düşman ordusu içine dalmak veyâ muhâsara altına alınan bir kaleye girmek için fedâi yazılıp yüzde yüz ölümden kurtulmuş olanların giydikleri başlığın adı; tüylerle süslenen bu kavuk giyene mehâbet verirdi» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Bizim eski serdengeçdiler, zamanımız ordularının komando kıt'alarına benzer.

SERHADİ, Serhad, sınır demekdir. Yakın geçmişde memleketimizde demiryolu döşenmeden önce, harblerde sefere çıkan ordumuz, eski adı ile Ordûyu Hümâyun, merkezden sınıra, haftalarca yaya ve atla giderek ulaşırdı. Yine o devirde kervanlarla yolculuk, seyahat da sefere çıkan bir orduya katılma kadar zor, yorucu idi. Yaya veya atlı çamura, yağmura, soğuğa karşı tedbirli, ona göre giyimli olmak gerekirdi.. Bundan ötürüdür ki sefere giderken, uzun yolculuğa çıkarken giyilen ceket gibi, etekleri ancak diz kapaklarına kadar inen kısa kürklere «Serhâdî Kürk», koncları baldıra kadar çıkan mestlere de «Serhâdî Mest» gibi isimler verilmişdir .

SERPUŞ, «Ser = farsca baş; Pûşiden = farsca giymek! Serpuş, başa giyecek şey, baş kisvesi» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî); yüz yıllar boyunca memleketimizde erkekler ve kadınlar tarafından başa giyilen şeyler çok çeşidli olmuşdur; ve bunların hepsi, eski Türk giyim kuşamında, eski Türk tuvaletinde çok önemli yer almışdır.

Eski Türk serpuşlarının isimleri şunlardır: Kavuk, Külâh, Takke, Fes, Tas, Kukuleta, Puşu, Kalpak Miğfer, Hotoz, Tepelik, Tâc, Şapka; bunların içinde de Kavuk, Külâh, Takke ve Şapkanın çeşidli isimler altında pek çok çeşidleri olmuşdur; bu sözlükde taşıdıkları isimlerle müstakil maddeler hâlinde kayıdlıdırlar.

SETİRE, «Setre», «setri» de denilir; Avrupa kesimi ceket karşılığı olarak kullanılmış bir isimdir, kostüm karşılığı olarak da «setre - setire pantalon» denilirdi (Bakınız : Pantalon). Şemseddin Sâmi Bey Kaamûsu Türkîde: «Düz yakalı ve önü ilikli çuha libas ki bizde makaamı resmîde giyilir» diyor. Tahmin ediyoruz ki bu târifi ile alelâde bir ceket değil, İstanbulin'i kasdediyor (Bakınız : İstanbulin).

SEVÂYİ, «Eski bir ipekli kumaşın adı» (Büyük Türk Lugatı). Altın veya gümüş telle işle-

Setire Pantalonlu Kâtib
(1870 - 1880)

meli olanlarına da Telli Sevâyî denilirdi; makbul esvablık kumaşlardandı, erkek ve kadın entârileri yapılırdı (Bakınız : Entârî); Enderunlu Vâsıfın aşağıdaki kıt'ası bu kumaşdan bayramlık esvab kesildiğini imâ ediyor :

Îyde ey gülberki nâzım
Berki gülden câme lâzım
Sana zîrâ serfirâzım
Bar olur telli savâyî..

Aynı şâir bu kumaş adını bir şarkısında da teşbih yolunda kullanıyor :

Deryâ düşdü pâyine süt mâvi savâyî
Göksuya gel ey çeşmi kebûd alemi âb et

SEVÂYÎ KUŞAK, «Sevâyî denilen ipekli kumaşdan yapılan kuşakların adı; gelinlere baba, amıca, dayı gibi velîleri tarafından bağlanırdı; geline (sevâyî kuşak yerine) şal kuşak bağlayanlar da vardı» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

SIKMA, «Yukarı kısmı bol, ağı potlu (körüklü), diz kapağından aşağısı dar, (baldıra iyice yapışan, ve paçası ayağın incik kemiği üstünde düz kesimli ve dışdan az yırtmaçlı, giyilirken ayak geçdikden sonra üç düğme ile iliklenir) bir poturun adı» (Kaamûsu Türkî) Üçüncü Sultan Selim zamanında Nizamı Cedid neferlerine ve küçük zâbitlerine, İkinci Sultan Mahmud zamanında da Asâkiri Mansûre Neferlerine giydirilmişdir; Asâkiri Mansûre neferleri az sonra da Sıkma yerine Avrupa kesimi pantalon giymişlerdir (Bakınız : Nizâmı Cedid Üniforması). Her iki teşkilâtda Sıkmalar mâvi çuhadan yapılmışdı.

SİKKE, Mevlevî dervişlerinin giydiği deve tüyü rengindeki keçe külâhın adı; silindir şeklinde uzunca bir külâh olup başı kapsayan alt kenarına nisbetle üst tablası az küçük olup azıcık kabarık dururdu. Sikkei Şerif de denilirdi; tekkelerde mevkiî ve unvan sâhibi büyük dede efendiler ile şeyhler sikkelerinin alt kısmına yeşil bir sarık sararlar, ona da Destârı Şerif denilirdi; destardan bir de Taylâsan sarkıtılırdı (Bakınız : Destar; Taylâsan).

Sikke pûş ol zevki eyvallâhı bul
Gel harîmi aşka gir dilhâkı bul
(Tokaadîzâde Şekib)

*

Serde sikke dalda abâ
Henüz nevhat bir dllrübâ
Bâğıbanı bürehne pâ
Tekkede bir derviş gördüm
Tâzelendi köhne ömrüm
(Âşık Hüznî Baba)

Mevlevî yahud mevlevî muhibbi hattatlar sikke şeklinde istif ile levhalar yazardı.

Konya kuyumcuları da üstünde destarlı sikke bulunan gümüş ve altın halka yüzükler yaparlar.

SİLÂHLIK, «Tabanca ve yatağan gibi silâhları koymaya mahsus meşinden kat kat kuşak» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). M. Z. Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Sanat Ansiklopedisinden naklederek şunları yazıyor : «Hicrî 1300 de (Milâdî 1882 - 1883) saraçlar Rus telâtininden (meşininden) devecilere mahsus dört katlı ve tek kayışla bağlanır silâhlıklar yaparlardı. Sonraları delikanlılara mahsus olmak üzere yerli sahtiyandan iki kulaç kadar uzunlukda çifte kayışlı üç veya yedi katlı silâhlıklar yapılırdı. Bunların en üst katı sırma klabdan işlemeli tezyinat ile süslenirdi. Efeler tek kayışlı silâhlıklar takarlardı».

Efe belinde Silâhlık

SİNCAB, «Postu kürk olan hayvanlardan, tüyü kurşûnî renktedir; postundan yapılan kürkler de bu adı taşır» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî); hattâ kurşûnî renge de sincâbî denilir. (Bakınız: Kürk).

SİNEKLİK, Karasinek, memleketimizde yaz günlerinin huzûrunu kaçıran eski bir belâdır. Haşarat ilâçlarının bulunmadığı devirlerde, bu pis ve yapışkan mahlûka karşı ecdâdımız «Sineklik» denilen ve ekseriya at kılından yapılan püskül hâlinde kamçılar kullanmışlardır; bilhassa İstanbulda, yazın elde bir sineklikle dolaşmak zarûret hâlinde idi. Kibarların, zenginlerin sineklikleri, fildişinden, abonozdan, gümüşden, altından gaayetle zârif şekillerde yapılan, ve bâzen mercanlar, sedefler, akiklerle süslenen, hattâ yakut, zümrüt, elmasla murassâsapları ile hem madde hem de sanat kıymeti taşırlardı; ve şemsiye, tesbih, yelpâze gibi sâhiblerinin günlük süs ve servet gösterisinde de yer alırlardı. XVI. — XIX. Yüz yıllar arasında kullanılmış en güzel ve en kıymetli sineklikler Topkapısı Sarayı Müzesinin hazine salonunda teşhir edilmektedir.

SİNEYE ELİF ÇEKMEK, Mehmet Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde şunları yazıyor : «Âşıkların aşklarının galeyânı ile göğüslerini yırtmaları hakkında kullanılan bir tâbirdir. Divan edebiyatındaki sevgililer, maçbublar aslında tasavvufî mâhiyetdedir, kasıd bütün güzelliklerin toplandığı Cemâlî Mutlak'dır. Fakat hevâ ehli bundan istifâde ile mecâzî mahbub sevmeyi zerâfet ve irfan icâbı ad edilmişdir. Halk edebiyâtında da bu kabil şâirler ekseriyeti teşkil eder. Hicrî 900 (Milâdî 1494-1495) mahbublara Şah derlerdi (?), isimlerinin sonuna getirilirdi. Ahmed Şah, Ali Şah gibi. Âşıklardan sînesîni gerçekden yırtanlar olduğu gibi göğüslerine dövme usulü ile ahım Şâhım yazdıranlar da bulunurdu, buna da Sîneye Elif Çekdim denilirdi. Şâir Rahmi :

Nâhun'umla âhı şâhım nakşedersem sîneme
Nakşeder mi levhi uşşâka beni Şâsım Ali

beytinde Ali Şah adındaki sevgilisine bu yolda hitab eder» (M. Z. Pakalın).

Nâhun = Tırnak

Sîneye elif çekmek kalenderâne âşıklık yolunda bir nümâyiş; yalın ayak, baş açık, saçlarını kadın saçı gibi bırakmış salmış (Geysûdar) ve bir entâri hırka ile perişân kılıklarla dolaşan «Âşık Derviş» lerin süslerindendi. İçlerinden bâzıları ise başlarını ustura ile kazıtarak başlarını kızgın demirlerle dağlatırlar, onlara da «Aşk Gülleri» derlerdi, yine o dervişlik, âşıklık yolunun başka bir süsü idi. M. Z. Pakalının bu nümâyişi başka vâdîde anlatması garibsenir. Şâir Rahmî ise hurûfîliğe meyli olan bir kimsedir, onun beytindeki «Şâhım Ali» hitâbı, Ali Şah adında bir mahbub şânında olmayub hâtırasına çoşkun aşk ile bağlanılmış Hazreti Ali şânındadır.

Yeniçeriler ile İstanbulun eski yangın tulumbacılarının süslenmesinde dövmelerin geniş yeri olmuşdu (Bakınız : Dövme). Tulumbacıların arasında aşık dervişler gibi sînelerine elif çekdirenler de olmuşdur; aşağıdaki mücevher târih bunun bir misâlini gösteriyor:

Sîneye çekdi elif
Be aşkı Çengi Lâtif
Güher târih musaffâ
«Yangıncı Laz Mustafa»
(1220 M. 1805 - 1806)

Sadâkatli ve muhabbetli arkadaşlığın işâreti olarak sîneye «Elif» harfindan başka dövme veya bir bıçak ucu ile «Lamelif» de yazılırdı, aşağıda ki manzûme de bunun misâlidir :

Şakı sıdk ile telif
Eyledik güzelimle
Nakşeyledim Lâmelif
Sîneme yar eliyle.
Pâ bürehne kalender
Nâri aşkda semender
Sîneme bir Lâmelif
Çekdi şâhım İskender

Okur yazar veyâ ümmî eski şâir kalender âşık dervişlerin bu geleneğini yerini zamanımızda hâneberduş apaşlar haksızlıkları protesto yolunda yüzlerini ve vücudlarını jilet bıçakları ile çenterek bayağı bir şekilde devam ettirmektedirler; ve yaralarla süs olarak övünürler.

SÎNE PERÇEMİ, XIX. Yüzyılın başlarında İstanbulda Cezâyir Kesimi denilen apaş kılık kıyâfeti, pırpırılık modası salgınında bıçkınların garib bir süslenme nümâyişinin adıdır (Bakınız : Cezâyir Kesimi). Göğüsleri kıllı gençler o kılları ustura ile tıraş ederler, ve tam göğüsünün ortasında 8-10 tel kıl bırakırlar, bu kılların her birinin ucuna bir inci geçirib düğümlerler, kıllardan birine de bir mavi nazar boncuğu takarlardı, ve bu nazar boncuklu incili püskülcüğe «Sîne Perçemi» derlerdi. Aynı yola ayak uydurmuş fakat göğüsleri kıllı olmayan veya henüz kıllanmamış olan gençler ise bu sîne perçemlerini göğüslerine yapıştırma, takma olarak asarlar idi.

Alnı akıtmalı sırma kâküllü
Sînesi incili perçem püsküllü
Külâhı çicekli sünbüllü güllü
Cezâyir Kesimli şıkırdım kopuk
İtlikden kinâye vuruyor topuk

(Galatalı Çorbacı)

SİVRİ KÜLÂH, Külâh çeşidlerinin en aşağı tabakadan kimseler tarafından giyileninin adıdır (Bakınız : Külâh).

Yeniçeri yapılmak üzere toplanan Devşirme Oğlanlara, toplandıkları yerlerden kaafileler halinde İstanbula sevkedilirlerken birer sivri külâh giydirilirdi.

Sivil hayatda esnaf çırakları; fırınlarda, hamamlarda çalışan uşaklar, yanaşmalar; bağ bostan yanaşmaları, ırgadları konaklarda seyisler, İspirler, ayvazlar; ve padişah sarayında has ahır efrâdı, deveciler, harbendeler, sakalar, fodula fırıncıları, hassa korularındaki korucular, hassa dalyanlarındaki balıkcılar ve aynı boydan sâir hizmetkârlar sivri külâh giyerler idi.

Sivri külâh, ziller ve türlü türlü tüyler, püsküller ilâve edilerek hokkabaz, soytarı ve

şaklaban takımı için bir serpuş olarak kabul edilmiş idi.

SOBRAMANÎ, «Kaputluk yeşil bir çuhanın adı; Yeniçeri çorbacıları ile sekban bölükbaşıları bu çuhadan yapılmış kaput giyerlerdi; Çuhası, terzi parası ile beraber mîrîden verilir idi» (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri; İ. H. Uzunçarşılı, Kapukulu Ocakları).

SOF, «Yünden ve keçi kılından dokunmuş kumaşın ve bundan yapılan cübbenin adı; (memleketimizde dokunan sofların en makbulü Tiftik Keçisi kılından dokunan Ankara Sofu)». (Kaamûsu Türkî; Büyük Türk Lugatı). «İnce keçi kılından dokunur Şâlî nev'inden bir kumaşdır. İnce Sof, Kalın Sof, Mevceli diye nevîleri olduğu gibi dokundukları yere göre Ankara Sofu, Bağdad Sofu diye de anılırlar. Ankara Sofları eskiden Avrupaya da satılırdı. Sofdan erkeklere kürk kabı, cübbe, kadınlara ferâce yapılırdı. Son zamanlarda ceket de yapılmaktadır» (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Siyah ve beyaz-krem renk üzerine dokunurlar; yüz yıllar boyunca şöhret olmuş Ankara sofculuğu tamamen ölmüş gibidir; Tosya havâlisinde alelâde soflar dokunmaktadır. Yazlık erkek ceketliği olarak güzel bir kumaş olan sof halkın ilgisini, rağbetini de kaybetmişdir. Siyah sof ceketler lokanta ve gazino garsonlarının sırtında görülmektedir.

Sâki duracak zaman değildir
Fevt etmeyelim demi şebâbi
Bir hâlete koy ki beni olsun
Dûşimdeki sof dahi şarâbi.

(Nedim)

*

Görmüşüz çok mutaassıb sofu
Rehn idüb pîri mugaana sofu.

(Enderunlu Fazıl, Hûbannâme)

SORGUÇ. «Başa takılan tuğ, çelenk» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî); «Serpuşların ön tarafına takılan süs nev'inden muhtelif şeyler; beyaz veya siyah tüyden, balıkçıl kuşu tüyünden, mücevherden olurdu. Çelenk ismi de bu mânâda kullanılır. Gelinlerin başlarına takılan süslere de Sorguç denilir. Sorgucun çiçek, armud, yuvarlak, topuz gibi muhtelif şekilleri, altından olanları, kıymetli taşlarla süslenenleri. (murassâ olanları) vardı. Pâdişahların kavuklarına takılanlar (murassâ sorguçlar) idi» (M. Zeki Pakalın; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

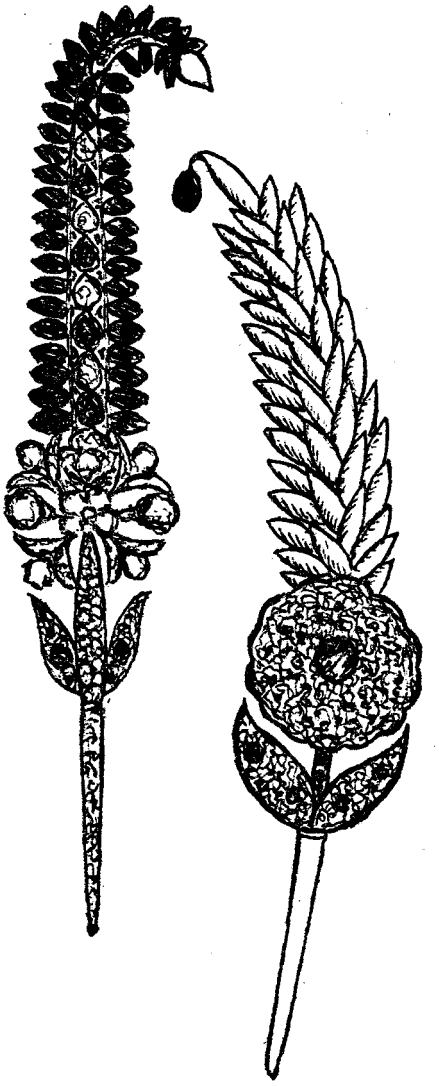

Murassâ Kadın Sorguçları

Topkapusu Sarayı Müzesi hazînesinde, kadın ve erkek sorguçlarından kıymetine baha biçilmez bir koleksiyon vardır; pâdişah sorguçları, taşıdıkları gaayet iri zümrüdler ve yakutlarla göz kamaşdıracak ihtişamdadır.

Büyük yararlıklar gösteren kumandanlara, serdarlara pâdişah tarafından murassâ bir sorguç gönderilmesi, Osmanlı protokolünde en büyük mükâfat idi. Serdar ve sadırâzam Köprülü Mehmed Paşa, Venediklilere karşı yapılan Çanakkale Boğazı deniz muhârebesinde emsalsiz yararlık gösteren Küçük Mehmed adında bir cengâverin başına, kavuğundaki murassâ sorguçu çıkarıp takmışdı.

Birinci Sultan Ahmed, Peygamberimizin, sarayda Hırkai Saadet Dâiresi denilen mübârek emânetler hazinesinde bulunan çıplak ayağının tabanı izi şeklinde murassâ bir sorguç yapdırmış ve üzerine kendi eseri olan şu kıt'ayı yazdırmışdı :

İkinci Sultan Mustafanın başında Sorguç
(R.E. Koçu Arşivi)

Nola tâcım gibi başımda götürsem dâim
Kademi resmini ol Hazreti Şâhi Resulün
Güli gülzârı nübüvvet o kadem sâhibidir
Ahmedâ durma yüzün sür kademine o gülün

Avrupa sınırlarındaki akıncılar arasında da sorguç, pek şatafatlı, pek pitoresk kıyâfetlerini tamamlayan gaayet makbül bir baş ziyneti, süsü idi.

Rumelinin ki güzel yerleridir götürü uc
Takınır başına güzelleri anın sorguc.
(Edirneli Nazmi)

(Uc = Sınır boyu).

*

Gördü mahsus olduğun meydânı istisnâ bana
Şehperin gönderdi sorguç Kaaf'dan Ankaa bana
(Hayâli Bey)

«Zümrüd Ankaa kuşu Kaf Dağından kanadını bana sorguç gönderdi»

SÜNDÜS, «Eski bir nevi ipekli kumaş» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî), «İnce ipek kumaş» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı); bu lugat misal olarak Hâkaanî Mehmed Beyin (XVI. Yüzyıl) dinî edebiyâtımızın şâheserlerinden biri olan «Hilye» sinden şu beyiti alıyor:

Bunu Tahkîk bil ol reşkî sürûş
Oldu havrâ (hûrrâ) gibi sündüs pûş

«Altın veya gümüş tellerle işlemeli ve nakışlı olarak dokunmuş ipek kumaşlardan birinin adı; bunâ «Dîbâyı Münakkaş» da denilirdi. Eskiden çok makbul olan bu kumaşlardan elbise, kaftanlar yapılır, Sündüsî denilirdi» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

SÜNNET TAKKESİ, Sünnet çocuklarına giydirilen takkenin adı; silindir şeklinde ve dört parmak kadar yükseklikde bir başlıkdır; kadınların «Küpkapağı» denilen hotozlarına benzer; târif ettiğimiz şekilde kesilmiş bir mukavvaya ipekli ve mutlakaa beyaz bir kumaş sarılarak yapılır, ve fırdolayı telle işlenerek süslenir, bu

Sünnet Kavuğu telli Şehzâde
(E. Cenkmen'den)

arada tam öne gelen yerine de bâzan bir «Mâşallâh» yazılır. Yakın geçmişde kibar zengin çocuklarının sünnet takkeleri gümüş tel ve incilerle işlenirdi, ve ayrıca mücevherli iğneler, altın nazarlıklarla da süslenirdi.

Bu sünnet takkelerinin ne zaman çıkdığını kesin olarak tesbit edemedik, fakat kuvvetle tahmin ediyoruz ki İkinci Sultan Abdülhamidin zamanında çıkmışdır. Daha önce sünnet çocukları fes, külâh, destarlı kavuklar giymişler ve o serpuşları sünnet mürüvveti şânına türlü türlü süsler, elmaslar ve bu arada gelin telleri ile süslenmişlerdir (Bakınız : Sünnet Teli).

Son zamanlarda da sünnet çocuklarının başında subay kepleri taklidi sünnet serpuşları görülmüşdür, bizce münâsebetsiz, yakışıksız, kötü zevkin çıkardığı bir şeydir.

İstanbulun eski yangın tulumbacılarının âdetlerindendi; her sene semtlerinin üç beş fakir çocuğunu bir meydan düğünü ile sünnet ettirirler, düğün masrafı olarak da kibarlardan, zenginlerden bahşiş toplarlardı; ve bu düğünlerde muhakkak 40-45 yaşlarında sünnetsiz bir kürd hammal bulunur, o da pek şatafatlı nümayiş ile sünnet ettirilir ve pos bıyıkları ile, başında işlemeli takkesi çocukların arasında bir yatağa da o yatırılırdı, takkesine de muhakkak bir nazarlık, bir baş sarmısak ve gaayet iri mavi bir katır boncuğu asılırdı.

SÜNNET TELİ, Eski bir gelenek olarak sünnet çocuklarının giydikleri serpuşlara gelin kız teli gibi tel takılırdı. Serpuşa püskül gibi rabtedilen teller omuz başına, hattâ bel hizâsına kadar düşerdi. Sünnet düğünü için sureti mah-

Takkesi telli İzmitli Sünnet Çocuğu.

susada ve zamanının çocuk modasına göre şık giydirilmiş bir oğlancığa, eğer yüzü de güzel ise pek yaraşırdı. Bu gelenek, tahminimize göre İstanbul ile civârına mahsusdu; İstanbulda bu şirin nümâyiş 1870-1880 arasından bu yana terkedilmişdir, fakat İzmit ile dolaylarında hâlâ devam edegelmektedir. (Bakınız : Sünnet Takkesi).

SÜPÜRGE SORGUÇ, Yeniçeri asker ocağının en büyük kumandanı olan Yeniçeri Ağası ile onun muavini Kulkethüdası Ağanın ve Katar Ağaları denilen ocağın büyük rütbeli ağalarının ve tabur kumandanları olan Çorbacı Ağaların törenlerde, alaylarda serpuşlarına takdıkları büyük, şatafatlı sorguçların adı; şekli süpürgeye benzediği için bu isim verilmişdir.

Yeniçeri Kethüdâsının başında Süpürge Sorguç
(R.E. Koçu Arşivi)

Pâdişahın maiyet kıt'aları efrâdından Peyk'ler de alaylar da süpürge sorguç takarlardı.

SÜRME, «Göz kenarlarına ve kirpiklere sürülen kara boya; gayetle ince mâdenî kara toz arabcası Kûhl; farscası Tûtiyâ. Dilimizde, edebiyatımızda sürmenin arabcası ve farscası da kullanılmışdır» (Türk Lugatı).

Zamanımızın yeni kirpik boyaları, rimeller çıkıncaya kadar, sürmeyi, öncelik ile kadınlarımız yüz yıllar boyunca kullanmışlardır (Bakınız : Sürmedan). «Peygamberimiz sürme çekmişdir, sünneti seniyedir» denilerek yine yüz yıllar boyunca, akçıl kirpiklerde ve kirpikleri dökülmüş gözlerde ihtiyaç için, bunun dışında süslenme kasdı ile yakın bir geçmişe kadar genç ve ihtiyar erkekler de sürme kullanmışdır.

Gür kara kirpikli gözler için «Kudretden Sürmeli» denilirdi.

Güzellerin tasviri için yazılmış şiirlerle, yahud taşlamalarla (hicviyelerle) edebiyatımıza geçmiş isimlerdendir :

Sürmeli gözlü, güzel yüzlü gazâlân ande
Zer kemerli, beli hançerli civânân ande
Bâ husus aradığım servi hirâman ande
Nice akmaya gönül su gibi sâdlâbâde.
(Nedîm)

*

Bir civan kaaşı sarık sarmış efendim bâşına
Sürme çekmiş ıtri şâhîler sürünmüş kaaşına
Şimdi girmiş dahi tahmînimde onbeş yâşına
Gül yanaklı, gülgülî kerrâkeli mor hâreli.
(Nedîm)

*

Gezermiş kasrın etrâfında yer yer tâze mehrûlar
Mukâhhal gözlü şirin sözlü leylî yüzlü âhular
(Nedîm)

(Mukâhhal = Sürmeli)

*

Gözlerine sürme çekmişdir o çeşmi âleler
Göz karardırlar kî nakdi sabrı elden âleler.
(Nikaabî, XVI yüzyıl)

*

Gözünün sürmesi pek taşkın idi
Sürmeli gözler için şaşkın idi.
(Sünbülzâde Vehbi, Şevkengiz)

SÜRMEDAN, «İçine göz sürmesinin konduğu küçük hokkanın adı» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Nârin ve minyatür bir sürâhi şeklinde yapıla gelmişdi; üç parçadan mürekkeb olurdu : 1 — Altda içine sürme konulan hokka; 2 — Bu hokkaya vidalı olarak eklenen sürâhiciğin boyun kısmı; 3 — Yukarda kapak ve kapağa perçinli, sürâhi boynu içinden sürme hokkası dibine kadar inen dümdüz ve ince mâdenî mil.

Ezile ezile yapışkan bir hal alan sürme (kara toz) bu mâdeni mile bulaşır, ve yumulan gözlerde kirpiklere bu mil ile çekilerek sürülürdü.

Altından, gümüşden, elmaslarla murassâ sürmedanlar yapılmışdır, En güzel, en kıymetli örnekleri Topkapusu Sarayı Müzesinde hazine salonunda görülür. Çok şirin bir târihî fıkradır; XVI. Yüzyılda yaşamış ve güzelliği ile tanınmış kadın şâirlerimizden Ayşe Hublâ Hâtun hafif meşreblikle suçlanarak dile düşürülmek istenmişdi, kendisini şu güzel beyitle anlatmış, korunmuşdur :

Rastdır reftârımız mânendi mîli tütiyâ
Biz hezàran dîdei mahmûra girmiş çıkmışız.

Bugünkü dile anlamı yönünden çeviriyoruz :

«Güzeliz ve yolumuz tertemiz, dümdüzdür, bize bakan ve güzelliğimiz karşısında kendinden geçen gözlere sürme mili gibi girer çıkarız».

Ş

ŞAL En güzelleri İranda ve Hindistanda dokunmuş esvablık, omuz ve boyun için atkılık, kuşaklık ve sarıklık kiymetli bir yünlü kumaşın adı.

Farsca olan bu isim dilimizde her çeşid yünlü kumaşlardan ve ipeklilerden yahud yün örgülerden yapılır bütün boyun ve omuz atkılarına da isim olmuşdur, onlara da aslında atkı, eşarp (écharpe), kaşkol (Cache-col) denilecek yerde şal denilir; şal adını taşıyan kumaşla ayırd etmek lâzımdır.

İran şalları memleketimizde «Acem Şalı» ismi ile, Hind şalları da «Hind Şalı» yahud dokundukları yerlere nisbetle «Keşmir Şalı», «Lâhor Şalı» isimleri ile anılmışlardır.

Şal, bizim tiftik keçilerimiz gibi Keşmir Keçisi denilen bir cins keçinin çok makbul yünü ile dokunmuş ve çubuklar arasında resmedilmiş çiçek motifleri ile ve bilhassa bâdem şekilli motifleri ile kendine mahsus güzellikde bir yünlü kumaşdır. İpek karışdırılarak dokunmuşları da vardır.

Çubuklarının incelik ve kalınlığına, hâkim renklerine, bâdem şekilli çiçek motiflerinin kompozisyonlarına göre de şallar halkımız tarafından verilmiş «Anberser», «Göbekli», «Rizâî», «Potalı», «Vâlide Şalı» ve bunlara benzer isimlerle anılmış, aranmışdır.

Antikacı Nureddin Rüşdi Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» isimli eserinde Şal maddesinde şunları yazıyor :

«... Şalın en ince ve en güzelleri Lâhorda, Keşmirde, ve derece derece Kirmanda, Horasanda, (Trabulusşamda). ve (memleketimizde) Güründe dokunur. Bunlar dörder arşın boyunda iki endâze eninde top olarak yapılır. Şalların, iki beyaz ve bir vişne renkli çizgilisi ve çizgileri içerisinde güzel çiçekler yapılmış olanları makbuldür. Şaldan boy hırkaları, kuşak yapılır. İstanbulda boyun atkısı olarak kullanılır. Ortası siyah şallardan da tabut örtüsü, türbe örtüsü olur. Vaktiyle şallar 300 florine satılırken Birinci Cihan harbi içinde fiyatları düşmüş, kâğıd para ile kıymetli bir şalın 600 liraya satıldığı görülmüşdür. Zamanımızda ise (1939) şallar 100 liraya bile müşteri bulamamaktadır (?). Nebâtî boyalarla boyanmış şalların renkleri asırlar boyunca solmaz, ve iyi bakılırsa kumaş olarak da eskimez. Dilimizde Şalım olsun malım olsun sözü, Türklerin şala karşı sevgisini ve şala verdikleri kıymeti gösterir. Diğerlerine nisbetle kalınca olan Kirman şalları elbiselik ve örtülükdü. Trabulus şalları da Anadoluda kuşak olarak kullanılır. Güründe düz şallar dokunur ve esvab yapılır. Lâhor Şallarının o kadar inceleri vardır ki dört arşınlık bir top şal, katlanarak cebe konulabilir...» (N. R. Büngül).

Güzellerin tasviri yolunda yazılmış şiirlerle Şal, edebiyatımıza girmiş kumaş isimlerinden :

Bak Rizâyî şâline âşıkın vay hâline
Benzeyor gül dâline kaddi mevzun ince bel.
(Enderunlu Vâsıf)

*

O gül endâm bir al şâle bürünsün yürüsün
Ucu gönlüm gibi ardınca sürünsün yürüsün.
(Enderunlu Vâsıf)

4-5 arşınlık toplar hâlinde dokunmuş olan şallar, zamanımızın kupon kumaşlarına benzer, dâima top olarak satılmışdır, ve esvab olarak şaldan ancak bir boy hırkası yapılabilmişdir; ve şal hırkalar makbul üstlüklerden olmuşdur.

Kuşak olarak hem erkek hem kadınlar tarafından kulanılmışdır. Memleketimizde, İstanbul da dahil, çok yaygın bir gelenek olarak gelin kızların beline babaları, eğer yoksa erkek kardeşi veya en yakın erkek akrâbası bir şal bağlardı. Şalın tabut örtüsü olarak kullanıldığını da hatırlatan aşağıdaki beyit, ge-

linlik çağında ölen kız kardeşi için çağdaş şâirlerimizden Tahir Olgun (Tâhirülmevlevî) Beyindir :

Bekliyorken ben sana şal bağlamak hengâmını,
Bağladım amma, zavallı kardeşim, tâbûtuna!

Yine eski bir gelenek olarak sünnet çocuklarına da bir şal hamaylı bağlanırdı (Bakınız : Hamaylı)

Şal, yüz yıllar boyunca her tabaka halk tarafından çok rağbet görmüşdür.

XVIII, Yüzyıl sonları ile XIX yüzyılın başında, yeniçeriliğin son devrinde, İstanbulda bele ve başa birer şal sarmak bir moda olmuşdu; bilhassa delikanlılar bu modaya öylesine kapılmışlar idi ki, yalın ayak baldırı çıplak donpaça dolaşır pırpırı şehbazlar bile, en ağır, en büyük fedâkârlıkları göze alarak bellerine ve başlarına şal tedârik etmişlerdi. Yine o devirde bir apaş tuvaleti modası olan Cezâyir Kesiminde (Bakınız : Cezâyir Kesimi) Şal o bıçkınların alâmeti fârikaları süslerindendi. O devirde yaşamış kalender şâirlerden Enderunlu Vâsıfın aşağıdaki şarkısı o ahvâlin akislerindendir :

Zülfün düşer kaş üstüne
Geh çeşmi ayyaş üstüne
Neyse recân baş üstüne
Tek sen beyim yâr ol bana.
Yolunda ey nevres nihal
Olsun fedâ mecmû! mal
Bir şal nedir çift ile al
Tek sen beyim yâr ol bana.

Kalyoncular, yelkenli gemiler devrinin bahriye askeri kadimdenberi başlarına şal sara gelmişlerdi; Cezâyir Kesimli bıçkınlar da onlara taklid ile başlarına şal sarmışlardı. İkinci Sultan Mahmud 1811 yılında kalyoncular-dan başkasının başına şal sarmasını yasak etti; ve bir gün tebdili kıyâfet ile dolaşır iken İstanbul Balıkpazarında 19-20 yaşlarında, son derecede yakışıklı, Cezâyir Kesimli yalın ayak baldırı çıplak ve başında 1000 kuruşluk bir şal ile bir delikanlıya rastladı; pâdişahın yanındaki tebdil hasekileri oğlanı yakaladı, başından şalını alıp kılıçla lime lime doğradılar, ve pâdişah delikanlının hemen oracıkda başının vurulmasını emretti. Fakat o anda vak'a yerinde birikmiş olan halkın arasından onbeş yirmi kadar kadın fırladı, hepsi eli bayraklı, fettan, dilbaz mahalle karısı idi, pâdişahın etrâfını sardılar, feryadları gök yüzünü tuttu, kimi ferâcesini yaşmağını yırtar paralar, kimi de pâdişahın ellerine sarılır, ayaklarına kapandılar; — Şu oğlanın cürmünü af et !.. bu gece yeni güvey girecek, genclik, heves etmiş, sarmış !... diye yalvardılar. Kadınların biri de oğlanı alıp getirdi; pâdişâhın ayaklarını öptürttü, ve böylece Cezâyir Kesimli bıçkın gazablı pâdişahın pençesinden kurtardılar. Sonra öğrenildi ki baldırıçıplaklığa özenenen ve yasak dinlemeyip başına şal saran delikanlı İstanbulun namlı zenginlerinden Galatada haladcılar kâhyasının oğlu idi, ve kurtarıcısı kadınların hiç birini tanımıyordu.

Trabulus Şalları Anadoluda kuşaklık olarak pek makbuldü; Aydın ve havâlisi efelerinin kişizâde olanları, belden koltuk altlarına kadar iki üç Trabulus Şalı Kuşak sararlardı, «Efe Kuşağı» yahud «Efe tarzı kuşak sarma» denilirdi (Trabulus Kuşak).

Şal taklidi dokunmuş kumaşlara «Şalâki» bunların arasında Lâhor Şalları taklidlerine de «Lâhorâki» denilir (Bakınız : Şalâki; Lâhoraki). Şal gibi Keşmir Keçisi yününden dokunmuş fakat süs motifleri şala benzemeyen ince ve kıymetli bir yünlü kumaş da «Şâlî» adını taşımışdır (Bakınız : Şâlî).

ŞALÂKİ, Şal taklidi kumaşlara verilmiş isimdir; Şal kelimesine rumca bir takı ile yapılmış isimdir «Şalcık» anlamına gelir; bu kumaşlardan kadın entârisi, hırkası yapılırdı; yorgan yüzü olarak da kullanılırdı ve yorgan yüzü olarak çok makbul bir kumaş idi (Bakınız : Şal; Lâhorâki).

ŞÂLÎ, Şal gibi Keşmir Keçisi yününden dokunmuş ince ve makbul bir yünlü kumaşın adı; çiçeklilerinde, çiçek motifleri arasına atılmış ve Şa-

lın hususiyetini teşkil eden çubuklar bulunmazdı (Bakınız : Şal), düz renklileri de olurdu; ve uzun toplar hâlinde dokunurdu, şal gibi top olarak değil, arşın ile satılırdı; erkek ve kadın için hırka yüzü, entâri, şalvar, mintan olurdu.

Ey şehi hûbânın eyle ol kaddi mevzûne sen
Rengi gülden câme bûyi yâsemenden pîrehen
Servsin sâna Yeşil Şâlî gerekdir nîmten
Bağa gel ey gül beden gül ey gonca dihen.
(Nedim)

Ankarada tiftik keçisi yününden dokunan yünlü kumaşlara da Ankara Şâlîsi denilir! Şâlînin seyrekce dokunmuşu «Kaba Şâlî» adını alır, en makbul bayraklık kumaşdır.

ŞALVAR, «Hem erkeklerin hem kadınların giydiği bol ağlı geniş üst donu; erkek şalvarları ekseriyâ yünlü kumaşdan, kadın şalvarları da bâzan ipekli kumaşdan olurdu» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Erkek şalvarı memleketimizde, pantalon yayılıncaya kadar, poturun ve çakşırın yanı sıra yüz yıllar boyunca her tabakadan kimseler tarafından giyilmişdir; (Bakınız : Çakşır; Potur) üste çekildikden sonra bele uçkurla bağlanırdı. Bacakları gayet bol, paçaları ayak bilekleri üstüne kadar iner, paça ağzı, ayağın çok rahat geçeceği kadar, birden daralırdı. Ceb ağızları, paça kenarları bâzan şeridlerle, gaytanlarla süslenirdi; bu süslerde sırma şeridler de kullanılır idi.

İç donu uçkurlarından ayırd etmek için iç donu uçkurlarından daha geniş olan şalvar uçkurlarına «Şalvarbend» denilirdi; şalvarbendlerin iki ucu, ki bir karış eninde olanları vardı, altın ve gümüş teller, renk ipeklerle işlenirdi; erkeklerin süs eşyâları arasına girmiş çevreler ve destimaller gibi çok çok bu işlemeler, şalvarbend, uçkurluk ağzında düğümlenip bağlandıktan sonra, bâzı yosma kesim gençler tarafından bele sarılan kuşağın altından şalvar önüne bir süs olarak sarkıtılırdı (Bakınız : Yosma Kıyâfet).

Cami şadırvanında abdest alan Şalvarlı Delikanlı
(R.E. Koçu Arşivi)

Kadın şalvarları, giyecek olanın tabakasına göre, en ağır ipekli ve işlemeli kumaşlardan en âdi, harcı âlem pamuklu bezlere kadar her kumaşdan kesilirdi. Erkek şalvarları ise cins cins yünlü kumaşlardan çuhalardan, kazmirlerden, şâlîlerden, bâzan aşırı süslü gençler için de atlasdan kesilirdi. Her renkde kumaşdan şalvar yapılmışdır; Enderunlu Vâsıf iki şarkısının zamanın delikanlılarının «Ayva gülü», ve «Tenzûyi = nefti» renginde şalvar giydiklerini kaydediyor :

Sana ayvâ gülü şalvar
Yaraşır ey güli bî har

Var ise istek
Bir kaç kadeh çek
Açmış seni pek
Tenzîyî şalvar.

Yine Enderunlu Vâsıf mahalle karısının sürtük kızını koca bulma kaygusu ile kadınlar hamamına gönderir ve anasını şöyle konuşdurur :

Kirlen güle güle kadınım haydi yun arın
Hanım kadının oğlu yüzük gönderir yarın
Tak elmasım cevâhirini giy de şalvarın
Hamd olsun işte silsilemiz pâk yedi karın
Olma sokak süpürgesi ,hanım hanımcık ol!.

Şâir Sâbit, bir kadın ağzından yosma genç kıza tam aykırı hitâb eder :

Şalvarlı Yeniçeri
(R.E. Koçu Arşivi)

(Şalvarlı Yeniçeri
(R.E. Koçu Arşivi)

İçi canfesli ne renk kestirelim ferâce
Şalvar, anteri bir örnek yapalım âlâce
Yürüyüp gezmelidir zevk dediğin dünyâce
Neme lâzım kocaya varma kızım taş başına

Geçen asrın ilk yarısında beyzâdelerden ahır uşakları ispir ve seyislere varana kadar İstanbul gençleri arasında «İtlikden kinâye» ağları yerde sürünür bir şalvar modası çıkmış idi, müverrih Cevdet Paşa : «... hızlıca yürümek veya koşmak icab etse, şalvarlarının ağını tutub kaldırırlar ve sünnet çocukları gibi bacaklarını açarak bir kepâze şekilde giderlerdi» diyor. Beşiktaşlı Gedâînin aşağıdaki manzûmede tasvir ettiği genç bu modaya uymuş delikanlılardandır :

.....
Parlak kunduranın yüzüne basar
Zelzeleye verir âlemi sarsar
Salladıkca şalvarının ağını.

ŞAM HIRKASI, Yakın geçmişe kadar eski giyimde bir erkek hırkasının adıdır; husûsiyeti kollarının bol, yaka kesimin açık ve eteğinin diz kapağına kadar inmesiydi; mahalle kahvelerine ve hatta çarşıya pazara gecelik entârileri ile gidilebilen devirde gecelik entârisi üstüne mutlaka bir Şam Hırkası alınırdı; kışın da hırka üstüne bir de kürk giyilirdi. Adını tercihen Şam ipekli-pamuklularından yapıldığı için almışdı. M. Z. Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde şunları yazıyor : «...astarı ile yüzü arasındaki pamuğu gaayet ince çizgiler hâsıl edecek sûret de elde iğne ile dikilen bir hırkadır; bu erkek hırkası çoklukla sarı renkli kumaşlardan yapılırdı».

ŞAYAK, «Dokunması verev ve dimi sûretinde ince ve kabaca çuha; yerli şayak, İngiliz şayağı» (Kaamûsu Türkî). «İplikleri verev olarak dokunan dimi nev'inden bir yün kumaş; çuhaya nisbetle kaba olmakla beraber daha sıcak tuttuğu ve ucuza da bulunduğu için iş güç sâhibleri tarafından giyim eşyası yapılır» (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Yakın geçmişe kadar memleketimizde İngiliz şayakları çok makbul idi. Tekstil sanâyiimizin gelişmesi üzerine Türkiyede en güzel şayaklar dokunmaya başlamışdır.

Benim sevdiceğim şöyle mestâne
Altı kaval yârin üstü seşhâne.
Yarım pabuç ile hem yalın ayak
Sürter de giydiği pantolu şayak.
Top kâküle konmuş fesde yok püskül
Takar setresinin yakasına gül.
(Eskizagralı Tahsin)

ŞEBKÜLÂH, M. Zeki Pakalın Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri isimli eserinde : «Kavuk altına giyilen külâh ve takke adıdır; gece külâhı demekdir» diyor. Gecelik takkeye, arakiyeye yakışdırma olarak belki şebkülâh denilebilir; fakat M. Z. Pakalının «Kavuk altına giyilen külâh» demesi hatâdır, kavuk altına aslaa külâh giyilmez.

Şebkülâh siyah keçeden yapılmış bir külâhın adıdır, gece anlamına olan «şeb» adı, külâhın siyah (kara) renginden gelir; kara külâhlı bir esmer güzeli nevcivanın tasviri yolundaki şu beyit XVÎ. Yüzyıl şâirlerinden Ferdî'nindir :

Benim mâhi siyehçerdem giyer bir şebkülâh eğri
Anınçün bâşım üstünde olur dûdi siyah eğri.

Bu ismin, «Şibih Külâh» (Külâha benzer) terkibinin halk ağzında bozulmuş bir şekli olması da muhtemeldir; Evliya Çelebi Yeniçeri yapılmak üzere Rumelinden devşirilmiş oğlanların kafileler hâlinde önce Edirne ve oradan İstanbula sevklerinden bahsederken : «..başlarına kırmızı keçeden Karagöz Şebkülâhı gibi külâhlar giydirib İstanbula getirirler» diyor ki büyük yazarın kullandığı şebkülâh isminden Şibih Külâh anlamı çıkar.

ŞEMLE, Arabca bir isimdir, örtü anlamındadır; eskiden bizde büyük baş örtülerine verilmiş isimdi, hem kadınlar kullanır, hem de erkekler sarık yerine başlarına sararlardı; peştemal yerine beline sarınanlar da olurdu.

Kimi seyis kimisidir akkâm
Sarınub şemle bürünmüş ihrâm
(Sübülzâde Vehbi)

Şemlenin düz siyah renkleri, Osmanlı Sarayında eski bir gelenek olarak mâtem alâmeti. Bir pâdişah öldüğü zaman, harem de dahil, bütün saray halkı başlarına birer kara şemle atarlardı, devlet erkânı da pâdişahların cenâzelerine, kavuk ve dülbendlerinin üstünde birer kara şemle ile gelirlerdi. Üç gün süren mâtemden sonra başlardaki kara şemleler yeni pâdişahın emriyle çıkarılırdı.

ŞEMSİYE, «Güneşin hararetinden korunmada ve yağmur altında da ıslanmamak için kullanılan el çadırı» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). Adı Arabca güneş karşılığı «Şems» adından gelir; yağmurda açılanlara yine Arabca yağ-

mur karşılığı »Matar» adına nisbetle «Matariye» diyenler olmuş ise bu isim dilimizde yerleşememişdir. Hem erkekler hem kadınlar tarafından kullanılır. Zamanımızda memleketimizde erkekler artık güneşe karşı şemsiye kullanmıyor, yakıcı güneş altında şemsiye açan yalnız kadınlardır. Yakın geçmişde güneşlik erkek şemsiyeleri beyaz, erkek yağmur şemsiyeleri de halâ dâima siyah kumaşdan yapılır. Kadın şemsiyeleri de eskiden de zamanımızda da türlü renkli, hatta çiçekli kumaşlardan yapıla gelmektedir.

Güzel bir şemsiye, aynı zamanda, erkekde baston gibi, erkeğin ve kadının elde taşıdıkları bir süs eşyasıdır, hele kadınlarda zarif bir sokak tuvaletini tamamlar.

Erkek şemsiyelerinde aranan meziyet, su sızdırmaz ipekli kumaşının inceliği ve sağlamlığı tümünün hafifliğidir ve saplarının zarif olmasıdır. En makbulleri Bambudan, kiraz ağacından, gül ağacından yapılan erkek şemsiyeleri sapları bazan, üzerine sâhibinin markası yazılmak için bir altın bilezik ile de bezenir. Yakın geçmişe kadar altın kaplama, gümüş savatlı, hattâ murassâ saplı, sapları elmasla, kıymetli taşlarla donatılmış erkek şemsiyeleri yapılmışdır. İkinci Sultan Mahmudun böyle murassâ saplı gaayetle kıymetli bir şemsiyesi, bu pâdişahın vapurla bir Gelibolu seyahatında Silivri açıklarında denize düşürülmüşdü. XIX. Yüz yıl başlarında kibar İstanbul delikanlıları arasında sapları elmaslı ve kenarları sırma saçaklı şemsiyeler kullanma pek moda idi; öyle ki bu delikanlılardan Cezâyir Kesimi denilen bir apaş, modasına kapılmış olanlar bile, yalın ayak, baldırı çıplak dolaşırlar, fakat süslü ve kıymetli şemsiyelerini açmayı da ihmal etmezlerdi (Bakınız : Cezâyir Kesimi). Zamanımızın gencleri ise yağmur altında bile şemsiye kullanmıyor, erkek şemsiyesi, kesin olmamakla berâber, âdetâ yaşlılık alâmeti olmuşdur denilebilir.

Kadın şemsiyeleri, yakın geçmişde pek zengin, pek zarif dantelâlar ile süslenir, dâima uzun ve ince olan sapları da altınlı, gümüşlü, taşlı tezyinat taşıdıkdan başka kordelâdan fiyongalarla süslenirdi.

Bir ara kısacık saplı, hattâ sapları kırılıp bükülüp küçücük bir kılıf-torbacık içine giren kadın şemsiyeleri moda oldu. Son yıllar içinde kadın şemsiye modasında saplar yine uzamışdır, ve şemsiye alır iken kumaşının desenleri ile beraber sapının şekli, sâhibesinin zevk ve zerâfetinin bir mîyârı olmuşdur.

Kadının örtü altında bulunduğu ve erkeğin kadına kolay yaklaşamadığı konuşamadığı devirlerde, bilhassa yakın geçmişde şemsiyeler, yollarda mesîrelerde anlaşma işaretlerine vâsıta olmuşdur; eski muhabbet âleminde «çapkınlık işâretleri» diye hattâ **yazılı risâleler** hâlinde tertiplenen, elden ele dağılan, satılan genç kızlar, kadınlar, delikanlılar ve çapkın evli erkekler tarafından ezberlenen bu işâretlerden şemsiyelerin mârifetleri şunlar olmuşdur :

Bir kız şemsiyesini kapayıp da sapı üstüne dayanırsa: «Aşkın uğrunda verem oldum, senin için öiüyorum» demektir.

Aynı vaziyetde,, ,sol ayağının üstünde mâil, çaprast vâri durursa bir kat daha dostluğa alâmettir.

Bir mesirede kadın şemsiyesini açarak soldan sağa doğru fırıldak gibi çevirirse «Gidelim, tenhâ bir köşe bulup konuşalım» demekdir. Gidilecek yönü eliyle gösterir. Bu işâreti erkek de kadına verebilir.

Eğer kadın erkeği gördüğünde şemsiyesini açar ve kaparsa «Bu gece gel» demektir; eğer açık da yukarı kaldırırsa «Yarın akşam gel» demekdir.

Erkek kadına yaklaşmadan bulunduğu tarafa şemsiyesini eğerse: «lüzûmun yok» demektir.

Eğer kız şemsiyesini devamlı elinde tutar ve arada bir iki tarafına sallarsa: «Cemâlimi, yüzümü gör de cevâbını ver» demektir.

Kız şemsiyesini bir tarafa eğer ve o tarafa bir kâğıt parçası atarsa: «Seni beğendim, mektuplaşalım» demekdir, bir taş parçası atarsa: «Peşimde dolaşma, def ol» demekdir .

Eğer kız devamlı olarak şemsiyesinin sapındaki kordelâ ile oynarsa: «Peşimde dolaşmayın, bağlıyım, nişanlı - nikâhlıyım» demektir.

ŞEŞTÂRÎ, «Yollu kumaşlardan birinin adıdır. Hindde, Şamda ve daha başka yerlerde yapılan ve her rengi bulunan bu kumaşdan erkek üst

gömlekleri, entârileri yapılırdı» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

ŞUBARA, ŞOBARA, «Kelimenin aslı ıslavcadır; çuhadan yuvarlak tepeli ve dilimli bir serpuşun, baş kisvesinin adı» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). «Polonezce isim; tepesi müdevver, dilimli çuha kalpak» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı).

1808 de Alemdar Mustafa Paşanın çok kısa sürmüş olan sadırâzamlığı zamanında Sekbânı Cedid adı ile kurulan yeni tâlimli asker kıt'aları efradının başlarına giydirilmiştir. Daha önce Üçüncü Sultan Selim Nizamı Cedid Neferlerinin başlarına Bostancı Baratası giydirmişti. Bu sefer şubaranın asker serpuşu olarak kabulü, hem Nizamı Cedidin ihya edildiği fikrini vermemek hem de sekbanları yeniçeriden ayırt etmek içindi.

Sekbânı Cedid
Çavuş Şubarası

Sırtında bluz-ceket, bacaklarında Sıkma ve ayaklarında mest-potin ile başı Şubaralı Sekbânı Cedid Neferi (1808)

Müverrih Şânîzâde Atâullah Efendi şunları yazıyor: «Sekbanların başlarına Rumeli halkına mahsus şeşpare (Altı parça) dan bozma Şubara denilen altı yedi sekiz dilimli kalpak giyilirdi....» Cevdet Paşa da o devir de İstanbulda her tabakadan halkın arasında salgın halindeki süslenme merakından bahsederek Sekbanlar ve şubaraları için şunları kaydediyor: «... Sekbanların maaşları dolgundu, sekban neferleri ve zâbitlerinden bazıları da şubara dedikleri kalpaklarını altın tel ile dokunmuş âlâ şeridlerle süslediler ve şubaralarının tepelerine düğmeden büyük Hürnüz incileri takdılar, bunun ile de yetinmiyerek binbeşyüz kuruşluk, şallar sardılar....»

T

TAC, « - Hükümdarların başlarına giydikleri mu rassâ şey ki taht ile beraber hükümdarlık alâ metidir; 2 — Şehlerin dervişlerin serpuşu; 3 — Gelinlerin başına konulan elmaslı ziynet» (Şemseddin Sâmi; kaamûsu Türkî) Şeh ve derviş tacları (külâhları) keçeden yapılırdı; giyenlerin mensub oldukları tarikatın alâmeti farikaları olarak uzunluk, kısalık yayvanlık sivrilik ve her biri ayrı manada dilimler ile ayırd edilirlerdi üzerlerine sarılan sarıklar da hem renkleri ile. (Beyaz, kara, yaşil, kırmızı) hem de sarılış tarzı ile ayrı ayrı idi, dâimâ sırta giyilen hırka ile başta taşınırdı.

Hırka vü tâc ile zâhid kerem et sikleti ko
Âdeme cübbevü destar keramet mi verir
(Şeyhülislâm Yahyâ)

*

Tâcü kabâ'yı terk idüb uryan olayım bir zaman
Gurbetde seyran eyleyüb mihman olayım bir zaman
Keh düşüben kâhi durub keh gülüben kâh aglayub
Keh kan yudub serhoş olub sekran olayım bir zaman
(Sultan Korkud)

TAFTA, (Tafte, âzerî-fârisî isim, ipekli bir kumaş adı; Fransızcaya Taffetas (okunuşu Tafta) şeklinde geçmişdir, ince ipekli kumaş» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı). Dilimizde fransızca söylenişi ile Tafta denilir. Yazlık esvab, ferâce, çarşaf yapılırdı.

Ferâcesi yosmanın
Yanar dönerli tafta
Dâvet etsem gelir mi
Mesireye bu hafta
Naz etme de güzelim aman yosma güzelim
Kumru gibi koklaşıp tenhâlarda gezelim
(Türkü)

*

Tafta tafta biz geliyoruz bu hafta
İneğimiz doğurdu, adı olsun Fatma
(Çocuk oyunu türküsü)

TAKKE, «Kavuk, külâh, fes gibi her hangi bir serpuş altına giyilen ve başın terini emerek serpuşun kirlenmesini önleyen ince bezden yapılmış hafif baş kabının adı; adı arabca kemer ve kubbe anlamında Tâk isminden gelir, asıl yazılışı ve okunuşu da «Tâkiye» dir, fakat dilimizde Takke denile gelmişdir» (Kaamûsu Türki).

Eski erkek başı tuvaletinde uzun saç bırakılmadığı, hatta pek çok kimsenin başını ustura ile kazıtdığı devirlerde, başın üşümemesi için takke erkekler için bir ev içi serpuşu olmuş, gece yatağa yatılır iken de başdan çıkarılmamışdır.

Takkelere gaayetle ince bir tabaka da pamuk konulurdu. Evde ve yatakda giyilen takkeler, serpuş altına terlik olarak giyilen ve «Terlik», «Arakçin» isimleri ile de anılan takkelerden daha kalınca olur, «Gecelik Takkesi» diye anılırdı (Bakınız : Terlik; Arakçin).

Zamanımızda sünnet çocuklarının serpuşlar, aşçıların Avrupâî bez serpuşları da «Sünnet Takkesi», Aşcı Takkesi» adını taşır. Sofu meşreb kimseler de ya şapkalarının, kasketlerinin altında, yahud ceblerinde namaz kılar iken şapka çıkardıklarında başları açık kalmamak için birer takke taşırlar.

Başı kel olanların kullandıkları takkeye de «Kel Takkesi» denir, öbür takkelerden farkı ensede saç bitimi yerinden kaş üstüne kadar geçen, ve bu arada şakakları da örten bir takke oluşudur; bir kimsenin ayıbının meydana çıkması anlamında «Takke düşdü, kel açıldı» deyimi buradan gelir.

Aşağıdaki kıt'a, âyinden yorgun ve terlemiş olarak çıkmış genç bir Sünbülî dervişinin tavsiridir :

Tâbi devranden görün ol sünbülü dildârını
Terlemiş, ruhsârını yer yer gülistan eylemiş
Zülfi sünbül bûyini dökmüş perişan dûşine
Takkeyi nemnâkini bir sünbülistan eylemiş..
(Tâhirül - Mevlevî)

TAKUNYA, «Alçak nalın» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı). Nalın gibi, odundan oyulmuş ve üstüne sâdece ayağı tutacak köseleden bir tasma çakılmış basit bir ayakkabıdır, fakat nalından farklıcadır, ve farkı da yalnız ondan alçak oluşu değildir (Bakınız : Nalın); takunyanın, 3-4 parmak yüksekliğinde, tıbkı kundura ökçesi gibi bir ökçesi vardır, ve taban kısmı da içi dolu bir kaşık şekline benzer.

Evlerde zemini taş döşeli mutfaklarda ve bağçeye çıkarken giyilir; alaturka ayak yollarına da bazan nalın yerine takunya konulurdu.

Büyük şehirlerde bilhassa İstanbulda kadın, erkek ve çocuk avam tarafından sokakda da giyilmişdir. Mahalle karıları, kızları sokakda, takunyalarına kıvrak bir tıkırtı verdirterek dolaşırlardı. Çeşmelerden su almaya, hemen istisnâsız takunya ile ve takunyayı çıplak ayakla giyerek gidilirdi. Aşağıdaki terennüm suyu kesilmiş harab bir İstanbul Çeşmesi şânındadır :

Ellerinde
Parıl parıl kalaylı bakır güğümler
Ve parıl parıl çıplak ayaklarında
Sesli takunyaları;
Yüzlerine hayran bakdığım
Avuçlarına dudaklarına
Şarıl şarıl akdığım güzellerim nerede?
Niçin kesdiler suyumu?
Kim çaldı pirinç lülemi?
Ne zaman, nasıl gömüldüm topraklara
Okunmuyor alnımın altın yazısı
«Ve sakaahüm Rabbihüm şerâben tahûra...»

Yakın geçmişe kadar çarşılarda dükkânlar sokak yüzünden dâima yüksekce yapılır, dükkâna bir iki basamak merdivenle çıkılırdı; bütün esnaf çırakları her sabah dükkâna gelince papuçlarını, ve hattâ var ise çorablarını çıkarırlar, dükkân içinde yalın ayak hizmet eder, sokağa çıkmak gerekdikde ayaklarına takunya giyerlerdi.

Eski sibyan mekteblerine (ilk okullarına) dar gelirli âilelerin çocukları takunyalarla giderlerdi.

Zamanımızda gemi ateşcileri, fırın uşakları don paça, yalın ayak, ve ayaklarında takunya bulunarak çalışır.

Câmilerimizde, abdest alacak kimseler için yeteri kadar takunya bulunur.

Takunyacılıkda, son zamanlarda hasis bir kazanç kaygusu ile köse tasmalar yerine hurda otomobil ve kamyon dış lâstiklerinden kesilmiş tasmalar konmaya başlanmışdır; çirkin düşmüş yenilikdir.

TANDIR BAŞ, Yakın geçmişe kadar Orta Anadolu da ve doğu vilâyetlerimizde bir kadın baş tuvaletinin adıdır; başa giyilen gaayet büyük geniş tablalı bir kadın fesinin üstüne şal sarılır, ve çok heybetli bir şekil alan bu serpuşun üstüne işlemeli bir vala atılarak üst tarafından bir kuşakla boğularak bağlanır ve valanın iki uçu, yüzün iki kenarında, başdan omuzlara sarkıtılırdı.

Tandırbaşlı Ankaralı kadın
(Kıyâfeti Osmaniye Albümünden)

TARPUŞ, «Başa giyilen şeylere verilmiş farsca «Serpuş» un Türk ağzı ile söylenişi; baş kisvesi, fes, takke» (Şemşeddin Sâmi, Kaamûsu Türkî), M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde : «...püsküllü, kırmızı, fese benzeyen bu başlığı kadınlar gibi erkekler de giyerdi» diyor.

Tarbuş da denilir. kırmızı yünden örgü külâhlara verilmiş bir isimdir; püskül takanlar da olurdu. Sâdece kadınlar giyerdi; Haşmet (XVIII. Yüzyıl) bir erkek başına hivic yolunda giydiriyor :

Cübbe vü tarbuşunu vâlide merhûmenizin
Giyüb ol heykeli bedçehre ile misli şebek..

diyor. Enderunlu Vâsıf da bir mahalle karısını sürtük kızına karşı şöyle konuşduruyor :

Pullar dizüb ibrişim ile tarfı tarpuşa
İp takma sakın ipsiz edebsiz sarhoşa
Yan çiz koparma destimalin ellerin boşa
Başın tutar yeter yorulursun koşa koşa
Olma sokak süpürgesi, hanım hanımcık ol

TAS, YANGIN TULUMBACISI TASI XVIII. Yüzyılda Üçüncü Sultan Ahmed zamanında Lâle Devri adı verilen Nevşehirli Damad İbrahim Paşanın sadırâzamlığında (1717-1730) Yeniçeri Asker Ocağına bağlı olarak ilk yangın tulumbacıları teşkilâtı kurulduğunda, Acemioğlan Ocağından seçilen tulumbacılara yangına giderken giydirilen bakır serpuşların, başlıkların adı, tıbkı bir çorba tasına benzediği için bu isim verilmişdir. Tasların ön tarafında tulumbacı neferinin tulumbacı ocağındaki kayıd numarası yazılırdı, başa geçirildikden sonra çene altından dolaşan bir bağcıkla bağlanırdı (Bakınız : Tulumbacı Kıyâfeti).

Yeniçeri yangın tulumbacıları sâir zamanlarda başlarına kalafat giyerler, yahud tasları ellerinde başı açık dolaşırlardı; aşağıdaki hiciv yollu beyit Sürûri'nindir :

Dal kelle, tası destinde tulumbacı iken
Ki kelle kirlihanım kaşkaval olmuş sana

(Kirli hanım = bir peynir adı; kaşkaval = kaşar peyniri)

Başı Taslı Yeniçeri Tulumbacısı

Tulumbacı tasları zamanımız itfâiye efrâdının giydiği miğferlerin ibtidâî şeklidir. Yeniçeri ocağı kaldırıldıkdan sonra mahalle tulumbacılığı teşkilâtı kuruldu, Yeniçerilik hâtırasını yaşatmamak için de mahalle tulumbacıları başlarına keçe külâh giydiler.

TATAR DOLAMASI, «Eskiden (mektub, nâme ulaklığı) vazifesini gören ve Tatar denilen memurların giydikleri (dolamanın) adı» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri). (Bakınız : Dolama).

TATAR KALPAĞI, «Eskiden (mektub, nâme ulaklığı) vazifesini gören ve Tatar denilen memurların başlıklarına verilen isimdir. Siyah kuzu derisinden tepesi sarı (çuha) uzunca bir kalpakdı. Vezir tatarları ağasının kalpağının

tepesi yeşildi» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri)

TAYLASAN, Tarîkat şeyhlerin ve sofuların başlarına sardıkları sarıkların sarık kıvrımları arasından aşağı sarkıtdıkları sarık ucunun adı. M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Taylasan maddesinde şunları yazıyor «... Taylasanı ulemâ fesin ve Kaadirî Şeyhleri tâc'ın sol tarafından, Mevlevî ricâli ise sikkenin arka tarafından bırakırlardı; taylasanların uzunluğu 20 santimi geçmez, yalnız Mevlevîlerinki 35 santim uzunluğunda idi...»; Pakalın. Taylasan üzerine Mevlâna Mecdî'nin şu beytini alıyor :

Taylasanına dolaşma zâhidin ey rind olan
Kıl hazer gejdüm sıfattır zehri kuyruğundadır

«Ey rind, sofunun taylasanına takılmakdan sakın akreb gibidir, zehri kuyruğundadır»

Peygamberimizin sarığının taylasanlı olduğu rivâyet edilir; yine Pakalın aynı eserinin aynı maddesin de şu mâlûmâtı naklediyor . «Taylasan salmak sünnet olub ilk taylasan salan sehâbeden Cübeyr bin Mut'amdır. Salınmaya bilir de; fakat bele kadar uzatılması haramdır».

Mehmed Âkif de şöyle diyor :

Taylasan, cübbe, kavuk, hırka hep esbâbı siyâ!...

TEBER, «Balta; bâzı dervişlerin taşıdıkları hilâl (ay) resminde ve bir sapa geçirilmiş balta, silâh» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). «Ay resminde balta» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı). «Ay biçiminde bir harb âleti'nin (baltanın) adıdır. Demir yahud ağaç bir sap üzerine takılırdı, bir tarafı ay şeklinde (balta), öbür tarafı sivri, yahud her iki tarafı ay şeklinde olurdu; bâzılarının üzerinde :

Destime aldım teberi
Kimseden etmem hezeri

yazılı idi» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Osmanlı Sarayının dış hizmet ocaklarından biri «Baltacılar Ocağı», yahud «Teberdarlar Ocağı» adını taşımışdır.

Teber, yüz yıllar boyunca bilhassa kalender aşık dervişler tarafından taşınmışdır. Baş açık, yahud başlarında bir keçe külâh, hepsi geysûdar (uzun saçlı), uzun sakallı, pos bıyıklı, sırtlarında bir entâri, bir hırka, bellerin de bir kuşak, ayaklar çıplak, bir ellerinde keşkül, öbür ellerinde teber, nümayişli bir cezbe içinde nesil nesil hâneberduş dolaşmışlardır; sözde mecâzi bir aşk yolunun mecnunları olmuşlardır. Doğuya, bu arada memleketimize gelen Avrupalı ressamlar kiyafetler üzerine çizdikleri resimler arasında elleri teberli dervişleri bilhassa unutmamışlardır, ve teberli derviş portreleri batı memleketlerinde geniş merak, tecessüs uyandırmışdır.

Topkapusu Sarayı Müzesinde bulunan ve sapuna rabtedilen parçası üzerinde 81. Alayın Redif Taburunun adı yazılmış olan bir teber vardır, İkinci Sultan Abdülhamid zamanında yapılmış olup bu pâdişaha 25. cülûs yılında adı geçen tabur adına hediye edildiğini tahmin ettiğimiz bu teberin balta kısmının ortası oymalı olup oymaların üzerine müsennâ (aynalı) yazı ile «Yâ Ali» yazılmışdır, ve Ali isminin son harfi olan «i=ye» harfine çatal ağızlı Zülfikar resmi verilmişdir, muhakkak ki çok güzel bir teberdir.

Saç sakal görmemiş berber
Yalın ayak elde teber
Âşıkdır o hû der tapar
Nerde görse tâze dilber

TEBERDAR KÜLÂHI 1826 dan önceki eski saray teşkilâtında Zülûflü Baltacıların (Teberdarların giydiği külâh; «Zülüflü Külâhı», «Baltacı Külâhı», şekline nisbetle «İmrûdî = Armûdî Külâh» da denilirdi. Beyaz bir keçe külâh olup, Enderun Ağalarının (Saray Zülüflü İç oğlanlarının) zerrin külâhlarında olduğu gibi Teberdar Külâhının iki yanından da zülüfler sarkıtılır idi (Bakınız : Zülüf).

Zâbitlerinin külâhlarının alt kısmı sırma işlemeli idi.

Soldan sağa: Kızlarağası Yazıcısı Zülüflü Teberdar, Zülüflü Teberdarlar Kâhyası, Zülüf takmamış Teberdar Baltacı Nefer
(E. Cenkman'dan)

TEBERDAR YAKASI, 1826 dan önceki eski saray teşkilâtında Zülüflü Baltacılar (Teberdarlar) denilen saray hizmetkârları, Sarayın kaba temizlik işlerini görürlerdi; bu arada sarayın odun anbarları da bu hizmet ocağının elinde olub kışın gereken yerlere odunu onlar taşır götürürlerdi, bu arada haremin odunlarını taşır iken hususî yapılmış bir cebken giyerlerdi; «Teberdar Yakası» denilen bu cebkenin yakası dâima dimdik kalkık durur, arkadan başı göstermiyecek kadar yüksek olup ön tarafdan da yüzün iki yanını tamamen kapatırdı, öyleki baltacı nefer yalnız önünü, adım atacağı yeri görür, hareme girdiğinde etrâfı göremezdi.

TEKE SAKALI, «Çenede bir tutam olarak bırakılan sakalın adı; buna Frenk Sakalı, Didon Sakal da denilir» (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Üçü de halk ağzı birer deyim olan Frenk Sakalı ve Didon Sakal ile Teke Sakalı Pakalının söylediği gibi aynı sakal kesimi değildir. Aslında yalnız çene üstünde bırakılmış sakallardır, fakat Frenk Sakal yahud Didon Sakal Avrupâî bir sakal kesimi olub çene üstünde ucu sivri kesilmiş küçücük bir top sakaldır, Fransızca adı da «Barbiş = Barbiche» dir. Teke sakal ise çene üstünde salınmış ve püskül gibi, kılların ucları kesilmeyerek kuvveti derecesinde salınmış bir tutam sakaldır, ve binlerce yıl önce Orta Asya Türkleri tarafından Çinlilerde görülerek alınmış, benimsenmişdir; memleketimizde de yalnız Türkistanlı muhâcir ırkdaş ve vatandaşlarımızın yüzlerinde görülür; tel tel, püskül püskül kendine has güzelliği olan bir sakal kesimidir; «Keçi Sakalı» da denilir.

Hareme odun taşıyan dik yakalı Teberdar
(Baltacı Neferi)
(E. Cenkman'dan)

TEKNE SARIK, «Tepesi tekneye benzeyen karpuz şeklindeki büyük sarığa verilen addır» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Büyük kavuklar kalkdıkdan ve ulemâ efendiler de beyaz dülbend sarıklarını fes etrâfına sarmaya başladıkdan sonra, ulemâdan bâzı kimselerin heybetli görünmek için buldukları bir sarık sarma şekline verilen isim; şöyle ki, dülbend, fesin başı kapsayan alt kısmına yalın kat sarılır, fesin üst tablasına doğ ru da katlar fazlalaşdırılarak sarık yukarıda büyür, genişler idi; serpuşun üstü, festablası ve sarık ile berâber tabla çapının iki misli olurdu. Bir molla nümâyişi idi. Aşağıdaki beyitler tekne sarıklı bir imam için yazılmış bir hicviyeden alınmışdır.

Tekne sarık sarar sakalda kına
Küfretmiş işittim Kör İmam bana
Karısıyla kızı pasaklı sürtük
Şıkırdım oğlu var sarhoş körkütük
Âlemi tecessüs onları iğmaz
Caizmi bilmem ardında namaz

(Âşık Râzi)

Tekne Sarıklı İmam
(R.E. Koçu Arşivi)

TELLİ BEZ, TELLİ YEMENİ, «Aralarında sırma teller olan ince bir kumaşın (Bezin) adı. Vaktiyle en çok Bursada dokunan bu kumaşdan kadınlar baş örtüsü yaparlardı» (M. Zeki, Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Baş örtüsü olarak «Telli Bez» adına rastlamadık, fakat bir türküde Telli Yemeniden bahsediliyor :

Bey kırları bellidir
Al kınalı ellidir
Yemenisi tellidir
Aman aman hanım kız
Salın yürü hanım
Baban beni vurursa
Helâl olsun kanım kız

TELLİ KAVUK, Sadırâzam kavuğu olan Kallâvî'ye halk ağzında verilmiş isim (Bakınız : Kallâvî).

TENNÛRE, «Mevlevî dervişlerinin sımâ esnâsında giydikleri geniş etekli bir libas, eteklik» (Kaamûsu Türkî).

(Sima: Mevlevî dervişlerinin ney ve kudüm çalınarak ve kendine mahsus bir usul ile dönerek icrâ ettikleri zekir ve âyin. Kaamûsu Türkî)

M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde şu târifi yapıyor: «Kolsuz, yakası yırtmaçlı, bel yeri kırmalı bir nevi uzun entâridir. Bele elîfi nemed denilen bir kuşak sarılır, üstüne de salta biçiminde (cebken gibi) destegül giyilirdi. Tennûre her güne ve semâ'a (simâ'a) mahus olmak üzere iki nevi idi. Sema' tennûrelerinin etekleri, dönerken bacakları göstermemek için daha uzun idi» (M. Z. Pakalın).

Tennûre beyaz ve siyah olarak iki renk üzerine yapılırdı; tennûre hangi renkde ise cebkeni (destegülü) de aynı renkde olurdu. Beyaz tennûreler yazlık idi. Mevlevî geleneğine göre dervişler âyine dâimâ yalın ayakla çıkarlar idi; sol ayağa «direk», sağ ayağa «çark» denilir ve sol üzerinde dönülürdü, dönerken tennûrenin etekleri açılır, havalanır, kalkardı, fakat âyin edeb ve tesbiyesince öylesine kararlı bir hızla dönülür idi ki, kalkıp

Beyaz ve siyah Tennûreli iki genç Mevlevî Dervişi

havalanan eteklerin altından dervişin çıplak bacakları en çok diz kapağına kadar görünürdü, tennûre eteklerini daha yukarı uçurmak ayıp sayılırdı. Aşağıdaki satırları geçen yüz yılda yaşamış Aşcı Dede İbrahim Beyin eşsiz kıymetdeki hatıralarından alıyoruz : «... (Edirne Mevlevîhânesinde) gördüm ki bâzı canlar tennûresini fevkalâde açıyorlar, yâni sür'atle çark ettiklerinden tennûre etekleri ziyâde açılıyor, baldır bacak şöyle dursun hattâ kasıklara yakın yerler görünüyor, bu da mevlevîlikde aslaa makbûl değildir efendim. Tennûreyi her halde âheste beste açmak lâzımdır. Bu halde bilhassa bizim canımız Şemsi Dedede oluyor. Şemsi Dede gönüllü asker oldu, gündüzleri bizim dâireyi askeriyede hizmet eder, geceleri de dergâhda kalırdı, dergâhın hademesi idi, hattâ benim hırka ile sikkem de onda dururdu. Bu tennûre açma ve bacak gösterme üzerine bir mammâ tanzim ettim ve çözecek genc canlara bir mecidiye vaad ettim : —Deryâyı aşkda dolaşan aşk gemilerinin rüzgârı şiddetleniverince yelkenleri tamâmiyle dolub pupasına gidiyor ise de direkler çıplak bir hâle girip uryan ve tayfalar perişan ve püryan oluyor.. dedim. Aşk deryâsı Simâ'hâne, aşk gemileri o meydanda çark eden canlar, yelken tennûre, direkler canların bacakları, tayfalar da âyinde bulunanlardır...» (Aşcı Dede İbrahim, Bir Mevlevî'nin Hâtıraları)

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında yaşamış İtalyan yazarı Edmindo de Amicis de İstanbulda Galata Mevlevîhânesinde simâ'a çıkmak üzere hazırlanan genc bir mevlevî dervişini şöyle tasvir ediyor : «..Uzun boylu, nârin, tüysüz ve çok güzel bir delikanlıydı. Aynanın karşısında beyaz tennûresinin belini kuşakla

Sâde tennûreli mevlevî dervişi
(R.E. Koçu Arşivi)

sıkıyordu, bize doğru döndü ve gülümsedi. Elleri, ince vücudunun etrâfında dolaşıyor, acele acele fakat tatlı bir edâ ile ve bir artist gözü ile tennûresinin her tarafını düzeltiyordu, sanki bir balo tuvaletine son çeki düzeni veriyor gibiydi...».

Âlemi bâlâyı aşka per küşâ olmak için
Dâhili meydan olup tennûre aç, pervâza yel
(Tâhirül Mevlevî)

«Yüksek aşk âlemine kanat açma (kanatlanma) istersen Meydana (Simâ'hâneye) girip tennûre aç, dönmeye, çarka başla».

Memleketimizdeki mevlevîhânelerdeki âyinlerde canlar meydana tennûre üzerinde cebkenleri (destegülleri) ile çıkarlar; fakat sıcak ülkelerde, meselâ Mısırda destegülsüz, sâde tennûre ile simâ'a çıkılmışdır.

TENZÛYİ, Nefti renk; cinsi ne olursa olsun bu renkdeki kumaşlara ve o neftî renkli kumaşlardan kesilen esvablara isim olmuşdur; XVIII. Yüzyıl sonları ile XIX. Yüzyıl başında neftî giyinmek pek moda idi; aşağıdaki şarkı o devrin kalender şâirlerinden Enderunlu Vâsıfındır :

Var ise istek
Bir kaç kadeh çek
Açmış seni pek
Tenzûyi Şalvar

TEPELİK, «Kavuk ve Fesin tepesine dikilen bir pafta ki ekseriya sırma ve inci ile donanmış olur» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî)

Mûteber bir lugat olan Kaamûsu Türkide Tepeliğin bu târifi yanlış ve noksandır. Kavukda tepelik olmaz; ve «Tepelik» yalnız kadın feslerinde kullanılmışdır; yalnız fes üstünde de değil, doğrudan, bir serpuş gibi saç üzerine de oturtularak kullanılmış; fes üzerine

Başı gümüş tepelikli, tepeliği ziynet altınlı, boynu altınlı, cebkenli, şalvarlı, ayağı kaba kunduralı Ankaralı kız (Kıyâfeti Osmaniye albümünden)

konulanlar, altından, gümüşden, yaldızlı bakırdan fes tablasını örtecek şekilde yapılmış dâire şeklinde, oymalı nakışlı mâdenî bir levha olub fırdolayı kenarı ziynet altınları, yahud inciler, inci püskülçükler asılarak süslenirdi. Doğrudan saç üzerine konulan tepelikler de yine altın, gümüş veya altın yaldızlı bakırdan hamam tası gibi yayvan bir tas hâlinde yapılır, fırdolayı kenarı yine aynı şekilde süslenirdi. Tepeliğin bu ikinci şekli için mâdenî bir kadın serpuşu idi diyebiliriz.

Nureddin Rüşdi Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» isimli eserinde şunları yazıyor : «Halâ şark köylü kadınlarının kullanmakda devam ettikleri yassı bir tas biçiminde gümüşden yapılmış bir başlıkdır. Bâzan altından yapılmış olanları da vardır. Etrâfına ve alına gelecek yerlerine altın ve gümüş paralar dizilerek süslenir. Üzerinde zümrüd ve mercan,

seylân taşları da oturtulmuş olur. Bir zamanlar 168 dirhem ağırlığında altın bir tepelik İstanbul Bedestenine gelmiş ve Paris ile iş yapan musevî bir kuyumcu tarafından 800 liraya alınıp Parise gönderilmişdi. Gümüş tepeliklerin içinde yarım okka çekenleri bulunur ve dirhemi 25 kuruşdan satılır (1939 piyasası)».

Kadın feslerindeki tepeliği, kadın ve erkek feslerinin tablası üzerine püsküle baskı olarak konulan Ferâhi ile karışdırmamalıdır (Bakınız : Ferâhi).

TERLİK, «Çorabsız giyilen hafif ayakkabı» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Aslında ev içinde giyilen hafif bir ayakkabıdır; tabanı köseleden, üstleri deri (sahtiyan), keçe, çuha, kadife; sırma işlemeli, inci işlemeli; arkası ve yanları tamâmen açık, ayağın yalnız ön kısmını örter, yanları ve arkası kapalı türlü çeşidi vardır; kadın ve erkek terliği olarak da ayrılır; hem erkeklerin hem kadınların giydiği terlikler de olmuşdur (Bakınız : Mercan Terliği).

Sırma İşlemeli kadife terlik

Her tabakadan müslüman-Türk evlerine sokak pabucu ile aslaa girilmediği devirlerde, en mutevâzı geçimli bir evin halkı ev içinde çorabca veya yalın ayakla dolaşsalar bile misâfir ayağına giydirilecek iki üç çift terlik bulunurdu. Erkek terlikleri içinde «Mâbeyin Terliği» denilen bir çeşid terlik de kibara mahsus bilinirdi (Bakınız : Mâbeyin Terliği).

Üçüncü Sultan Selimi tahtdan indiren 1807 askerî ihtilâli, Yamak adı ile anılır ve hepsi Karadeniz yalısı uşakları olan İstanbulda Karadeniz Boğazı Kaleleri mühâfızlarının ayaklanması ile başlamışdı. Yamaklar Laz Kıyafeti denilen üniformamsı mahallî bir kıyâfet taşımışlardı (Bakınız : Laz Kıyafeti), ve yine o kılığın icâbından çıplak ayaklarına Çapula giyerlerdi (Bakınız : Çapula). Kaamûsu Türkî'nin kesin ifâdesi de gösterir, terlik yakın geçmişe kadar çıplak ayakla giyilmişdir. 1807 ihtilâlinden sonra, kısa bir müddet devam etmek üzere İstanbul bıçkınları arasında Laz kıyafeti apaşlık yolunda ufak değişikliklerle moda olmuşdu, bu arada çıplak ayaklarına da yanları ve arkası açık, fakat ayağın ön kısmını örten yeri Çapulaya benzeyen sivri burunlu bir ayakkabı geçirmişlerdi, ona da Yamak Terliği adı verildi.

Zamanımızda bazı iş yerlerinde, atölyelerde kadın, erkek ve çocuk işçiler işe geldiklerinde ayakkablarını çıkarıp terlik giyerler. Matbaalarda çıraklar da çoğunlukla böyledir, iş başında yalın ayaklarında terlikle bulunurlar, hatta her hangi lüzum karşısında sokağa da terlikle çıkarlar. Çarşı hamamlarında da mercan terlikler kullanılır.

Eskiden kadın ve erkek terliklerinin en süslüleri, kıymetlileri gelin ve güvey terliği olarak yapılırdı.

Kadın terliklerinin erkek terliğinden farkı, bilhassa yüksek ökçeli oluşudur. İtalyan edîbi Edmondo de Amicis (1846 - 1908) «İstanbul» isimli eserinde Türk kadın terlikleri için şunları yazıyor : «...bu inci işlemeli kadın terliklerinin içine girecek olan ayak nasıl bir şeydir, bir hûri, bir melek ayağı mı ki, terliklerin boyu zambak, eni gül yaprağı kadar...».

Hanım kızın terliği kadifeden sırmalı
Şeftâli topukları dişleyip ısırmalı
Hanım kızın terliği incilidir al canfes
Penbe topuğu gören gül goncası demiş pes
Hanım kızın terliği çintamanı şarâbi
Parıl parıl topuklar aşıkbaz güvercin gibi

Zamanımızda plastik terlikler yapılmaktadır; hattâ zevksizlik ve çirkinlik örneği bu terlikler çarşı hamamlarında mercan terliklerin yerini almışdır; bazı otellerde de kullanılmaktadır; tamamen avam harcıdır.

TERLİK, Eskiden külâh ve kavuk altına giyilen ve serpuşun ter ile kirlenmesini önleyen bir takkeye verilmiş isim (Bakınız : Arakçin).

TIRAZ, «İpek ve sırma ile esvaba yapılan nakış, süs» (Kaamûsu Türkî). «Esvabların yaka ve yen ağızlarına, önlerine, (eteklerine) sırma ve sâire ile işlenen ve ziynet, süs yerine kullanılan alâmetler...» (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Zamanımızda dilimizin ölü kelimelerinden olmuşdur, hemen hiç kullanılmıyor. Askeri üniformalara konulan rütbe işâreti işlemeler, öğrenci ceketlerinin göğüslerine işlenen okul armaları, frenk gömleklerindeki harf markalar hep birer «tıraz» dır.

TİTREK, Kadınların eski baş süslemesinde kullanılmış bir ziynet iğnesinin adı; yemenilere ve bilhassa hotozlara iliştirilirdi. Kıymetli bir taş ile bezenmiş, bâzan mücevherli altun bir çiçek şeklinde yapılmış olan iğnenin başı, saplanacak mil kısmına helezon, burgu şeklinde ince bir altın tel ile rabtedilmişdi ve takıldığı yerde o burgu şeklindeki tel üzerinde durmadan titrerdi. Titrekler eski gelin başları süslemesinde de kullanılır; beyaz duvak, gümüş gelin telleri üstünde ve sâir mücevherat arasında gelin başına oynak, lâtif bir pırıltı verirdi. Bilhassa Rumeli Türkleri arasında pek makbuldü.

TOGULGA, TOLGA, TULGA, Miğferin Türkçesi (Bakınız : Miğfer).

Ak tolgalı Beylerbeyi haykırdı: ileri!...
Bir yaz günü geçtik tunadan kafilelerle...

TOMAK, Eskiden giyilmiş ayakkabılardan birinin adı; Şemseddin Sâmi Bey Kaamûsu Türkîde şöyle târif ediyor: «Bir nevî kalın ve ağır çizme». Mehmed Zeki Pakalın ise Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri isimli eserinde : «Eskiden çizme içine giyilen bir nevi ayakkabının adıdır; yumuşak meşinden diklir, koncu uzun ve kopçalı olurdu; ökçesizdi. Bilhassa Sünbülî dervişleri devran esnâsında tomak giyerlerdi, hattâ bir Sünbülî dervişine ilk tomak merâsimle ve tekbir ile giydirilirdi..» diyor.

Ş. Sâmi Bey «ağır ve kalın çizme» diyor. Pakalın bilâkis hafif ve yumuşak bir ayakkabı olarak gösteriyor; yine Pakalın, ilk satılarda çizme içine giyildiğini söylerken son satırlarda Sünbülî dervişlerinin ayağında bir tekke ayakkabısı olarak kaydediyor, gereken aydınlatıcı mâlûmat vermediği için kendi yazısı içinde tezâda düşüyor.

Yukardaki kayıdların dışında son Yeniçerilerden Galatalı Çorbacı da bir genc tulumbacı için yazdığı manzumede, «tomak» ı, o baldırı çıplak delikanlının yalın ayağına giydiriyor :

Kalafatı eğmiş kaşın üstüne
Kartal kanadlıdır tulumbacıdır
Ayağında tomak baldırda tozluk
Bıçkının uşşâkın başı tâcıdır.

Tereddüd ile kaydediyoruz, kendi başına kaba bir sokak ayakkabısı olan Tomakın, yeniçerilik kaldırıldıkdan sonra Katır adı ile anılmış olan ayakkabının yeniçerilik zamanındaki adı olması muhtemeldir. Sünbülîlerin de uzun konçlu yandan kopçalı mestlerine Tomak adını vermiş olmaları bu târifimize dokunmaz sanırız (Bakınız : Katır, Kalafat; Kartalkanad).

TOMAN, Tuman diye de söylenir, bol ağlı, ağı körüklü ve kısa paçalı erkek iç donunun adı; diz kapağından ayağa kadar bacakları çıplak, açıkda bırakan kısa diz çakşırının altına giyilirdi. (Bakınız : Çakşır; Don). Kısa diz çakşırı giyen yeniçeriler, son zamanlara kadar da yine diz çakşırı giymiş bacakları çıplak yâhud tozluklu Aydın havâlisi zeybekleri tarafından giyilmişdir. İkinci Sultan Abdülhamid fotograf albûmları arasında mahbushânelerde mahkûmların resimlerinden murekkeb bir albûm vardır, bu albûmda şekaavetden ve türlü suçlardan mahkûm efelerin, zeybeklerin, çakşır giymeyip tomanları üzerine kuşak sarmış pırpırıları, garibleri görülür.

TOPUKDÖVEN, «Etekleri yere, topuğa kadar uzun ve yürünürken topuklara çarpan kadın entârisinin adı» (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

TOPUK MESTİ, «Bir kadın mestinin adı; koncu aşığı iki parmak kadar geçen bu mestlerin üstüne pabuç veyâ yemeni giyilirdi» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri). (Bakınız : Mest, Pabuç, Yemeni).

TOPUK NÜMÂYİŞİ, Giyim, kuşam ve süslenmede vücud yapısı düzgünlüğü ile yüz çizgileri güzelliğinin elbetki pek önemli tesiri vardır. Giyim kuşamda açılıp saçılmanın sebebi de budur. Güzel bir el gibi güzel bir ayak da sâhibine bir câzibe, «albeni» verir. Devir devir olduğu gibi zamanımızda da çıplak ayak gösterme, yalın ayakla dolaşma hayli yaygındır; sokaklardaki yalın ayaklılar bir çorab edinemeyecek kadar dar gelirli kimseler değildir; pek şık, pek zarif ve hatta pek dilber hanımefendileri, gaayet bahalı ıskarpinler içinde topukları ve parmakları teşhir edilen çıplak ayakları ile görürsünüz. XVIII..Yüzyılı XIX. Yüz yıla bağlayan senelerde de İstanbulda delikanlılar arasında bir çıplaklık modası çıkmış yayılmış, pek süslü, sırmalı esvabların içinde beyzâdeler, paşazâdeler, çıplak gövde göstererek baldır bacak çıplak ve yalın ayak dolaşmışlardı (Bakınız : Cezâyir Kesimi; Sîne Perçemi). 1890 ile 1900 arasında da yine İstanbul delikanlıları arasında «Kamerçin» adı ile anılmış bir iskarpin moda olmuş ve bu ayakkabılar çıplak ayak ile giyilerek bu sefer de topuk gösterme, topuk nümâyişi moda olmuşdur (Bakınız : Kamerçin). Aşağıdaki satırlar o devirde yaşamış bir zatın hâtıralarından alınmışdır :

«Kamerçinler çıkalı eşbeh civanlarımız arasında Topuk Nümâyişi aldı yürüdü, kalenderlere gün doğdu, ama biz yine şükredelim ki Yeniçerilik zamanının Cezâyir Kesimli çıplak şıkırdam civelek tâzeleri gibi baldır bacak açılmayıp göz çerezi topuk da kaldı» (Kâsif Efendi Ruznâmesi).

Dîvanlarımız da devir devir sâhibleri tarafından nümâyişle gösterilmiş topuklar için yazılmış şiirler pek çokdur; aşağıdaki terennümler Cezâyir Kesimi salgını devrin de yaşamış iki kalender şâirindir :

Ayaklar sebikei sîmi hâlis
Topuklar pârei elmas gûyâ

(Enderunlu Fâzıl)

(Sebîkesi sîm = Gümüş külçesi)

•

Kalem parmaklarla sekerek yürür
Gümüş topuğunda kuşağın sürür

(Galatalı Çorbacı)

Çoğunlukla yalın ayakla rakseden eski köçeklerin de bilhassa topuk vurma nümâyişleri vardı ki câzib tuvaletlerine bir revnak verdiği söylenirdi.

Parmak basar fiskeleme kuşağı
Gülle topuklarda nümâyiş nazı
Siyahçerde köçeklerin şehbazı
Definin zilleri has damga altın

(Kıbti Köçek Destanı)

*

Dikkatle seyret ol şûhi devran
Çarpar topukdan kendin atar yan
Oynar nezâketle yavru Tavşan
Çal sen de mutrib ceng ü rebâbın
Seyret oynun gel mâhitâbın

(Şarkı)

Aşağıdaki kıt'a da Kamerçin ıskarpinler zamanında yazılmışdır :

Reşbe ider uşşâkı ol kamerçine
Billur ayakları almış içine
Levendâne yürür bıçkının kasdı
Râzi topuk seyri ile geçine

(Âşık Râzi)

Zamanımızda da Mokasen denilen iskarpinler, topuk nümâyişinde Kamerçinlerin yerini almışdır (Bakınız : Mokassen).

TOZLUK, Pantalon giyilmeden önceki eski erkek kıyâfetinde kısa diz çakşırı giyenlerden pabuçlarını da çorabsız, yalın ayakla giyenlerden bazılarının bacaklarının kirlenmemesi için baldırlarına geçirdikleri, takdıkları kumaş parçasının adı. Çuhadan, kadifeden yapılır, üstü ekseriya sırma ile işlenir ve iki çeşid olurdu; biri diz kapağından ayak bileğine kadar iner, ayağın incik kemikleri ile pabuç içindeki ayağın üstü tozluk paçası dışında kalırdı; eğer ayakkabı arkası basılarak giyilmiş ise topuklar da görünürdü. İkinci çeşid tozluğun paçalarında ise biri topuğu, diğeri ayak üstünü örter, kapatır, korur iki parça, iki yaprak bulunurdu. Potur'un husûsiyeti de, bacağı kapsayarak ayağın incik kemiklerine kadar inen paçalarının tozluk kesiminde iki yapraklı oluşu, ve topuk ile ayak üstünü de örtmesi, kapaması idi (Bakınız : Potur).

Oyun oynayan Tozluklu Genç Zeybek
(R.E. Koçu Arşivi)

Levend endamlı, bıçkın edâlı, uçarlı koşarlı delikanlılara gaayetle yaraşır, içlerinde kaşı gözü de yerinde olanlara ayrıca bir albeni verirdi; kalender meşreb şâirler o gençlerin şânında yazdıkları manzûmelerde kıyâfetlerini târif ederler iken tozluklarından da bahsetmişlerdir; aşağıdaki satırlar Enderunlu Fâzıl Beyindir :

Eyledi hâtırıma tozluğu irâsı gubâr
Vâh ki ol sâkını seyreylemeden mehcûrum

*

Verdi ziynet ona ol sırmalı tozluk elhak
Oldu çakşırlı güvercin gibi tozluklar ile

Eski tozlukları askerler arasında bilhassa Tersâneliler, halkın da ayaktakımından gencler kullanmışlardı; Cezâyir Kesimi esvablar modası devrinde de (Bakınız : Cezâyir Kesimi) o avamı nümâyişe ayak uyduran İstanbulun kibar küçük beyleri yalın ayak, yalın ayaklarında Galata Yemenisi, filârlar ile baldırları tozlukla dolaşmışlardır.

Pantalon giyildikden sonra şık beyler, Avrupa Kesimi bir yeni biçim kış tozluğu kullanmışlardır; potinin üstüne giyilen ve dışa gelen yanından 4-5 düğme ile iliklenen bu Avrupâî tozlukların koncu kısa olub ancak incik kemiği üstüne kadar çıkardı; en yumuşak derilerden, bilhassa podüsüedden yapılırdı. Zamanımızda artık kullanılmıyor.

TRABZON BEZİ, Şehirlerde amele, ırgad, hammal, kayıkcı gibi avam takımının, kibar kapularındaki uşakların iç gömlek ve iç donlarının yapıldığı çamaşırlık kaba bezlerden birinin adı, dokunduğu şehre nisbetle anıla gelmişdir (Bakınız : Bez).

Trabzon bezi, Türk bez dokumacılığının en eski şöhretlerindendir. XVI. Yüzyıl sonları ile XVII. Yüzyılın ilk yarısında yaşamış müverrih Peçevili İbrahim Efendi Kanunî Sultan Süleymanın haşmetli zenginliği ile meşhur defterdarı İskender Çelebinin hayatından bahsederken : «6200 kölesi varmış, bu oğlanlar ve sâir kapusu kulu halkı için her sene Trabzondan bir gemi yükü bez gelir, donlarına gömleklerine yetmez, ayrıca çarşıdan da bez alınırmış..» diyor.

Kaşa keçe külâh yıkmış civelek
Trabzon bezi don ile gömlek
Trabulus kuşak fermene yelek
Hûni dil reşk ider yemenisine

(Galatalı Çorbacı)

*

İstanbulun çarşısına Trabzondan bez gelir
Gice yâri koynunda yatana gün tez gelir

*

İstanbulun güzü
Trabzonun bezi
Dahi üstüne yok
Arnavudun kızı

TULUM, Uzun kollu üst bluz kısmı ile uzun paçalı pantalonu bel üstünden birbirine dikilerek tek parça hâline konmuş bir iş, amele esvâbı; kaba kalın bezlerden yapılır; bluzun yakası gömlek kesimi yaka olub yakadan bele kadar önden bir yırtmaçı vardır, ya düğmelenerek, yâhud bir fermuarla açılır, kapanır. Tulum, bluz kısmının yırtmacından içine girilerek giyilir, bu süretle önce alt kısmı, pantalonu giyilmiş olur, sonra kollar sokularak bluz giyilir. Tulum, soyunuk, iç donu ve iç gömleği ile giyildiği gibi esvab üstüne de çekilir. İstanbulda tulum içine çırıl çıplak girmiş ve sokakda yalın ayak başı açık dolaşır hâneberduşlara da rastlanır.

Yalnız amele, işci değil, bâzı ahvalde, fabrikalarda mühendisler, teknisiyenler de tulum giyerler; orduda da erlerin ve zâbitlerin tulum giydikleri görevler vardır. Bluzun göğsüne, pantalon paçalarının yanlarına, işine göre lüzumlu küçük âletleri koymak için cebler yapılır.

Matbaa çırağı çocuk üstünde tulum
(R.E. Koçu Arşivi)

TULUMBACI KIYÂFETİ, İkiyüz sene kadar devam etmiş İstanbulun meşhur Yangın Tulumbacılığında tulumbacıların avamî, hattâ bayağı fakat uçarlı koşarlı bir genc adam, bir delikanlı vücûduna yaraşır pitoresk bir kıyâfeti vardı.

Yeniçeri yapılmak üzere toplanmış ve «Acemioğlanı» denilen delikanlılardan seçilmiş Yeniçeri Tulumbacılar, yangın tulumbası sandığı ile görevleri başında başlarına «Tas» denilen bakır bir miğfer giyerlerdi (Bakınız : Tas). Çıplak gövde üzerinde kolsuz bir gömlek - mintan vardı, onunda önü iliklenmez,

göğüs, boyundan bele kadar açık dururdu, kollar tamâmen çıplakdı. Belden aşağı bir kısa donları vardı; bu don-dizlik (Bakınız : Dizlik) koyu mâvi bezden yapılırdı. Diz kapağından ağaşı baldırlar çıplak, ayaklar çıplak; çıplak ayaklarına kara sahtiyandan filâr giyerler idi (Bakınız : Filâr). Bir pırpırılık nümâyişi olarak çoğu sâir zamanlarda da aynı kıyâfet ile dolaşırlar, yalnız başlarına Tas yerine Kalafat giyerler idi (Bakınız : Kalafat), ve kışın Kartalkanad denilen bir kaput giyerler idi (Bakınız : Kartalkanad).

1826 de Yeniçerilerle beraber Yeniçeri tulumbacıları da dağıtıldıkdan sonra mahalle yangın tulumbası sandıkları, Belediye teşkilâtı kurulduğunda da, mahalle sandıkları muhâfaza edilerek Belediye Dâireleri yangın tulumbası sandıkları teşkilâtı kuruldu. Mahalle sandıklarının ve Belediye sandıklarının efradını esnaf ve esnafın da ayak takımı tabakasından gencler teşkil etti.

1880 - 1890 dan evvel Tulumbacı kıyâfeti Belden yukarıya her şey giyilir, belden aşağıda dizlik ve çıplak ayaklarda mutlakaa yemeni vardır.

1880 - 1890 dan sonra Tulumbacı kıyâfeti Belden yukarıda ayni biçim bir fanila, belden aşağıda dizlik, ve ayaklar mutlaka çıplakdır.
(R.E. Koçu Arşivi)

1826-1827 den 1880-1890 yıllarına kadar tulumbacılar yangınlara türlü kılık ve kıyafet de gitdiler, koşdular. Sırtlarında renk renk basma mintan, gömlek, hattâ iç gömleği, fildikos fanilalar, yelekler, fermeneler; başlarında fes, takke, keçe külâh, kimi açık baş idi. Belden aşağı dizlik giyilirdi; bu tulumbacı donunu yaptıramayıp iç donunun paçalarını sıvayarak, hattâ şalvar veya pantolon paçalarını sıvayarak yangına koşan tulumbacılar da hoş görülürdü; Çoraplı yahud çıplak ayaklara da yemeni giyilirdi; yemenisiz, çıplak ayaklı, daltaban tulumbacılar yangına götürülmezdi.

1880 - 1890 dan sonra tulumbacıların bu karma karışık kiyâfeti bir nizama sokuldu; zamanımızın futbol kulübleri oyuncularına giydirildiği gibi her sandık için bir forma kabul edildi. Başlara aynı biçimde keçe külâh-

lar giyildi, yahud aynı biçimde ketfiyeler sarıldı (Bakınız : Ketfiye); sırtlara aynı renkde, biçimde fanilalar giyildi, yelekler ve fermeneler çıkarıldı; bellere aynı renkde yün kuşaklar sarıldı; beyaz bezden dizlik giymek şart oldu, ve hattâ bazı sandıklarda dizliklerin üzerine âlameti fârikalar işletildi, meselâ bir yürek şekli içinde bir hançer gibi. Fakat ayaklardan çorab ve yemeniler atıldı, tulumbacılar yangınlara baldırı çıplak ve yalın ayak olarak koşmaya başladılar. Bu nizam tulumbacılık kaldırılıncaya kadar devam etti.

Tulumbacılığa kişizâde gençlerinde aşırı bir heves gösterdikleri, hatta yetişkin mekteblilerin, genç memurların gizlice soyunarak bir sandığın ayak takımından efrâdına karışıp yangınlara koşdukları edebî ve târihî sohbet yazıları ile pek çok anlatılmışdır. Türlü vak'aların, bu arada aşk mâcerâlarının kahramanı olmuş genç ve güzel tulumbacılar şanında yazılmış semâî, gazel, destanlarda da tulumbacı kıyâfeti târif, tasvir edilmişdir.

Yangını sanma oyun
Soyun küçük bey soyun
Bir fanilâ dizlikle
Görelim selvi boyun
Paşa da olsa baban
Koşacaksın daltaban
Nasıl koşarsa beyim
Nice bin şâhi hûban
Bu gün değilse yarın
Alışır ayakların
Keçe kilim halıdan
Farkı yok buzla karın
Sanma baklava börek
Yalın ayak civelek
Tulumbacı olmaya
Yürek lâzımdır yürek

*

Yaman koşub acı nâra atalım
Nârayı atalım aman.
Şanlı forma dizlikle çalım satalım
Çalım satalım satalım aman.
Yalın ayak dalıp ateş içine
Küçükhanımı da kurtaralım
Nazlı küçükbeyi kurtaralım.
Yangın var yagın var.. nerede?
Kıztaşında gönül evinde!

(Kanto)

TULUMBACI ÜNİFORMASI, İstanbulun eski yangın tulumbacılarının biri adamlık veya günlük sokakda, biri de yangın tulumbası ile yangına giderken, koşar iken iki görünüşü, kıyâfeti olmuşdur.

Günlük iş hayatında tulumbacılar, zamanın esnaf ve ayak takımının giyim kuşamında idiler; çarşı boylarında, iskelelerde görülen bir balıkcıya, manava, hammala, kayıkcıya hemen tulumbacıdır denilemezdi.

1880 - 1890 arasında sandıklarda reisler, ikinci reisler ve «uşak» adı altında toplanan tulumbacı efrâd için birer adamlık kıyâfet yaptırmaya başladılar, bir çeşid üniforma olan bu esvablar çıkdıkdan sonradır ki günlük iş hayatı içinde tulumbacılar ayırd edilmeye başlandı; tulumbacı üniformaları başda ağabâni sa-

Başında ağabâni sarıklı fes, sırtında balıkçı yeleği üstünde omuzları apoletli ve sağ kolu borucu nişanlı Mintan (ceket), belinde kuşak, bacaklarında Yarım Fransız pantalon ve çıplak ayaklarında üstü yürekli tulumbacı yemenisi ile üniformalı tulumbacı.

rılmış fes, sırtda Mintan yahud Aba denilen bir ceket, altında bir fermene, belde kırmızı yün kuşak, ayakda Yarım Fransız denilen pantalon ile Kamerçin denilen bir kunduradan ibâret idi (Bakınız : Fes, Ağabâni; Mintan; Fermene; Yarım Fransız; Kamerçin).

Londrin çuhalar açmış o şûhu
Hele tavşankanı kadife yelek
Bin güzel içinde söyleyin yâhû
Var mı böyle tulumbacı civelek
Yarım Fransızdır pantolda kesim
Kundura Kamerçin topuklar gümüş
Yûsufu sânîdir güzellik resim
Mestâne nigâhı nahvet bürümüş
(Yorgancı Bilâl Destanı)

TURNA KUŞU TELİ, Sâdece Turna Teli de denilir. Bu kuşun çok güzel olan uzun kuyruk tüyleri Yeniçeri serpuşlarında ve bilhassa Rumeli sınırlarındaki akıncı gazilerin çeşid çeşid serpuşlarında, miğferlerinde süs olarak kullanılmışdır.

Sağ yanı sol yanı Turna Tellidir
Benim sevdiceğim Urumellidir

*

Nevbahar oldu gönül sev yine bir bî bedeli
Eğer uslu isen âlemde deli ol be deli
Yine bir gözleri şâhine şikâr oldu gönül
Takınır bâşına bir tâne güzel Turna teli
(Vardar Yeniceli Hayretî, XVI. Yüzyıl)

*

Değeydi elime o yârin eli
Beni ol perî kim idübdür deli
O şâhin bakışlı güzele yaraşır
Takındıkça bâşına bir tâne güzel Turna teli
(Edirneli Nazmi, XV. Yüzyıl)

TURRE, Kadın ve erkek eski saç tuvaletinde lüle hâlinde dökülmüş saça verilen isim; «Nâsiyei dilberden sarkan kıvırcık saç lülesi» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Canfezâ turrei hûban gibi zülfi sünbül

«Sünbülün zülüfleri, kandil kandil saçakları, dilberlerin cana can katar turresi, lüle lüle dökülmüş saçları gibi» (Canfezâ - can bağışlayan ,can ihsan eden)

TUTİYÂ, «Göze (ilâç olarak) çekilen bir nevi terkib; tozundan sürme yapılan taş» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı); bu lugat bu kelime üzerine edebiyatımızdan şu parçaları alıyor :

Tûtiyâ görmeyecekdir gözümüz
Hâkipâye süremezsek yüzümüz
O siyah zülfünü itme rüpûş
Geceden fark edelim gündüzümüz
(Manastırlı Nâilî)

*

Çeşmi mihre tûtiyâ eyler felek her rîzesin
Arzûyi sâyei kaddinle her kim hâk olur
(Neşâtî)

*

Felek sed olsa virmez didei hunpâşe temkini
Nedeklû tûtiyâ virsen kurutmaz çeşmi nemkini
(Nâbi)

(Bakınız : Sürme).

TÜY, Yeniçeri serpuşlarına takılan sorguçlara, Balıkçıl Kuşu teli, Turna Kuşu teli gibi ayni zamanda rütbe alâmeti olan süslere verilmiş umumî isim; dilimizde, perişan halde iken işlerini yoluna koyub kılık kıyâfetini düzeltenler hakkında kullanılan «tüyünü düzdü» deyimi buradan gelir.

TÜYLÜK, Yeniçeri Börkünde tüy takmaya mahsus yerin adı (Bakınız : Börk).

U.Ü.V

UÇARI BİÇİM, Fes giymenin bir tarzına İstanbul bıçkınları ağzında verilmiş isim; Ahmed Râsim şöyle târif ediyor : «... fes üç dört yerinden Yar Tekmesi ile bozuk düzen durur, buna Uçarı Biçim diyorlar» (Muharrir bu ya..).
(Bakınız : Fes; Yar Tekmesi; Pırpırı Kiyâfet).

UÇKUR, Eskiden İç Donu, Çakşır, Şalvar, Sıkma, Potur, Zıbka, vücudun belden aşağı alt kısmına geçirilip giyilen herşey, belden uçkur denilen ince kuşakla bağlanarak tutturulur idi; bunun için de hepsinin üst kenarına uçkurun içinden gecdiği «uçkurluk» denilen bir yer yapılırdı. Bir boru şeklinde olan uçkurluk iç donunda donun kendi bezinden olur, öbürlerinde alelâde bir bezden yapılıp Çakşırın, Şalvarın, Sıkmanın, Poturun, Zıbkanın kumaşına, bel kısmında dikilip eklenirdi. Uçkurluğun ön kısmında uçkurun geçirilmesi için bir çatlak, ağız bulunurdu. Uçkurun uçkurluğa geçirilip takılması için de, o ince bez kuşağa rehberlik edecek uçkur çubukları kullanılırdı; bazan şimşirden, abanozdan yapılan ve üzerleri gümüş kakmalarla süslenen uçkur çubuklarının arkasındaki bir deliğe bir sicim bağlanır, uçkur da bu sicime düğümlenir, ve uçkur çubuğu giyilecek şeyin uçkurluğunun ön tarafında bulunan bir yarığın bir yanından sokulur, uçkurluğun içinde fırdolayı dolaştırılıp öbür yanından çıkarılır, bu sûretle de uçkur uçkurluğa kolayca geçirilmiş olurdu.

Uçkurlar hem örgü, hem kumaşdan olurdu; iç donu uçkurları tahminen 2 parmak eninde, dar, fakat çakşır, şalvar uçkurları 3 - 4 parmak genişliğinde olurdu, ve uçları ipekle, hatta sırma ile işlenerek süslenirdi. Öyleki, şalvarını, çakşırı giyip uçkurunu bağladıkdan sonra, işlemeli uçlarını bir süs olarak çakşır ve şalvar önüne sarkıtanlar bile olurdu. Antikacı Nureddin Rüşdi Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» isimli eserinde işlemeleri çok güzel eski uçkurların 5-6 liraya satıldığını kaydediyor (1939 piyasası).

ÜÇ ETEKLİ, Eski kesim bir kadın entârisinin adı; M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde şunları yazıyor : «... Sarayda bulunan câriyeler yaz ve kış ince gömlek üstüne üç etelki entâri giyerlerdi; câriyelerin hırka giymeleri yasak olduğu için soğuğa dayanamayanlar arka etekleri ile omuzlarını örterlerdi (?). Şehir kadınları da üç etekli entâri giyerler idi. Bu entâriler sırma ve ipekle işlenirler idi».

Üç etek tâbiri, entârinin belden aşağı kısmının üç ayrı yaprak, dilim hâlinde yapılmasından gelir. Şalvar üstüne giyilirdi; câriyeler hizmet ederken, sür'atle gidip gelmek için, bu entârinin eteğinin üç parça oluşu bir kolaylık sağlar, ön ve yanlarda bulunan yaprakları kaldırır, bellerindeki kuşak yahud kemere sokarlardı.

ÜSKÜF, Yeniçeri börkünün sırma işlemeli bir çeşidi (Bakınız : Börk). Bu isim üstünde lugat kaynaklarımızdaki kayıdlar çok farklıdır. Şemseddin Sâmi Bey Kaamûsu Türki'de bir yeniçeri serpuşu olduğundan hiç bahsetmiyor : «İsmin aslı Rumcadır; tepesi devrik ve ucu püsküllü takke ki ekseriya Akdeniz adalıları giyer; kırmızı yünden örgü olup fesin esâsıdır» diyor ki Üsküfün bu târifine başka yerde rastlamadık.

Hüseyin Kâzım Bey Büyük Türk Lugatında şunları yazıyor : «İtalyanca İskufa (Scuffia) dan Üsküf, gecelik takkesi, külâh; Yeniçeri zâbitlerine mahsus serpuş, yarısı başın üzerinde durur ve yarısı kıvrılıp arkaya sallandırılırdı (yatırma)».

M. Zeki Pakalın Osmanlı Tarih Deyimleri

ve Terimleri isimli eserinde şöyle kaydediyor: «Üsküf isminin Arabca Kûfiye ve Rumca Ksufos'dan geldiği söylenir. Yeniçeri Börkünün kenarının sırmalısı idi; Kapukulu yaya askeri (bu arada başda Yeniçeriler) ile bunların zâbitleri giyerdi. Üsküfün kırmızı kadifelerini de, iki tarafına birer zülüf takarak Saraydar Silâhdar Ağa giyerdi».

Bu maddede en doğru ve aydın kayıd da M. Z. Pakalınındır. Bir XVII. Asır gravüründe Üsküflü bir Silâhdar Ağa görülür.

Sırma işlemeli bir börk olan üsküfün de kaşıklık - tüğlüğü vardır, buraya yeniçeri zâbitleri rütbelerine göre turna kuşu teli, balıkcıl kuşu teli takarlardı.

XVI. Yüz yılda yaşamış şâir Hayrettinin çok güzel bir gazelinde üsküfün Rumeli kalelerindeki genç yeniçeriler, ve belki de akıncı gencler tarafından da giyildiğini görüyoruz :

Be bu Rümilleridir bunda sühandanlar olur
Bu İrem gülşenidir mürgi hoşelhanlar olur
Altun üsküflü yalın yüzlü güzel sâkîler
Sohbeti rûşen ider şem'i şebistanlar olur
Sâkî sâkın sığayub nâz ile sâkîlik ider
Be bu yerlerde ne hoş servi hirâmanlar olur

Yine XVI. Yüzyıl şâirlerinden Tokadlı Zârî'nin bir beytinde sırmalı üsküfü bir delikanlının, genç bir yeniçerinin başında görüyoruz :

Bugün hûrşîd veş giymiş o mâhi sîmber üsküf
Teclii cemâlinden yine par par yanar üsküf

ÜST, «Eskiden sadırâzamların giydikleri dört kollu, sırma işleme kaplı samur kürkün adı» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı).

Hüseyin Kâzım Bey bu târifinde «Dört Kollu» tâbirinden neyi kasd ettiğini açıklamıyor; «Dört Kollu» denilmesi, bu muhteşem kürkde, omuz başlarından ve kolların yanında aşağı sallanmış kol biçiminde iki süs şeridinden kinâyedir.

ÜSTBAŞ, Elbise, esvab, giyim kuşam anlamında kullanılmış bir deyimdir. Adam içine çıkacak esvabı kalmamış yerinde «Üstübaşı yok»; perişan kiyâfetini düzelterek yeni esvab alma anlamında da «üstünü başını düzmek» denilir.

Virir elbet de gelince bayram
Üstüne başına bir hoşça nizam

(Sünbülzâde Vehbi, Lütfiye)

ÜSTLÜK, Elbise, esvab üstüne giyilen Palto, Kaput, Gocuk, Burnos, Pelerin, Kepenek, Cübbe, Kürk gibi giyim eşyasının tümü hakkında kullanılmış, kullanılır bir isimdir.

Çamaşıra nisbetle elbise hakkında da kullanılır.

VALA, İpekli baş örtüsünün adı; isim dilimize farscadan alınmış yüksek, yüce anlamında vâlâ kelimesinden bozmadır. Kırmızı valalar yüz yıllar boyunca gelinlere duvak olarak da kullanılmışdır (Bakınız : Duvak). Köylerimizde gelin duvağı hâla al valadan olur. Aşağıdaki beyit XVI. Yüzyıl şâirlerinden Gelibolulu Kâtib Sun'înindir :

Duvağ etmişler an al vala

VAŞAK, «Kedi cinsinden postu kürk yapılır bir hayvan; ve bu hayvanın postundan yapılmış kürkün adı» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

VESME, Rastığın arabcası (Bakınız : Rastık); kaş boyası.

Vesme kaşa çekilen rastığa derler, bene hâl.
(Tuhfei Vehbi)

*

Geh sürme, kâh vesme ve gâhî piyâle çek
Ey servi nâz çekme yeter gayri kaameti
(Nedim)

*

Ebrûsine vesme ruhine gâze mi çekmiş
Çeşmi siyehin sürmeleyüb nâze mi çekmiş

Y

YABANLIK, Giyim kuşam konusunda «Adamlık» benzeri bir deyimdir (Bakınız : Adamlık). Misâfirliğe gidilirken, misâfir kabul edilirken giyilen yeni, yenice, temiz ve süslü esvablar, üstlükler ve ayakkabları hakkında kullanılırdı; «Yabanlık Şalvar», «Yabanlık Hırka», «Yabanlık Terlik» gibi.

Yabanlığın giyer kızım her güne
Entarisi kalmaz bayram düğüne
Anasına bakıb almalı kızı
Karı iğne vurmaz yırtık söküğne
Kaşlara gözlere cilve reftâra
Aldanacak koca kırk yıl dövüne

(Âşık Râzi)

YAĞLIK, «1 - Yağlı elleri ve dudakları silmeye mahsus bez ki sofralarda herkesin önüne konulur, el bezi, peçete; 2 - Mendile, Çevreye de yağlık denilir» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). «Çevre, Destimal, Yemeni» (Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı).

Yağlık, çevre ve mendil ve yemeni gibi değirmi bir bezdir, bu yönden Destimalden ayrılır (Bakınız : Destimal). Çevre ve mendilden de daha büyük oluşu ile ayrılır, ve tıbkı çevreler, mendiller gibi, eski Türk işlemeciliğin en güzel işleri ile süslenirdi. Antikacı Nureddin Rüşdi Büngül Eski Eserler Ansiklopedisi isimli eserinde eski Türk yağlıkları için şunları yazıyor : «Çevreden daha büyük, sırma işlemelidir. 3-5 liradan 50 liraya kadar satılan eski yağlıklar vardır (1939 piyasası)».

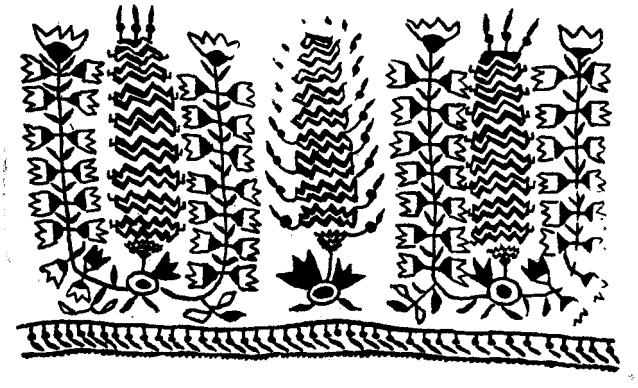

Bir yağlık kenarı işlemesi.

Lâle Devrinin ilk yıllarında (1717 - 1718) İstanbulda bulunmuş İngiliz edibesi Lady Montagu, Hafîze Sultanın Sarayında bir sofrayı anlatır iken önüne konulan peçete (elbezi), yağlık için şöyle yazıyor : «... en güzel gaz bezinden, ipek ve altın sırma işlemeliydi, acıyarak, koklayarak kullandım...».

Yağlıklar, sofranın dışında, lugat kaynaklarımızın kaydettiği gibi, çevre ve mendil gibi, yalnız erkekler tarafından kullanılırdı; fakat yağlığa el, yüz, burun silinmez, yağlık, nefis işlemeleri ile, kuşağın bir kıvrımına sokularak süs gibi taşınır, sonra, içine çarşıdan alınan öteberi konularak, zamanımızın eşyâ fileleri yerinde, cebde, kuşak kıvrımında taşınan boğça - mendiller gibi kullanılırdı (Bakınız : Mendil).

Yağlıklar el tezgâhlarında işlenir, süslenirdi. Büyük şehir İstanbulda yüz yıllar boyunca dul kadınlar, yetim kızlar oya yaparak ve yağlık işleyerek hayatlarını, el emeği ve göz nuru ile nâmuskârâne kazanırlar idi; ve işlerini «Yağlıkcı» adı ile anılan tüccar-esnafa satarlardı. Yağlıkcılar da sâdece oya ve yağlık alıp satmakla kalmazlar, el ile işlenmiş hazır iç çamaşırlarını, yatak takımlarını, gelinlikleri de onlar satardı.

YAĞMURLUK, «Yağmurlu havalarda giyilen üstlük, Kaputun, Muşammâ = Muşambanın adı» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Dâimâ kukuletalı bir üstlük ola gelmişdir, hem sırtdaki esvabı, hemde başı ve serpuşu ıslanmakdan korumak için, kadimden beri kullanılmışdır. Geçen asır sonlarında yağ-

murlu havalarda giyilen bir kukuletalı kaput da Avniye ismi ile anılmışdır (Bakınız : Avniye).

Türk lugatının târifine göre : «Üstü balmumu veya kauçuk gibi bir şeyle kaplanarak su geçmeyecek hâle konmuş» kumaşlardan yapılan yağmurluklar doğrudan Muşammâ = Muşamba adı ile anılır. Muşammâ adı, eskiden kumaşları su geçmez hâle getirmek için balmumu kullanılmasından kalmışdır; zamanımızda balmumunun yerini kauçuk, hattâ sun'î-kauçuk; ve hattâ Naylon (Nylon) denilen sentetik ipliklerle dokunmuş su geçmez kumaşlar almışdır.

Yağmur altında giyilen Muşambalar bazan kaput kesimi kollu, bazan da pelerin kesiminde yapılır; yağmur altında çalışmaya mecbur, elini kolunu kullanacak amele muşambaları kaput kesiminde yapılagelir.

Zamanımızda Naylondan çok zarif, çok şık yağmurluklar yapılmaktadır. Kukuletaların yerini de her biçimde şapkalara geçirilen Naylon kılıflar almışdır.

YAKA AKÇESİ, YAKA PARASI, «Kapukulu Asker Ocakları efrâdına (Osmanlı Devletinin ücretli dâimî asker ocakları efrâdına) esvabları devlet tarafından kesilip biçilmemiş kumaşlar dağıtılarak temin edilir ve terzi parası da ayrıca nakid olarak verilirdi. Yaka Akçesi (Yaka Parası) işte bu terzi ücreti karşılığı kullanılmış bir deyimdir» (İ. H. Uzunçarşılı, Kapukulu Ocakları).

YAMAK TERLİĞİ, «Sivri burunlu aba terlik adıdır» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri) (Bakınız : Terlik).

YANARDÖNER, «Bakıldığı noktaya göre değişen renklerde görülecek sûretde muhtelif renkli ipeklerle dokunmuş kumaşların adı» (M. Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

Yakın geçmişin frenkçeye çalan isimleri söylemekden zevk alır kibarlık budaları bu güzel avam ağzı bularak yanar döner kumaşlara «Janjanlı» derlerdi; ve kadın esvablığı bilinirdi. Zamanımızda yanar döner kumaşlardan erkek kostümleri de yapılmaktadır.

YAPIŞTIRMA, Zamanımızda yapılmayan gelin yüzü süslerindendir. Çiçek şeklinde kesilen küçük kadife veya atlas parçaları üzerine altın teller ve incilerle işlemeler yapılır; bu teller ve inciler arasına bâzan küçük yakutlar, zümrütler, elmaslar yerleştirilir; bu işlemeli çiçekciklerin altına gaayet sık dokunmuş kalın bezden bir kat astar dikildikten sonra «Yapıştır-

Yanakları Yapıştırmalı Gelin
(R.E. Koçu Arşivi)

ma» denilen altın telli, incili, elmaslı çiçekler, astarına zamk sürülerek gelin kızın alnının, yanaklarının ve çenesinin muhtelif yerlerine yapıştırılırdı. Bir gelin kız yüzünün tabiî asil güzelliğini bozan ve muhakkak ki ibtidâî bir zevkin eseri olan yapıştırmalar, bir bakıma da gelin yüzüne şıkır şıkır, pırıl pırıl tuhaf ve garib bir güzellik verirdi. İncili elmaslı yapıştırmalar ancak zengin kızı gelinlerin yüzünde görülürdü.

YARIM FRANSIZ, Eski yangın tulumbacılığında bâzı mahallelerin, semtlerin sandıkları, tulumbacı grupları tarafından kabul edilmiş sokak kıyâfeti - üniformalarda pantalona verilmiş isim; aslında tıpa tıp bir «Elîfî Şalvar» idi; ama tulumbacılar arasında «Yarım Fransız Pantalon» olmuşdu (Bakınız : Elîfî Şalvar).

YAR TEKMESİ, Külhanbeyi, bıçkın edâsı ile bir fes giyimi üzerine kalender ağzı bir deyim (Bakınız : Kuşyuvası); aşağıdaki satırları Ahmed Râsimin «Muharrir bu ya» isimli eserinden alıyoruz : «Bâzan fesin ön tarafında hâsıl olan çukura Yar Tekmesi denilir (Bakınız : Fes). Lisânı zerâfetin yartekmesi dediği bu çukurun kopuklar arasındaki nâmı Kuş Yuvasıdır».

Eğri kara fesde yârin tekmesi
Çözülmüş mintanın sedef düğmesi
Görünür civanın çakıl memesi
Bıçkının hanıma sarhoş gelmesi
Kolay mı hanımım bıçkın sevmesi
Amana bıçkın sevmesi
Arabacı sevmesi,
Muradın arabayı
Çala kamçı gıldır gıldır
Sarhoş sarhoş sürmesi

(Tevfik Karkan, türkü)

Perçemli bıçkın başında Yartekmeli fes
(R.E. Koçu Arşivi)

YAŞMAK, İslâm kadınlarının sokakda ferâce giydikleri vakit yüzlerine tutundukları ince beyaz dülbendden örtü ki biri yukarıdan ve biri aşağıdan gelerek gözlerin önünde bir aralık bırakan iki parçadan ibârettir. Yaşmaklanmaya yaşmak tutunmak, bağlamak denilir» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Yaşmak önce alt parçası ve sonra üst parçası bağlanarak «Kapalı Yaşmak» ve «Açık Yaşmak» diye iki çeşid tutunulurdu.

Kapalı Yaşmak, Şemseddin Sâmi Bey merhumun Kaamûsu Türkîde târif ettiği yaşmakdır. Dülbendi kalındır; alt yaşmak ikiye katlanır, burun üstünden ve gözlerin altından yü-

zün alt kısmı önüne bir perde - peçe gibi gerilerek arkada ense üzerinden bağlanır. Sonra yine iki kat edilmiş üst yaşmakla kaşların üstünden alın ve baş sarılır; öyle yaşmak tutunmuş kadının yalnız iki kaşı ve iki gözü görünür. Yaşmakların kenarlarına ferâcenin yakası altına, içine alınır; baş tamâmen beyaz dülbendlerle sarılmış olarak görünür.

Açık Yaşmak da dülbendler incedir, yarı şeffafdır. Alt yaşmak yalın kat bağlanır, üst yaşmak da alnın üst kenarından tutunulur, iki parça yaşmağın şakaklar üzerindeki kavuşak köşelerinden, kara, kumral veya sarı albenili bir işve ile saç dalgacıkları görünür. Yarı şeffaf alt yaşmağın arkasından da tatlı hayal renkler, hayal çizgiler burun ucu, penbe yanaklar, lâal dudaklar, çene, boyun, gerdan görünür. Bazan bu alt yaşmak gaayet hafif kolalanır, o zaman yaşmak tutunmuş kadının yüzü ak kehrübâ içindeki bir çiçeğe benzer, ki bu kolalı yaşmaklara «Saraylı Yaşmağı» denilirdi. Ahmed Râsim «Muharrir bu ya..» isimli eserinde : «...Saraylı Yaşmağı âdetâ şeffaf, hafif tülden yapılmış bir fânusu andırırdı.. Her kadın yaşmak tutunmasını beceremez, kadının olgun zevk sâhibi olması lâzımdır.. Yaşmak tutunmak zerâfeti de Said Halim Paşa merhumun zevcesi Emine ve muhterem şâir Nigâr Hanımlarla gitmişdir...» diyor (Bakınız: Ferâce.

Soldan sağa: Kalın dülbendden kapalı yaşmak, yaşmağın son devrinde kibar hanım ve ince açık yaşmakla küçükhanım (Müsâhibzâdeden)

Kapalı yaşmak üzerine aşağıdaki satırları, Lâle Devri başında İstanbulda bulunmuş İngiliz kadın yazar Layd Montagu'nun bir mektubundan alıyoruz : «...ferâce ve yaşmak altında kadınlar öyle değişiyorlar ki en kıskanç bir koca bile sokak da karısını tanıyamaz..» (1717 - 1718).

Lâle Devrinin muhayyel bir güzel kadınını tasvir yolunda aşağıdaki beyit Yahya Kemal Beyatlınındır :

Gördüm ol meh düşine bir şal atub Lâhûrdan
Gül yanaklar üstüne yaşamak tutunmuş nürdan

YATIRTMA, Yeniçeri Börk'ünün tepesinden arkaya, Börk giymiş yeniçerinin sırtına doğru sarkan geniş parçanın adı (Bakınız : Börk).

YELDİRME, «Kadınların kırlarda serbest gezinmek için ferâce (ve çarşaf) yerine giydikleri hafif üst lîbâsı ki başa bir baş örtüsü (yemeni, namaz bezi, dülbend) alınarak giyilir» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Adını, telâş ile koşdurmak, uçurmak anlamında Yeldirmek kökünden almışdır; başa bir örtü atılıp hemen sırta geçirilerek sokağa çıkılabilen bir üstlük idi. zamanımızın harcı âlem kadın mantolarına benzer, yalnız kolları manto kolundan az genişcedir. Çoğunlukla avam tabakasına mensub kadınların giydiği üstlükdür. Kibar. hanımlar yazlıklarda mesîreye, çayıra, kıra, çıkar iken daha ziyâde Maşlah giymişlerdir (Bakınız : Maşlah). Ayak takımından kadınlar ise şehir içinde yaz kış yeldirmelerle dolaşmışlardır. Zamanımızda da aynı tabakaya mensup boğçacı kadınların hepsi yeldirmelidir ve yeldirmeleri alâmeti farikaları hâline gelmişdir.

Aşağıdaki beyitler İstanbulda Beşiktaş da Vişnezâdede oturan Benli Hürmüz adında

Yeldirmeli başörtülü, Çıplak ayakları yarım pabuçlu, takunyalı İstanbulun mahalle karısı, mahalle kızı tipleri
(R.E. Koçu Arşivi)

kenarın yosması bir kızın ahvâlini tasvir yollu yazılmış bir manzûmedendir :

Anasıyla her sabah bir fırtına
Kopub yeldirmeyi atar sırtına
Yavuklusu bir bağçıvan güzeli
Samırkaş Arnavud Doyranlı Veli
Kız bir içim sudur oğlan bir âfet
Kim arar efendim kılık kıyâfet
Oğlan yalın ayak kız takunyalı
Ne lâzım onlara konakla yalı

YELEK, «Hava alacak sûretde kolsuz ve ekseriyâ önü açık (yaka kesimi açık) eteği bele kadar kısa olub mintan üstüne ve ceket, salta, cebken altına giyilir bir giyim şeyinin adı» (Türk lugatı).

Yeleğin husûsiyeti, iki ön parçasının kumaş veya deri olup sırtı örten arka parçasının astar bezinden yapılmış olmasıdır.

İç ve dış yeleği diye iki çeşidi vardır; çamaşır arasına giren iç yelekleri kışlık olup arasına pamuk konduğu için ayrıca «Pamuklu Yelek» adı ile anılır. Dış yelekleri esvab takımları arasındadır.

Eskiden kadınlar da ipekli kumaşlardan ve işlemeler ile süslü dış yelekleri giymişlerdir. Erkek dış yelekleri, başda çuha ve kadife, bütün esvablık kumaşlardan kesilir. Bizde setire-pantalon denilen Avrupa kesimi bir kat tire-pantalon denilen avrupa kesimi bir kat erkek esvabı ceket, pantalon ve yelek olmak üzere üç parçadan mürekkebdir; ve yelek kostümün kumaşından yapılır. Ufaklık mâdedeni para, çakı ve ceb saati koymak için iki altda ikisi üstde sağlı sollu ikişerden dört cebi vardır; saatin altın veya gümüş kösteğini yeleğin iliklerinin birinden geçirerek yelek

Dalfesli, yalın ayağı takunyalı ceketsiz yelekce çalışır kahveci çırağı

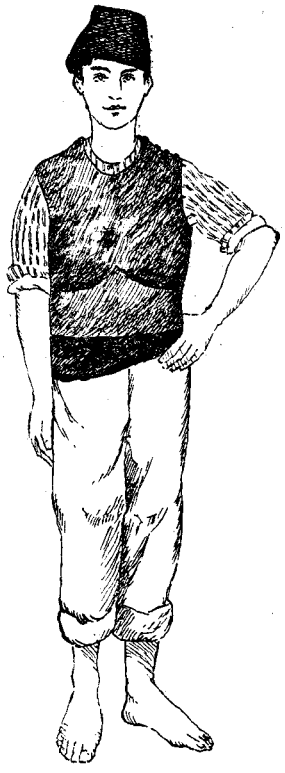

Balıkcı Yeleği

önünde bir gerdanlık gibi sarkıtmak yakın geçmişe kadar setire-pantalonlu erkek giyiminde bir süs bilinirdi.

Ayrıca podüsüedden, deriden yelekler de vardır. Belli bir işde giyilen ve göğüsleri (ön yaka kesimleri) kapalı, omuzdan ilikli Avcı Yelekleri, Balıkçı Yelekleri vardır. Bu yeleklere de altda, etek boyunca uzanan ve ortadan dikişli iki göz hâlinde büyük bir ceb yapılır. Yakın geçmişe kadar o boydan kimselelerin süs nümâyişlerinden biri, yelek cebine konulan saatin altın veya gümüş kösteğinin bir uçunu yeleğin sol omuzu üstüne iliştirmek, ve böylece kösteği yeleğin sol kısmı üstünde sarkıtarak teşhir etmekdi.

Esnaf takımı, ayak takımı boyundan kimseler çoğu zamanlar ceket giymeyip mintan üstünde Yelekle dolaşırlar; yelekle dolaşma bir çeşit pırpırılık da sayılırdı (Bakınız: Parpırı kıyafet)

Yakın geçmişe kadar şık ve kibar bir erkek yaz ve kış yelek giyerdi. Sonra yazın yelek giymeme modası çıkdı. Zamanımızda gençler ve hatta orta yaşlı erkekler kostümlerini yeleksiz yaptırmaktadırlar. Kış giyiminde kostümün kumaşından yapılan yeleklerin yerini, kollu ve ya kolsuz yün örgüsü kazaklar almışdır.

Yakın geçmişde Avrupalı Kesimi oğlan çocuk esvablarının da yelekleri vardı; esvabın kumaşından ve balıkcı yeleği biçiminde yapılan bu çocuk yelekleri sırtdan bir sıra düğme ile kapanırdı; ayrıca iki önünde ve ikisi arkasında eteği üstüne dört ilik yapılır, pantalonun üst kenarına dikilen düğmelere iliklenir, yelek aynı zamanda pantalona da askılık yapardı.

XIX yüz yılda da İstanbulun meyhâne köçekleri kendilerine has al çuha yahud al kadifeden bir çeşid yelek giymişlerdir; çıplak vücud üstüne giyilen, etekleri meme başları hizâsında gaayetle kısa idi, ve önü de düğmesizdi, iliklenmez, kapanmazdı; köçeğin belden yukarı vücudunu tüm çıplaklıkdan kurtarır, aslında var ile yok arası bir şeydi.

YELKEN, «Saraydaki cücelerin giydikleri başlığın adıdır. Şekli yelkeni andırdığı için bu ad verilmişdir» (M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri).

YELPAZE, «Sıcak havada yüzün etrâfındaki havayı hareket ettirerek yüze serinlik sağlayan âlet» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî)

Eskiden hem kadınlar hem erkekler tarafından kullanılmışdır. Yapıldıkları maddelerin kıymeti ve usta ellerden çıkmış bir sanat eseri olarak güzel ve kıymetli bir yelpâze onu elinde taşıyan kadın veya erkeğin süsünü, tuvaletini tamamlamışdır. Ayrıca elmaslar ve sair kiymetli taşlar ile tezyin edilmiş murassâ yelpâzeler de şıklığın yanında zenginlik gösterisi olmuşdur.

Çeşid çeşid yelpâze yapılmışdır, başlıcaları şunlardır :

1 — Hasır örgüsü yelpâzeler.

En ince, en güzel sazlardan örülürdü, ve çeşidli renklere boyanmış saz sapları ile de

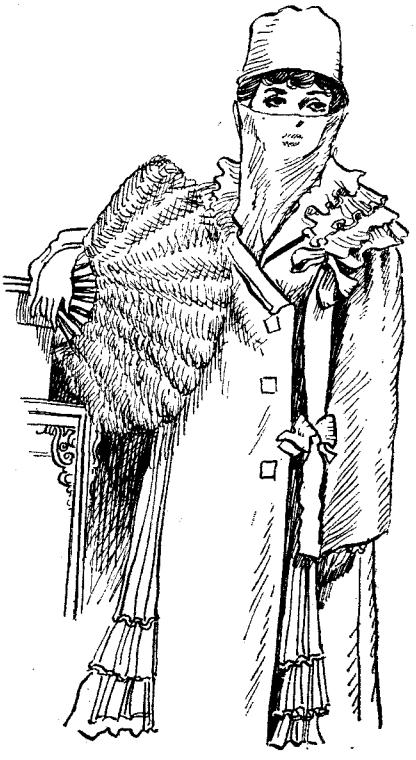

Elinde devekuşu tüyü yelpâze ile ferâce yaşmaklı İstanbul hanımı (Müsâhibzâdeden)

örülürken türlü nakışlarla süslenirdi; küçük bir bayrak gibi müstatil şeklinde, yahud küçük bir balta - teber şeklinde yapılır ve tıpkı bayrak ve balta gibi tahta - ağaçdan bir sopa geçirilirdi.

Toplanıp açılmaz sâbit şekilli hasır yelpâzeler çoğunlukla avam ve esnaf tabakasından erkekler ve kadınlar tarafından kullanılırdı. Kibarlar da uzun yolculuklarda, kır gezintilerinde kullanırdı; dayanıklı, kolay zedelenmeyen, yırtılmayan, sapı üstüne sarılıp her hangi bir şeye sokularak taşınabilen bir yelpâze idi.

Yeniçerilik zamanında yeniçerilere mahsus, üstüne yeniçeri ortalarının (taburlarının) nişanları işlenmiş yelpâzeler yapılırdı; yeniçeri zorbaları kendi ortasının nişanını taşıyan böyle bir yelpâzeyi muhabbet ve himâye kanadı altına aldığı yosma nigârlar ile şıkırdım civanlara verirler, ve onların elinde bu yelpâzeleri görenler yan gözle bile bakamazlardı; yeniçeri nişanı nakışlı bu hasır yelpâzelere «Balta Yelpâze» denilirdi (Bakınız: çevre).

İstanbulun büyük çarşı hamamlarında yazın yıkanıp çıkan, ve havlulara sarılı olarak uzanıp dinlenen müşterilerin eline serinlemek için bir hasır yelpâze verilirdi.

2 — Fildişi ve Bağa yelpâzeler

Gaayet ile ince ve dar uzun fildişi yahud bağadan paletçikler bir ucundan kendi mihveri etrâfında açılacak şekilde tesbit edilir ve paletcikler, iki üç sıra ve kordela, şerid ile birbirine rabtedilir, bağlanırdı; bu şerid kordelalar fildişi yahud bağadan yelpâzelerin bir dâire kıt'ası şeklinde açılma sâhasını sınırlar, ve paletleri, kabaran bir hindinin kuyruğu gibi açarak yellenmeyi sağlayacak bir satıh vücûda getirirdi.

Hasır yelpâzesi yeniçeri nişanı nakışlı İstanbul Yosması (R.E. Koçu Arşivi)

Her paletin üstü birer dantel gibi oyulmuş işlenmiş fildişi yelpâzeler, hepsinin pek zarif pek ince resimlerle, altın yıldızlarla bezenmiş bağa yelpâzeler yapılmışdır. Zamanımızda bu tip yelpâzeler plastikden yapılmaktadır, ve yazın işportalarda satılmaktadır.

3 — Kumaş yelpazeler.

Fildişi ve bağa tipi yelpazelerdendir; yine fildişinden veya bağadan, yahud altın ve gümüşden iki palet arasında gerilip açılır; kumaşın yelpaze açıldığı zaman düzgün durmasını, yelpâze kapandığı zaman da kumaşın kolay katlanıp toplanmasını sağlayan çubukcukları, balinaları vardır.

Kumaş yelpâzelerin bir kısmı da, yine aynı sisteme göre yapılır, fakat mihveri etrâfında yusyuvarlak, tam bir dâire şeklinde açılırdı.

Daire kıt'ası şeklindeki fildişi, bağa ve kumaş yelpazeler, yelpâzenin açıldığı mihver noktası üzerinden tutulup kullanılırdı. Tam dâire şeklindeki yelpâzeler ise, yelpâzeye rabtedilmiş uzunca bir sapdan tutulurdu.

Kumaş yelpazeler en değerli, nakışlı ipekli kumaşlardan yapılırdı, açıla katlana çabuk örselenir, yırtılırdı.

4 — Dantel yelpâzeler.

Fildişi ve bağa tipi yelpâzelerdendir. Memleketimize ithal malı olarak gelirdi ve en makbulleri Brüksel dantellerinden yapılmış yelpazeler idi.

5 — Kuş tüyü yelpâzeler.

Fildişi ve bağa tipi yelpâzelerdendir; en muhteşemleri deve kuşu tüylerinden yapılan yelpâzelerdir.

6 — Kağıd yelpâzeler.

Ayni tip yelpâzelerdendir, renkli, zarif resimlerle süslenir, çoluk çocuk harcıdır; artık bulunmayan hasır örgüsü yelpâzeler gibi yolculuklarda, kır gezilerinde kullanılır.

Antikacı Nureddin Rüşdi Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» isimli eserinde şunları yazıyor: «Dantelden, işlenmiş ve resimli kumaşlardan fildişi oymalardan, resimli Japon lâkelerinden eski yelpâzelerin kusursuzları 50 liraya kadar satılır. Kıymetli dantel yelpazeler ile imzalı İtalyan minyatürleri ile bezenmiş yelpâzelerden 500 lira edenleri bulunur (1939 piyasası)».

Topkapusu Sarayı Müzesinin hazîne bölümünde eski Türk yelpâzelerinin her çeşidinin en güzel, en kıymetli örneklerinden zengin bir koleksiyon vardır.

YELPÂZELİ, Eski nakışlı Türk ipeklilerinde üslûblaştırılmış bir karanfil motifinin adı «Yelpâze» idi, bu motifi taşıyan kumaşlara da «Yelpâzeli» denilirdi. Topkapusu Sarayı Müzesinde XVII. Yüzyıl işi pek nefis bir Yelpâzeli Kumaş parçası vardır.

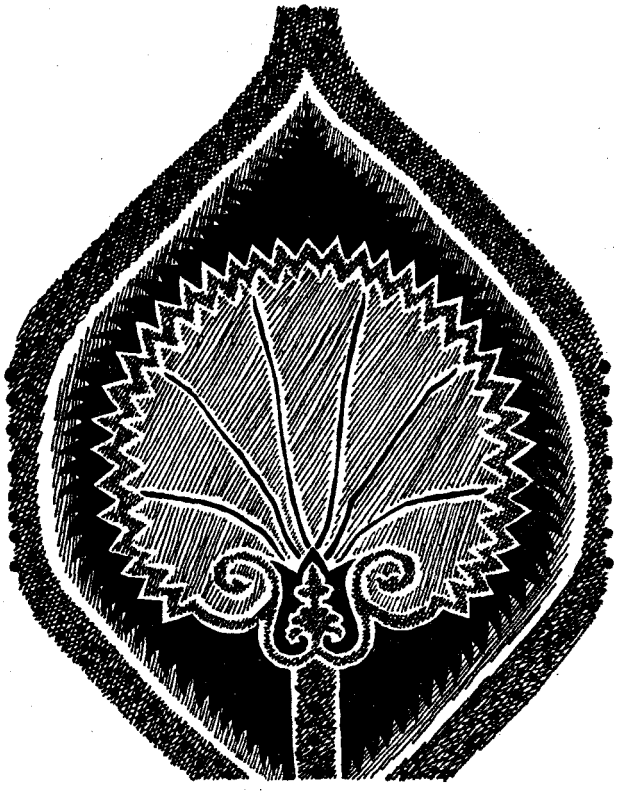

Yelpâze denilen Karanfil Motifi

YEMENİ, «Kısa kenarlı, kırmızı ve sâir renkde (sarı yahud siyah) sahtiyandan yapılır kaba pabuç ki avam giyer» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî). Bir erkek ayakkabısıdır.

Yüz yıllar boyunca asker ve halk tarafından giyilmişdir; ökçeli ve üstü açık bir ayakkabıdır; eğer pantalon veya şalvar paçası kısaca ise yemeni içindeki ayağın üstü ve incik gemikleri görünür.

Yangınlara yalın ayak koşmak âdet olmadan önce yangın tulumbacıları da ayaklarına yemeni giyerdi (Bakınız: Tulumbacı Kıyâfeti); rahat koşulması için tulumbacı yemenileri en ince sahtiyandan ve taban köselesi gaayet ince çok hafif olarak yapılırdı, çifti 60 dirhem gelen tulumbacı yemenileri yapılmışdır.

Geçen asır sonlarında ayak takımından olup akran ve emsâli arasında şık bir delikanlı şöyle övülüyor :

Mintanı yağlıkcı koca Emmi'den
Fermenesi Urum Dönme Fehmi'den
Ayak ölçüsüne yemenileri
Balıkpazarında Kara Memiden

YEMENİ, Üzerine el kalıpları ile çiçek şekilli süs motifleri basılmış büyükce bir değirmi hâlindeki dülbend-bezin adı ki kadınlar tarafından başa bağlanır; fırdolayı etrafı da oya dikilerek ayrıca süslenen yemeniler, kadın başına «Kundak» yahud «Salma» denilen iki tarzda bağlana gelmişdir (Bakınız : Kundak Yemeni; Salma Yemeni). Kadınların bu baş yemenileri, etrâfı oyalı düz bir beyaz dülbend de olabilirdi, onun içindir ki basma sûretiyle çiçekli motiflerle süslenmiş olanlarına, bu süsleme sanatına verilen isme nisbetle ayrıca «Yazma Yemeni» denilirdi; yakın geçmişe kadar yazma yemenilerin en güzelleri İstanbulda Boğaz içinde Kandillide yapıldıkları için onlara da «Kandilli Yemenisi» denilirdi. Her nakışları olgun bir zevkin eseri ile, hem de tatlı, âhenkli renkleri güneşde solmaz, yıkanmakla çıkmazdı. Yazma Yemenilerin bir kısmı, bu arada Kandilli Yemenileri, nakışlarını etraf çizgileri kalıpla basıldıkdan sonra, çiçekler ve yaprak-lar teker teker elde, fırça ile boyanırdı; emsâlinden kat kat üstün kıymet taşımaları da bundan ötürü idi.

Düz beyaz yemeniler altın veya gümüş teller, altın veya gümüş pullar ile de işlenir, süslenirdi, onlar da «Telli Yemeni», «Pullu Yemeni» isimleri ile anılır, ayırd edilirdi.

Ben sana varmam beyaz oğlan ben sana varmam
Yedi yıl karşımda dursan yine yalvarmam
Allı yemeni beyim oğlan pullu yemeni
Yalvarırım beyim oğlan sıkma mememi
(Türkü, XIX. yüz yıl).

*

Yârim evde yemenisin bağlayor
Âşıkları karşı geçmiş ağlayor
O bakışlar yüreciğim dağlıyor
Ağam ben var iken paşam ben var iken
Yârim almak yol mudur aman yol mudur
(Türkü, XIX. yüz yıl)

*

Hele bütün âzürde hâtır etti beni
Yegâne ziynetü darâtı bir yeşil yemeni
(Ali Ekrem Bolayır)

Aslı bir değirmi olan yemeni önce karşılıklı iki köşesinden katlanarak üçgen şeklini aldıkdan sonra tekrar iki defa katlanıp 3-4 parmak eninde bir şerid - band hâline sokulup fes veya külâh etrafına sarılarak erkekler tarafından da kullanılmışdır; başına yemeni saranlar da dâima esnaf, avam tabakasından kimseler ola gelmişdi.

Varsa eger yemeninin oyası
Mânâ verir bezinin de boyası
Ak sâdeyse yok civarın foyası
(Galatalı Çorbacı, İşmar Destanı)

*

Şeyh köçeği külâh yıkar kaşına
Yemeniyi yeşil bağlar başına
(Galatalı Çorbacı)

*

Yemenisin görünce has kandilli
Selâm verdim bıçkınıma kandilli
Selâmım almayıb geçdi yanımdan
Bu ne çalım vay ölüsü kandilli
(Âşık Râzi)

YOSMA KIYÂFET, «Yosma = Giyinişi zarif, yüzü güzel, edâlı, işveli kız yahud delikanlı» (Türk

Lugatı). Bu sıfatda hafif meşreblik anlamı da vardır.

Eski süslenme sözlüğünde «Yosma Kiyafet» deyimi XIX. Yüz yılın ilk yarısında kalender meşreb şâirler tarafından aşırı süslü ve türlü nümayiş ile etrâfın gözü üstüne çeken delikanlılar hakkında kullanılmışdır; kaş üstüne eğilen külâhlar, fesler, külâhdan fesden taşırılmış kâküller, perçemler, bir ucu yerde sürünür kuşaklar, basık arkalı ayakkabılar ile topuk teşhîri hep bu Yosma Kıyâfet anlamı içindedir. Aşağıdaki şarkı Acem Bûselik şarkının bestekârı İkinci Sultan Mahmud olmuşdu :

Bu cihanda görmedim böyle güzel
Şivesi nâzende şûhi bî bedel
Servi kad Yosma Kiyâfet ince bel
Bir görüşde aklım aldı ol perî
Aşkı ile oldum aman serserî

YÜNLÜK, Börk, Üsküf, Kuka gibi isimlerle anılan Yeniçeri serpuşlarında «Balıkçıl Kuşu Teli» ve «Turna Kuşu Teli» denilen tüylerin takıldığı yerin adı (Bakınız : Börk, Üsküf, Kuka). Bir çeşid rütbe alâmeti olan bu kuş tüyleri ile süslenen serpuşlara, ayrıca isimleri söylenmeden «Yünlüklü Keçe» de denilirdi.

YÜZÜK, «Parmağa takılan üstünde elmas (kıymetli taş) bulunan altın veya gümüş halka; Hâtem (arabca), Engüşter (farsca)» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

Kadının gerdanlık, küpe ve bilezik gibi mücevher süslerinden biridir; erkeğin ise, mücevherli saat, gömlek kol düğmesi, kravat iğnesi gibi eşyâsı, ve eski giyimde mücevher esvab düğmeleri müstesna, tek mücevher süsü olmuşdur.

Bir kıymetli taş taşıyan yüzükler önce taşın adına nisbetle «Elmas Yüzük», «Pırlanta Yüzük», «Zümrüd Yüzük», «Yâkut Yüzük» gibi isimler ile anılır. Yüzükde yalnız bir aded taş bulunuyorsa «Tektaş» denilir; büyük bir büyük ve büyükce taşın etrâfı ayrıca küçük taşlarla tezyin edilmiş ise onlara da «Gül Yüzük» denilir. Kubbemsi sivri tektaş zümrüd yüzükler de «Dede Külâhı» diye anılagelmişdir.

Bilhassa zengin kibarlar, namlı hattatların yazıları ile namlı hakkâklara akik üzerine kazdırdıkları mühürlerini parmaklarında yüzük taşı hâlinde taşırlar, hem oygusunun hem de yazısının yüksek sanat eseri olması ile ayrıca övünürlerdi.

Yazısız düz akikler, fîrûzeler, zebercedler de yüzüklük kıymetli taşlar ola gelmişdir.

Antikacı ve kuyumcu N. Rüşdi Büngül, taşının değerine ve işinin güzelliğine göre 1000-10000 lira arasında yüzük satıldığını söyler (1939 piyasası).

Parmağa tam halka hâlinde geçirilen gümüş yüzüklere «bâsur halkası» denilir. Parmağa iki defa dolanan ve iki ucu serbest duran gümüş halka yüzükler de «Kâbe Halkası» diye meşhurdur, memleketimize hacılar tarafından hediyelik getirilir. Konyada da, üstünde bir destarlı mevlevî sikkesi bulunan altın halka yüzükler yapılır.

Altın veya plâtin ve düz yahud elmaslı nişan yüzükleri, halkaları memleketimizde medenî nikâhın kabûlünden sonra yayılmışdır.

Güzel ve kıymetli bir yüzük, âşıkdan sevgiliye gönderilecek mücevher hediye olarak ilk hatırlanan şey ola gelmişdir; aşağıdaki satırlar da eski bir mektup örnekleri mecmuasından alınmışdır, «Muhabbetnâmei lâ nazir» adını taşımaktadır :

«Şifâülkulûb, likaaümahbûb, gözüm yâşı ile yazıldı bu mektub. Nûş idüb aşkın hûn ile ciğer dolsun, âşifte gönül derd ile dahi beter olsun. Siz de buna şâhid olun, hercâî dilber sevmeyeyim bir daha tövbeler olsun.»

«Âh efendim, nâzenînim, izzetde yektâ, saadetde bîhemtâ, muhabbetde lâ nazir, güzellikde bî kusur, cânımdan azîzim şekerden lezîzim efendim sultânım' hayli zamandır görüşüb konuşamadık, hasreti iştiyâkınız hadden efzundur. Kerem idüb hânei bî minnete teşrif buyurasınız.»

«Efendim sultânım, hâmili nâme bizim Râşid yediyle hâkipâye bir elmas yüzük fındık altını ile yapılmış destâvîzi âşıkaanemiz irsal olunmuşdur, makbülünüz olmak niyâzımdır. Bâki âfitabı hüsnü cemâl günbegün ziyâde bâd. Bende:...):

YÜZ YAZMAK, Eski Türk kadının süslenmesinde allıklı, aklıklı, rastıklı, sürmesi, yapma lâden benli yüz makiyajı karşılığı kullanılmış bir deyimdir. Hünerli, zevkli kızlar, kadınlar yüzlerini kendileri yazarlardı; ham elliler ise, bu işde bilgisi kabul edilmiş kadınlara baş vururlardı. Yüz yazıcılıkda kudret, hüner ve zevkini muhitine kabul ettirmiş kadınlar, büyük şehirlerde, bilhassa İstanbulda, geçimlerini servet yapabilecek şekilde sağlarlardı. Aşağıdaki kıt'a, kenarın yosması bir kız ağzından kalender şâir Enderunlu Vâsıf (ölümü 1824) tarafından yazılmışdır :

Yazub yüzümü Esmâ Hanım kâkülümü kes
Bir âşinâya varacağım sen çıkarma ses
Pek pos bıyıklı pırpırıya eylemem heves
Dört kaşlı yesma şûhi cihan tâze dalfes
Onbeş yaşında kendime bir oynaş arayım

Z

ZEMHERİRİN DÜŞKÜNÜ, BEYAZ GİYER KIŞ GÜNÜ, Giyim kuşam ve süslenme yolunda halk ağzı bir deyimdir; mâlî imkânları çok dar, kıt olduğu halde modaya uyma hevesine kapılan, fakat modayı mevsim değişiklikleri ile tâkib edemeyerek süslü giyimleri değişen mevsimde sırıtan kimseler hakkında kullanılır.

Görün hele efendim siz Râzinin gülünü
Baş tâcı yâri olmuş şu belâ püskülünü
Süse pek heveslidir âh o garib bıçkınım
Zemherîrin düşkünü beyaz giyer kış günü

*

Yağmur altında ele almaz asla şemsiye
Dal fes altında samur perçem görünsün diye
Kış biterken kürk alır düşünmez bir saniye
Zemherîrin düşkünü beyaz giyer kış günü

*

Ayaklarda kamerçin yalın topuklar ile
Kristalde katılır polka ile kadr ile
Hamama fırak giyüb gider de düşer dile
Zemherîrin düşkünü beyaz giyer kış günü

(Âşık Râzi)

ZENNE FESİ, Kadın Fesi (Bakınız : Fes, Kadın Fesi). M. Zeki Pakalın «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri» isimli eserinde Zenne Fesi maddesinde : «Eskiden kadınların başlarına giydikleri küçük fese verilen addır» diyor. Kadın, Zenne Fesi için küçük fes diye bir şart koşulamaz, küçüğü de vardır, büyüğü de; hattâ Kıyafeti Osmaniye Albomundaki fotoğraflarda (1880 — 1900) kadın başlarındaki bütün fesler, koca koca püsküller, ferâhîler, tepeliklerle süslenmiş, etraflarına şallar, valalar sarılmış büyük fesler, o devirde erkek başlarındaki feslerden büyük feslerdir.

ZERBÂF, ZERBAFT, ZERBEFT, «Altın tellerle, sırma ile karışık dokunmuş kumaş» (Kaamûsu Türkî).

İçinde bir gümüş âyîne cilve itmeyicek
Nedir safâsı Nedîmâ kabâyi zerbâfın

(Nedîm)

*

Dirliğimden ölmek ey sîmîn beden yekdir bana
Câmei zerbeft ü dîbâdan kefen yekdir bana

(Câferi)

ZERDAVA, İskandinavya ve Rusyanın buzlu bölgelerinde yaşayan ve postundan kürk yapılan sansar cinsi küçük bir hayvan; ve onun postundan yapılmış kürkün adı.

ZERKÂR LİBAS, «Zerkâr farsca sıfat; altın ile yapılmış anlamındadır» (Türk Lugatı). Kumaşı ne olursa olsun altın sırma ile işlenmiş üstlük esvablar hakkında da kullanılmışdır.

Pertev endâz olıcak ruhsârı
Parlatır elbisei zerkârı

(Sümbülzade Vehbi)

ZERKEŞ LİBAS, Kumaşı ne olursa olsun altın sırma ile işlenmiş üstlük esvablara verilmiş isim; XVI. Yüz yılın haşmetli şâiri Muhibbî (Kanûnî Sultan Süleyman) Irak Seferine çıkar iken yapılan ordu alayında gördüğü sırmalı esvab içinde güzel bir delikanlıyı şöyle tasvir ediyor :

Ol servi kadde nâgâh bu dîde bâka düşdü
Eşki revan gözümden ol demde âka düşdü
Âh o libâsı zerkeş, bindüğü âtı serkeş
Bağlandı tîrü tirkeş azmi irâka düşdü.

ZER KÜLÂH, «Saray kapucularının başlarına giydikleri (külâhın) adı; altın tel işlemeli olduğu için bu ad verilmişdir.

Dergâhı Âlînin o melâhat penâhını
Gördükde yere inmiş sandım kökün mâhını

*

Ol nigâhı cellâdım boynuna nusha yapmış
Yolunda sebîl olan kanların günahını

*

Şal kuşağın bir ucu gümüş topuklarında
Yatırmış samur kaşa bıçkın zerkülâhını

*

Vahşeti levendâne nahveti şebâb ile
Nağmei rebâb sanır uşşâkının âhını

(Galatalı Çorbacı)

ZERRİN KEMER, Altın tel ile yapılmış yahud altın paftalı kemerlere verilmiş isim (Bakınız : Kemer).

***Zerrin* kemeri bağladı bir ince bel oldu**
Bir nahli tecellî dimeğe muhtemel oldu

(Enderunlu Fazıl)

ZERRİN KÜLÂH, Osmanlı Sarayının 1828 den önceki teşkilâtında Zülüflü Ağalar diye anılan saray iç oğlanlarının görev başında ve törenlerde giydikleri külâhın adı; şekli mevlevî sikkesini andırır ve en âlâ keçeden yapılır, dışının her tarafı som altın sırma işlemeli idi; ve önünün iki yanından saç örgüsü taklidi sırmadan iki kolan zülüf sarkardı (Bakınız : Zülüf).

Hüseyin Kâzım Bey Büyük Türk Lugatında Zerrin Külâh için : «Bir nevî demir miğfer» (?) diyor, ve Zülüflü Ağaların Zerrin Külâhından hiç bahsetmiyor. M. Zeki Pakalın da Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri isimli eserinin

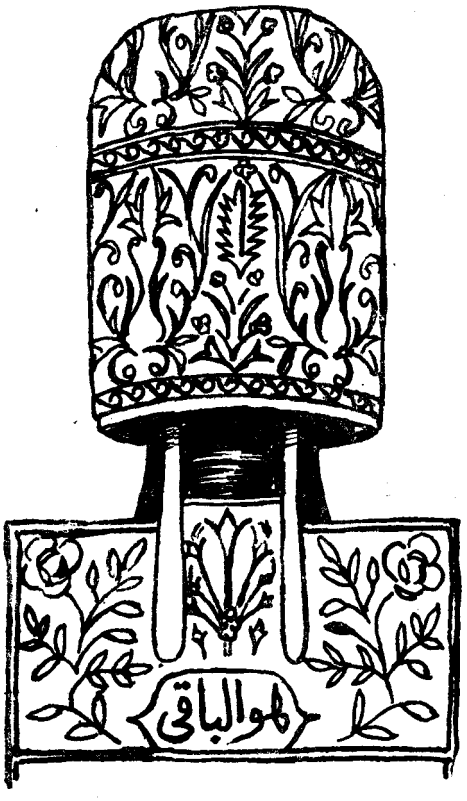

Aksarayda Muradpaşa camii hazîresinde Enderunlu Ahmet Ağanın kabir taşında Zülüflü Zerrin Külâh (1810)

Miğfer maddesine bu kaydı aynen ekledikden sonra Z harfinde Osmanlı Sarayında yüz yıllar boyunca giyilmiş asıl Zerrin Külâhdan bahsetmiyor; M. Z. Pakalının «Zülf, Zülüf» maddesinde de Enderunun Zülüflü Ağalarının sırmadan örülmüş zülüflerini unutması, eserinin taşıdığı isim için büyük zuhuldür: «Zer Külâh» maddesinde ise yalnız saray kapucularının giydikleri serpuşdan bahsediyor.

Çıkıp gülzâra bu zerrin külehle
Dîli bend eyledin zülfi siyehle
Süzüb çeşmi siyâhın bir nigehle
Beni şâd eyledin şâd ol efendim

(Enderunlu Vasıf)

ZERTÂRİ, «Zertar = Altın tel, sırma, altı tel, sırma ile işlenmiş veya dokunmuş kumaşlara zertârî denilir» (Şemseddin Sâmi, Kaamûsu Türkî).

ZEYREK YOKUŞU, Bir çeşid hotozun adı (Bakınız: Hotoz); şeklini tesbit edemedik, «Zeyrek Yokuşu» İstanbulda Zeyrek denilen semtde bir sokağın adıdır, çukurda olan Küçükpazar'dan yüksekde olan Vefâ semtine çıkar, zamanımızda Zeyrek Caddesi adını taşımaktadır. Yüksekce bir hotoz olduğu tahmin edilebilir.

Hanımın hotozu Zeyrek yokuşu
Çırpınır kafesde muhabbet kuşu
İşmarı gördün mü şehbaz civana
Haneye davetdir mendil tutuşu

(Âşık Râzi)

ZIBKA, «Karadeniz yalısı ehâlisinin giydiği laz poturu» (Kaamûsu Türkî). (Bakınız : Laz Kıyâfeti).

ZIBUN, ZIBIN, Kelimenin aslı Zıbun ise de halk ağzında dâima Zıbın denilegelmişdir; kışın esvab altına giyilen kolsuz pamuklu yeleğin adı, bu yeleğe «İçlik» de denilir; eskiden kışın kaftan altına mutlakaa bir zıbın giyilirdi.

ZİYNET ALTINI, Eski kadın tuvaletinde halk arasında, bilhassa orta tabaka ile avam ve köylümüz arasında en makbül süs olmuşdur. Avam ve köylü tarafından yalnız boyuna takılarak hâlâ kullanılmaktadır. Kadimdenberi Darbhânede basıla gelen ziynet ziynet altınlarının sikke (mâdenî altın paradan) farkı çok daha ince oluşudur. Eski altın paralarımızdan bir liralıklar ve beş liralıklar (Beşi bir yerdeler) da, kuyumculara birer altın halkacık ekletilerek ziynet altını yerinde kullanılmışdır.

Ziynet altınları ibrişim bir kordona dizilerek gerdanlık gibi boyuna takılırdı; esvab yakalarına dikilirdi; tepelik denilen bir süs serpuşun fırdolayı etrâfından sarkıtılırdı (Bakınız: Tepelik); tepeliğin veya hotozun (Bakınız : Hotoz) iki kenarından yüz üstüne çaprast olarak asılırdı; saç örgüleri arasına katılır, saçları süsler idi (Bakınız : Örgü, saç örgüsü).

Düğünlerde babası tarafından kudreti ölçüsünde gelin kızın boynuna bir, üç, beş yahud bir dizi beşibirlik takmak bir gelenek olmuşdu.

ZUAF ÜNİFORMALARI, Zuaf arabca bir kelime olup «derhal öldüren, ânîde öldüren» anlamındadır; Fransızlar Cezâyiri aldıkdan sonra memleketin yerlisinden bir sınıf asker teşkil etmişler ve adına «Zuaf» (fransızcası = Zouave) demişlerdi, ve bu askerlerin başlarına da fes giydirmişlerdi.

İkinci Sultan Abdülhamid de, dâimî ikaametgâhı olan Yıldız Sarayın da Zuaf adı ile bir muhâfız alayı teşkil etmişdi, ve bu alayın bölüklerini ikiye ayırıp bir kısmının başına dal fes (sarıksız fes), bir kısmına da sarıklı fes giydirmişdi, ve zuaflar serpuşlarına nisbetle «Fesli Zuaf», «Sarıklı Zuaf» isimlerini almışlardı; fesli zuafların efrâdı Arnavudlardan, sarıklı zuafların efrâdı da Anadolu halkından, bilhassa Kastamonu ve Sivas ehâlisinden seçilmiş alınmışdı; hepsi zeberdest, tuvana delikanlılardı. Halk bu askere Zuaf yerine «Zühaf», «Zühaf Askeri» dedi; Zuafların üniformaları da devrin Osmanlı Ordusu kara askeri üniformasından tamâmen ayrı idi. Sermed Muhtar Alus Zuaf Üniformalarını şöylece târif ediyor :

«Fesli Zuaflar başlarına gaayetle yüksek, başı kapsayan kenarı ile tablası hemen aynı genişlik de borumsu bir fes giyerlerdi, ki buna benzer feslere İstanbulda Zühaf Kalıbı Fes denilmişdi. Üstlükleri, iki önü dâimâ açık durur, asla iliklenmez bir cebken, altında yakası hemen boyun bitiminden çaprast kavuşmuş ve sağdan düz iliklenmiş bir fermene, bol ağlı potur ve potur paçaları ile kundura üstüne çekil-

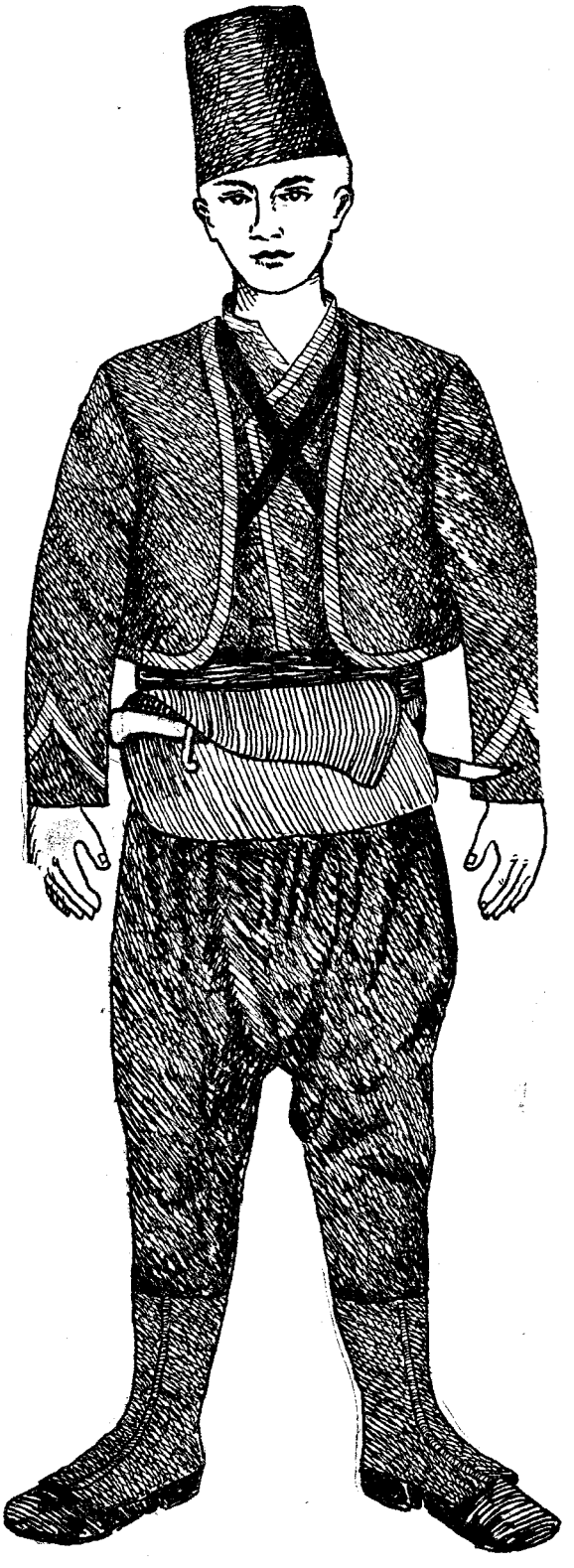

Fesli Zuaf Neferi
Ünüforması

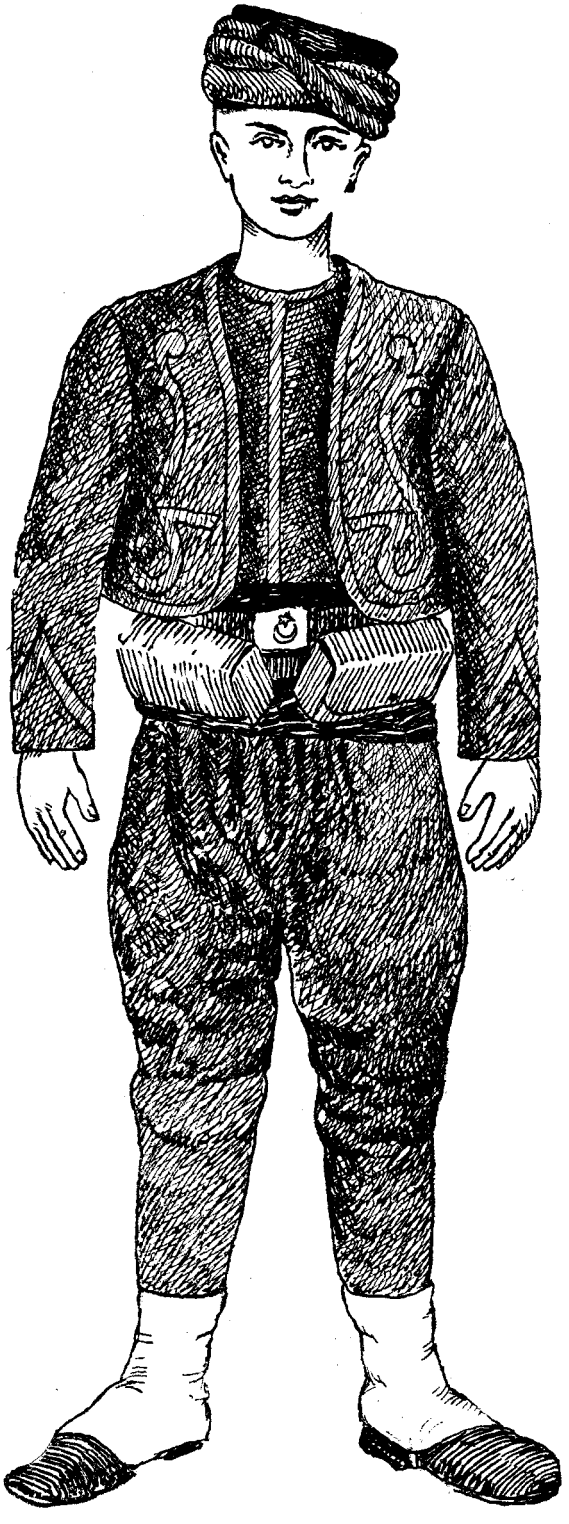

Sarıklı Zuaf Neferi
Ünüforması

miş kısa konçlu, yandan ilikli bir tozluk idi. Bellerinde kuşak, kuşak üstünde de içine bir pala yerleştirilmiş meşin silâhlık bulunmakda idi. Cebken, potur ve fermeneleri mâvi çuhadan, tozlukları kahve rengi idi.

«Sarıklı Zuaflar başlarına alelâde fes giyerler, etrâfına yeşil burma sarık sararlardı. Fermene yerine göğsü tamamen kapalı omuzdan ilikli yelek giyerlerdi, cebken kesimleri aynı idi, poturları pantolon kesimine yakındı ve tozlukları beyazdı; yelek, cebken ve poturları da al çuhadan idi. Bellerinde kuşak üstünde tokalı bir palaska ve palaskalarında da iki kütüklük vardı».

ZÜLÜF, ZÜLF, Yüzün iki yanında kaş ile kulak arasında, şakaklar üstünde biten saç; bu saçın uzamışı, başdan şakak üstüne sarkmış, dökülmüş gibi görüneni. Erkeklerde zülüf ucu sakal başı ile birleşir, karışır; sakalı henüz belirmiş delikanlılara «Nevhat» (Bakınız : Hat), ve sakalı zülüflerine karışarak yanak kenarı ve çene kemiği üstünden yüzünü sarmaya başlamış delikanlılara da zülüfe nisbetle «Müzellef» denilirdi.

Zülf arabcadır; o dilde, şakak saçı anlamından başka mahbub yahud mahbûbe, sevgili saçı yerinde de kullanılır. Dilimize alınmış bu isim, manzum eserlerde vezin zârûreti olmadıkca, Türk ağzında dâimâ Zülüf şeklinde söylene gelmişdir.

Giyim, kuşam ve süslenmede vücud yapısı düzgünlüğü ile yüz çizgileri güzelliğinin elbet ki pek önemli tesiri vardır; güzel bir yüzün iki yanındaki zülüfler de o yüze ayrı bir câzibe, albeni, letâfet, sihir verecekdir. Gerek bundan ötürü, gerekse mahbub veya mahbube bir sevgili saçı olarak divanlarımızda zülüflü dilber tasvirleri pek çokdur :

Kanlar dökülür hançeri berrânın ucundan
Başlar kesilir zülfi perişânın ucundan
(Fuzûlî)

*

Aşiyânı mürgi dil zülfi perişanındadır
Kande olsam ey perî gönlüm senin yanındadır
(Fuzûlî)

*

Ne kâfirliklerin gördüm ben ol zülfi siyahkârın
O ebrûnun, o zâlim gamzenin, ol çeşmi mekkârın
(Nedîm)

*

Şivesi nâzı edâsı handesi pek bî bedel
Gerdeni püskürme benli gözleri gaayet güzel
Sırma kâkül sîm gerden zülüf tel tel ince bel
Gül yanaklı gül gülî kerrâkeli mor hâreli
(Nedîm)

ZÜLÜF, Osmanlı Sarayının «Zülüflü Ağalar» denilen iç oğlanları ile «Zülüflü Baltacılar» denilen ve kaba temizlik işlerinde kullanılan uşak delikanlıların günlük görevleri, işleri sırasında takup taşımaya mecbur oldukları örülmüş kız saçı taklidi iki kolan takma saçın adıdır. «Ağa» unvânını taşıyan iç oğlanlarının zülüfleri sırmadan, «Baltacı» denilen uşak oğlanların zülüfleri de klabdandan (ipekden) örülmüşdü; bu kız saçı taklidi örgü kolanları Zülüflü Ağalar, mevlevî sikkesine benzeyen ve som sırma işlemeli külâhlarının, Zülüflü Baltacılar da armûdî şekilli keçe külâhlarının alt kenarına takarlar ve şakakların üstünden göğüslerine sarkıtırlardı. Bu garib süs geleneği Osmanlı Sarayının kuruluşundan 1828 de İkinci Sultan Mahmudun yapdığı kıyâfet inkilâbına kadar devam etmişdir.

Zülüfler yalnız sarayda ve hizmet başında takılırdı; Zülüflü Ağalar ile Zülüflü Baltacıların şehir içinde zülüfle dolaşmaları şiddetle yasakdı.

Ağır bir suç işleyerek Saraydan koğulmasına karar verilen bir Zülüflü Ağa ile Zülüflü Baltacının evvelâ zülüfleri koparılır, sonra başından serpuşu alınırdı. Sarayda Zülüflü Ağaların bulunduğu Enderûnu Hümâyun, bu gençlere aynı zamanda sağlam bir tahsil sağlayan bir okul gibiydi; Ağalar ders okunurken, ya-

Zülüflü ve zerrin külâhlı
Enderun Ağası
(R. E. Koçu Arşivi)

hud ok atmak, binicilik gibi sporlarla uğraşır iken zülüflerini serpuşlarının içine alırlardı. Takım takım beş namaz vaktinde Camie gidilirken zülüfler salınır, câmie girer girmez de serpuş içine alınırdı.

ZÜPPE KİYAFETİ, Her devirde, başdan ayağa en son modaların aşırı nümâyişi ile giyinen gençlerin kıyâfetine halk ağzında verilmiş isimdir. Modalara böylesine ayak uydurmak yalnız maddî imkân eseri olmayıp ruhî hallerin tepkileri eseridir; bundan ötürüdür ki yaşlandıkları halde gençliğindeki züppelik nümâyişlerindan ayrılamayanlara «Kart Züppe» denilir.

Hüseyin Kâzım Bey Büyük Türk Lugatında «Züppe» yi şöyle târif ediyor : «...delişmen, hoppa, câhil, nâdan, hodbin, mağrur; şık Bey» diyor ve Mehmed Âkifden iki beyit alıyor :

Hülâsa bûkalemûn fıtratında züppelerin
Elinde maskara olduk.. deyin de hükmü verin

*

Sedası baykuşa benzer, hirâmı saksağana
Hülâsa züppe demiştim ya, artık anlasana

Züppe Kiyâfeti her devrin en son moda, en şık kiyâfetidir. Buna «Şık» kelimesinin anlamını sınırlamak lâzımdır, son modaya uygun olmakla berâber zarif ve güzel olduğu da anlaşılmamalıdır; zerâfet ve güzellik eşyâda değil, gözlerdeki kiymetlerdir.

Zamanımızın züppe kiyâfetli gencleri «Beatle» lerin mukallidleridir.